A BIBLIAI

RÉGISÉGTUDOMÁNY

KÉZIKÖNYVE

Minden jog fentartásával.

Szekoénzitsiz

A BIBLIAI

RÉGISÉGTUDOMÁNY

KÉZIKÖNYVE

ÍRTA

SZEKRÉNYI LAJOS

A SZ.-ISTVÁN-TÁRSULAT TUDOM. ÉS IROD. OSZTÁLYÁNAK TAGJA

MÁSODIK, ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

I. KÖTET

112 FAMETSZETŰ KÉPPEL

BUDAPEST

A SZERZŐ TULAJDONA

1896

«Effigiem conor efficere, quae hoc diuturnior erit, quo verior, melior, absolutior fuerit.»

Plin. Epist. Lib. III. Ep. 10.

PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPEST.

Nagyságos és főtiszteletü

dr. Grósz József,

c. apát, esperes-plébános

úrnak,

a bibliai tudományokban felejthetetlen egykori tanárának

tisztelettel ajánlja

a szerző.

Előljáró beszéd.

Midőn a Bibliai Régiségtudomány Kézikönyvének második kiadását a magyar közönség nagybecsű figyelmébe és jóakaratába ajánlom, alig tartom szükségesnek, hogy a szakemberek figyelmét felhívjam azokra a jelentékeny változtatásokra, melyek munkámban már az első áttekintésre szembe ötlenek. Ezek a változtatások nem a könyv tervét és beosztását érintik, hanem annak a jelentékeny anyagnak feldolgozását, melyet a palesztinai és egyéb orientális kutatások napfényre hoztak, s a bibliai régiségtudósnak, ha csak maradi nem akar lenni, értékesíteni kötelessége. Az átdolgozásnál figyelemmel voltam azon apróbb hiányok és fogyatékosságok pótlására és kijavitására is, melyeket a szakszerű kritika megjelölt, — s így átdolgozott könyvemet azzal az óhajtással bocsátom a t. közönség használatára, hogy szolgáljon e mű Isten segítségével továbbra is alkalmas eszközül a szent iratok alapos megértésére és tanulmányozására.

Simánd (Aradm.), 1896. sz. Anna asszony ünnepén.

Szekrényi Lajos.

BEVEZETÉS.

1. §. A bibliai régiségtudomány fogalma, tartalma és haszna.

A *bibliai régiségtudomány* (archaeologia)[1] alatt a zsidó népnél, mint az isteni kinyilatkoztatás hordozójánál, a szokás és törvények által megszilárdult családi, polgári, állami és vallási intézmények rendszeres ismertetését értjük. Minthogy ezek az intézmények a zsidó nép[2] történeti fejlődésének eredménye voltak, természetes, hogy a bibliai régiségtudomány a *történettel* a legszorosabb kapcsolatban áll s azt kiegészíti, de tőle mégis lényegesen különbözik. Mert míg a történetírás valamely nép politikai és szellemi fejlődését és külső változásait adja elő, addig a régiségtudomány azokról a jelenségekről ad számot, melyek a történeti fejlődés következtében állandókká váltak, sőt néha uj formákba is öltöztek.

A bibliai régiségtudomány tehát figyelemmel kiséri azokat a kiváló mozzanatokat, melyek a zsidó nép intézményeinek fejlődésére befolyással voltak, sőt tovább megy, fölhatol az emberi nem eredetéig, hogy kinyomozhassa azt a szellemet, melynek a zsidó nép vallási és társadalmi intézményei fejlődését köszöni. Megismertet lakó helyének, mint a biblia főszínterének fekvésé-

[1] Az ókori írók a régiségtudomány (ἀρχαιολογία) elnevezés alatt nemcsak az eseményeket, de az intézmények és országok ismertetését is együvé foglalták, mert az a cél lebegett szemök előtt, hogy müveikben valamely népnek vagy kornak összes életnyilvánulását ecseteljék. Így Platon, Dionysius Halicarnassus és Flavius Josephus történeti munkáikat archaeologiának nevezték.

[2] Sokan Josephus nyomán (Antt. XI. 5, 7) különbséget tesznek a *héber* és *zsidó* elnevezés között, s az elsőt a babiloni fogság előtti korra, a másodikat pedig az utána következő időre vonatkoztatják (L. de Wette 1. §.) Ez a megkülönböztetés nézetünk szerint nincs eléggé okadatolva azzal, hogy ez időtől fogva Izrael népének némely intézményei megváltoztak, mert mindig *egy és ugyanaz a nép* volt az, mely az isteni kinyilatkoztatás hordozója gyanánt szerepelt.

vel és sajátságaival, politikai viszonyaival, hogy a sz. földről könnyen áttekinthető képet szerezhessünk. Sőt a biblia helyes megértése érdekében nem zárkózik el az aram, ammóni, moábi, edómi, filiszti népek, továbbá az egiptomiak, asszírok, perzsák, görögök és rómaiak némely intézményeinek vázlatos ismertetése elől sem, minthogy ezek a zsidó néppel többször huzamos érintkezésben voltak, sőt reá néha jelentékeny befolyást is gyakoroltak. Mindazáltal nem terjeszkedhetik ki mindazokra a népekre, melyekről a biblia említést tesz, mert ez esetben könyvünk nem bibliai, hanem egyetemes régiségtudománynyá válnék, melynek roppant anyagát csupán encyclopaedia alakjában dolgozhatnánk föl.[1]

A bibliai régiségtudomány főkép azért a haszonért érdemli meg figyelmünket, melyet az ó- és új-szövetségi szentírás ama helyeinek helyes megértésére nézve nyújt, melyek a zsidó nép szokásaira, erkölcseire és intézményeire vonatkoznak. Megismertet továbbá azzal a szellemmel, mely a zsidó népet éltette és áthatotta, mely a zsidó népéletet, az isteni kinyilatkoztatásnak mintegy megjegecesedését létre hozta. E tudomány nélkül érthetetlenek volnának előttünk a próféták íratainak és a zsoltároknak szépségei, a bennök foglalt nagyszerű gondolatok, képek és hasonlatok színe és zamatja odaveszne, mert nem képzelhetnénk magunkat íróik életviszonyai közé. Pedig a zsidók vallásos költészetében a gondolatok oly gazdagságával és magasztosságával találkozunk, oly csodás hangokat hallunk húrjaikon megzendülni, aminőknek párjára még a görög és római költőknél sem találhatunk. A legnagyobb hasznot azonban történet-theologiai szempontból nyújtja, mert a keresztény vallás sok intézményének keletkezését és fejlődését megvilágosítja, amennyiben föltárja előttünk a forrást, melynek létöket köszönhetik. Így a zsoltárok elmondása a Kr. előtti századokba nyúlik vissza, a sz. mise áldozat a pászkha szertartásaiból keletkezett. Főbb ünnepeink, noha

[1] A bibliai régiségtudomány terjedelmének határát az az időpont szabja meg, a melyig a zsidók, mint egységes nép, szokásaikat és erkölcseiket megtartották. Ez az időpont Jeruzsálem pusztulása *Titus* alatt, ki a zsidó államnak véget vetett. Mert igaz ugyan, hogy a zsidóság vallási sajátságait a legkülönbözőbb népek és időviszonyok közt is, egész a jelenkorig megtartotta, de egyéb szokásaiban és erkölcseiben többnyire azokhoz a népekhez idomult, a melyek közt fővárosának és templomának elpusztulása után letelepült.

ker. hittitkokra emlékeztetnek, eredetileg a zsidó nép ünnepei voltak. A mózesi szertartások szimbolikus és típikus jellegét, melyek az ó-szövetségnek mintegy *reális* jövendölései s az új-szövetségben teljesültek, szintén nem érthetnénk meg a bibliai régiségtudomány segítsége nélkül.

E theologiai szemponthoz járul végül az, hogy a bibliai régiségtudomány nagyban elősegíti a klasszikus régiségek lényegének helyes felfogását is. Mert tagadhatatlan tény, hogy Görögország Ázsiától kapta kultúrájának tetemes részét, az írást, vallási nézeteit, sőt törvényhozásának bölcs intézkedéseit is, s éppen a zsidó nép és szomszédai voltak azok, kik Európa és Ázsia közt a *közvetítés* fontos szerepét gyakran teljesítették. A bibliai régiségtudomány tehát az európai népek régiségeinek ismeretére is világot vet, mi tudományunknak általános művelődéstörténeti érdeket kölcsönöz.[1]

2. §. A bibliai régiségtudomány felosztása.

Az embernek, mint társadalmi, érzékszellemi lénynek kettős feladatot kell teljesítenie. Nemcsak testéről és földi életéről kell gondoskodnia, hanem lelkéről és annak örök életéről is, melynek boldogsága képezi rendeltetését és végső célját. Az ember földi életéről való gondoskodás a *családban* gyökerezik, mely a társadalomnak alapját képezi, s melynek fentartására nem csupán a lakás és ruházat szükséges, hanem egyúttal mindazok a foglalkozások, melyek az ember megélhetését biztosítják. Erre szolgálnak a földmívelés, baromtenyésztés, a vadászat és halászat, míg a különböző mesterségek üzése és a kereskedelem a kényelmet és vagyonosodást mozdítják elő, holott a tudomány és művészet a népet a műveltség magasabb fokára emeli.

Mivel pedig minden nép fejlődésére jelentékeny befolyást gyakorol az a föld, melynek rögéhez kötve van, első sorban meg kell ismerkednünk Palesztina földrajzával, növény- és állatvilágával. De mindezt csak vázlatosan adhatjuk elő, mert a tüzetes ismertetés a bibliai föld- és természetrajz keretébe tartozik.

[1] L. Saalschütz gyönyörű bevezetését (Hebr. Archäol. I. k. IX—XVIII. lapig).

Az emberi társadalmat az *állam* szabályozza, mely a jogrend fölött őrködik s a külső veszélyek ellen hatalmával és tekintélyével oltalmazza.

Végül a *vallás* az embert megszenteli, életének minden viszonyát áthatja, a bölcsőtől a sírig védi, tanítja, kalauzolja azon az ösvényen, mely őt Teremtőjéhez vezérli, s lelki életének az örök boldogságot megszerzi. S mivel a zsidók vallása a természetfölötti kinyilatkoztatáson alapult, mely törvényhozásával úgy a szűk családi kört, mint az állami hatalmat befolyásának körébe vonta — anélkül, hogy bénítólag hatott volna reá, sőt inkább fejlődését mozdította elő — a zsidó nép világtörténeti jelentőségét és életviszonyainak külső alakulását csak akkor fogjuk föl helyesen, ha az isteni kinyilatkoztatás alapjára helyezkedünk, mely a zsidó nemzetet a föld összes nemzetei közül választott néppé tette, hogy az egy Isten eszméjének képviselője legyen az emberi szellem vallási tévedései közepett.

A mondottaknál fogva a bibliai régiségtudományt három részre kell osztanunk. Az *első* rész megismerteti a zsidók hazáját s annak termesztményeit; a lakásokat, az élelmet és ruházatot; a családi viszonyokat a házasságra, gyermeknevelés és cselédségre vonatkozólag; a társadalmi érintkezést, a betegségeket és gyászszokásokat; a különböző életfoglalkozásokat, minők a földmívelés, vadászat, mesterségek és kereskedelem; végül a tudományt, művészetet és időszámítást, melylyel a zsidók ünnepeinek megállapítása szorosan egybefüggött.

A *második* rész előadja az állam szervezetét mindazokkal az intézményekkel együtt, melyek a jogszolgáltatásra és a társadalmi rend fentartására vonatkoznak, s a hadi szervezetet, mely az ország biztossága felett őrködik.

A *harmadik* rész a zsidók vallásával, isteni tiszteletének módjával ismertet meg bennünket. Mivel pedig az isteni tisztelet bizonyos helyekhez, személyekhez, cselekvényekhez és időpontokhoz volt kötve, tüzetesen előadja az istentiszteleti helyeket, személyeket, áldozatokat és ünnepeket, melyek az ember megszentelését célozzák; befejezésül megérinti azokat a különböző vallási tévedéseket, melyek a zsidókat környékező és velök érintkezésben levő népeknél a bálványozás által nyilvánultak.

3. §. A bibliai régiségtudomány forrásai.

A bibliai régiségtudomány főforrását első sorban az ó-szövetségi sz. könyvek képezik, nemcsak keletkezésök korának régisége, hanem hitelességök következtében is. Az új-szövetségi sz. könyvek, jóllehet alig nyujtanak valami új adatot, annyiban mégis figyelmet érdemelnek, hogy a régi héber szokások fennállását bizonyítják, s a Krisztus korabeli zsidóság helyes felfogását elősegitik. Ezekhez járulnak az *apokríf* könyvek, pl. a Makkabiak III. könyve, Tamás evangéliuma sat., melyeknek értéke azonban későbbi eredetök, valamint a történeti hűség hiánya miatt jóval csekélyebb.

Hasonló fontossággal birnak a talmúd és a zsidó irodalom több műve, melyek sok oly dologra világot vetnek, amelyeket különben homály borítana, s igy méltán a főforrások közé sorozhatók.

A *talmúd*, mely a rabbik törvénymagyarázatait a szájhagyomány alapján foglalja magában, a bibliai régiségtudományra nézve főleg a Krisztus korabeli farizeus vélemények és törvénymagyarázatok tekintetében bir nagy jelentőséggel. E hagyományos törvények legrégibb gyüjteményének neve a *Misna* (משנה, tanítmány), melyek közül a hivatalos tekintélylyel felruházottat a Krisztus utáni III. század elején R. Júda Hakkádós pátriárka Tiberiásban szóbelileg szerkesztette, s amelyben a Halácha[1] mellett csekély mértékben az Agáda is képviselve van. Ennek nyomán keletkezett a jeruzsálemi, vagy helyesebben palesztinai talmúd[2] (תלמוד, tanulmány) a palesztinai iskolák tárgyalásai folytán a IV. vagy V. században[3], és a babiloni talmúd, melyet

[1] A *Halácha* (a. m. járás, ὁδός) a hagyományos törvény gyüjteménye, míg az *Agáda* (elbeszélés, hirdetés) oly közleményeket tartalmaz, melyek az ősök tetteit, parabolákat, exegetikus fejtegetéseket és titkos tanítmányokat foglalnak magukban.

[2] גמרא, Gemára, «megtanult» dolog, a talmúdnak a cenzura által behozott, de régebben sehol elő nem forduló neve. Lásd Lattes, Saggio di giunte e correzioni al lessico talmudico. Torino, 1879. 85—87. l. és u. attól, Nuovo Saggio, Roma, 1881. 30. l. jegyzet.

[3] V. ö. Strack, Einleitung in den Thalmud, Leipzig, 1887. (Herzog, Realencyclopädie «Thalmud» cikke, XVIII. köt.) — A talmúdot 6 *Szedarim* (סדר, rend) képezi 63 értekezésben. E rendek a következők: A magvakról, az ünnepekről, a nőkről (házassági jog), a károkról (polgári és büntető jog), a szent

az V. század végén gyűjtöttek össze. Ez a munka a hagyományt a feledékenységtől megóvta, annak határozott alakját megőrizte, s oly szellemi hatalmat gyakorolt a zsidó népre, hogy még napjainkban is érezhető; mert századokon keresztül a zsidóság tanulmányának egyedüli tárgyát képezte olyannyira, hogy néha a szent könyveket is háttérbe szorította, a nép gondolkozása és cselekvése módjának kizárólagos iránytűje lett s a szerteszét szórt nemzetet szellemi kapocs gyanánt egy *egésszé* fűzte össze. A talmúdon kívül fontos kútfők a velök egyidejű egyéb gyűjtemények is, minők a Misnával egykorú *Toszefta*[1] és a régibb Midrasok: Mechiltha, Szifra és Szifré, Mózes 2., 3., 4. és 5. könyvéhez, valamint a *targumok*, t. i. az ó-szövetségi könyvek aram fordításai vagyis inkább parafrázisai, melyek koruk hagyományát tükrözik vissza.

Ezeken kívül figyelmet érdemelnek: Flavius Josephus művei, ki Jeruzsálemben, Mattathja pap nemzetségéből származott (szül. Kr. u. 37-ben), s gondos nevelésben részesült. A három főbb zsidó felekezet eltérő irányzataival jókor megismerkedvén, a farizeusokhoz csatlakozott, s a zsidó háború alkalmával Galileában kiváló szerepet játszott a fölkelés szervezése körül. Jotapata ostrománál fogságba került s Rómába vitték, hol, mint Vespasián császár libertinusa főkép irodalommal foglalkozott. Valószínű, hogy Traján császár idejében hunyt el. Iratai[2] legkivált a zsidók

dolgokról és a tisztulásokról. — A jeruzsálemi talmúd leghozzáférhetőbb kiadása 1866-ban *Krotosinban* jelent meg egy kötetben, a babiloni pedig mintegy ötvenszer jelent meg 12 kötetben. Utoljára és legjobb kiadásban *Wilnában*, 1880—1886—ban látott napvilágot. A Misna legjobb kiadását Guil. Surenhuys eszközölte, Amstel. 1698—1703. 6 köt., mely a latin fordítás mellett Maimonides és Bertinoro kommentárjait is közli. Németre Rabe 1760-ban és Jost 1832-ben fordította le.

[1] Kiadta Zuckermandel, Pasewalk, 1880.

[2] Fl. Josephus művei a következők: *a) A zsidó háború története* (περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου, De bello Judaïco) 7 könyvben, melyet eredetileg zsidó nyelven írt s csak később fordított görögre, hogy művének annál nagyobb elterjedést biztosítson. Ez legbecsesebb munkája, mert adatait mint szemtanu irta le. *b) A zsidó régiségek* (Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία, Antiquitates judaïcae.) 20 könyvben; ez a mű Nero uralkodásának 12. évéig halad, és sok érdekes adatot tartalmaz. *c)* 2 könyv *Apión Pleistonikes*, zsidó származású alexandriai grammatikus ellen (περὶ ἀρχαιότητος τῶν Ἰουδαίων κατὰ Ἀπίωνος) ki a zsidók történetének hitelességét megtámadta, és a leggyűlöletesebb híreket eresztette világgá a zsidók ellen. E munkája főkép azért becses, mert több egiptomi, babiloni, föniciai és görög

történetének azt a későbbi korszakát világosítják meg, amelyeket a bibliai könyvek hallgatással mellőznek. A régibb korra nézve csak óvatossággal lehet használni munkáit, mert szülőföldjétől távol, minden kritika nélkül dolgozott, s a zsidó nép intézményeinek és történetének theokratikus jellege teljesen elmosódik műveiben.

Philo munkái. Philo igen előkelő alexandriai családból származott (szül. Kr. e. 25. táján). Iskoláit elvégezvén, mint a plátóni bölcselet híve, Mózes öt könyvét allegorikus értelemben fejtegette honfitársai előtt; a görög bölcselethez való ragaszkodása azonban nem gátolta őt abban, hogy hitrokonainak érdekében fáradozzék, s mivel papi nemzetségből származott, több ízben megfordult Jeruzsálemben, hol áldozott s a szokásos templomi adót is hivatalosan átszolgáltatta. Halálának éve bizonytalan. Munkáit[1] nemcsak sajátságos bölcseleti iránya miatt, hanem azért is óvatosan kell használnunk, mert a zsidó nyelvben nem birt elegendő jártassággal, s a kellő tárgyismeret nélkül szűkölködött.

A *műemlékek* Palesztinára és a bibliai régiségtudományra vonatkozólag csak igen gyér számban képezhetik forrásunkat, mivel az építészeti műemlékeket, melyeknek túlnyomó része a

írónak veszendőbe ment munkáiból nagyértékű kivonatokat és töredékeket őrizett meg az utókor számára. *d)* Flav. Josephus *önéletrajza* (Φλαβίου Ἰωσήπου βίος). — Mindezek a munkák bármily becsesek legyenek is, csak szigorú kritikával használandók, mert hitelességükről Robinson nem egészen alaptalanul így vélekedik: «Ő Rómában, hazájától távol és jóval Jeruzsálem pusztulása után írt; azonkívül semmi biztosítékunk, sőt még valószínűség sincs arra, hogy hazájában műveihez különös anyagot gyüjtött volna, mielőtt a katasztrófa bekövetkezett. Ha tehát részletes leírásokba bocsátkozik, vagy a magasságok és nagyságok határozott méreteit és részleteit adja, jogunk van állításainak pontosságát kétségbe vonni.» Munkáinak legelterjedtebb kiadása görög-latin nyelven: Sigeb. Haverkamp, Amstel. 1726. 2 köt. jelent meg, míg a kritikai kiadásról legujabban az összes kéziratok egybevetése alapján Berlinben Niese Benedek gondoskodik: Flavii Josephi opera, edidit et apparatu critico instruxit B. Niese, I. II. Berol. 1884—85. A kézi kiadás szintén Berlinben látott napvilágot 1888. s köv. években, I—V.

[1] Művei közül megemlítendők: 1. Mózes életéről, 3 könyvben; 2. A Dekalogusról és az alája rendelt törvényekről; 3. A körülmetélésről; 4. Az áldozatra alkalmas állatokról; 5. Az áldozatok különféle módjáról; 6. A szemlélődő életről; 7. Flaccus ellen. — Munkáinak legjobb kiadásai: Ed. Mangey, Lond. 1742. 2 köt. és C. E. Richter, Phil. opera omnia, 8 köt. Lipcse, 1828 -30. Rendszerét legalaposabban Carl Sigfried ismertette.

Kr. előtti I. és II. században keletkezett, a Palesztinát ért pusztítások csaknem teljesen megsemmisítették, a képző művészet nagyobb mértékű gyakorlatát pedig a mózesi törvények tiltották, így tehát a zsidókra nézve idegenek maradtak. A meglevő műemlékek közül mégis fölemlítendők:

a) A régi épületmaradványok Jeruzsálemben. Ilyenek 1. a *Robinson-ív*, mely a Harâm es-Serîf délnyugati sarkától északra, 11·8 m. távolságnyira van s a falból kiemelkedik. Ez ív, mely valószínűleg egy többívű hídnak részét képezi, 15·24 m. hosszú, 12·80 m. széles, és a Tyropoion völgyet hidalta át. 2. A *Wilson-ív*; ez a délnyugati saroktól 183 m.-nyire van, s nyilván a Mórijját a templomhegygyel összekötő viaduktnak része. 3. Az u. n. *Dávid tornya*, mely hihetőleg azonos a Flavius József által (Bell. jud. V. 4, 3) leírt Phasaël tornyával. 4. A Harâm es-Serîf falában levő régi épületmaradványok, minők a Barclay-kapu, vagy «a próféták kapuja», mely a délnyugati saroktól északra, mintegy 100 lépésnyire van; magassága 8·76 m., szélessége 5·74 m. s küszöbje 15 m. magasságban van a szikla fölött. Nagy részét törmelék födi most is. 5. A Harâm főbejáratától északra levő *Warren-kapu*, törmeléktől borítva, mely egy 5·48 m. széles folyosóba nyílik. Ennek hihetőleg az volt a rendeltetése, hogy a templom nyugati oldalát a külvárosokkal összekösse. 6. A Harâm es-Serîf délkeleti sarkában a régi templomfal maradványa, melynek alapkövein részint bevésve, részint festve föniciai betűk láthatók, kiváló érdekességgel bír.[1] 7. Jeruzsálem körfalainak maradványai, melyeket részben Maudsley, részben Guthe ásatott ki.

A régi *vízvezetékek* közül figyelmet érdemel az 533 m. hosszú Siloah-csatorna, melynek déli nyílásánál 1880-ban az u. n. Siloah-föliratot fürdőző gyermekek födözték föl. Ez az alagút a sziklába van vésve s a vizet a Kidron-völgyben levő Mária-forrásból a Siloah-tóba vezeti. Warren azt tapasztalta, hogy a főalagútból egy mellékág nyugatra visz, melynek valószínűleg az volt a rendeltetése, hogy a vizet háború idején a Siloah-tó helyett a városba vezesse. Az alagút jelenleg a felső, vagy kis Siloah-tóba önti

[1] Charles Warren, Underground Jerusalem: an account of somes of the principal difficulties encountered and the results obtained. London, 1876. és u. attól: The Recovery of Jerusalem. A narrative of exploration and discovery in the city and the Holy Land. London, 1871. — Clermont Ganneau, Les fraudes archéologiques en Palestine. Paris, 1885.

vizét, míg régente a sokkal nagyobb alsó Siloahba ömlött, melyet jelenleg 6 m. magas törmelék borít. Érdekkel bir régiségénél fogva az Akszâ-mosé alatt levő, 224 m. kerületű, mély ciszterna is, melynek falazata gondosan van cementezve.

b) Salamon vizvezetéke, mely Jeruzsálemtől $2^1/_4$ órányira veszi kezdetét. Három tóból áll, melyek mindegyike 6 méterrel lejebb fekszik, mint a fölöttevaló. E tavak vizét a vezeték a zsidó fővárosba vitte. A három salamoni tónál még két más vizvezeték is találkozott, melyek valószinűleg szintén a fogság előtti időben készültek, s az egyik vizét a Bir el-Dereds forrásból, másik pedig a Vâdi Arrûb-ból nyerte.

c) Sírok. Eltekintve a siloahi monolithtól, mely Renan szerint a fogság előtti időből származik, a többi, Jeruzsálem környékén levő síremlék, melyeket a hagyomány a régi kornak tulajdonit, minők pl. Absolom, Josafát, a birák, királyok, próféták sirjai, mind a görög-római korszakból ered. A chebroni sirokról, melyekben állítólag a pátriárkák nyugosznak, semmi bizonyost se lehet mondanunk, mert a kereszténységre nézve megközelíthetetlenek. Az 1870-ben felfödözött *tibne*-i sírkamrák azonban ősrégiek lehetnek, mert bennök tűzkőből készült késeket találtak.

Érdekesebbek ezeknél a Föniciában talált sírok, melyek közül figyelmet érdemel az 1833-ban Monro által Tirusz mellett felfödözött roppant szarkofág, mely Hiram nyugvó helyét képezte. Mivel a síremléken felirás nincs, nem tudhatni, mely időből származik. Fontosabb ennél a Szidón mellett, Murârat Ablûn-nak nevezett régi nekropoliszban 1855-ben felfödözött szarkofág, mely fekete bazaltból készült s Esmunazar király tetemét zárta magába. E szarkofágon föniciai betűkkel 990 szóból álló felirat van, s jelenleg a párizsi Louvre-ban őriztetik.[1]

d) Nevezetes reánk nézve még *Titus diadalíve* Rómában,[2] melyen a jeruzsálemi templom szerelvényei láthatók.

e) Ezüst és bronc *pénzek* a Makkabiak korából, továbbá az I. Hyrkán János, Antigonus, Jannaj Sándor, Nagy Heródes, Heródes Archelaus, Heródes Antipas, Fülöp, Agrippa és mások által vert pénzek, melyeknek zsidó feliratos példányait szamarián érmeknek is nevezik.

[1] Goldziher Ign. Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben. Bpest, 1886.

[2] Hadr. Relandi, De spoliis templi Hierosolymitani in arcu Titiano Romae conspicuis liber sing. Traj. ad Rh. 1716, 2. kiadása F. A. Schulze-tól 1765.

4. §. A bibliai régiségtudomány segédforrásai.

A bibliai régiségtudomány főforrásain kivül még egyéb segédforrásokkal is rendelkezünk. Ilyenek a rabbik iratai, számos ókori író művei, útleírások, és a bibliában fölemlített népek műemlékei.

A talmúd utáni korban élt rabbik művei közül legkiválóbb fontossággal birnak a talmúd megértését elősegítő művek, minők a babiloni zsidó főiskolák elüljáróinak (gáónok) responsumai, a talmúd kommentárjai és a talmúd törvénytudományát kodifikáló nagy művek, melyek közt tudományos szinvonalon csak R. Móse ben Maimon-nak (Maimonides) *Misne thóra* (a törvény ismétlése) c. munkája áll, mely 14 könyvben a talmúdi irodalom alapján a zsidó hit- és törvénytudományt rendszeresen adja elő.

A zsidóságnak ezen és más rituális kódexeken alapuló szokásai[1], továbbá a bibliai kor utáni zsidó régiségtudomány szintén fontos segédforrást képeznek, melyek annál nagyobb figyelmet érdemelnek, mert a nehezen használható zsidó kútfőket nyújtják[2].

Az ó-kor klasszikus írói Palesztínát igen csekély figyelemre méltatták, s Herodot-nál mindössze két palesztínai város nevét találjuk csupán fölemlítve. Nagy Sándor világhódító hadjáratai ugyan a zsidó népet is ismeretessé tették, de az idevágó forrásmunkák elvesztek. A római írók közül csak Strabo, Diodor, Claudius, Ptolemaeus és Plinius (Hist. natur.) közöl néhány adatot, míg Tacitus (Annales, V. 1—13) a zsidók iránt viseltetett gyűlöletéből fogva a legbadarabb meséket is készpénz gyanánt vette s jegyezte föl műveiben[3]. Sokkal fontosabb ezeknél sz. Jeromos, kinek kommentárjaiban, kivált pedig Onomasticon-jában

[1] Erre nézve a nagyterjedelmű, héber nyelvű ritualista irodalmon kívül a következőkre utalunk: Leonis Mutinensis, Historia rituum hebr. praesentis temporis, Venet. 1638. — Jo. Buxtorf, Synagoga jud. Bas. 1661. — Bodenschatz, Kirchliche Verfassung der heutigen Juden, 4 Thle. Erlangen 1748.

[2] Lásd Strack, i. h. 75. lap. — Leopold Löw, Beiträge zur jüdischen Alterthumskunde I. k. Lipcse, 1870—1. II. köt. Szeged. 1875. Hamburger, Realencyclopädie für Bibel und Thalmud.

[3] V. ö. Carstens, Comment. de monumentorum jud. ex. scriptoribus exteris ant. quum graecis tum latinis collectione, Hannov. 1747. — L. Geiger, Quid de Judaeorum moribus atque institutis scriptoribus Romanis persuasum fuerit. Berlin, 1872.

számos érdekes adatot találhatunk.[1] Igen sok és nevezetes dolgot tartalmaznának reánk nézve azon nemzetek írói, kik a zsidó nép szomszédságában éltek, nevezetesen Manetho, heliopolisi pap és levéltáros, Chaeremon, a föníciai Sanchuniathon, a babiloni Berosus és Abydenus munkái, úgyszintén Ktesias 23 könyve (περσικά), ha néhány kivonatot és töredéket kivéve, nem vesztek volna el nyomtalanul. A szír és arab írók munkái azért birnak kevesebb értékkel, mert a zsidó nép pusztulása után jóval később írattak.[2]

Minthogy a keleti népek rendkívüli szívóssággal ragaszkodnak hagyományaikhoz, míg az éghajlati és talajviszonyok változatlansága az életmód ősrégi sajátosságait is érintetlenül hagyja, melyek csak az ázsiai és áfrikai kikötő városokban szenvedtek változást az európaiakkal való érintkezés következtében, természetes, hogy azok az útleirások, melyek a biblia színterét, a keleti népek sajátságait, életök módját, erkölcseit s a t. ismertetik, a bibliai régiségtudományra nézve szintén igen becsesek, csakhogy kellő óvatossággal használandók s tekintettel kell lennünk azokra a változásokra, melyek különböző kulturális befolyások következtében ott is létre jöttek.[3]

[1] Kiadta de Lagarde, Göttingenben. 1887.

[2] Ezeket Wellhausen (Skizzen und Vorarbeiten, III füz. 1887), de legkivált W. R. Smith értékesíté munkáiban: Kinship and marriage in early Arabia. Cambridge, 1885., és The Religion of the Semites. Edinburgh, 1889.

[3] Az idevágó, roppant gazdag irodalmat R. Röhricht állította össze ily cim alatt: Bibliotheca geographica Palaestinae. Chronologisches Verzeichniss der auf die Geographie des heiligen Landes bezüglichen Literatur von 333 bis 1878. Berlin, 1890. E helyütt csak a következő, jelesebb munkákra szorítkozunk: Carsten Niebuhr, Beschreibung von Arabien. Copenh. 1772. Seetzen (kit Arábiában 1811-ben meggyilkoltak, s így a tudomány vértanúja lett) naplóit Kruse adta ki e cím alatt: Reisen durch Syrien etc. Palästina u. s. w. Berlin, 1854—59. 4 k. — J. L. Burckhardt, Reisen in Syrien etc. Gesenius jegyzeteivel, Weimar, 1823—24. 2 k. (Először angolul jelent meg.) — Schubert, Reise nach dem Morgenlande. Erlangen, 1838—40. 3 k. — Ed. Robinson, Palästina und die südlich angrenzenden Länder. Halle, 1841. 3 k. — M. Van de Velde, Reise durch Syrien und Palästina. Gotha, 1861. 2 k. — Konr. Furrer, Wanderungen durch das heilige Land. 2. kiad. Zürich, 1891. — C. Tischendorf, Reise in den Orient. Lipcse. 1846. 2 k. F. de Saulcy, Voyage autour de la mer morte. Paris, 1853. 2 k. J. N. Sepp, Jerusalem und das heil. Land, Schaffh. 1862. 2 k. — Czobor Gyula, Egiptomi és sz. földi naplóm. Budapest. — Figyelmet érdemelnek azok a búvárlatok is, amelyeket az Amerikában, Angol- és Németországban Palesztina kikutatása céljából alapított egyesületek folyóirataikban évről-évre közzétesznek. —

Jelentékenyen elősegítik a bibliai régiségtudomány alapos ismeretét azok a *műemlékek* is, melyek a Palesztinával szomszédos és a zsidó néppel érintkezésben volt nemzetek kultúrájára vetnek világot, s melyeknek segítségével beható pillantást vethetünk azok intézményeire, szokásaira és erkölcseire. — s melyeket kibúvárolni java részben századunknak tartott fönn az isteni gondviselés. Ezeket az ősrégi műemlékeket nemcsak templomok, paloták és városok maradványai, hanem szoborművek és föliratok is képezik, melyek az évezredes törmelékekből napfényre hozatva, úgy a profán, mint a bibliai régiségtudománynak uj lendületet adtak. Az első, ki az egiptomi régiségekről emelte föl a titok fátyolát, *I. Napoleon* volt, ki az egiptomi piramisok, obeliszkek és templom-düledékek általa elrendelt buvárlatának (1797. májustól 1801. szeptemberig) eredményét 1809-ben tétette közzé[1]. Kiváló elismerést érdemel Lepsius Richárd[2] is, ki a gizehi piramisokat ismét kutatás tárgyává tette, s a régi Egiptom magán- és közéletére, története, vallása és fényűzésére vonatkozólag számos uj adatot tett közzé. A biblia adataira vonatkozó egiptomi falfestmények nagy részét jelenleg a berlini uj múzeum egiptomi osztályában őrzik.

Az asszír és babiloni műemlékekre Európa figyelmét legelsőbb (1820) Rich, moszúli angol rezidens hívta föl, ki a Tigrisz

Ily egyesületek az 1865-ben alakult Palestine Exploration Fund, az American Holy Land Exploration Society és az 1878-ban létre jött Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas. — Az ásatások eddigi eredményét, a Londonban létesített palesztinai múzeum őrzi részint eredetiben, részint az eredetiek másolataiban.

[1] Az egiptomi régiségekre vonatkozólag a legnevezetesebb munkák ezek: Description de l'Égypte, ou recueil des observations et des recherches, qui ont été faites en Égypte pendant l' expedition de l' armée francaise. Paris, 1809. (uj kiadása 1821.) 25 kötetben, 900 rézmetszettel és 3000-nél több képpel. — Ehhez méltóan csatlakozik Ippol. Rosellini, I monimenti dell' Egitto e della Nubia etc. Pisa, 1832—36. 8 köt. — Champollion le Jeune, Monuments de l' Égypte et de la Nubie. Paris, 1837—40. Livr. 1—26.

[2] C. Rich. Lepsius, Denkmäler aus Aegyten u. Nubien. Berlin, 1849—59. 12 köt. 650 rézmetszettel. — Megemlítendők még: H. Brugsch, Geographische Inschriften altägyptischer Denkmäler. Lipcse, 1857—60. 3 köt. és más művei. — Joh. Dümichen, Geogr. Inschriften altägypt. Denkmäler 1863—65 an Ort und Stelle gesammelt. Lipcse, 1866. 2 k. és egyéb munkái. — J. G. Wilkinson, Manners and customs of the ancient Egyptians. London, 1837. 3 köt. Folytatása 1841-ben 3 köt. — Wilh. Lane, Sitten und Gebräuche der heutigen Egypter, angolból németre ford. Th. Zenker, Lipcse, 1852. 3 köt.

és Gab folyók közt fekvő 18 □ mérföldnyi földterületen emelkedő 60 dombon különböző méréseket eszközölt abban a hitben, hogy a régi *Ninive* romjai itt keresendők. A rendszeres ásatásokhoz azonban csak Botta, francia konzúl fogott 1842-ben, ki Szárgon (Szár-Ukin) királyi palotájának romjait födözte föl, míg Place, Layard, Hormuzd Rassam és Loftus felfödözései a legmerészebb várakozásokat is fölülhaladták. Ezek a tudós férfiak nemcsak I. Szardanapál (Aszúr-bâni-habal), Asszárhaddon (Aszúr-ah-iddina), Tiglátpileszár (Tuklat-habal-aszár) és Szanhérib (Szin-ahi-irib) palotáit, hanem számos templomromot és az uralkodók hadi tetteit hirdető föliratokat hoztak napfényre, melyek az egiptomi műemlékeknél kevesebb értékkel birnak ugyan reánk nézve, de a tömérdek ékírás a történelemnek és nyelvtudománynak megbecsülhetetlen szolgálatokat van hivatva teljesíteni.[1]

A babiloni műemlékek egészen elütnek az egiptomiaktól nemcsak a stil, hanem az anyag szilárdsága tekintetében is. Az asszír királyi paloták téglából emelt magas téreken (plateau) vályogból vagy vert földből készültek s az épület szilárdságát

[1] Az idevágó irodalmat következőkben adjuk: Claud. Jam. Rich, Memoir of the ruins of Babylon. London. 1818. — W. Ainsworth, Researches in Assyria, Babylonia and Chaldaea. London, 1838. — P. E. Botta et E. Flandin, Monument de Ninivé. Paris, 1849—50. 5 köt. — A. H. Layard, The monuments of Nineveh. Lond. 1851. 100 képpel. Azonkivül ugyanezen szerzőnek több más műve. — Hen. Rawlinson, The cuneiform inscriptions of Western Asia. 1861—70. 3 k. — Jul. Oppert, Expedition scientifique en Mésopotamie. Paris, 1862—63. 2 köt. — W. Kennet Loftus, Travels and researches in Chaldaea and Susiana. London, 1858. — Bonomi, Nineveh and his Palaces, 1858. — Az asszir és babiloni régiségekre vonatkozó irodalmat 1620—1890-ig összeállitva találjuk Kaulen alább idézett művének 266—286. ll. — *Szíriára* vonatkozólag megemlítendő: Melchior de Vogüé, Syrie centrale. Inscriptions sémitiques publiées avec traduction et commentaire. Paris, 1868.

A régi műemlékeknek a bibliai régiségtudományra vonatkozó tudományos földolgozása főleg a következő művekben történt: E. W. Hengstenberg, Die Bücher Mosis u. Aegypten. Berlin, 1841. — G. Ebers, Aegypten und die BB. Moses. Lipcse, 1866. — Eberh. Schrader, Die Keilinschriften und das A. Testament. Giessen, 1872. — A. Scholz, Die Keilschrifturkunden und die Genesis. Würzburg, 1877. — F. Vigouroux, La Bible et les découvertes modernes en Palestine, en Égypte et en Assyrie. Paris. 4-ik kiadása 1885. Magyar forditása Schmidt Józsefről megjelent 4 köt. Nagy-Becskerek, 1894. Fr. Kaulen, Assyrien und Babylonien nach den neuesten Entdeckungen. 4-ik kiad. Freiburg, 1891. Magyarra fordította Dr. Szabó Árpád, Temesvár. 1891. — Dr. Giesswein Sándor, Mizraim és Assúr tanúsága. Győr, 1 k. 1887. 2. köt. 1888.

a falak roppant vastagsága biztosította. E falakat alabastromlapokkal burkolták be, melyeket képek és fölíratok borítottak. A termeket nagyságuk miatt (160′ h. 20′ széles) födetlenül hagyták, a világosságot tehát felülről nyerték, míg az apróbb szobákat gerendák födték, a világosságot és levegőt pedig kárpitokkal takart, apró ablakok szolgáltatták. A templomok jelentéktelenek voltak s az isteni tisztelet módjáról csupán néhány palotának fali képei nyújtanak némi fogalmat. A fali képek legnagyobb része ütközeteket, diadalmeneteket, foglyokat, adófizetést, vadászatokat, tivornyákat s a t. ábrázol.

Megemlítendő még a sémi és különösen a föníciai epigrafia. Ezek közt a legnevezetesebb *Mésa*, moábi király fekete bazaltból való *emlékköve*, melyet 1868. aug. havában Klein, német missionárius Dibân mellett födözött fel. A kő 1·13 m. magas, 0·70 m. széles és 0·35 m. vastag volt és 34 sor írást tartalmazott[1]. Kár, hogy ezt az érdekes műemléket az arabok összetörték, melynek felírata a Kr. e. IX. századból származik. Darabjait jelenleg a Louvreban őrzik. Továbbá a *siloahi felirat*[2], mely a Siloah-csatorna építéséről értesit és minden valószínűség szerint a Kr. e. VIII. századból származik. *Esmunazar* szidóni király szarkofágjának felírata[3]. E műemlékek fölíratait, mint a jegyzetekben felsorolt irodalom mutatja, számosan tanulmány tárgyává tették. Végül a Palesztinában talált görög és latin felíratok, melyek a Corpus inscript. Graecarum III. k. és a Corpus inscript. Latinarum III. k.-ben vannak összegyüjtve.

[1] Schlottmann, Die Siegessäule Mesa's, Königs der Moabiter. Halle, 1870. — Nöldeke, Die Inschrift des Königs Mesa von Moab. Kiel, 1870. — Ballagi Mór, Mésa Moáb királyának diadaloszlopa. Bpest, 1872. — Lewy, Das Mesa-Denkmal und seine Schrift. Breslau, 1874. Legjobb kiadása: R. Smend és A. Socin, Die Inschrift des Königs Mesa von Moab. Freib. 1886.

[2] Jos. Derenbourg, L'inscription hebräique du Siloah, près de Jerusalem. (Revue des études juives, III. k. 161—172. l.)

[3] Ewald, Erklärung der grossen phönik. Inschrift von Sidon. Göttin. 1856. Meier, Die Grabinschrift des sidonischen Königs Eschmun-ézer. Lipcse, 1866. — Schlottmann, Die Inschrift Eschmunazars, Königs der Sidonier. Halle, 1868.

5. §. A bibliai régiségtudomány története és irodalma.

A bibliai régiségtudomány, mely rendszeresen tárgyalva a XVI. században, a biblia szélesebb körű elterjedésével és behatóbb tanulmányozásával vette kezdetét, a középkorban az alapvető hittannal egybekapcsolva, csupán egyes részletekre szorítkozva adatott elő. A XVI. századtól kezdve a bibliai régiségtudomány irodalma *monografikus*[1] volt s csak néhány jelentéktelen munkára szorítkozott. De a XVII. században nevezetes fordulat állott be, mert a régiségek minden ágát felölelő, oly művek[2] láttak napvilágot, melyek nemcsak a talmúd és a rabbik íratainak, hanem a keleti és ó-klasszikai irodalomnak tüzetes tanulmányozása alapján keletkeztek, a XVIII. században pedig már a keleti útleírók kutatásainak eredményeit is felhasználták a bibliai régiségtudomány sok pontjának tisztázására és nagyobb megvilágosítására. Sajnos azonban, hogy minél alaposabbak lettek ismereteink a bibliai régiségtudományra vonatkozólag, annál nagyobb tért foglalt el a racionalisztikus irány, mely úgy a zsidó nép sajátságos intézményeit, mint az azokat éltető szellemet félreismerve, elvetette a biblia természetfölötti jellegét s így a bibliai régiségtudományt

[1] Ily monografikus munkák voltak: Bened. Ariae Montani († Sevillában 1598.) Antiquitatum judaicarum libri IX. L. B. 1593. 4. — C. Sigonii De republica Hebraeorum libri III. Frcf. 1585. 8. c. Joh. Nicolai annotationibus L. Bat. 1701. 4. — Petr. Cunaei De republica Hebr. libri III. L. B. 1617. — Thom. Goodwin, Moses et Aaron, s. civiles et eccles. ritus antiqq. Hebr. (első ízben angol nyelven Oxf. 1616.) később latinul kiadta F. H. Reiz, Brema, 1679. és 85., a harmadik kiadás c. praef. Herm. Witsii. 1690. — és illustr. emend. stud. J. H. Hottingeri, Frcf. a. M. 1716. L. B. 1724. 2 Tom. 8. jelent meg.

[2] Az összes bibliai régiségeket felölelő, úttörő munkák ezek voltak: Melch. Leydekker, De republica Hebr. libri XII. Amst. 1704. fol. Második kötete: Libri IX. de vario rei publ. Hebr. statu, ibid. 1710. fol. — Conr. Iken, Antiquitates hebr. secundum triplicem statum etc. Brem. 1730. — Andr. Georg. Waehner, Antiquitates Ebreorum de israel. gentis origine etc. Gött. 1743. E mű csonka maradt, mert megjelent 2 kötete csak a héber irodalom, chronologia, történet és a zsidó felekezetek ismertetésére terjed ki.

A szent régiségekre vonatkozó monografiák e korban főkép Spencer J., Lund J., Reland, Lamy, Saubert, Outram, Braun, Meyer, Selden, Geier, Bynaeus és Schröder tollából származtak, amelyeknek legnagyobb része összegyűjtve található Blas. Ugolino munkájában: Thesaurus antiquitatum sacr. Venet. 1744—69. 34 folio kötetben.

nemcsak szimbolikájának jelentőségétől fosztotta meg, hanem intézményeinek isteni eredetét is tagadta. E racionalisztikus irányzattal [1] szemben katholikus részről Scholz, Haneberg és Schegg, protestáns részről pedig Bähr és Keil érdemelnek elismerést, kik

[1] A racionalisztikus irányú munkák közül megemlítendők:

G. L. Bauer, Kurzgef. Lehrbuch der hebr. Alterthümer. Weim. 1782. 3. gänzl. umgearb. u. verb. A. von Andr. Gottl. Hoffmann, 1832.

W. M. Leber. de Wette, Lehrb. der hebräisch-jüdischen Archäologie. Leipz. 1814. 4. Aufl. bearb. von F. J. Raebiger, 1864.

Heinr. Ewald, Die Alterthümer des Volkes Israel. Göttingen, 1846. 3. A. 1866.

J. L. Saalschütz, Archäologie der Hebräer. 2 Theile, Königsberg, 1855—56. s ugyanettől a szerzőtől: Das Mosaische Recht mit Berücksichtigung des späteren Jüdischen. 2 Bde, Berlin, 1848. 2. A. 1853.

Dr. J. Benzinger, Hebräische Archäologie. Freiburg in B. 1894.

Dr. Wilh. Nowack, Lehrbuch der hebräischen Archäologie. 2 kötet, Freiburg, 1894.

Protestáns részről figyelmet érdemelnek:

J. E. Faber, Archäologie der Hebräer, Hall. 1773. (I. Thl. Von den Wohnungen). Több rész nem jelent meg.

E. Fr. K. Rosenmüller, Handb. der. bibl. Alterthumskunde, 4 Bde in 7 Thlen, Lpz. 1823—31. E jeles munka is csonkán maradt, mert csak a bibliai föld- és természetrajzot tárgyalja a legkimerítőbb alapossággal; ugyanattól, Das alte und neue Morgenland. Lipcse, 1818—20. 6 köt.

H. E. Warnekros, Entwurf der hebr. Alterthümer, Weim. 1782. 3. A. von Andr. Gottl. Hoffmann, 1832.

J. Henr. Pareau, Antiquitates Hebr. brev. descriptae, Traj. 1817.

Korszakalkotó Karl Chr. W. Felix Bähr munkája: Symbolik des Mos. Cultus, 2 Bde. Heidelb. 1837—39. 2. umgearb. Aufl. 1874.

Carl Friedr. Keil, Handbuch der biblischen Archäologie, 2. Auflage Frankfurt a/M. 1875.

Ad. Kinzler, Die biblischen Altertümer, Calw u. Stuttgart. 1884. mit 83 Abbildungen, 6. Auflage, melynek értékét polemikus kifakadásai csökkentik.

A katholikus archaeologiai munkák közül felemlítendőknek tartjuk:

Joh. Jahn, Bibl. Archäologie, 1. Th. Häusl. Alterth. 2. Th. Polit. Alterth. 3. Th. Heilige Alterth. Wien, 1796—1805. 2. Aufl. 1817—25.

J. M. Aug. Scholz, Handbuch der bibl. Archäologie. Bonn, 1834.

Joh. Heinr. Kalthoff, Handbuch der Hebr. Alterthümer. Münster, 1840.

J. F. Allioli, Handbuch der bibl. Alterthumskunde. 2 kötet, Landshut, 1844.

P. Scholz, Die heil. Alterthümer des Volkes Israel. Regensburg, 1868. u. attól: Götzendienst u. Zauberwesen bei den alten Hebräern. Regensburg, 1877.

Bon. Dan. Haneberg, Die religiösen Alterthümer der Bibel. 2. umgearb. Aufl. München, 1869.

Bern. Schäfer, Die relig. Alterthümer der Bibel. Münster, 1878. Magyar fordítását kiadta Péczeli Győző, Vác. 1883.

alapos tanulmányaik és szellemes fejtegetéseik által ujra visszavívták azt a tekintélyt és természetfölötti jelleget, melynek úgy a biblia, mint a bibliai régiségtudomány tárgyalta vallásos intézmények eredetöket köszönik.

Dr. Peter Schegg, Biblische Archäologie, mely Herdernél Freiburg i. Breisgau, 1887-ben jelent meg.

Dr. Karsch Lollion, Szentirási régiségtan. Nagyvárad, 152 l. 1891.

Hatalmas segédeszközül szolgál még a bibliai régiségtudomány beható tanulmányozásához a következő munka: Atlas Archéologique de la Bible par L. Cl. Fillion, Deuxième édition, Paris 1886., mely jelentékeny szövegbővítéssel és számos uj képpel jelent meg.

E rendszeres archaeologiákon kivül sok, a bibliai régiségtudományra vonatkozó, nagybecsü cikket tartalmaznak a következő munkák: Winer G. B. Bibl. Realwörterbuch, 3. Aufl. Leipzig, 2 k. 1847—48. továbbá a Schenkel-féle Bibellexicon, 5 k. Lipcse, 1869—75. és Dr. Eduard C. Aug. Riehm-nek, Handwörterbuch des bibl. Alterthums c. illusztrált, a modern tudomány színvonalán álló munkája, mely Bielefeldben 2 kötetben látott napvilágot; 2. kiadása Bäthgen F. gondos szerkesztésében 1894-ben jelent meg. Katholikus részről 1891-ben indult meg F. Vigouroux szerkesztése mellett a Dictionnaire de la Bible c. páratlan bibliai lexicon, mely a német protestánsok hasonló tárgyu lexikonait belső értékre nézve meghaladja. (Megjelenik Párisban Letouzey et Ané kiadóknál.)

ELŐZMÉNYEK.

6. §. Palesztina földrajzi fekvése és nevei.

Az a föld, melyet Isten a pátriárkák utódainak birtokul igért s Izrael népe másfél ezredévig magáénak vallott, melynek határát a legsajátságosabb érzelmektől áthatva lépi át minden utazó, a Földközi-tenger és a Phrat (Eufratesz) folyamvidéke közt, Ázsia, Áfrika és Európa egybeszögellésénél fekszik. Helyzeténél fogva három világrésznek gócpontja volt, míg természetes határai némileg körülzárták s elszigetelték. E határokat nyugatról a Földközi-tenger, északról a Libánón és Hermon (Anti-Libánón) hóval borított csúcsai, keletről a szír-arab, délről pedig az arab sivatag képezték. E természetes határoktól körülzárt területet az *el Ġôr* nevet viselő mély völgyben a Jordán folyó hasítja ketté s az országot két egyenlőtlen részre, a nyugatira és keletire osztja. A nyugati, nagyobb rész, mely a Libánón tövétől az arab és egiptomi sivatagig s a Földközi-tengertől a Jordán folyóig és a Holt-tengerig terjedt, régi lakóitól *Kánaán*[1] nevet viselt. A Jordántól keletre fekvő, kisebb rész, mely egykor az amóriak birtokát képezte s *Gileád* és *Básán* név alatt fordul elő, a Hermontól a Holt-tengerbe ömlő Arnon folyóig nyult, míg a keleti határ a

[1] A bibliai כנען (Gen. 9, 18. s t. m. h.) nevezetet sokan az ארם (Aram) felföld névvel, v. i. Sziriával ellentétben *alföldnek* magyarázzák, mi azonban egészen helytelen. Mert mint Nöldeke kimutatta, az *Aram* nevezet nem valamely földterületnek, hanem egy nemzetiségnek nevét jelentette s így Kánaán is a *Chám* fiától, Kánaántól származott népet jelenté, mely Herodot szerint (I. 1; VII. 89) a perzsa öböltől a Földközi-tenger partvidékére költözött s itt számos apróbb törzsre oszlott (Gen. 10, 15—18). — Érdekes szent Ágoston megjegyzése is a Karthagó környékén lakó púnokról, kik nemzetiségök felől kérdeztetvén, kananiaknak nevezték magukat (Aug. in ep. ad Rom. init.): «Interrogati rustici nostri, quid sint, respondentes Chanani, corrupta scilicet, sicut in talibus solet una littera, quid aliud respondent, quam Chananaei?»

Haurán hegységen túl, *Szalchâig* s innét a *Jabbók* folyó mentén Rabbat-Ammón mellett, Aroérig húzódott; tágabb értelemben néha az egész keleti Jordán-tartomány *Gileádnak* neveztetett. E földterületeket az *ezdreloni* rónaság kivételével csaknem teljesen erdőkkel borított, párvonalban húzódó hegyláncok és völgyek takarják, melyek a Holt-tenger tájékán zordonabb jelleget öltenek és az arab sivatagban érnek véget.

A szent föld eszerint az északi szélesség 33°20′—31°15′, s a keleti hosszúság 52—54-ik foka közt, a legszerencsésebb égöv alatt fekszik. Hossza északról délre 240 kilométer, szélessége délen nyugatról keletre mintegy 120 km., északon pedig 38—40 km., úgy, hogy egész területe csaknem 25,000 □ km-t tesz ki, melyből a nyugati Jordán-tartományra 15700, a keletire pedig 10000 □ km. esik. Tudnunk kell azonban, hogy az izraeliták soha sem lakták ezt az egész területet; mert csaknem az egész tengerpart idegen kézen maradt, s a Libánón vidékét sem hódították meg.

Az ország legrégibb neve, mint már említettük, *Kánaán* volt, de ezt a nevezetet az izraeliták letelepülése után több más elnevezés váltotta föl. Ilyenek a) *Izrael fiainak földje* (אֶרֶץ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, Józs. 11, 22) vagy *Izrael földje* (אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, I. Kir. 13, 19. Ez. 40, 2. s t. m. h., אַדְמַת יִשְׂרָאֵל, Ez. 7, 2. γῆ Ἰσραήλ, Mt. 2, 20), mely utóbbi elnevezés főkép a Rehábeám alatt elszakadt tíz nemzetség területére vonatkozott (Ez. 27, 17. II. Kr. 34, 7. IV. Kir. 5, 2. sat.); b) *Jahve földje* (אֶרֶץ יי, Oz. 9, 3. אַדְמַת יי, Iz. 14, 2); c) *Héberek földje* (אֶרֶץ הָעִבְרִים, Gen. 40, 15). — A babiloni fogság után d) *Júda földje* (אֶרֶץ יְהוּדָה, Neh. 5, 14. Agg. 1, 14) vagy *Judea* (ἡ Ἰουδαία), mely nevezet onnan származott, hogy a babiloni fogságból eleintén csak Júda országa lakóinak egy része tért vissza, kiktől az ország déli része Judea nevet nyert, míg északi része *Galileának* (גָּלִיל, kerület), e kettő között fekvő országrész pedig *Szamariának* neveztetett (I. Mak. 1, 30. Mt. 4, 25. Mk. 3, 7. Lk. 2, 4. sat.); e) *Szent föld* (אַדְמַת הַקֹּדֶשׁ, Zak. 2, 12). Ez a nevezet máig is megmaradt, minthogy e földet az Üdvözítő születésével, életével és halálával megszentelte, s világtörténeti nevezetességre emelte[1]; f) *Ígéret földje* (γῆ τῆς ἐπαγγε-

[1] «Quam terram merito sanctam diximus, in qua non est etiam passus pedis, quem non illustraverit et sanctificaverit vel corpus vel umbra Salvatoris, vel gloriosa praesentia sanctae Dei genitricis, vel amplectendus apostolorum

ארץ, terra repromissionis, Zsid. 11, 9), minthogy Isten azt a pátriárkáknak több ízben odaigérte (Gen. 15, 18. sat.); g) *Palesztína*[1] (Παλαιστίνη, פְּלֶשֶׁת, Ex. 15, 14), mely név először a Jâfâ- és Gáza közt elnyúló partvidéket illette, melyen a legrégibb időtől fogva a filisztiek laktak, s mely nevezetet a görögök és rómaiak lassankint az egész nyugati Jordán-tartományra kiterjesztették.

7. §. Palesztina leírása.

Míg Palesztina partvidéke Egiptomtól a Karmelig vöröses homokból képzett, hordott földből áll, mely helyenkint pl. Jâfánál kagylómészkővé keményedik, addig a tulajdonképpeni Palesztina geologiailag tekintve nem egyéb hosszúra nyúló kréta-képződménynél, melyet hatalmas szakadások különböző részekre tagolnak. E szakadások közt legnevezetesebb az u. n. «Sziriai árok», mely a Libánóntól Akabáig terjed, és legnagyobb mélységét a Jordán-völgyben és a Holt-tengernél éri el. A Jordán-völgy Palesztinát két részre szakítja, melyek, mivel a folyó rohanó sebessége miatt nem hajózható s csak nehány gázlóval bir, majdnem összeköttetés nélkül voltak s különben is egymástól teljesen elütő jelleggel birnak. A nyugati Jordán-tartomány alapjában véve hegyvidék, mely sík tengerpartjával, magas hegyeivel, mély szakadékaival és termékeny völgyeivel mintegy a földmüvelésre, szöllő- és gyümölcstermelésre volt alkotva, holott a keleti Jordán-tartomány egyhangú fensík, mely legelőivel az állattenyésztésre volt alkalmas.[2]

commeatus vel martyrum sanguis effusus.» II. *Orbán* pápa beszédéből a clermonti zsinaton.

[1] E nevet először Herodot használta (VII. 89), kinek nyomán később, midőn a zsidó nép körében a görög nyelv és szokások meghonosodtak, Philo, Flavius Josephus és más zsidó irók is fölkapták. De valószinű, hogy a népnyelvre nézve mindig idegen maradt.

[2] Palesztina földleirását illetőleg a következő munkák érdemelnek említést: Hadr. Relandi, Palaestina ex monumentis vet. illustrata. Traj. Bat. 1714, 2 k. — Carl Ritter, Erdkunde, 2. kiad. XV. R. és XVI. R. 1, 2. Berlin, 1850— 52. — Robinson, Physische Geographie des heiligen Landes. Lipcse, 1865. — M. Guerin, Description géographique, historique et archéologique de la Palestine. Paris, 1868—69. — R. Riesz, Biblische Geographie. Freiburg, 1872. Ankel, Grundzüge der Landesnatur des Westjordanlandes, Frankfurt a.

1. A *nyugati Jordán-tartomány* a Földközi-tenger partjától keletre fokozatosan emelkedő hegyes vidék, mely a Jordánnál csaknem falszerű meredekséggel ér véget. Alakja délen széles, északfelé egyre keskenyülő terület, melynek hegysége a Libánónt a szinaji félszigettel kapcsolja össze. Ettől ugyan az *et-tîhi* sivatag elválasztja, de kétségtelen, hogy geologiailag együvé tartoznak.

A tengerparti róna Karmeltól délre folytonos síkság, alacsony dombokkal, hol a tenger mélysége, valamint a talaj emelkedése is csak lassan növekszik. A part Gázától Karmelig észak-északkeleti irányban csaknem nyílegyenes, és sem természetes kikötővel, sem védett révvel nem bir. A tengerpart geografiailag két részre oszlik. Jâfâtól északra van a *sârôni síkság*, melyet a biblia annyira magasztal (Én. 2, 1. Iz. 33, 9; 65, 10) termékenysége és virágainak pompája miatt. Vízben is bővelkedik, mert a Nar-el-Audsâ, és a Nar-ez-Zerka öntözi, s a kútak is sok vizet szolgáltatnak. Jâfâtól délre esik a *sefêlâ-síkság*, a filisztiektől lakott terület, melynek talaja agyagos márga, és szintén kiváló gabonát termett. A bibliai korban itt számos szikomórfa-ültetvény (III. Kir. 10, 27. II. Kr. 1, 15) és pompás legelő (II. Kr. 26, 10) volt. A tengerpart a Karmelnál közetlenül északra gyönyörű öblöt képez, s aztán folytatja észak-északkeleti irányát. Itt a hegység már egész a tengerpartig előre nyomul s csak elvétve akad némi róna. A part is öblösebb, s így több helyen alkalmas kikötőül szolgál, mi a lakosságot a hajózásra utalta.

A tengerpart és a Jordán-völgy közt emelkedik a hegyvidék, mely délen csaknem háromszor olyan széles, mint északon. A hegylánc tengelye a Jordánnal párvonalban, északról délre fekszik, s szabálytalan nyúlványokat bocsát ki keleti és nyugati

M. 1887. — Ebers und Guthe, Palästina in Wort und Bild. 2 Bde, 1882—83. The Survey of Western Palestine, 7 köt. London, 1884. — The Survey of Eastern Palestine. 2 köt. London, 1889—91. Baedeker, Palästina und Syrien. 3. kiad. Lipcse, 1891. — Rev. Tristram, The land of Israel, a Journal of travel in Palestine undertaken with special references to its physical character. London, 3. kiad. 1876. — K. v. Raumer, Palästina. Lipcse, 1860. 4. kiad.

Palesztina térképei közül említést érdemelnek: M. van de Velde, Map of the holy Land, Gotha, 1866., mely németül is megjelent, továbbá az angol Palesztina-társaság térképe, a Bamberg- és Kiepert-féle térképek, és végül dr. Riesz R. remek kivitelű Bibel-Atlas-a, melynek 2. kiad. 1887-ben Freiburgban jelent meg, s u. ettől Wandkarte von Palästina, 2. kiad. 1892.

irányban. Megjegyzendő, hogy a hegylánc tengelye nem Palesztina közepén, hanem a tengertől távolabb, s a Jordánhoz közelebb húzódik, úgy, hogy a nyugati Jordán-tartomány $^2/_3$-ada a vízválasztótól nyugatra esik. Ennek következtében a nyugatra lejtő völgyek hosszabbak, csekélyebb eséssel birnak, s nem ritkán termékeny síkokká szélesednek ki, míg kelet felé a lejtő meredek, s a téli vizek csaknem függőleges, terméketlen mélyedéseket vájtak a hegységbe.

A hegylánc háta, mivel az északról délfelé vezető utak csak a síkságon és a hegygerincen haladhattak, a mennyiben a keleti és nyugati lejtőn a számos, mély vâdin csak nagy nehézséggel lehetett volna áthatolni, — természetszerüleg az ország középpontját képezte, s majdnem valamennyi fontosabb város rajta épült, mint Názáret, Szamaria, Sekhem, Bethel, Jeruzsálem, Betlehem és Chebron.

A nyugati Jordán-tartomány hegyláncát a Karmel északi tövénél elterülő nagy, termékeny rónaság szakítja meg, mely a bibliában, «Jizreeli vagy megiddói róna» név alatt fordul elő, míg a görögök ezdreloni síkságnak hívták. Jelenlegi neve *Merds ibn 'Amir*. Alakja háromszög, melynek déli csúcsa Én-Gannimig (*Dsenîn*) terjed. E síkság nyugatról keletre lassankint 123 m. magasságig emelkedik, s egyetlen összekötő kapcsot képezett a tenger és a keleti Jordán-tartomány között. Földje, melyet a Kisón (*Nar el-Mukatta*) öntöz, eltekintve néhány mocsaras helytől, igen termékeny, mert nagyrészt elporlott vulkánikus kőzetből áll. Az ezdreloni rónaság fölött Megiddó (*El-Leddsûn*), és a keleti vízválasztónál Jezreel (*Zerîn*) uralkodott, s ez volt csaknem mindig az a csatatér, melynek ütközetei az ország sorsát eldöntötték.

A nagy síkságtól északra fekvő *galileai* hegyvidék egészen elüt a délitől. A hegyek közt termékeny síkságok terülnek el, s gyönyörű rétek, termékeny völgyek és merészen magasba törő hegyek váltogatják egymást. Legmagasabb csúcsa az 1199 m. *Dsebel Dsermak*. Vulkánikus talajánál, a dús légköri csapadékok *és bővizű források és patakoknál fogva igen termékeny, úgy* hogy Flavius József Galileát nagy gyümölcsös kertnek nevezi, s kivált olajfaművelése jövedelmezett. Az északi és déli hegyláncot a keskeny zerîni nyereg kapcsolja össze.

A déli hegyvidék szinezete egyhangú, komoly; hiányzanak a müvelhető, termékeny völgyek és a merészebb formáju hegyek,

melyek északon (Szamaria táján) még némi tagoltságot mutatnak, de délfelé váltig egyhangúabbak lesznek. E hegyvidék északnyugati nyúlványa *Karmel* nevet visel, melyet a többi hegyek kopárságával ellentétben erdők koszorúznak, úgy hogy egész nyáron át zöld marad. Tengelye délkeletről északnyugatra nyúlik. A Jizreeltől Mispáig terjedő hegyvidék a zsidóknál *Efraim-hegység* nevet viselt, míg a chebronit *Júda-hegységnek* hivták. E kettő közt terült el a *jeruzsálemi hegyvidék*. Ez országrész egyes tájai, pl. Betlehem és Chebron környéke igen termékenyek, de a Holttenger felé húzódó keleti lejtőkön csak tavaszszal terem némi fű, melyet rövid ideig lehet legelőnek használni; azután kiaszott pusztaság, melynek az ijesztő hegyszakadékok, meredek sziklafalak, kopár vizmosások sivár jelleget kölcsönöznek. Ez volt a zsidók *Júda pusztája* (Midbar Jehûdâh).

2. A *Jordán-völgy* az egész földnek legnevezetesebb mélyedését képezi, melynek közepén déli irányban a Jordán (הַיַּרְדֵּן, ma es-Seria) folyik. A Jordánt szerfölött nagy esése jellemzi, úgy hogy folyammedre legnagyobb részben a tenger szine alá esik. Míg forrása 520 m.-re van a tenger szine fölött, a Hûle-tó csak 83 m.-re van a tenger szine fölött, a Galileai tenger pedig 208, a Holttenger, melybe ömlik, 393·8 m.-re van a tenger szine alatt, úgy hogy összes esése 220 km. levegőtávolság mellett 914 m.-t tesz ki. Ez magyarázza meg a Jordán vizének rohanó sebességét és azt a tömérdek kanyargást, melyek folytán hosszasága háromszor akkora, mint nyilegyenes irányban. A Jordán három forrásból nyeri vizét. Az egyik a Hermon nyugati tövében fakadó *Nar-el-Hâszbâni*; a másik *Nar Bânijâsz* Caesarea Philippi mellett, 330 m.-re a tenger szine fölött; a harmadik a *Nar Leddân*, melyet Flavius József «kis Jordánnak» nevez, a Tell el-Kâdi nevü halom tövében, két forrásból fakad, 154 m. magasságban a tenger szine fölött. Tell el-Kâditól alig félórányi távolságban e források mind egyesülnek, s a folyót 14 m. szélességüre növelik, mely aztán a Hûle-tavon keresztül foly. E tó, melyet Reland óta a Mêrôm-tóval (Józs. 11, 57) azonosítanak, 6—9 m. mély s hosszusága 5·8 km., szélessége 5·2 km. Alakja háromszög, melynek északi oldala azonban ingadozik, mivel télviz idején a Jordán az ottlevő mocsarakat is elborítja. A mocsárban papirusz-cserjék és más vizi növények tenyésznek.

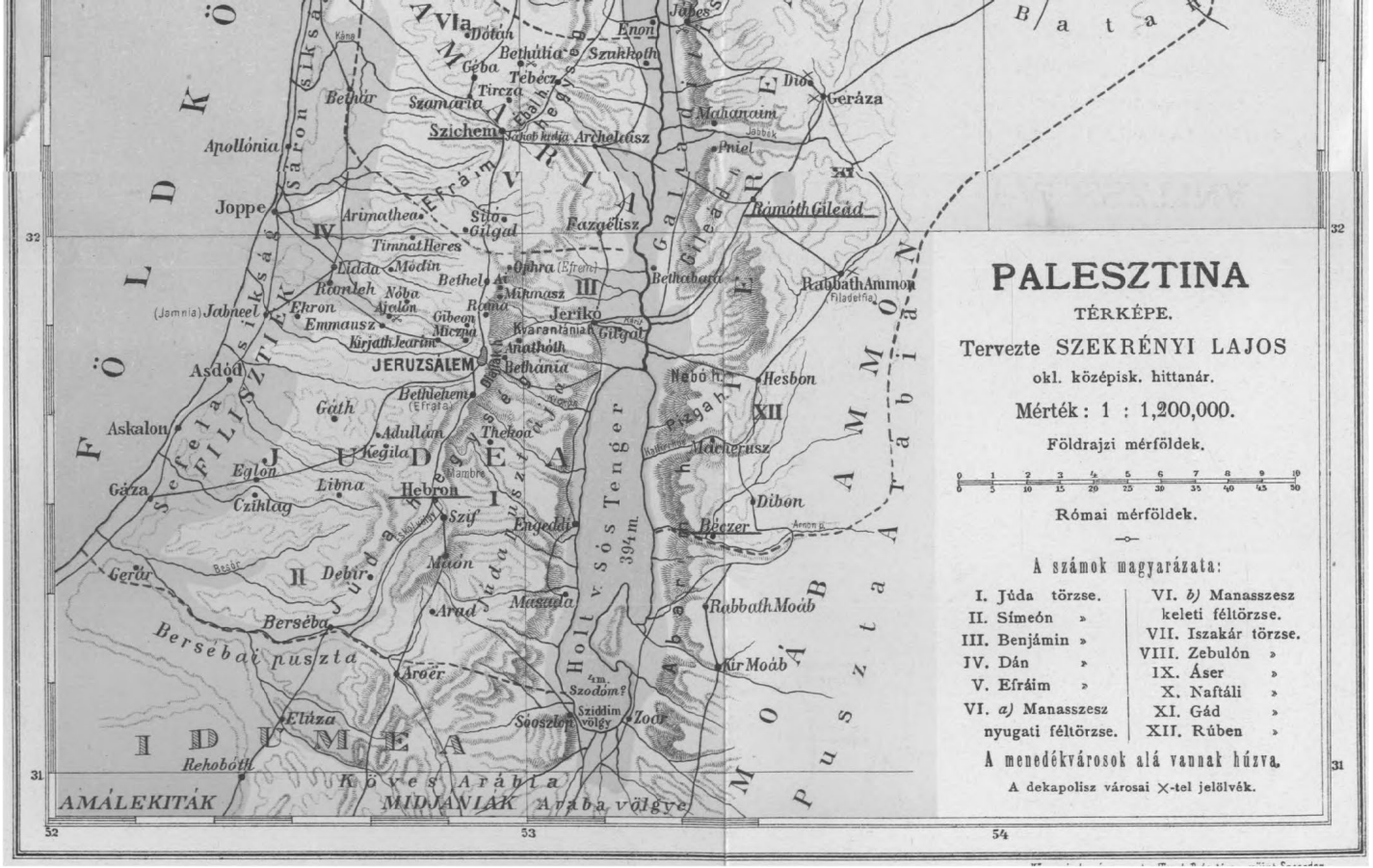
PALESZTINA
TÉRKÉPE.
Tervezte SZEKRÉNYI LAJOS
okl. középisk. hittanár.
Mérték: 1 : 1,200,000.
Földrajzi mérföldek.
Római mérföldek.
A számok magyarázata:
I. Júda törzse.
II. Símeón »
III. Benjámin »
IV. Dán »
V. Efráim »
VI. a) Manasszesz nyugati féltörzse.
VI. b) Manasszesz keleti féltörzse.
VII. Iszakár törzse.
VIII. Zebulón »
IX. Áser »
X. Naftáli »
XI. Gád »
XII. Rúben »
A menedékvárosok alá vannak húzva.
A dekapolisz városai ×-tel jelölvék.
FÖLDKÖZI TENGER
Sós Tenger 394 m.
Pusztája
AMMON
MOÁB
IDUMEA
Kövés Arábia
Berséba puszta
Arabia völgye
AMÁLEKITÁK
MIDJANITÁK
Dothán
Bethulia
Szukkoth
Énon
Géba
Tebécz
Tircza
Szamaria
Sichem
Archelaüsz
Apollónia
Joppe
Arimathea
Sitó
Gilgal
Timnat Heres
Lidda
Módin
Ophra (Efraim)
Bethel
Ai
Mikmasz
Ramleh
Nóba
Ajalon
Róma
Jamnia
Jabneel
Ekron
Emmausz
Gibeon
Micznа
Kirjath Jearim
Jerikó
Kvarantánia
Anathóth
Gilgal
JERUZSÁLEM
Bethania
Asdód
Bethlehem (Efrata)
Góth
Askalon
Adullám
Thekoa
Keila
Eglon
Libna
Gáza
Cziklag
Hebron
Szif
Engeddi
Maon
Arad
Masada
Gerár
Debir
Berséba
Aroér
Elúza
Rehobóth
Szodóm?
Sziddim völgy
Soszlon völgy
Zoár
Jabbok
Pniel
Mahanaim
Dió
Geráza
Rámoth Gileád
Bethabara
Rabbath Ammon (Filadelfia)
Nabó ?
Hesbon
Medeherusz
Dibon
Bézer
Rabbath Moáb
Kir Moáb
Galileai tenger
Jordán folyó
Holt tenger
Földközi tenger
Sáron síksága
Filiszteusok síksága
Júda hegyvidéke
Efráim hegyvidéke
Galileai hegyvidék
Hebron hegyvidéke
Júda pusztája
Abarim hegyei
Nebo hegy
Pisga hegy
Peor hegy
Baal Hermon
Libanon
Batanea
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
J
U
D
E
A
31
32
33
34

52 Ferrótól keletre
53
54
33
33
Beritosz
Szidón
Szarepta
TÍRUSZ
Fehér fok
Hámon
Achsib
Akkó
(Ptolemais)
Kármel fok
Hefa
Dóra
Palesztinai-
Cezárea
Leontesz
Haroset
Kedes
Giskala
Sófet
Korozain
Bethsaida
Kapernaum
Magdala
Kána
Boldogság h.
Tiberiás
Szefforisz
Tábor h.
Nazáreth
Nain
Endor
Sunem
Jezreel
Megiddó
Hadadrimmon
Bethseán
Gilboa h.
Gilboa
Jordán
Pella
Tób
Gadara
Abila
Arbela
Edrei
Kanata
Bosztra
Szalcha
Kenath
Zoroa
Rafana
Neve
Asztaroth-
Karnáim
Afek
Gamala
Gergeza
Galileai
Tenger
Hipposz
Hierosz
Gaulonitisz
Jóla
Bethsaida
Gólán
Szeleucia
Merom
Jákob hídja
Kanetra
Aëre
Sasa
Cezárea
Dán
(Lais)
Haszbeja
Hermon hegy
Antilibánon h.
Chalcisz
Abila
DAMASZKUSZ
Amana
Ateibe
Ucz
Hidjana
Bala
Trachonitisz
Hauranitisz
Hauran hegység
Palmira felé
Akkói róna
Kármel hegys.
Ezdreloni sikság
Naffáli hegys.
Libánon hegység
Itureai
Dekapolisz
Gaulonitisz
Galileai
Tenger
Jordán
Akkói róna
IX
X
VIII
VII
VIb
Tenger
Ciszjordánia
Cölesziria
Szíria
Básán
Fönicia
Galileai
Tenger

A Hûle-tótól délre van a fekete bazaltkőből épült Jákob hídja, melyen a Via maris, vagyis a Damaszkuszt és az eufrateszi tartományokat a tengerrel és Egiptommal összekötő országút vitt keresztül. A Jordán egy termékeny kis rónát átszelvén, a partok összeszorulnak s a folyó számos vizesést képezve, gyors folyással a *Tiberiás-tóba* (יָם כִּנֶּרֶת, Num. 34, 11. Dt. 3, 17; ἡ λίμνη Γεννησαρέτ, Lk. 5, 1. ἡ θάλασσα τῆς Γαλιλαίας, Mt. 4, 18) siet. A Galileai tenger szabálytalan tojásdad alakú, melynek mélysége 50—70 m., hosszúsága 21 km., legnagyobb szélessége 9·5 km., felszine pedig 170 □km. Keleten a hegyek egész a tópartig előre nyomulnak, míg nyugaton 5 km. hosszú, 1·5 km. széles síkságnak adnak helyet, mely ma *el-Ġuvêr* (Gennezár) nevet visel, s melynek termékenységét Flavius József nem győzi magasztalni. A tó igen gazdag halakban is, és néhány oly fajtával dicsekszik, mely csak a Nilusban és más tropikus vizekben él. Ebből joggal azt következtethetni, hogy a Galileai tenger a történelem előtti időkben a világtengerrel összeköttetésben volt, melynek halai a viz visszahúzódása után a tóban maradtak.

A Tiberiás-tótól kezdve a Jordán völgye valóságos tengeri medencéhez hasonlít. A világos szürke krétamárgába a folyó kettős medret vájt magának. Az egyik félórányi széles, 15 m. mély, csaknem egyenes irányú, meredek márgapartokkal, mely minden növényzet nélkül szükölködik (*el-Ġôr*), s ebben a jelenlegi 3—4 m. mély folyammeder, melyben a Jordán, szeszélyes kanyarulatokban, mintegy 30 m. szélességben folyik, de a legmagasabb vizálláskor sem képes a régi medret kitölteni. A Jordán-völgy, eltekintve a folyópart iszapjában növő sűrű bozóttól (ezzôr) és nádtól, egészen terméketlen, kivéve a nagyobb mellékfolyóinak torkolatainál levő oázokat, minők Bêsân, Phasaelis, Jerikó tájékán voltak. A Jordán mellékfolyói közül említést érdemel a *Hieromax* vagy Jarmuk (Serîat el-Menâdire), mely keletről a Haurânból és Dsôlânból jő és csaknem annyi vizzel bir, mint a Jordán; továbbá a *Jabbók* (Nar ez-Zerka, Kék folyó); nyugatról pedig a *Dsalud*, a *Vâdi Fara* (nyilván a régi Krit) és a *Vâdi el-Kelt*, mely a pálmaültetvényeiről egykor hires jerikói rónát öntözi.

A jerikói rónával szemközt fekszik a *moábi mezőség*, mely az előbbivel együtt már a Jordán torkolatához tartozik. Az izraeliták itt vonultak Kánaán földjére, hogy azt birtokukba vegyék. A Jordán két 50—50 m. széles ágra oszolva, szaggatott, mere-

dek partok közt ömlik a Holt-tengerbe, melynek északi partján mocsarak terülnek el.

A *Holt-tenger* (יָם הַמֶּלַח, Gen. 14, 3. Sós-tenger, ἡ Ἀσφαλτῖτις λίμνη, Aszfalt-tenger), jelenleg *Bahr Lût* (Lót tava) Földünk ismert legnagyobb bemélyedését képezi, mert vizmélysége 399 m., vizszine pedig 393·8 m. a tenger szine alatt s így összes mélysége 793 m.-t tesz ki. Hosszasága 76 km., szélessége az Arnontól délre 15·7 km., míg az *el-Liszân*-nál csak 3·5 km. Átlagos mélysége az amerikai expedició fölmérései szerint 329 m., míg déli öblözete az el-Liszân földnyelvtől kezdve mindenütt csak 3·6 m. A jelenlegi viztükörtől 394 m. magasságban ma is látható lerakodások azt bizonyitják, hogy a történelem előtti időkben a Jordán a Holt-tengerrel egy tavat képezett, melynek vizszine a Földközi-tengerével egyenlő volt. Sokan azt vélik, hogy a Holttenger valamikor az arab tengeröböllel függött össze, de ennek lehetetlenségét eléggé bizonyítja a kettő közt levő vizválasztó magassága, mely 240 m.-t tesz ki. Mivel a Holt-tengernek nincs sehol kifolyása, az általa befogadott viztömegnek (naponkint 6 millió tonna; 1 tonna = 1000 L.) el kell párolognia. Ez okozza a viznek gazdag ásványtartalmát, mely mintegy 25%-ra rug, s ebből 7% konyhasó. Undoritó, keserü izét a chlórmagnesiumtól nyeri, míg a chlorcalcium olajos, síkos tapintatúvá teszi. Fajsúlya 1·021—1·256 közt változik. Aszfalt-tenger nevét onnan nyerte, mivel felszinén kivált földrengés után nagy aszfaltdarabok úszkálnak.

Természetes, hogy ily vizben semmi élő lény, se hal, se kagyló, sem koráll nem tartózkodhatik. Azért joggal megérdemli a «holt»tenger nevezetet. A parti bokrok közt azonban sok madár lakik s ott, hol édes viz van, pl. Éngedi-nél, buja, tropikus növényzet diszlik.

A Holt-tenger délnyugati végénél egy 11 km. hosszu, 45 m. magas sóhegy, a *Dsebel Uszdum* emelkedik, mely legnagyobb részt tiszta sókristályokból áll. A Holt-tenger déli végén hatalmas mocsár terül el[1].

3. A *keleti Jordán-tartomány*, melyet a Jarmuk folyó két, fizikailag nagyon különböző részre osztott, nem egyéb egyhangú fensíknál, melyet egyes hegyláncok szakítanak meg. A Jarmuk-

[1] A Holt-tengerről igen szép tanulmányt irt Seché után Rainiss Gyula, mely a Kath. Szemle VII. k. 727—780. ll. jelent meg.

tól északra és a Jordántól keletre eső fensík *Haurân* nevet visel, míg a Jordán keleti partján emelkedő dombos vidéket *Dsôlân*-nak hivják. Ennek északi része kialudt vulkánokkal boritott, zordon vidék, mely a földmivelésre alkalmatlan ugyan, de kitünő legelőinél fogva a baromtenyésztésre használható. A Dsôlân déli részén a vulkánok helyett barna, homokos lávatömeg képezi a talajt, mely rendkivüli termékenységgel bir s keletre egész a *Haurân-hegységig* terjed. Ez képezi Sziriának éléskamráját, s *en-Nukra* nevet visel. A Haurân-hegység *(Dsebel ed-Drûz)* kialudt vulkánok láncolatából áll, melynek keleti és déli lejtőin mintegy 300, barlanglakásokból álló város és helység volt, mig jelenleg alig 14 helységben van néhány lakos. Ez volt a régi *Básán* (בָּשָׁן, Zsolt. 68, 15—17), melytől északnyugatra az *el-Ledsâh* nevü, lávatömegektől boritott rónaság van, melyen csak gyér növényzet tenyészik. A Haurântól keletre már a sivatag puszta uralkodik, mely ellen a hegység természetes védőfalat képez.

A Jarmuk és a Holt-tengerbe ömlő Arnon közt feküdt a a régi *Gileád*, melyet a Jabbók két részre oszt. A Jabbóktól északra fekvő terület ma *Adslân* nevet visel, a déli részt pedig *el-Belkâ*-nak hivják. A Jarmuk-tól délre a hegység terrászszerűleg egész 700 m. magasságig emelkedik, míg kelet felé 1000 m.-t is elér. Gileádban a hegyláncok ismét nagyobb magasságot érnek el (a legmagasabb 1096 m.), s a patakok vizben bővelkednek, úgy hogy bátran Galilea mellé állítható. A hegyek lejtőit erdők boritják, míg a völgyek és síkságok pompás füvet teremnek, miért is Gileád mindenkor híres legeltető hely gyanánt szerepelt. A Gileád-hegység déli része a bibliában *Abârim-hegység* (עֲבָרִים, Num. 27, 12. Dt. 32, 49) név alatt fordul elő, melynek a Holt-tenger északkeleti sarkában levő része *Piszgâ* (Num. 21, 20. Dt. 3, 17. sat.) nevet viselt. Ehhez tartozik a 806 m. magas *Nebô*, Heszbon közelében.

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyugati és keleti Jordántartománynak mészhegysége, valamint a Básán vulkánikus magaslatai igen gazdagok barlangokban, melyek közt reánk nézve legnagyobb érdekkel bir a *Makpela* Chebronnál, mely fölé egy mosé van épitve, továbbá a *Makkêda*, hová Józsua elől az öt király menekült (Józs. 10, 16. s k.)

Palesztinának számos forrása is van (Dt. 8, 7), melyeknek némelyike azonban forró nyárban kiapad, úgy, hogy a patakok

medrei szárazon állanak. Figyelmet érdemelnek a Hûle-mocsárban és a Galileai tenger jobb partján levő hatalmas, sós források s a Holt-tenger nyugati partján levő, kénes, sós, meleg forrás, mely *Ain el-Feska* nevet visel, továbbá a Tiberiás mellett fakadó, kénes sós, vasas hőforrások (59—61° C.), melyeket már Flavius József említ (Antt. XVIII. 2, 3), s végül a kalirrhoe-i meszes források, a Holt-tenger keleti partján. Nevezetes, hogy a palesztinai hévvizek, a gadarait kivéve, mind a Ḳôr hosszában vannak.

Palesztinának e vázlatos ismertetése is érthetővé teszi, minő befolyást gyakoroltak az ország földrajzi tagoltsága és tulajdonságai a zsidóságra. A keleti Jordán-tartomány törzsei, melyek a többi nemzetségektől elszakitva, csaknem mindig nomád életet folytattak és a földmiveléssel csak kis mértékben foglalkoztak, a zsidó államra nézve csaknem teljesen elvesztek. De a nyugati Jordán-tartomány törzsei közt is igen laza volt az összeköttetés, mert a földrajzi sajátságok minden törzsnek külön érdekeket szabtak elő, melyeket egymás ellenében is készek voltak fegyverrel oltalmazni. Izrael története eléggé mutatja, mily munkába került ily viszonyok közt egységes államot alkotni, mely azonban gyöngébb levén a természeti erőknél, rövid idő mulva meghasonlott és később felbomlani volt kénytelen.

8. §. Palesztina éghajlata és időjárása.

Palesztína fekvésénél fogva a mérsékelt égöv alá esik, de a melegség egyes tájakon nagyon különböző. A Gennezáreti tótól a Holt-tengerig húzódó Jordán-völgy forrósága a legnagyobb, mert a folyó két partján emelkedő világos színű sziklafalak a napsugarakat visszaverik, a levegő mozgását pedig meggátolják. Lynch hőmérője itt 1843. május 8-án délben, az árnyékban 43·3° C-t mutatott. E völgyben hó nem esik soha, s míg Jeruzsálemben havas szelek dühöngenek, Jerikó környékén a levegő egészen tavaszias; nyáron azonban a forróság kiállhatatlanná válik.[1] Sokkal kellemesebb az

[1] A Holt-tenger völgykatlanában, Éngedi tájékán néha napnyugta után is 44° C. meleg van, míg a palesztinai hegyvidék átlagos hőmérséke 18° C., mert télen, január hónapban néha 3—4° C. a hideg 0 alatt, míg nyáron a hőség 37° C.-ra is emelkedik. V. ö. Furrer, Schenkel Bibellexiconában V. k. 670. l.

éghajlat a Földközi-tenger partvidékén, hol a melegséget a tengeri levegő hüsíti, s a tenger befolyása a hőmérséklet nagyobb ingadozásait meggátolja. Itt a hőmérséklet középszámítással 20·5°. A hegyvidéken, mely Palesztinának túlnyomó részét képezi, a nap sugarai a levegő rendkivüli tisztasága következtében teljes erejöket kifejthetik, s e táj melegségét a szirokkó is fokozza; de az éjszakák igen hűvösek, mi a harmat képződését nagy mértékben előmozdítja. Leghidegebb napok dec.—márc. hónapokban vannak, míg a legnagyobb meleg májusban van. Az eddigi mérések szerint a legnagyobb hideg Jeruzsálemben — 4° volt 1864. január 20.-án, a legnagyobb hőség pedig 44·4° 1881. augusztus 28-án. A Libánón és Hermon magasabb részein havasi éghajlattal találkozunk. A hó a legmagasabb csúcsokon csaknem egész nyáron át nem olvad el, a harmatképződés soha sem szűnik meg, miért is a hermoni harmat közmondásossá vált (Zsolt. 132, 3).

Időjárás tekintetében a természeti évet Palesztínában két részre lehet osztani, t. i. száraz és esős félévre. Átlag öt hónapot lehet szároznak mondanunk, mert májustól szeptemberig az ég mindig derült s úgy szólván soha sem esik, habár megtörténik, hogy az esőtlen évszak április közepétől egész november elejéig is eltart. Ez idő alatt, melyet a zsidók *nyárnak* (קַיִץ) neveztek, az eső a legnagyobb ritkaság közé tartozik, úgy hogy aratáskor (május hóban) az eső az izraelitáknál valóságos csoda számba ment (I. Kir. 12, 17), s oly feltünést okozott mint a nyári hó (Péld. 26, 1). Az esős évszak *tél* (חֹרֶף) nevet visel, melynek idején többnyire északi vagy északnyugati szelek fúnak és esőt vagy havat hoznak. Az esős évszak október közepén a *korai eső*vel (יוֹרֶה) veszi kezdetét, mely rendszerint csak permetezik s a föld szárazságát némileg megszünteti. Némelykor azonban az esős időszak hatalmas viharral köszönt be, melyet a sz. iratok gyakran élénk vonásokkal ecsetelnek (Jer. 10, 13. III. Kir. 18, 44. Zsolt. 17, 8). Az esős időszakban szintén sok derült nap van, mert átlag október hóra 3, novemberre 6, decemberre 11, januárra 10, februárra 8, márciusra 6, és áprilisra 4 esős nap esik. Az eső sűrűbb mint nálunk, úgy hogy a patakok néhány óra alatt megdagadnak s nem ritkán köveket és fákat sodornak el (Jób 14, 19). A lakások a sok esőtől vízgőzzel telnek meg, mi a vasedényeket megrozsdásítja (Mt. 6, 19), sőt a vert falból készült házak néha annyira eláznak, hogy bedőlnek (Ez. 13, 11). Az éjszakai esőzés

rendszerint hevesebb a nappalinál. Viharok, melyek égi háborúval és szakadó esővel járnak, téli hónapokban mintegy négyszer fordulnak elő. A korai eső a földmívelőre rendkívüli fontossággal bir, mert a nélkül nem foghat a szántás-vetéshez, de épp oly szükséges a *kései eső* (מַלְקוֹשׁ) is, mely március vagy április hónapban néhány napig tart, mivel e nélkül a fejlődésben levő gabona szeme megszorul s a gazda reménye füstbe megy. — Az esős időszakban hó csak ritkán esik, de megtörtént már, hogy néha egy lábnyi magas hó is volt (I. Mak. 13, 22), mely azonban nem sokáig tartott (Jób 6, 16. 17).

A *szelek* Palesztinában meglehetősen szabályosak. A nyári forróságot az északnyugati hűvös szél mérsékli, mely reggeli 8—9 órától esti 10 óráig lengedez. A korai esőt a nyugati vagy délnyugati szél hozza, míg az északi szelek érzékeny hideget okoznak (Sír. 43, 22). A növényzetre káros hatással van a víztelen sivatag felől érkező keleti és délkeleti szél, mert a földtől a nedvességet elvonja s mivel semmi ozontartalma nincs, az emberre lankasztólag hat (Jón. 4, 8). A keleti szél leggyakrabban május második felében és október végén, a korai eső előtt jelentkezik; néha valóságos viharrá nő, mely az eget sárga homokfelhőkbe burkolja, úgy hogy a nap fénytelen tűzgolyóhoz hasonlit. Ez a szirokkó, mely a forrásokat kiszárasztja, a fákat és virágokat elperzseli, tőle a vetés kisül, a szöllő levele és bogyója pedig lehull. Mivel az izraeliták leginkább a keleti szél pusztitó hatását érezték, azért minden viharos szelet, irányára való tekintet nélkül, keleti szélnek (קָדִים) neveztek (Zsolt. 47, 8. Ez. 27, 26).

Mint az előadottakból kitünik, Palesztína éghajlata nagy ellentéteket egyesit magában. A forró napokra hűvös éjszakák, hideg északi szelekre forró déli szelek, tartós esőzésre nagy szárazság következnek. Ezek a hőmérsékleti változások azonban a testre edzőleg hatnak s az izmok rugalmasságát és keménységét növelik. S habár a nyári meleg az emberre lankasztólag hat, az enyhe tél a legegyszerűbb ruházatot is elégségessé teszi. Egy szál ing és egy meleg takaró elég volt a pórnak arra, hogy az időjárás viszontagságai ellen védve legyen s a legkezdetlegesebb lakás, egy kunyhó, barlang, vagy vert falból készült ház elég volt oltalmára, melynek még fűtéséről sem kellett gondoskodni. A föld termékenysége nem kivánt a mezei munkánál nagy erőfeszitést s mivel az eső, a jó termés egyetlen föltétele, az Urtól jött, csak

hálára gerjeszté Izrael fiainak szivét Jahve iránt, míg annak elmaradásában, mi éhséget vont maga után, az Ur haragját látták (Dt. 11, 10. s k.)

9. §. A biblia állatvilága.

Palesztínában jelenleg körülbelől 80 emlős állat-, 350 madár-, 160 hüllő- s mintegy 40 édesvízi hal-faj él[1], míg a gerinctelen állatfajok számát a mostani Palesztína-kutatók sem állapították meg. Mózes az állatokat négy osztályba sorozza (Lev. 11. fej.) u. m. 1. nagyobb szárazföldi állatok, 2. vízi állatok, 3. madarak és 4. apró állatok. A nagyobb szárazföldi állatok ismét feloszlanak *barmokra* (בְּהֵמָה) vagyis házi állatokra, és *mezei állatokra*, vagyis vadakra (חַיָּה, Gen. 7, 14). — A házi állatok közül a lábas jószág és az apró barom birt különös fontossággal az izraelíták szemében, mert a gileádi és básáni buja legelők, melyeknek tulkai igen híresek voltak (Ám. 4, 1. Zsolt. 21, 13), de a Jordánon inneni országrész mezői is igen alkalmasak voltak a baromtenyésztésre. Ez okból az izraelíták nagy szarvasmarha állománynyal birtak, de még nagyobb mértékben űzték a kecske- és juhtenyésztést, mi által nemcsak tejhez és húshoz jutottak, hanem lehetségessé vált az áldozati állatok ezreinek előteremtése is. A kecskék (עֵז) tenyésztésére főleg a Hermon és Chebron közti hegyvidék volt alkalmas. A juhok közül a *kövérfarkú juh*[2] érdemel különös figyelmet, mely úgy látszik, a zsidóknál egészen közönséges volt, mert az áldozatra szánt zsiradék mellett mindíg föl van említve (Lev. 3, 9. s t. m. h.) A lábas jószághoz tartozott még a *szamár* (חֲמוֹר) és a *teve* (גָּמָל), melyeket az izraelíták a legrégibb időben teherhordásra[3] és utazásra használtak (Bír. 10, 4. Gen. 37, 25), továbbá az *öszvér* (פֶּרֶד) és a *ló* (סוּס), mely Egiptomban már Jákob korában és a kánaániaknál használatban volt, de az izraelítáknál mind a kettő csak Dávid alatt kezdett elter-

[1] L. Furrer, Schenkel Bib. Lex.-ban. V. k. 514 l.

[2] A kövérfarkú juh onnét kapta nevét, hogy farkában rendkivüli sok zsiradék rakodik le, melynek súlya 2—7 kilo közt ingadozik, de néha 15 kilóra is rug. V. ö. Riehm, Schafe c. cikket, 1385. lap.

[3] Az *elefántokat* a régi izraelíták nem ismerték s nincs is reá héber szó; csak a biblia utáni héberségben találkozunk nevével (פִּיל), mert a zsidók a szirokkal viselt háborúban látták először ezeket az állatokat (I. Mak. 6, 35).

jedni. — Megemlítik a *kutyát* (כֶּלֶב) is, mely eleintén megvetett állat volt (III. Kir. 14, 11. IV. Kir. 9, 36), de később a házi állatok közt foglalt helyet (Tób. 6, 1. Mt. 15, 26). A *sertést* (חֲזִיר) a zsidók tisztátalan állatnak tartották, mely utálat tárgya volt előttök (Mt. 7, 6) s éppen azért nem is foglalkoztak sertéstenyésztéssel; de a görög-római uralom ideje óta pogány gazdálkodók, sőt hihetőleg galileai zsidók is nagy disznófalkákat tartottak (Mt. 8, 30. Mk. 5, 11. Lk. 8, 32), melyekkel jövedelmező üzérkedést folytattak.

A mezei állatok közül megemlítendők: a vad bika vagy némelyek szerint *bölény* (רְאֵם, Dt. 33, 17), mely azonban Palesztinából egészen kiveszett; a *szarvas* (אַיָּל) és a *dámvad* (יַחְמוּר), a *gazella* (צְבִי), a *vadkecske* (יָעֵל) és ennek a Dt. 14, 5-ben fölsorolt négy ismeretlen faja. A *nyúl* (אַרְנֶבֶת) és a *vabbr* (שָׁפָן, Hyrax syriacus), továbbá a *vaddisznó* (חֲזִיר מִיַּעַר), mely a szöllőkben és vetésekben jelentékeny károkat okozott (Zsolt. 79, 14). — A ragadozó állatok közt előfordult az *oroszlán* (אֲרִי, Bir. 14, 8. I. Kir. 17, 34), mely jelenleg Palesztinából kihalt, de a *párduc* (נָמֵר, Iz. 11, 6) a Libánón hegységben még most is előfordul; a *farkas* (זְאֵב), *medve* (דֹּב, IV. Kir. 2, 24) és *hiéna* (צָבוּעַ, Jer. 12, 9), végül a *sakál* (אִיִּים) és a *róka* (שׁוּעָל, Én. 2. 15), melyek főkép a szöllőkben igen sok kárt tettek.

A vízi állatokat illetőleg Palesztína igen gazdag volt halakban, melyek főleg a Jordán folyót és a Gennezáret tavát népesítették, de név szerint a biblia egyet sem említ föl.[1] Több helyen említést tesz azonban a *krokodilról* (לִוְיָתָן), mely régente jobban el volt terjedve, mint napjainkban s elvétve kisebb példányokban még most is található Palesztinában[2]. A *behémóth* (בְּהֵמוֹת, *Jób 40, 15) alatt valószínüleg a Nilusban és Áfrika tavaiban élő vízi lovat kell értenünk.

[1] Az a nagy hal, mely Jónást elnyelte, valószínűleg cápa (Carcharias verus vagy Squalus carcharias) volt, melyet roppant falánksága jellemez. Így egynek gyomrában egész lovat találtak s 8 métermázsát nyomot. Ismeretes azon matróz esete is, kit a cápa 1758-ban elnyelt, de midőn ágyúgolyóval a halra lőttek, egész épen hányta őt ki. L. Schegg, Bibl. Archaeol. 107. lap.

[2] Tristram említi (The Land, 100. l.), hogy Názáretben egy 12 láb hosszú krokodilt látott; a Vádi Zerkát pedig, mely Cezáreánál ömlik a tengerbe, a régi időben Krokodilfolyónak nevezték, mint ezt Strabo (16, 758) és Plinius (5, 17, 5) bizonyítja.

A madarak közül figyelmet érdemelnek a *galambok* (יוֹנָה), melyek vadon, főleg a sziklahasadékokban fészkelnek (Jer. 48, 28. Ez. 7, 16), de már a régi izraeliták mint házi állatokat galambdúcokban tenyésztették (Iz. 60, 8); a *gerlicék* (תּוֹר), melyeket a házi galambok helyett áldozatul is be lehetett mutatni. A *fürj* (שְׂלָו) és a *fogoly* (קֹרֵא, I. Kir. 26, 20. Jer. 17, 11), a *struc*, továbbá a *darvak, gólyák* és *fecskék*, mely utóbbiak mint költöző madarak vannak fölemlítve, azonkivül számos ragadozó, minők a holló, sas, sólyom, vércse, ölyv stb. (Lev. 11, 13—19. Dt. 14, 12—18).

Az *apró állatok* (שֶׁרֶץ) négy csoportba vannak osztva. E négy csoport 1. a földön járó állatoké, minők a *menyét* (חֹלֶד), a *közönséges* és *mezei egér* (I. Kir. 6, 5), a *vakondok* (Iz. 2, 20) és a *békák*. 2. A hason csúszóké; ide tartoznak nevezetesen a *kígyók* (נָחָשׁ), melyek közül a biblia több mérges fajt említ föl, továbbá a *férgek* (רִמָּה, vagy תּוֹלַעַת), mely általános elnevezés alatt mindenféle apró csúszó-mászó állatot kell értenünk. 3. A szárnyas állatoké; ezek közt a *sáskák* említendők föl, melyek néha országos csapást okoztak, míg négy faját a biblia (Lev. 11, 22) ehető gyanánt jelöli meg; a *méhek* (דְּבוֹרָה), melyek Kánaán földjén vadon élnek és sziklahasadékokban, faodúkban, sőt kiszáradt állati tetemekben (Bir. 14, 8) is sejteket készítenek. A *darázs* (צִרְעָה) és a *legyek* (זְבוּב), melyek az embereknek és állatoknak igen sok kellemetlenséget okoztak, s végül a *moly* (עָשׁ). A 4. csoport a soklábú állatoké, hová a *hangya* (Péld. 6, 6), a *pók* (Iz. 59, 5), a *bolha* (I. Kir. 26, 20), a *skorpió* (Dt. 8, 15. Lk. 10, 19), továbbá a hernyók és más apró állatok tartoznak. — A Földközi-tengerben található biborcsigáról[1] a biblia nem tesz említést, csak a *közönséges csigáról* (שַׁבְלוּל, *Zsolt. 58, 9), mely szintén az utolsó csoportba tartozik.[2]

[1] A gyöngykagyló, mely a valódi *gyöngyöt* (μαργαρίτης, Mt. 7, 6. Jel. 21, 21) szolgáltatja, és a *korall* (פְּנִינִים, peninim, Jób 28, 18. Thr. 4, 7), melyet ékszerül használtak, a zsidóknál szintén ismeretes volt.

[2] A biblia állatvilágára vonatkozó munkák közül megemlítendők: Sam. Bochart, Hierozoicon, III Tomi. Lipcse, 1793. s k. évben. — Petr. Forskal, Descriptiones animalium etc. quae in itinere orientali observavit. Havn. 1775. — Rosenmüller, Handbuch der bibl. Alterth. IV. 2. (Das bibl. Thierreich.)

10. §. A biblia növényvilága.

Palesztina a zsidók korában rendkivül termékeny ország volt,[1] mely csekély kiterjedése mellett sűrű népességet birt eltartani (Dt. 8, 7—9). Jelenleg mintegy 2000 növényfaj tenyészik benne, melyek közül azonban a biblia alig százat említ föl, mert igen gyakran csak általános kifejezéseket használ, minők: fák, füvek, sat.

A gabonafajok közül különösen a *búza* (חִטָּה) és *árpa* (שְׂעֹרָה) termett nagy mennyiségben (Gen. 26, 12), úgy hogy árpát csupán a szegények használtak kenyérsütéshez (Bir. 7, 13. Ján. 6, 9. Ez. 13, 19), rendszerint pedig szalmájával együtt a jószág abrakoltatására fordították (III Kir. 4, 28). De *kölest* (דֹּחַן, Ez. 4, 9) és *tönkölyt* (כֻּסֶּמֶת) szintén termesztettek. A hüvelyes vetemények közül leginkább a *lencsét* (עֲדָשִׁים) és *babot* (פּוֹל) termelték, míg a konyhanövények közül az ó-szövetségben a *kömény* (כַּמּוֹן, Iz. 28, 25. κύμινον, Mt. 23, 23), *ugorka* (קִשֻּׁאִים, Iz. 1, 8), a *vörös-* (בְּצָלִים) és *foghagyma* (שׁוּם) s a *póré* (חָצִיר), melyeket főleg Filisztea síkjain termeltek, a *görögdinnye* (אֲבַטִּיחִים, Num. 11, 5), *kaporna* (אֲבִיוֹנָה, Préd. 12, 5), és *saláta* (מְרוֹרִים)[2] vannak megemlítve, mely utóbbit a húsvéti bárányhecsenyéhez mellékételül használták.

Az új-szövetségben a *kapor* (ἄνηθον, Mt. 23, 23), *ménta* (ἡδύοσμον), *ruta* (πήγανον, Lk. 11, 42), továbbá a *mustár* (Mt. 13, 31. Lk. 13, 19) vannak megemlítve, míg a misnában ezeken kivül számos más kulturnövény is előfordul.

A gyümölcsfák közt első sorban a *datolyapálma* (תָּמָר) érdemel említést, mely a jerikói völgyben tenyészett. Az *almafát* (תַּפּוּחַ) a zsidók nagyban termeszthették, mit több helység neve bizonyít (Józs. 12, 17; 15, 53; 17, 7). A *mandulafa* (לוּז, vagy שָׁקֵד), melynek halványpiros virágai igen kellemes látványt

[1] Palesztina termékenységét nemcsak a sz. könyvek, hanem a profán irók is magasztalják. Pl. Tacitus Judeáról igy szól (Hist. V. 6.): «Uber solum. Exuberant fruges nostrum ad morem, praeterque eas balsamum et palmae.» Justinus (Hist. 36, 2.) Jerikóról ezt mondja: «Non minor loci ejus apricitatis quam ubertatis admiratio est.»

[2] A *merórim* alatt többféle növényfajt értenek, ilyenek a katáng (Cichorium) és a kerti saláta (Lactuca sativa). V. ö. I. Löw, Aram. Pflanzenn. 175. és 255. l.

nyujtanak. A *dió-* (אֱגוֹז) és *fügefa* (תְּאֵנָה), a *gránátalmafa* (רִמּוֹן), melynek narancs nagyságú gyümölcse két kamrára van osztva s piros színű, savanykás ízű magvai nedvben dúsak, miért is hűsítő ital készítésére használták (Én. 8, 2). A *pisztácia* (בָּטְנָה, Gen. 43, 11) gyümölcse a mogyoróhoz hasonlít, s olajtartalmú belét a keletiek nagyon szeretik. A *vad füge* vagy *szikomórfa* (שִׁקְמָה) a fügefával rokon, de alakjára és leveleire nézve a fehér eperfához hasonlít, miért a Vulgata több helyen morus-szal fordítja. Édes ízű gyümölcse magtalan s az ágakon ül. Megérését akkép szokták siettetni, hogy a gyümölcs felső részét körömmel vagy más hegyes eszközzel felhasitják, minek következtében fanyar nedvének egy része kifolyik, s a gyümölcs édesebbé válik. Eledelül a szegényebb néposztály használta (Ám. 7, 14). A *szentjánoskenyérfa* (חָרוּב) édes ízű hüvelyét a sertéseknek adták (*Lk. 15, 16), míg szárítva vagy megpirítva a pásztorok is ették. Ide kell sorolnunk a *szőllőt* (גֶּפֶן) is, mely egész Palesztinában, de kivált Chebron környéken rendkivül bő termést szokott hozni, s éppen azért a zsidók nagyban művelték.

A hasznos fák között az első helyet az *olajfa* (זַיִת) foglalja el, mely legbujábban Efraim törzsének területén tenyészett. A *terebinthfa* (אֵלָה) megvágott törzséből a valódi terpetin folyik ki. A *vad olajfa* (Oleaster, Róm. 11, 17) kemény és tartós fája miatt volt becses. A *tamariszk* (אֶשֶׁל, Gen. 21, 33. I. Kir. 22, 6) örökzöld levelű fa, melyet keménysége miatt már Egiptomban különböző célokra használtak. A *tölgy* (אַלּוֹן) és a *cser* (תִּרְזָה, Iz. 44, 14) Básán vidékén egész rengetegeket képezett. A *ciprus* (בְּרוֹשׁ) és *cédrus* (אֶרֶז) a Libánón erdőségét képezték, s igen tartós és keresett épületfát szolgáltattak. Ismeretes volt még a *platán* (עַרְמוֹן, Gen. 30, 37. Ez. 31, 8), a valódi *ákác* (שִׁטָּה), melynek fájából a frigysátor készült, és a *kőrisfa* (אֹרֶן), míg a vizenyős helyeken a *fűz* (צַפְצָפָה, Ez. 17, 5), az *eufráteszi nyárfa*(עַרָבִים) és a *rekettye* (רֹתֶם) tenyészett.

Az arómatikus növények közül megemlítendő a *balzsamcserje* (בֹּשֶׂם), melyet Jerikó környéken kertekben növesztettek.[1] A *szuhar* (Cistus), melynek cserjés ágairól a *ladanum* (לט,

[1] Plinius (HN. XII. 54.) a balzsamról ezt irja: «Balsamum uni terrarum Judaeae concessum, quondam in duobus tantum hortis, utroque regio . . . A Pompeio Magno in triumpho arbores quoque duximus.» E balzsamkertek azonban a zsidó-római háború alkalmával elpusztultak.

λήδανον) nevű finom gyantát szedik. A *traganth* (נְכֹאת, Gen. 37, 25) mézgáját a bebalzsamozásnál a hasüreg kitöltésére használták. A *masztix* (σχῖνος, Dán. 13, 54) és a *mirtus* (הֲדַס), melynek bogyóiból olajat ütöttek s azt fűszerül használták, míg leveleiből kenőcsöt készítettek. A *storax* (לִבְנָה, Gen. 30, 38) a *galbanum* (חֶלְבְּנָה), a *tömjénfa* (לְבוֹנָה) és a *mirrha* (מֹר) gyantái jóillatú füstölő szereket szolgáltattak. A *cimet* vagy *fahéjfa* (קִנָּמוֹן), a *kasszia* (קְצִיעָה vagy קְדָה), a *kálmus* (קָנֶה הַטוֹב) és a *nárdusz* (נְרָדִים) a sz. olajok készítésénél voltak szükségesek, míg az *aloét* (אֲהָלִים) illatos fája miatt becsülték. Megemlítendő még a *csodafa* (קִיקָיוֹן, Jón. 4, 6), mely Palesztina homokos talajában is hirtelen nagyra nő, a kellemes illatú *mandragora* (דּוּדָאִים, Gen. 30, 14. *Én. 7, 14) és a fehéres-sárga, fürtös virágú *alhenna* (כֹּפֶר, *Én. 1, 14. Lawsonia), melynek szárított és kifőzött leveleit az ó-korban hajfestésre, jelenleg pedig kéz- és körömfestésre használják.

A ruházathoz szükséges anyagot a növényvilágból a *len* (פִּשְׁתָּה)[1] és a *pamut* szolgáltatták; ez utóbbinak növényneve a sz. irásban nem fordul elő, míg a בּוּץ a pamutszövetet, a שֵׁשׁ pedig többnyire a gyapot-, de olykor a lenszövetet is jelentette.[2]

Föl vannak még említve a *szederbokor* (סְנֶה, Rubus Sanctus, Ex. 3, 2), a *sás* (אַגְמוֹן), a *nád* (קָנֶה, κάλαμος, Mt. 11, 7) és a *papirsás* (גֹּמֶא), melynek gyökerét tüzelő szerül, felső részét pedig papiros, kötél, vitorla, saru, sőt csolnak-készítésre is használták, továbbá az *izsóp* (אֵזוֹב), 1—1½ láb magas növény, melyet az izraeliták rituális célokra alkalmaztak. Végül a *magrugó* (בַּקָּעוֹת, IV. Kir. 4, 39), a *bükköny* (חָרוֹל, *Jób 30, 7) az *üröm* (לַעֲנָה), *kutyazab* vagy *vadóc* (Lolium, zizania[3], mi a héber זוּן szóból származik), a *libatopp* (מַלּוּחַ, *Jób 30, 4) és a *lótuszbokor* (צְאֶלִים, *Jób 40, 22. Rhamnus Lotus).

[1] A lennek neve csak ragozott alakban fordul elő, miért is régebben פִּשְׁתָּה-nek szokták irni, de úgy ragozott alakja, mint pún neve *phoist*, a föntebbi alakot teszi valóbbszinűvé. L. Gesenius, Handwört. 11. kiad. 703. l.

[2] Gyapotot ért az arab biblia a Józs. 2, 6-ben előforduló פשתי העץ, pisté ha'éc alatt. A gyapotnak neve a Misnában צמר גפן, cemer gefen (szöllőgyapju), mi a szír elnevezésnek teljesen megfelel.

[3] Tárkányi ezt konkolylyal fordítja, holott annak botanikus neve Agrostemma, s a vetés közül nagyon is kiválik élénk színű virága által. E fordítás tehát Jézus példabeszédének valószinűségét teszi tönkre.

A legszebb virágdíszt Palesztina tavaszszal, április hónapban ölti fel, midőn kökörcsin, jácint, sáfrány (כַּרְכֹּם), kakukfű, nefelejcs, levendula és rozmarin borítják Jeruzsálem környékét, míg más vidékeket a fehér és piros rózsa, pipacs, liliom (שׁוֹשַׁנָּה), őszike (חֲבַצֶּלֶת) ékesít, melyek közül azonban a biblia csak néhányat említ föl.[1]

11. §. A bibliai ásványok.

Mózes Palesztináról azt mondja Izraelnek, hogy az olyan föld, «melynek kövei vas, és hegyeiből ércet vágsz» (Dt. 8, 9), minek alapján azt lehetne gondolnunk, hogy az izraeliták bányászattal is foglalkoztak. De az újabb kutatások sehol sem akadtak régi bányaművek nyomaira, s így valószinű, hogy Jób szeme előtt a bánya leirásánál (28, 1—14) arábiai vagy egiptomi bányák lebeghettek, az izraeliták pedig csere vagy kereskedelem útján jutottak mindazokhoz a terményekhez, melyekre nekik az ásványvilágból szükségök volt. Kánaán, melynek túlnyomó részét krétaképződmény alkotja, s csak a Hauránban vannak bazalthegyek, míg partvidéke jobbadán torlasz (hordott) földből áll, nagyon szegény volt ásványokban. Csupán a Holt-tenger vidéke nyujtott *ként* (גָּפְרִית), *aszfaltot* (חֵמָר), mely még jelenleg is keresett kereskedelmi cikket képez, és *sót* (מֶלַח). Ez utóbbi mindig nagy bőségben volt található, s főkép a Sóvölgyből nyerték, mely a Holttenger déli részén fekszik, s az áradások alkalmával megtelvén sós vizzel, az elpárolgás után a só oly mennyiségben marad vissza, hogy egész sziklaszerű tömegeket (Szof. 2, 9) képez. A Holt-tenger déli csúcsán, a $2^1/_2$ órányi hosszúságú sóhegyben (Dsebel Uszdum) az izraeliták szoros értelemben vett kősót is találtak (v. ö. Gen. 19, 26. Bölcs. 10, 7). Figyelmet érdemel a jordánvölgyi *agyag* (חֹמֶר) is, melyből mindenféle cserép edényeket és az ércöntéshez szükséges formákat (III. Kir. 7, 46), sőt pecsét-

[1] A bibliai növényekre nézve főművek ezek: Ol. Celsii, Hierobotanicon, II Partes. Upsal. 1745—47. — Petr. Forskal, Flora aegyptiaco-arabica, Havn. 1775. — Rosenmüller, Bibl. Alterth. IV. 1. (Bibl. Naturgeschichte.) — Tristram, The fauna and flora of Pal. London, 1884. — I. Löw, Aramäische Pflanzennamen. Lipcse, 1881. és Haynald L. A szentirási mézgák és gyanták termő növényei. Kolozsvár, 1879.

nyomókat is (Jób 38, 14) készítettek. A Libánón vasércekben gazdag volt ugyan, de ez a zsidók területén már kivül esett.

A különböző ércekre a kulturnépeknek igen nagy szükségük volt, s éppen azért a biblia is számos helyen tesz rólok említést, sőt különbséget tesz a nemes és nemtelen fémek közt is (Dán. 5, 4. Iz. 60, 17. Ez. 22, 18). Az ércekhez a zsidók rendszerint a főniciek közvetitésével jutottak, kik gyarmataikban a bányászatot nagyban üzték, s az ott termelt érceket kereskedés utján hozták forgalomba, de Arábiából, sőt a Kaukázus vidékéről is hoztak érceket (Ez. 27, 13).

A legbecsesebb érc az *arany* (זָהָב), mely a bibliában az *ezüsttel* (כֶּסֶף) együtt van fölemlítve, s úgy látszik, mind a kettőt termő állapotban ismerték, mert a héber nyelvben különböző elnevezések vannak reájok (Jób 28, 17. Én. 5, 14. Iz. 13, 12). Az aranyat és ezüstöt drágaságuk miatt a zsidók templomaikban és kincstáraikban roppant mennyiségben fölhalmozták[1] (III. Kir. 15, 18. IV. Kir. 12, 18. II. Kr. 5, 1; 15, 18).

A nemtelen fémek közül a szent iratok megemlítik a *rezet* vagy ércet (נְחֹשֶׁת), melyet a régi időben a vashoz hasonlóan dolgoztak föl, s a rozsdától izzítás által tisztitottak meg (Ez. 24, 12). Ennek egyik faját, az aranyszinű ércet (Ezr. 8, 27), hihetőleg broncot az aranynyal csaknem egyenlő értékűnek tartották. A *vas* (בַּרְזֶל) az izraelitáknál szintén sokoldalú feldolgozást nyert s keményebb faját, az *acélt* (פְּלָדוֹת) is ismerték, mely Jeremiásnál (15, 12) «északi vas» név alatt fordul elő. Az *ón* (בְּדִיל) Spanyolországból került Tirusz piacára (Ez. 27, 12) s az *ólommal* (עֹפֶרֶת) együtt szokott említtetni, melyet az ezüst kiválasztására, mértéksúlyok készítésére (Zak. 5, 7) és fenékmérőül (Csel. 27, 28) használtak, sőt a kőbe metszett betűket is ólommal szokták kitölteni (Jób 19, 23. s k.) — Megemlítendő még az *antimónium* (פּוּךְ), melyet a keleti nők a szempillák festésére (IV. Kir. 9, 30. Jer. 4, 30), sőt szemkenőcsül is használtak (Jel. 3, 18).

A nemes fémek mellett az izraeliták nagy becsben tartották a drágaköveket is, melyek a főpap, a királyok és az előkelők öltözé-

[1] Hogy a biblia adatai a fölhalmozott kincsekre vonatkozólag nem túlzottak, más népek példája is megerősíti. Igy *Nagy Sándor* az ekbatanai kincstárban 120,000 mázsa aranyat, a persepolisiban 120,000 talentumot talált, *Cyrus* pedig 34,000 font aranyat s 500,000 mázsa ezüstöt zsákmányolt. V. ö. Schenkel, Bibellexicon, IV. k. 209. lap.

keinek fődiszét képezték. E drágakövek az ó-korban Arábiából (III. Kir. 10, 2) és Egiptomból, de főkép Indiából kerültek, honnét a föniciai kereskedők hozták forgalomba (Ez. 27, 22). A drágakövek a biblia számos helyén vannak fölemlítve (Ex. 28, 9. s köv. Ez. 1, 16. Dán. 10, 6. Jel. 21, 19—21), és pedig 1. a *karneól* (אֹדֶם), melynek vörös szinét már neve is kifejezi; 2. a *topáz* (פִּטְדָה, Ez. 28, 13. Jób, 28, 19) szine különböző, s különösen élénk fénye és nagy keménysége miatt volt becses; 3. a *smaragd* (בָּרֶקֶת, Ez. 28, 13. Tób. 13, 21. Jel. 3, 4; 21, 19), mely zöldszinü drágakövet az izraeliták valószinűleg Indiából szerezték; 4. a *rubin* (נֹפֶךְ, Ez. 27, 16. Tób. 13, 21); 5. a *zafir* (סַפִּיר, Ez. 28, 13); 6. az *ónix* (יַהֲלֹם, Ez. 28, 13); 7. a *hiacint* (לֶשֶׁם, Jel. 21, 20) sárgásbarna szinü drágakő; 8. az *akát* (שְׁבוֹ), melynek közönséges fajtáját díszedények készítésére, szebb példányait pedig ékkőül használták; 9. az *amethiszt* (אַחְלָמָה, Jel. 21, 20); ezt a violaszinü követ a régi görögök az ittasság ellen szokták hordani; 10. a *krizolith* (תַּרְשִׁישׁ, Ez. 1, 16. Dán. 10, 6), melyet, mint héber neve is mutatja, Spanyolországból hozattak; 11. a *berill* (שֹׁהַם, Ez. 28, 13. *Jób 28, 16) igen értékes tengerzöld szinü ékkő, melyet az ékszerészek akvamarinnak is neveznek; 12. a *jászpisz* (יָשְׁפֵה, Ez. 28, 13), mely számos szinben fordul elő; 13. a *gránát* (בַּרְקַת, *Ez. 27, 16. Iz. 54, 12); némelyek szerint e héber szó rubint jelent; 14. a *gyémánt* (שָׁמִיר, Jer. 17, 1), melyet a zsidók csupán az iró vesszőnél használtak, mert keménysége miatt az ó-korban még nem tudták csiszolni; 15. a *krizopráz* (Jel. 21, 20) nem egyéb, mint zöldes szinü kalcedon-faj; 16. a *kalcedon* (Jel. 21, 19), félig áttetsző, égszinkék drágakő; 17. a *szardonix* (Jel. 21, 20) hihetőleg azonos volt a 6. sz. a. említett jahalómmal.

12. §. Palesztina politikai felosztása.

Józsua könyvéből kitűnik, hogy a zsidók Kánaán földjének elfoglalása alkalmával délen az Egiptom patakjáig, északon a Leontesz folyóig, nyugatra pedig a Földközi-tengerig terjedő területet tekintették olyannak, mely őket isteni igéret folytán megillette, a nélkül, hogy a keleti Jordán-tartományra is tekintettel lettek volna. De, jóllehet e határok Dávid és Salamon uralkodása alatt jelentékeny kibővülést nyertek, az egész területet soha

sem birták teljesen meghódítani. Így északon a föniciai, délen a filiszti partvidék soha sem került birtokukba, sőt még kisérletet se tőnek elfoglalásukra, mert hihetőleg tudatában voltak saját gyöngeségüknek.

A keleti Jordán-tartományt eredetileg Gád és Rúbén törzse vette birtokába. *Rúbén* a Holt-tenger északkeleti partjától keletre és északra eső területet foglalta le, mi Moáb rovására történt, melyhez egykor a Jerikóval szemközt levő moábi mezőség is tartozott. A biblia főkép Heszbon, Elâle, Kirjataim, Nebó, Szibma és Baal-Meón városokat jelöli meg Rúbén birtoka gyanánt. *Gád* osztályrészeül a Jordán keleti partján elterülő Gileád említtetik, úgy hogy a Bir. 5, 17. Gádot ez okon egyenest Gileádnak nevezi. Városai közül Atáróth, Aróér, Dibón, Atroth-Sófán, Jazer, Jogbeha, Béth-Nimrá és Béth-Hárán vannak megemlítve. Midőn e két törzs délfelé nyomult, a Menasseh-törzs a Galileai tengertől délkeletre felszabadult területet is hatalmába kerítette. A zsidók és a velök szomszédos népek közt folytatott állandó ellenségeskedés következtében e birtokok joga szakadatlan ingadozásnak volt kitéve. Igy Mésa emlékkövének felirata szerint a moábiak Atáróth, Kirjataim, Nebó és Jahas városokat elvették az izraelitáktól.

A nyugati Jordán-tartomány legdélibb részét *Simeon* törzse foglalta el az amálekitáktól, míg a hegyvidéken maradt nem-izraelita népségeket magába olvasztotta. A Holt-tengertől nyugatra eső hegyvidéket *Júda* hóditotta meg, mig az Efraim-hegységnek déli részén *Benjámin*, középtáján és a jizreeli rónaságig *Efraim* és *Menasseh* települtek le a nélkül, hogy az erősebb városokat, mint Megiddó, Bet-Séan, Dór, Jibleam sat. hatalmukba kerithették volna. Efraim és Menassehtől északra *Isszaskhár* s tovább *Zebulón* szereztek otthont. A Galileai tengertől északnyugatra *Naftáli*, s még tovább *Ásér* szállotta meg a hegyvidéket. *Dán* törzsének eredetileg az Efraim-hegység nyugati lejtői jutottak, de mivel itt a filisztiektől nem élhettek békességben, felvonultak egész északra, hol a régi Lájist bevették és Dánnak nevezték el. (Bir. 18. f.) Megjegyzendő, hogy a határok a nyugati Jordán-tartományban is ingadoztak az egyes törzsek közt, de szilárdságuk mégis nagyobb volt, mint a keleti Jordán-tartományban.

Krisztus korában Palesztina négy részre oszlott. A nyugati Jordán-tartomány északi része, a Leontesz folyó völgyétől egész az ezdreloni rónáig *Galilea* nevet viselt, melyet a Szafed-hegy-

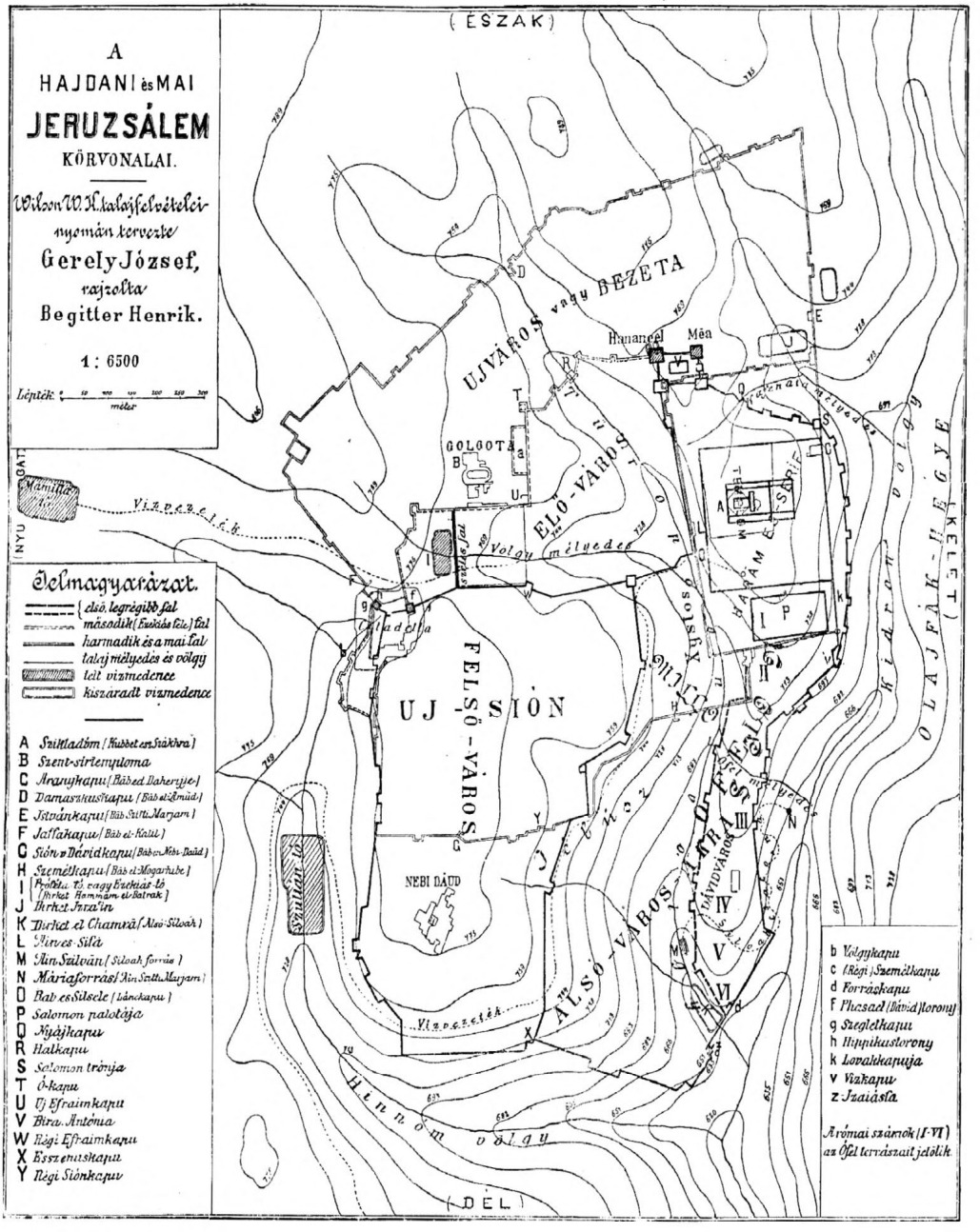
A
HAJDANI és MAI
JERUZSÁLEM
KÖRVONALAI.
Wilson W. H. kalajfelvételei-
nyomán szerezte
Gerely József,
rajzolta
Begitter Henrik.
1 : 6500
Lépték:
méter
(ÉSZAK)
(DÉL)
ÚJVÁROS vagy BEZETA
ELŐ-VÁROS
FELSŐ-VÁROS
ALSÓ-VÁROS
DÁVIDVÁROS
UJ SIÓN
GOLGOTA
Gethsemane
Kidron völgy
OLAJFÁK-HEGYE
Hinnom völgy
Siloah
Vízvezeték
Jeruzsálem
Jaffa
Damaskus
Sion
Betlehem
Hebron
Jericho
Emmaus
Bethel
Samaria
Jezreel
Nazareth
Tiberias
Jordán
Jaffa út
Damaskus út
Betlehem út
Hebron út
Jericho út
Emmaus út
Bethel út
Samaria út
Jezreel út
Nazareth út
Tiberias út
Jordán út
Magyarázat.
első legrégibb fal
második (Eusébius féle) fal
harmadik és a mai fal
talaj mélyedés és völgy
telt vízmedence
kiszáradt vízmedence
A Saittadóm (Kubbet es Szákhra)
B Szent-sírtemploma
C Aranykapu (Báb el Rahmije)
D Damaskuskapu (Báb el Zmúd)
E Istvánkapu (Báb Sitti Marjam)
F Jaffakapu (Báb el Khalil)
G Sión v. Dávidkapu (Báb en Nébi Daúd)
H Szemétkapu (Báb el Mogarbe)
I Prefektus Tó vagy Fürdési-tó (Birket Hammám el Batrak)
J Birket Israïn
K Birket el Chamrá (Alsó-Siloah)
L Pirtes-Siló
M Ain Szulván (Siloah forrása)
N Máriaforrás (Ain Sitti Marjam)
O Bab es Silsele (Láncskapu)
P Salomon palotája
Q Nyájkapu
R Halkapu
S Salomon trónja
T Ó-kapu
U Uj Efraimkapu
V Bira Antónia
W Régi Efraimkapu
X Essz enuskapu
Y Régi Sionkapu
b Völgykapu
c (Régi) Szemétkapu
d Forráskapu
F Phazael (Hárid) torony
g Szegletkapu
h Hippikustorony
k Lovaskapuja
v Vízkapu
z Izraélsía
Arómai számok (I-VI)
az Ősi terraszait jelölik.

ség Felső- és Alsó-Galileára osztott (Flav. Jos. Bell. jud. III. 3, 1). E tartomány zsidó lakossága mindig keverve volt pogány népségekkel(גְּלִיל הַגּוֹיִם, Iz. 8, 23, pogányok Galileája), és sajátságos tájszólással beszélt (Mt. 26, 73. Mk. 14, 70), s minthogy függetlenségét a farizeusok pártjával szemben is megőrizte, a júdeabeliek mindig rossz szemmel néztek reájuk.

A nyugati Jordán-tartomány középső része nevét Szamaria várostól nyerte, s e vidék ezen a néven már a babiloni fogság ideje óta szerepelt. Határát északról az ezdreloni síkság, keletről a Jordán, délkeletre a Vádi Fária torkolata, nyugatról pedig a talmúd szerint Antipatris képezte. Déli határa Sekhemtől délre mintegy két órányira húzódott. Lakosságát a Zsidóországban visszamaradt héberektől és asszír gyarmatosoktól származott keverék népség alkotta, melyet a többi zsidók annyira megvetettek, hogy még tartományukon keresztül menni sem akartak.

A legdélibb tartomány Judea volt, mely Szamariától délre köves Arábiáig, keletre a Jordánig és a Holt-tengerig, nyugaton pedig a Földközi-tengerig terjedt egész Caesareán túlig.

A keleti Jordán-tartomány Perea nevet viselt, mely több részre oszlott. Első helyen megemlítendő a *Dekapolisz*, vagyis tiz önálló, politikailag szövetséges városnak területe a szíriai helytartó fenhatósága alatt, melyeknek fővárosa Skythopolis azonban a nyugati Jordán-tartományban feküdt. Lakosai túlnyomólag görög gyarmatosok voltak. A Jarmuktól északra terjedt *Gaulanitisz,* egész a Hermonig; keletre *Batanea,* mely a mai en-Nukrának felel meg; északkeletre volt *Trachonitisz*, mig a Haurán-hegység vidéke *Auranitisz* név alatt szerepelt. *Iturea* fekvését máig se lehet biztosan megállapítani, de legvalóbbszínű, hogy a Libánón és Antilibanosz környéke viselte ezt a nevet.

13. §. Jeruzsálem helyrajza.

Jeruzsálem az északi szélesség 31° 47′, és a keleti hosszuság 35° 15′ alatt (Greenwichtől számítva), a Földközi tengertől 52 km-re s a Holt-tengertől 22 km-re fekszik. Talaja terméketlen, vizben szegény és sziklás mészhegy, melyet a palesztinai hegységgel északnyugat felé egy földnyelv köt össze. A jeruzsálemi magaslat mintegy 400 ha. nagyságú, három oldalról mély völ-

gyektől körülzárt terület. A város nyugati oldalának közepe táján kezdődik a *Hinnom-völgy,* mely eleintén nyugatról keletre indul, de a városfalnál délnek kanyarodik s ezt az irányt megtartja a városterület délnyugati sarkáig, hol keletnek fordul és hirtelen kimélyül. Ez a völgy Jeruzsálem területét a *Dsebel Abu Tôr*-tól (a hagyomány szerint a Gonosz tanács hegye) választja el, és viz soha sincs benne, sőt talaja több helyen művelve van. A völgy legszűkebb helyén volt a *Tófeth*, hol az izraeliták Molekhnek áldoztak (IV. Kir. 16, 3).

Jeruzsálem keleti oldalán a *Kidron-völgy* húzódik, mely a várostól északnyugatra, kb. 2 km.-re kezdődik, s először délkelet felé húzódik. Itt a jeruzsálemi magaslatot a Skopustól választja el. De aztán egyenest délnek fordul s ezt az irányát megtartja egész a Hinnom-völgygyel való egyesüléseig. A Kidron-völgy, mely eleintén széles és csekély mélységü, a városnál megszükül és hirtelen mélylyé válik, s falai is meglehetős meredekek lesznek. Ez választja el Jeruzsálemtől az Olajfák-hegyét. A biblia és Flavius József adatatai szerint a Kidronban csak nagy esőzések után volt viz. Itt voltak a jeruzsálemi sirok (IV. Kir. 23, 4), s valószinüleg itt kell keresnünk a Királyvölgyet is (II. Kir. 18, 18). A bordeauxi zarándok *Josafát-völgyének* nevezi (Jóél 4, 2). Ott, hol a Kidron és a Hinnom-völgy egyesül, egy pompás forrás buzog, az *Én-Rôgêl*, mely úgyszólván soha sem apad ki. A völgy itt már 106 m. mélységre száll alá a templomtér felszinétől, mig a Gethsemánenál csak 45 m.-re. Innéttől fogva neve Tűzvölgy (*Vâdi en-Nâr.*)

Jeruzsálem mai területe szeliden domboruló terrászt képez, mely délkelet felé lejtővel bir s úgy a Hinnom-, mint a Kidron-völgy felé meredeken alászáll. Észak felé ily természetes határ nincs. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Jeruzsálem felszine az évezredek folyamán roppant változásokon ment keresztül. A régi Jeruzsálem felszine sokkal tagoltabb volt, mint a maié, mert a szűztalajt némely helyen 30—37 m. vastag törmelék és más lerakodás borítja, s a Kidron is 9 méterrel közelebb folyt a templomhegy lábánál, s a délkeleti sarokban ágya 11·6 m.-rel mélyebb volt. Igy a hegy is meredekebben ereszkedett alá. Továbbá a templomhegy és a Felsőváros közt, hol ma csak egy teknőszerü kis mélyedést látni, azelőtt 13—18 m. mély völgy húzódott a mai északi városkaputól délkeleti s aztán egyenes déli irányban.

Ez a *Tyropoion-völgy*, mely $1^1/_2$ km. hosszú s a mészkőmagaslatot két részre, egy szélesebb, nagyobb és magasabb nyugati, s egy keskenyebb, keleti részre osztotta.

A nyugati magaslatot egy kis völgymélyedés, mely a Jâfâi kapu fölött kezdődött s a mai *Bab es-Silsêle* (lánckapu) tájékán a Tyropoionba szakadt, szintén két részre osztotta. Ez a völgy ma már alig vehető észre s valószinü, hogy ez képezte a régi városnak északnyugati határát.

A keleti hegyhátat a Kidron-völgyből délkeletről északnyugati irányban haladó két mélyedés három részre tagolta. A középső volt a hagyományos *Mórija*, a templomhegy, melynek magassága 744 m., (a régi Felsővárosé 777 m.) Ezt a hegyhátat egy kb. 30—35 m. széles, 12 m. mély völgy választotta el a déli magaslattól, mely *Ófel* nevet viselt. Ezt a völgyet Guthe ásatásai deritették föl. Az Ófel északi felének magassága régente nagyobb volt, mint a mai, s hihetőleg egyenlő volt a templomhegyével s minden oldalról meredeken ereszkedett alá.

Az itt vázolt területen emelkedett Jeruzsálem, mely az ó-szövetségi iratokban először Jebúsz név alatt mint kánaáni erőd merül föl. A tell el-amarnai leletekből azonban kitünik, hogy már a Kr. e. XVIII. században megvolt a Jeruzsálem (*Urusalim*) név és akkor is Palesztinának fontos erődje volt.[1] A város magvát kétségtelenül az az erőd képezte, mely a keleti hegyhát déli részén és pedig annak legmeredekebb csúcsán épült, és *Ṣijón* (Sión) nevet viselt. Igaz, hogy a hagyomány Ṣiónt a magasabb és nagyobb nyugati dombra helyezi, de ha meggondoljuk azt, hogy az Ofel minden oldalról meredeken felnyúló sziklafalaival nagyobb biztosságot nyujtott az erődnek, mint a hegységgel összefüggő nyugati hegyhát; továbbá, ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a nyugati domb teljesen viz nélkül szükölködik, mig az Ófel tövében fakadt a Mária-forrás, mely elegendő vizet nyujtott a vár védőinek, kétséget sem szenved, hogy az Ófelen levő erőd volt a Ṣion, mely név később az egész templomhegyre, majd Jeruzsálemre átmen[t].[2] Ezt kell következtetnünk az ó-szövetségi szentirás adataiból is. Ezek szerint ugyanis Ṣiónból, a Dávid-városból a templomba *föl* kellett menni (II. Kir.

[1] V. ö. H. Winkler, Der Thontafelfund von el-Amarna. Berlin, 1889.

[2] L. Gerely J. Sion. Topografiai tanulmány. Budapest, 1895.

24, 18. s k. I. Kr. 21, 18. 19), a mi csak úgy volt lehetséges, ha a Dávid-város alacsonyabban feküdt a templomhegynél. Ez pedig csupán az Ófelen való fekvésnél képzelhető, mivel a nyugati domb (a hagyomány Siónja) 33 méterrel magasabb volt, mint a templomhegy, mig az Ófel valamivel alacsonyabban feküdt.

Az erőddel szemben, a nyugati dombon is nagyszámu lakosság települt le s e város Jebúsz nevet viselvén, kánaáni lakói jebúsziaknak hivattak. Midőn a zsidók ezt a várost elfoglalták, a korábbi lakosokkal együtt laktak s nevét Jeruzsálemre változtatták. Dávid pedig, kinek csellel sikerült a bevehetetlennek tartott Siónt kézrekeriteni, Dávid városának nevezte azt, s itt épité föl a királyi palotát, a testőrzők házát, a királyi sirboltot stb. s mindezeket kőfallal véteté körül. A nyugati dombon elterülő Jeruzsálem, mely nyilt város vala, szintén fallal lőn körülvéve (II. Kir. 5, 9. I. Kr. 11, 8).

Salamon király még atyjánál is nagyobb tevékenységet fejtett ki az épitészet terén. Ő épitteté a Siontól északra emelkedő hegyháton a templomot, a királyi palotát, a libánóni erdőházat stb., mig a város megerősítésére a *Milló* nevü várkastélyt épitteté (III. Kir. 9, 24). Hogy merre feküdt, azt máig se sikerült biztosan megállapitani; de mivel a nyugati városrész védelmére szolgált, valószinü, hogy helyét a nyugati hegyhát északkeleti sarkában kell keresnünk (II. Kir. 5, 9. I. Kr. 11, 8).

A következő uralkodók közül csak *Hizkia* tünt ki nagyobbszerü épitkezésekkel, mert ő volt az, ki az asszirok részéről fenyegető veszély ellen a második kőfalat emeltette a zsidó fővárosban. Ezt a falat Jeruzsálem északi részén kell keresnünk. Azonkivül valószinüleg ő vésette a Siloah-csatornát, mely a Máriaforrás vizét a Siloah-tóba vezette. A Menasseh által eszközölt épitkezésekről semmi bizonyost nem mondhatunk, mert a sz. szöveg idevágó részét megérteni nem lehet.

Jeruzsálemet 588-ban az asszir hódítók földig lerombolván (IV. Kir. 25, 8. s k.), a város második ujjáépitőjének Nehemiást kell tartanunk, ki 516-ban nemcsak a templomot fejezte be, hanem 52 nap alatt a város régi falait is helyreállittatá. Természetes, hogy ez a terület a kb. 5000 lakos számára túlságos nagy volt és jó része egy darabig lakatlanul állt. Hihetőleg Nehemiástól származik a *Bira* nevü erőd, mely északon a templom védelmére szolgált (Neh. 2, 8) és külön őrséggel birt (Neh. 7, 2).

Flavius József-nél e váracs *Bárisz* nevet visel, míg Heródes ujraépítteté és Antoniusról *Antoniá*-nak nevezte el. (Flavius J. Antt. XV. 409.)

A görög uralom idejében az Akra alatt Józon főpap egy gimnáziumot épitett. Az *Akra* valószinüleg a templomtól délre fekvő magaslaton emelt erőd volt (I. Mak. 1, 33; 2, 31; 7, 32), melyet a szirusok a falak lerombolása után építtettek és őrséggel rakattak meg. Midőn Simon 142-ben az Akrát hatalmába kerítette, leromboltatá s még azt a magaslatot is lehordatta, melyen állt. Nyilván ekkor töltötték fel az Ófel és a templomhegy közt levő völgyet.

Simon utódai a Felső városban egy palotát építettek, melyet II. Agrippa toronyszerü felépitménynyel toldott meg, hogy a templomba beláthasson. A legtöbbet tette Jeruzsálem szépitésére Nagy Heródes, ki a templom ujjáépitésén kivül számos, nagyszabású épületet emelt a zsidó fővárosban. Ilyen volt a Xystus, a nyugati hegyháton, mely a templommal szemközt oszlopcsarnokoktól környezett szabad tér volt, melyet a templommal a Tyropoionon át hid kötött össze; az amphitheátrum; a szinház, melynek maradványait a Hiób kútjától délkeletre találták meg; a városház, a királyi palota, melyet oszlopcsarnokok és pompás kertek környékeztek s észak felől 3 torony védett: a Phasaël, Hippikus és Mariamne. A mai u. n. Dávid torony a jâfâi kapunál valószinüleg a Phasaël-nek felel meg. Flavius József szerint Krisztus korában a régi fal 60 toronynyal, az északi, kisebb fal 14 toronynyal birt. Ezen túl terjedt az uj városrész, melyet I. Agrippa az u. n. harmadik fallal akart bekeriteni s állitólag 90 toronynyal birt. Ezek közt legmagasabb volt a 30 m.-es Psephinus, mely az északnyugati sarokban, a város legmagasabb pontján állott. De ez a fal soha sem készült el teljesen, mert a császár az építkezést betiltotta.

Jeruzsálem ciszternái, forrásai s vizvezetékei folytán úgy el volt látva vizzel, hogy még a legnagyobb szárazság idején se kellett szomjúságot szenvednie. Az ó- és uj-szövetségi iratokban, valamint Flavius József-nél említett viztartókat rövidesen a következőkben ismertetjük: *a)* a Hinnom-völgy kezdetén, Jeruzsálemtől nyugatra volt a *Mamilla-tó*, mely Josephus *Kigyó*-tavával azonos. Ezt a tavat vizvezeték kapcsolta össze *b)* a Pátriárkatóval vagy Josephus *Amygdalion*-tavával, mely a város belsejében, a nyugati lejtőnél volt, továbbá a templommal; *c)* a Szul-

tán-tó, mely a mai város délnyugati sarkában, a Hinnom-völgyben feküdt, s valószinüleg szintén a régi zsidó korból származik; *d)* a *Birket Iszrâin* a templomtér északi részén haladó völgyben van, melyet tévesen a *Betheszda*-tóval azonosítanak; *e)* a nyugati hegyhát déli végén van a *Siloah*-tó, melybe a Siloah-csatorna önti vizét. Ettől kissé lejebb, keletre van egy másik tó is (*alsó Siloah*); de mind a kettő a régi kőfalon belül feküdt. Egy harmadik tónak maradványai a régi kőfalon kivül láthatók.

A régi Jeruzsálem lakosainak számát biztos adatok hijján csak hozzávetőleg állapíthatjuk meg. Flavius József szerint a város kerülete 33 stádium, vagyis kb. 1,900,000 m² területü volt. Ha a mai Jeruzsálem és más keleti városok népének sürüségét vesszük a számitás alapjául (egy-egy fejre 34—35 m²-t számitva), 55—60 ezerre tehetjük a régi zsidó főváros lakosainak számát; ha ehhez hozzávesszük a villák stb. lakosait is, sokat mondunk, ha a lakosságot 120 ezerre becsüljuk. Mivel a fogság előtti Jeruzsálem területe csak fél akkora volt, mint a József-korabeli, lakosainak számát se szabad 50—60 ezernél többre becsülnünk.

14. §. Palesztina ősrégi kőemlékei.

A bibliai régiségtudományra nézve nem érdektelen az a kérdés, minő népek lakták Kánaán földjét, mielőtt az izraeliták azt elfoglalták, s minő müveltséggel birtak? Habár az ország őslakóiról semmi adataink nincsenek, a történelem előtti időkből mégis vannak úgy a nyugati, mint a keleti Jordán-tartományban oly műemlékek, melyek némi világosságot vetnek Palesztina őslakóira. E műemlékek közé tartoznak:

A *menhirek*, nagy, faragatlan, fölfelé többnyire vékonyuló kövek, a melyeket függőlegesen fölállítottak. A rajtok levő mélyedések azt látszanak bizonyítani, hogy víz, olaj, bor, tej s más italáldozat bemutatására szolgáló kövek voltak. Valószinű, hogy e menhireket kell értenünk a bibliai מַצֵּבוֹת alatt, tehát tiszteletök egész a történeti korba benyúlik (1. kép).

A *dolmen* (trilithon, kőasztal) vizszintes nagy kőlapból áll, mely két vagy több függőlegesen felállított kövön nyugszik. A tartóul szolgáló kövek többnyire kelet és nyugat felé vannak felállítva. Hihető, hogy az ó-szövetségi biblia több helyén a מִזְבֵּחַ alatt a

dolmen értendő, mely kivált a keleti Jordán-tartományban igen gyakran fordul elő (2. kép). A dolmenek rendeltetése, mint a szorgos kutatások kétségtelenné tették, az volt, hogy temetkező helyül szolgáljanak. Noetling és Schuhmacher ugyanis több, sértetle-

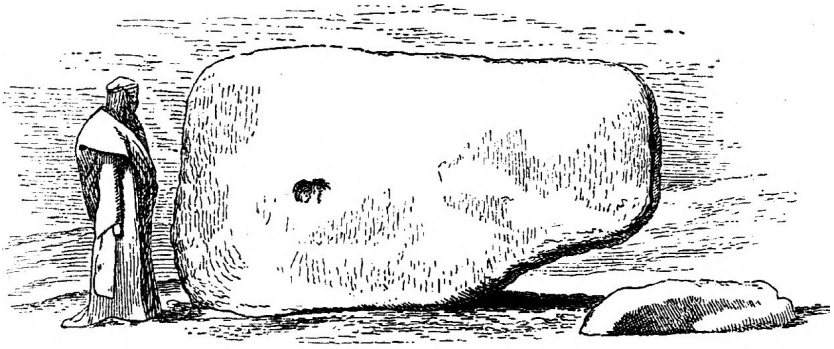

1. kép. Menhir a keleti Jordán-tartományból.

nül talált dolmenben csontmaradványokat, hamut és széndarabokat lelt. A fölállított kövek közötti hely szűk volta miatt a holttestet ülő helyzetben kellett nyugovóra tenniök, s az arcot rendszerint kelet felé irányozták. Az a tény, hogy egy dolmenben rézdrótból készült gyűrűket is találtak, azt bizonyítja, hogy ily sírokat nem csupán a kőkorszakban, hanem később is készítettek.

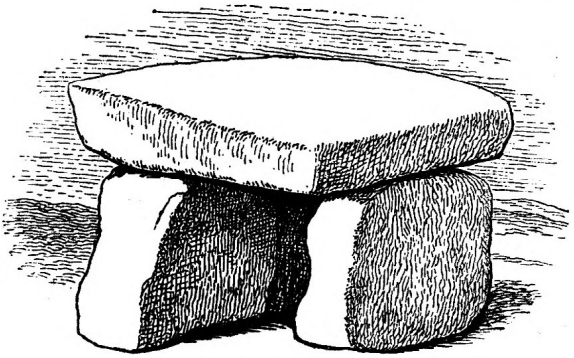

2. kép. Dolmen a keleti Jordán-tartományból.

És a dolmenek tényleg csaknem megegyeznek a beduinok mai sirjaival. Conder és Mantell azonban kiderítették, hogy sok dolmen áldozóhely volt; mert a felső kőlapon mélyedés látható, melybe az istenségnek szánt italáldozatot öntötték, továbbá egy

dolmen mellett kőlépcsőt találtak Heszbân közelében, hogy az áldozó az asztal lapját elérje. A dolment igen gyakran

Kromlechek köritik, melyek nem egyebek, mint körben felállított, kisebb-nagyobb, faragatlan kövek. Az ó-szövetségi bibliában nyilván גִּלְגָּל név alatt fordulnak elő (Józs. 4, 19. s k.) Ily kőköröket néha sirok körül állítottak föl, de mivel közepén néha menhir van, valószinű, hogy vallásos jelentőséggel is birtak. (L. a 3. képet).

Az imént felsorolt kőemlékek alatt többnyire *csészekövek* is voltak, vagyis néha 30 cm. mély véséssel ellátott kődarabok, melyek valószinűleg az italáldozatok bemutatására szolgáltak.

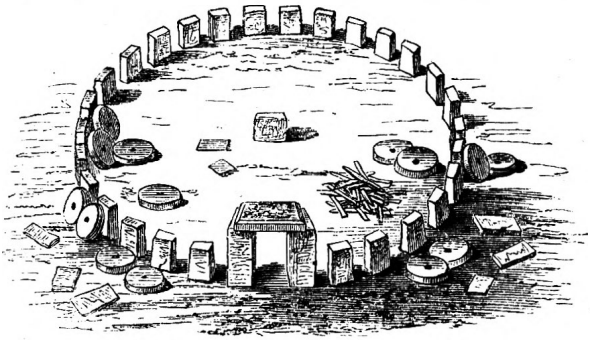

3. kép. Kromlech.

A keleti Moábban igen gyakran fordulnak elő mesterséges *kőrakások* (מְרֻגְמָה), melyeknek jelentőségét ma még nem tudjuk.

Épp oly ismeretlen előttünk azoknak a halmoknak jelentősége, melyek leginkább az ezdreloni rónán és a Jordán-völgyben fordulnak elő s részint földből, részint vályogból vannak (tumuli). Az is lehet, hogy régi házak düledékei. Magasságuk néha 10 m-t is elér.

Figyelmet érdemelnek azok a kidolgozott tűzkövek is, melyeket Palesztinában, Betlehemben, Gilgalnál, a Jordán-völgyben és Tibnában, Jeruzsálemtől délnyugatra, valamint a keleti Jordántartomány számos dolmenében találtak.

Palesztina mészhegységeiben és láva kőzeteiben számos barlang is van, melyek az ország őslakóinak egykor lakóhelyekül szolgáltak. E barlangok részint természetesek, részint mesterségesek. Legnagyobb számmal *Edómban*, a Szêir-hegységben,

melynek lakóit a biblia *chôrîm*, barlanglakók neve alatt említi (Gen. 36, 20. Dt. 2, 12), továbbá *Bêt Dsibrîn*-nél (Chebrontól északnyugatra) és a Haurán-hegységben (l. föntebb) fordulnak elő. A zsidók szintén készítének mesterséges barlangokat (Bir. 6, 2), melyek azonban aligha képeztek számukra állandó lakóhelyet, hanem inkább háború esetén ments-várul, s a jószágoknak és pásztoroknak ideiglenes tartózkodási helyül szolgáltak.

Mivel az itt röviden ismertetett kőemlékek nem kizárólag Palesztinában, hanem Európában, Afrikában sőt Amerikában is előfordulnak, magától érthető, hogy ezekből nem lehet következtetést vonnunk azokra az őslakókra, a kik Palesztinában a történet előtti időkben éltek s kiket a történeti korszakban fölmerült kánaáni népek megsemmisítettek vagy magukba olvasztottak. Igy ezeknek ethnografikus helyzetét sat. teljes homály boritja.[1]

15. §. Palesztina lakosai a zsidó honfoglalás előtt.

Míg Palesztina őslakóiról a tudománynak eddigelé mit sem sikerült földerítenie, másrészről jóval többet tudunk azokról a népekről, melyek az országot a zsidók bevándorlása előtti, történeti időben lakták. A kutatások a legnagyobb valószinűséggel megállapították, hogy mindazok a népek, melyek mint kánaániak, föniciek, filisztiek, aramok és chéták ismeretesek, a *sémiták* nagy népcsaládjához tartoztak, s az indogermán nyelvektől eltérő, a héberhez hasonló nyelveket beszéltek. A nyelvhasonlósághoz járult a fizikai és szellemi tulajdonságok hasonlósága is, melyek joggal arra a föltevésre indítják a kutatót, hogy ezek alapját a származás rokonságának kellett képeznie. A föntebbi népekhez tartoztak még az izraeliták, a babiloniak, asszírok, arabok és az aethiopok.

A *kánaániak* (הַכְּנַעֲנִי) neve alatt a nyugati Jordántartománynak számos, apró törzsekre szakadt lakosságát szoktuk érteni. Hogy a kánaániak a sémi népcsaládhoz tartoztak, nyelvök[2] és vallásuk kétségtelenné teszi. Eredeti lakóhelyökről történeti bizonyossággal mit sem tudunk, de valószinű, hogy a nagy szir

[1] V. ö. ezekre vonatkozólag: Ebers-Guthe, Palästina I. k. 181—236. l.

[2] A Gen. 9, 20. s k. szerint is *Kenaán* Noah fia és Sém testvére volt, tehát a rokonság a zsidókkal kétségtelen.

sivatagból nyomultak nyugat felé, s vándorlás közben különféle népelemeket fogadtak magukba, minek folytán nem képezhettek egységes, hanem keverék-népséget, mely föltevést a bibliában előforduló különféle elnevezésök is igazolja. A kánaániakhoz kell számítanunk a *fönicieket* is, kik a történelemben ugyan önálló nép gyanánt szerepelnek, de magukat folyton kánaániaknak nevezték, úgy hogy később a zsidóknál a kánaáni és a kereskedő azonos fogalmak voltak (Iz. 23, 8. Szof. 1, 11). Az északi, tengerparton lakó kánaániakat, vagyis fönicieket a zsidóknak soha sem sikerült meghódítani, mert állami szervezetök, a köztársaság, továbbá a kereskedelem nyujtotta bő segédforrások oly erősekké tették, hogy a zsidók meg sem merték támadni őket. De a többi kánaáni törzseket is lassan, és kemény harcok után tudták az izraeliták leigázni, s csak Salamonnak sikerült őket egészen meghódítani, míg a beolvasztás munkája még tovább tartott.

A *filisztiek* (פְּלִשְׁתִּים) alatt Palesztina déli partvidékének, *Peleseth*-nek lakosait kell értenünk, kik, habár erkölcsök és szokások tekintetében az izraelitáktól sokkal jobban elütöttek, mint a kánaániak, nyelvöknél fogva mégis a sémitákhoz tartoztak. Jeremiás (47, 4) és Ámósz (9, 7) szerint a filisztiek *Kaftórból* származtak, mely alatt valószinűleg Kréta szigetét kell értenünk. Különben az is lehet, hogy a filisztiek idegen hódítók voltak, kik a kánaáni népségekbe úgy beolvadtak, hogy azok nyelvét is elfogadták. A filisztiek által lakott terület a következő, egymással szövetséges városokra oszlott: Gáza, Asdód, Askalon, Gath, Ekrón. Ezek élén egy-egy fejedelem állott, ki a háborúban mint hadvezér szerepelt. Katonaságuk gyalogságra, lovasságra és hadi szekerészekre oszlott, s ügyességben a zsidókat messze felülmulták. Az is megtörtént, hogy filiszti harcosok az izraelitáknál vállaltak katonai szolgálatot, s olykor állandóan közöttük települtek meg, pl. Óbéd-Edóm (I. Kir. 6, 19. s k.)

A *chéták* (kik nyilván azonosak a חִתִּים-mel), éjszakon Coelesyriában laktak, s a XVIII—XX. egiptomi dinasztia idejében hatalmas birodalmat alkottak, melynek fővárosa az oronteszparti *Kades* volt. Származásukról és korábbi lakóhelyükről eddigelé mit sem tudunk, mivel a chéták föliratait máig sem sikerült kibetűzni és megfejteni.[1] Jensen szerint a chéták nem a sémi, hanem az

[1] V. ö. F. E. Peiser, Die hetitischen Inschriften. Berlin, 1892.

indogermán nyelvcsaládhoz tartoztak, s legközelebb az örményekhez állottak, de beolvadás folytán a sémi istenségeket magukává tették. A tell el-amarnai agyaglevelekből tudjuk, hogy a chéták Kr. e. 1400 körül dél felé nyomultak (v. ö. Gen. 23, 2).

Az *aramok*, a kánaániakkal szintén rokon nép, a nagy szir sivatagból a keleti Jordán-tartomány északi részébe s innét a Libánón hegyei közé nyomulván, a chétákat teljesen leigázták és magukba olvasztották, s hatalmas királyságokat alkottak, pl. a damaszkuszit és ṣôbâ-it. Azt a törekvést, hogy folyton délnyugat felé előre nyomuljanak, úgy a zsidók története, mint az egiptomi területen és a teimâ-i sztélén előforduló aram feliratok megerősítik.

Valószinű, hogy az izraeliták *arab* elemeket is találtak Palesztinában, mert a Bir. szerint az Efraim-hegység egy része Amálék-hegység nevet viselt (12, 15) s a zsidóknak sokat kellett az amálékiektől szenvedniök (Bir. 3, 13. sat.) s még Dávid korában is összeházasodtak az izraeliták és izmaeliták (I. Kr. 2, 17), kik azonban a történelemből csakhamar eltüntek.

Hogy a zsidók bevándorlása előtt Palesztinában lakó népségek a műveltség magas fokán állottak, azt az egiptomi műemlékek kétségtelenné teszik. Palesztina ugyanis szoros viszonyban állt Egiptommal és Babilonnal, s éppen e két állam befolyása érezhető a palesztinai népségek kultúráján.

Palesztina, mint a Kr. e. XV. századból való egiptomi műemlékek bizonyítják, Egiptomnak provinciája volt, melyet a fáraók, kivált II. Ramszesz alig birtak a chéták előnyomulása ellen megvédeni, s számtalan ízben vonultak egiptomi csapatok Palesztina partvidékén észak felé; számos egiptomi tisztviselő megfordult évente Palesztinában, hol egiptomi rabszolgákból gyarmatok is létesültek. Kánaán lakosai igen sok termesztményt, de kivált olajat szállitottak nagy mennyiségben Egiptomba, melyekért viszont egiptomi iparcikkek kerültek cserében Kánaánba. Ez okozta azt, hogy az egiptomi befolyás alatt létesült föniciai műipar és művészet teljesen egiptomi mintákat követett, s hogy a chéták irása is nyilván az egiptomi hieroglifek után van képezve.

De még jelentékenyebb volt az a befolyás, melyet Palesztina lakosaira már a XIX. és XX. dinasztia idejében az eufráteszi tartományok gyakoroltak, s igy az *asszir-babiloni* műveltségnek terjesztői lőnek. A tell el-amarnai lelet azt bizonyítja, hogy Kánaán hűbéres királyai az egiptomi fáraóval agyagleveleken,

ékirással és babiloni nyelven érintkeztek, a Kr. e. XVI. században már babiloni pénzek, mértékek és súlyok voltak Palesztinában forgalomban, s a kölcsönzés még a vallásra is kiterjedt, mert kétséget sem szenved, hogy a filisztiek Dágónja a babiloniaktól került Kánaánba.

Igaz ugyan, hogy Kánaán népségeinek műveltsége a földművelésen és baromtenyésztésen alapult, de Egiptom és Babilon befolyása következtében a városi élet is nagy mértékben kifejlődött. Palesztinában a honfoglaló zsidók számos megerősített várost találtak, melyek őket aggodalommal töltötték el (Num. 13, 30), s e városokban mindenütt ipart, kereskedést űző, élénk szinü ruhákat viselő, fényűző, jólétnek örvendő és erkölcstelenségbe merült lakosokat találtak, kik egymással szemben is féltékenyen őrizték függetlenségöket, s éppen e széttagoltságuknak köszönhették az izraeliták sikereiket, hogy bár véres harcok árán, mégis Kánaán birtokába juthattak.

16. §. A zsidók helyzete Palesztinában.

A választott nép az ó-szövetségben *Jiszrâêl* (יִשְׂרָאֵל, I. Kir. 13, 13. II. Kir. 7, 23. Oz. 8, 2. sat.) vagy בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (Ex. 4, 29. sat.) név alatt fordul elő. A *héber* (עִבְרִים) nevezet, melyet az izraeliták magukról csak nagy ritkán használtak, valószinűleg azt jelentette «a Jordánon túl lakó». A *zsidó* név (יְהוּדִי) eredetileg Júda törzsét, később a nép meghasonlása után a déli királyságot jelezte (IV. Kir. 16, 6. Jer. 32, 12), míg a babiloni fogság után az egész választott népre átment, úgy hogy az új-szövetség mindig ezt a nevet használja.

Az izraeliták saját hagyományuk szerint nomádok voltak, kik az Eufrát és Tigrisz folyamközéből nyugat felé vándoroltak. Jákob alatt Egiptomba költöztek, hol a legelőkben bővelkedő Gósen földjén települtek meg. Az egiptomi műemlékekből eddigelé ugyan nem sikerült történeti bizonyossággal kimutatni, hogy Izrael fiai Egiptomban tartózkodtak, de kétségtelen, hogy Egiptom keleti részén és határán nomád sémi törzsek tartózkodtak. Mózes az egiptomi nyomasztó uralom alól fel akarván szabadítani honfitársait, kivezette őket a szolgaság földjéről, mely alkalommal a Szinaj-hegyen kinyilatkoztatást és a tíz parancsolatot kapták

Istentől, ki szövetségre lépett velök, s ez által az izraeliták Jahve népévé lőnek. Ez a kinyilatkoztatás, és a Jahvéban való hit képezte a törzsekre és nemzetségekre tagolt zsidó nép vallási és politikai egyesülésének alapját. Ez által az izraeliták, kik kulturális tekintetben egy fokon állottak az arab és szír sivatagban barangoló nomád törzsekkel, messze felülmulták még a Kánaán földjén már állandóan letelepült népeket is, úgy hogy az igaz vallás képezte náluk a jog forrását, erkölcseik és szokásaik szabályozóját. Az a tudat, hogy ők Jahve választott népe, pátriárkális törzsszervezetök dacára is kifejleszté és úgy megerősíté bennök az összetartozandóság érzetét, hogy azt a legkülönbözőbb viszontagságok, a fogság, sőt a világon való szétszóródás se volt képes gyöngíteni, vagy megsemmisíteni.

Az izraeliták a Szinaji félszigeten való hosszas barangolás után lassankint Kánaán felé nyomultak. Majd békés úton, majd fegyveres kézzel folytatott hosszú és véres küzdelmek után birtokukba vették az igéret földjét, melyen még akkor is sok meghódítatlan terület maradt,[1] midőn Józsua alatt az országot a 12 törzs közt felosztották. Hogy a Palesztinában lakó pogány népek magukba nem olvasztották őket, csak a kinyilatkoztatott vallásnak köszönhették, mely nemzeti sajátságukat és függetlenségüket megőrizte. A Jahvéban való igaz hit azonban nem zárta ki azt, hogy a kölcsönös érintkezés e polgáriasult népekkel ne gyakoroljon az izraelitákra befolyást, s kétséget sem szenved, hogy a nomád izraeliták túlnyomó része éppen e behatás következtében cserélte föl a pásztorbotot az ekével és az ásóval; s bizonyos, hogy a kánaániaktól tanulták a földmívelést, az olajfa- és szőllőmivelést; tőlök sajátították el a mesterségeket, a magasabb fokon álló rendszeres hadviselést, sőt a kereskedésnek csinját-binját is.

A kánaáni népek, melyeket a zsidók sem teljesen kiirtani, sem végképp leigázni nem birtak, természetszerüleg évszázadokon át ellenséges szemmel néztek a betolakodott jövevényekre, s nem egyszer véres harcban akartak bosszút állni elfoglalt területeik és városaik miatt. Ezekhez járultak a szomszéd népek is. Keleten a moábiak és ammóniak, délen az edómiak és amálekíták, nyugaton a filisztiek, északnyugaton a föniciek, kik folyton arra törekedtek, hogy a választott népet leigázzák. De ez csak ideig-

[1] Ezek a területek a bibliában Józs. 13, 1—6. és a Bir. 1. fej. és 3, 1—5. vannak felsorolva.

óráig sikerült nekik, midőn e pogány népek vallási tekintetben érvényesítették befolyásukat, s a zsidókat bálványozásra csábították. Mihelyt azonban Izrael visszatért az igaz Istenhez, az Úr megvédte népét az elnyomók ellen, s a folytonos küzdelem arra tanította, hogy a harcok csak eszközül szolgálnak a választott nép szellemi és valláserkölcsi életének az elernyedéstől való megóvására, s a Jahve iránti hűségben való megtartásra.

Isten ugyanis az izraelíták elé rendkívüli feladatot tűzött ki: az isteni kinyilatkoztatás megőrzését és az emberek közt való elterjesztését. E cél elérésére Palesztína szerfölött alkalmas volt, mert természetes fekvésénél fogva úgy el volt zárva, hogy benne a zsidó nemzet szellemi képességei és erői minden idegen befolyástól menten fejlődhettek. Keleten és délen az úttalan, roppant homokpuszták, nyugat felől a Földközi-tenger, északon pedig a nehezen megmászható Libánón bércei zárták körül az országot, minek következtében az idegen szellem alig volt képes a választott nép közé hatolni. De másrészt Palesztína az ó-világ szívében feküdt, összekötő kapcsot képezett három világrész között s az a két nevezetes kereskedelmi út, mely az Eufráttól Arábiába és Egiptomba Palesztínán keresztül vezetett, lehetővé tette azt, hogy összeköttetések által megszerezze magának a távoli nyugat és észak kincseit, sőt érintkezésbe hozta az egiptomi, föniciai, babiloni, asszír, méd és perzsa, Nagy Sándor kora óta pedig a görög és római néppel, az ó-világ e leghatalmasabb nemzeteivel, melyeknek a zsidókkal való küzdelmeikben alkalmuk nyílt az igaz vallást és az igaz Isten hatalmát megismerni. Palesztína fekvése tehát rendkívül kedvező volt a gondviselés által kitűzött cél elérésére, s a zsidó nép még akkor sem szünt meg hivatását betölteni, midőn a Kr. e. VIII. században a nép meghasonlását ellenségei fölhasználták s a világuralomra törekvő asszírok Palesztínát elfoglalták. Ez időtől kezdve az ország folyton a világuralomért harcoló nemzetek versengésének tárgya lett[1], de a zsidók szétszóratásuk után még több alkalmat nyertek az isteni kinyilatkoztatásnak a pogányokkal való megismertetésére, mert azt hazájuk természetes fekvésénél fogva tisztán meg tudták őrizni.

[1] Főleg az *ezdreloni* róna volt az a hely, hol az ó-korban Palesztina birtoka fölött a harc egyre folyt. Itt verte meg Nechó egiptomi király Jósiát (IV. Kir. 23, 29). Itt táborozott Nebukadnezár serege Holofernes alatt (Jud. 7, 3) s itt küzdöttek Vespasián csapatai is a zsidók ellen, mint Flav. Jos. bizonyítja.

ELSŐ RÉSZ.

A ZSIDÓK CSALÁDI ÉLETE.

ELSŐ SZAKASZ.

LAKÓHELYEK ÉS ÉLETMÓD.

ELSŐ FEJEZET.

LAKÁS ÉS ÉLELEM.

17. §. A lakások.

Az építés kezdetét az emberek őskorában kell keresnünk. A Genesis (4, 17) szerint már a földmívelő Káin maradandó lakhelyet épített, a melyet fiáról, Hénochról nevezett el. Az emberi lakások a különböző foglalkozáshoz, a föld sajátságához és az ember műveltségi fokához képest különbözők voltak, ámbár a barlangok használatáról nem szabad mindig a művelődés kezdetlegességére következtetnünk; mert még a természeti népek közül is csak azok laknak barlangokban, melyeknek lakó helyén sok és tágas barlang található, mely a nap égető heve ellen oltalmat nyujt. Palesztína mészhegyei igen gazdagok nagyterjedelmű barlangokban[1], melyek háborúk idején ezrek számára szolgáltak menedékül, sőt az üldözések idején isteni tiszteletet is tartottak bennök (II. Mak. 10, 6), míg rendes körülmények közt a rablók búvó helyét képezték, vagy a nyájnak istállóul, a pásztoroknak, a mezei munkával foglalkozó lakosságnak, útasoknak szolgáltak ideiglenes tartózkodási helyül, holott a chóríták (חוֹר, üreg), Edómnak előbbi lakosai (Gen. 14, 6. Dt. 2, 12) állandóan barlangokban laktak (troglodíták).

[1] «A *Karmelon* egymáshoz közel 400, ablaknyílásokkal és alvóhelyekkel ellátott üreg van, melyek sokkal régiebbek, mint azok a szerzetesek, kik azokat birtokukba vették. A természet vagy az emberi kéz által alkotott vagy mesterségesen kibővített barlangok számát csak ebben a kis hegységben ezernél többre becsülik.» Schegg, Bibl. Archaeol. 24. l.

A *kunyhók* (סֻכָּה) és a *sátorok* (אֹהֶל) használata a nomádélettel, a pásztorkodással függ össze. Míg a pásztorok a család és cselédség számára sátorokat ütöttek, a nyájnak az időjárás viszontagságai ellen való védelmére cserényeket vagy karámokat állítottak föl (Gen. 33, 17). A pátriárkák, kiknek ősei Mezopotamiában már állandó lakóhelyekkel birtak, Palesztínában sátorok alatt éltek, mit nomád életök hozott magával. E sátorok alakja, anyaga és berendezése bizonynyal hasonló volt a mai beduínokéhoz, mit a frigysátor tüzetes leírása is megerősit, mely lényileg megegyezett a lakó helyül szolgáló sátorokkal. Alakjuk néha kerek, de közönségesen hosszas négyszög volt. Takarójukat állati bőrök (Plin. H. N. 2, 56), gyékények, később pedig kecske- (Én. 1, 4) vagy teve-szőrből készült keskeny szövetek képezték, (innét az arab bêt wabar, bêt s'ar, szőrház), melyeket összevarrtak s egy vagy több rúdra terítve és kifeszítve, kötelek és karók által a földhöz erősítettek. Ha a kötél elszakadt, vagy a karót a földből kihúzták, a sátor menten összeomlott (Jób 4, 21; 30, 11). A nagyobb sátorok belsejét függönyök által két vagy három részre osztották. A legbelső (חֶדֶר) a nők és gyermekek tartózkodása helyéül szolgált, míg a középső rész a férfiak és vendégek számára volt fentartva. Az előrészben a cselédség, sőt olykor a fiatal jószág foglalt helyet.

A sátor fölszerelése igen egyszerű volt. Egy szőnyeg a föld betakarására, néhány ülő és fekvő vánkos, egy alacsony evőasztal, melyet olykor a földre terített bőrrel pótoltak, olajos, vizes és tejes tömlők, egy pár főző- és evő edény képezték a berendezést, továbbá a mécs, mely a sátor belsejét a sötétben megvilágította. Fekvő helyül a földre szórt fű, levél sat. szolgált, melyre bőrök voltak terítve. A nők és gyermekek számára a tehetősebb pásztoroknál néha külön sátorok voltak (Gen. 24, 67; 31, 33). Több sátornak egyesüléséből olykor egész falvak (חָצֵר) vagy (טִירָה) keletkeztek, minőt a Gen. 25, 16. említ. A galyakból és lombozatból készült kunyhók csak ideiglenes lakó helyül szolgáltak, s céljuk az volt, hogy az időjárás viszontagságai, a nap heve sat. ellen megvédjék a természet fiait. A katonák és utasok a sátorokat még Jézus korában is magukkal vitték, hogy szükség esetén födél alatt lehessenek. (L. a 4. képet, mely egy asszír basrelief után hadi sátort tüntet föl).

A művelődés haladása s az emberek változott életviszonyai csakhamar állandó lakásokat, házakat tettek szükségesekké. Midőn a pátriárkák ivadékai Palesztínában a pásztori életet a földműveléssel egyesítették, szükségessé vált a házak építése, hogy a lakosság falvak és városokban tömörüljön. A nép egy része azonban később is sátorokban lakott, pl. a keleti Jordán-tartományban székelő törzsek, melyeket a természeti viszonyok továbbra is állattenyésztésre, és az evvel járó nomád életre kényszerítettek. A zsidókra igen jó iskola volt az egiptomi tartózkodás, hol évszázadokon keresztül fölvehették magukba azon jelentékeny kultúrának áldásait, melyre az egiptomiak emelkedtek volt, a nélkül, hogy nemzeti sajátságaik veszélyben forogtak volna. A házak Egiptomban, Babilonban és Palesztína rónáin rendszerint *vályogból* s néha égetett téglából (mindkettő לְבֵנָה) épültek (l. az 5. képet, mely egiptomi téglát mutat III. Tutmesz fáraó pecsétjével, s a 6. képet, melyen Szalmanasszár király neve és címei ékírásban olvashatók), míg hegyes vidékeken, hol a kőhöz könnyü szerrel hozzájuthattak, a házakat fehér színű mész- vagy homok-kőből építették, a gazdagok palotái pedig

4. kép.

5. kép.

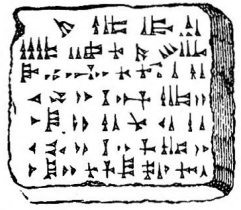

6. kép.

faragott kövekből (III. Kir. 7, 9. Iz. 9, 10) s olykor fehér márványból (שַׁיִשׁ, I. Kr. 29, 2) készültek. A vályognál[1] ragasztó sze-

[1] A vályog sarába polyvát vagy szecskát kevertek s rendesen kétszer akkora volt, mint az utakövezéshez használt kőkockák. A vályogverés Egiptomban királyi jog volt, mely tetemes anyagi haszonnal járt. V. ö. Schegg, Bibl. Archaeol. 26. l.

rül sár (חֹמֶר), téglánál és köveknél mész (גִּר, vagy שִׂיד, Iz. 33, 12) vagy aszfalt (חֵמָר) szolgált, mint ezt a babiloni romok bizonyítják. A Nebukadnezár palotájának falait kék, vörös, világossárga és fekete mázas téglával rakták ki, míg Palesztínában a gazdagok palotáit márványból (Én. 5, 15), vagy cédrusfából faragott oszlopok díszesitették. Ilyen lehetett az az épület is, melyet a biblia *libánóni erdőháznak* nevez (III. Kir. 7, 2). A lépcsőket, ajtókat, ablakrácsokat sat. közönségesen szikomórfából, tehetősebbeknél pedig olajfa, cédrus- vagy ciprusfából (III. Kir. 7, 2. Jer. 22, 14) csinálták. A lakó házak földszintesek voltak s a mai fellachok házairól következtetést vonva, minden valószínűség szerint egy nagy szobából állottak. A szoba két részre lehetett osztva; egyikben a család lakott, míg a másikban a jószág tartózkodott. Jeruzsálemben és a nagyobb városokban a lakóházak és paloták egy vagy több emeletesek valának (III. Kir. 6, 5; 7, 2), s közönségesen négyszögben épültek úgy, hogy középen az udvar terült el. Az udvart folyosók vagy oszlopsorok környezték s hogy a nap sugarai ellen védve legyen, ponyvát feszítettek ki fölötte. Az udvarban pázsit, néhány fa és bokor, olykor fürdő (II. Kir. 11, 2) vagy víztartó volt (II. Kir. 17, 18), néha azonban egészen ki volt kövezve. A bejárat a házba a kapun (שַׁעַר) keresztül történt, mely közönségesen el volt reteszelve (Dt. 33, 25. Neh. 3, 3. Én. 5, 5). Ezt a fareteszt sajátságos szerkezetű, arasznyi nagyságú fakulcscsal nyitották ki, melynek szegekből készült fogai a retesz lyukaiba illettek. Ha a kapu kivülről nem volt kinyitható, férfi vagy nő kapusokat alkalmaztak (II. Kir. 4, 5. Ján. 18, 16), kiknek a belépni szándékozók kiáltás, zörgetés vagy az ajtón alkalmazott vaskarikával való kopogtatás által adtak jelt (Lk. 12, 36. Csel. 12, 13). A kapu egy homályos *tornácba* (חָצֵר, Jer. 32, 2. προκύλιον, Mk. 14, 68) vezetett, mely egyúttal előszobául szolgált. Innen az emeletre és a tetőzetre lépcsők vezettek, az udvarra pedig egy ajtó szolgált, melyen keresztül a belépő a szobákba juthatott. Majdnem minden szoba külön bejárattal birt s csak ritkán voltak ajtók által egybekötve. A szobák földjét sárral tapasztották és simitották ki, míg a jobbmódúak téglával vagy kővel, a gazdagok pedig színes márványnyal rakatták ki. Az ajtók nem sarokvasakon, hanem csapokon (צִיר, Péld. 26, 14) jártak, melyek serpenyőkbe illettek. (L. a 7. képet, mely egy ó-egipiomi sarokvasat tüntet föl s melynek eredetijét a British Museumban őrzik). Az

ajtók alacsonyak voltak[1], de díszesebb épületeken magas, szárnyas ajtókkal is találkozunk. A kapuk félfáin a bibliából vett felíratok (a Semá) voltak (Dt. 6, 9). — Az ablakokat (חַלּוֹן), melyek az utcára (Bir. 5, 28. Péld. 7, 6), de többnyire az udvarra nyíltak, soha sem üvegezték be, mivel a szoba levegője nagyon fülledt lett volna, hanem csak farácsozattal (אֶשְׁנָב vagy אֲרֻבָּה) látták el, minek következtében a szobák néha oly homályosak voltak, hogy nappal is világot kellett gyújtani. A leghátulsó szobák a nők és gyermekek lakó helyéül szolgáltak (בֵּית נָשִׁים, γυναικεῖον). A gazdagok kényelmét a nyári és téli lakások is növelték. Az előbbiek tágasak voltak, földszinten, északra feküdtek és márványnyal voltak kövezve, míg az utóbbiak a ház verőfényes oldalára nyiltak és kicsinyek valának.

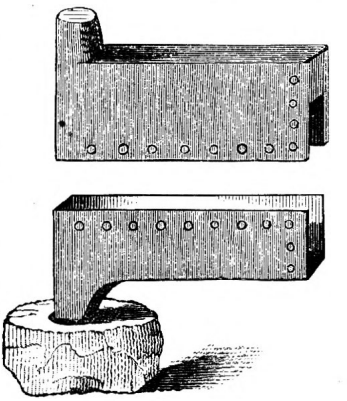

7. kép. Sarokvas.

A háztetőket maguk a szobák gerendái alkották, tehát laposak voltak s polyvával kevert vastag tapasztás, földréteg vagy téglakövezet tette vízhatatlanná. A falak széle felé a tetőzet csekély lejtővel birt, hogy az esővíz lefolyhasson, melyet külön csövek segítségével a ciszternába vezettek. Ahol a fahiány folytán elég hosszú gerendákkal nem rendelkeztek, ott a falakra nagy kövekből kupolaszerűleg boltozatot emeltek s azt laposan tapasztással, kővel, vagy rövid gerendákkal födték be. A lapos tetőket a törvény rendelkezése szerint (Dt. 22, 8) korláttal vagy mellvédővel (מַעֲקֶה) látták el, mely az utca felől valamivel magasabbra emelkedett, mint az udvar felől. A tetőzetet többféle célra használták. A házi munkákat, minők a mosás, lentörés, gerebenezés, fonás (Józs. 2, 6) sat., a tetőn végezték, nyáron át ott is aludtak, míg reggel és este a friss levegőt onnan élvezték. A tetőre az udvarról, sőt olykor az utcáról is lépcsők segítségével lehetett feljutni (Mk. 2, 4).

Számos ház tetőzetére még egy vagy két felsőszoba (tetőszoba, ὑπερῷον, עֲלִיָּה) volt építve (Bir. 3, 20. III. Kir. 17, 19. Dán.

[1] A Haurán-hegységben oly ajtókat is találtak, melyek egyetlen darab kőből készültek s 4″ vastagok, 4′ magasak; de vannak 18″ vastagok és 9′ magasak is. V. ö. Kinzler, Bibl. Alterth. 310. l.

6, 10), melynek falai az anyafalnál kissé beljebb állottak. Az alijjá (l. a 8. képet, mely szíriai házat mutat a tetőszobával), rendszerint két kijárattal birt. Egyik a ház alsó szobáiba, másik lépcsők segélyével közvetetlenül az utcára vezetett. A tetőszobát titkos beszélgetésekre (Bir. 3, 20), az imádságok végzésére (IV. Kir. 23, 12,) üdülésre vagy búslakodásra (II. Kir. 18, 33. Jud. 8, 5 sat., sőt olykor vendég-, beteg- és háló- vagy halottas szobául is használták (III. Kir. 17, 19, IV. Kir. 4, 10. Csel. 9, 37). A szegények az alijját a tetőn felállított lombsátorral pótolták, mely a keleti nap forrósága, a férgek sat. ellen oltalmat nyujtott nekik. A házépitésnél az alapkő letétele, valamint a zárókő elhelyezése öröm-

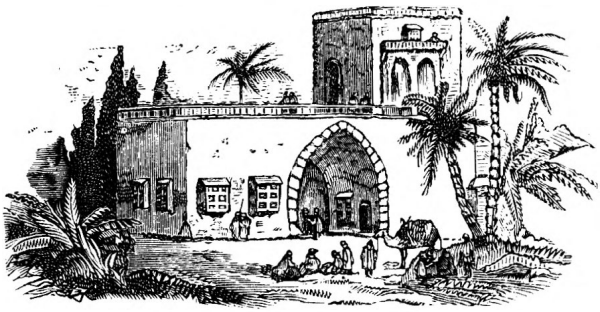

8. kép. Tetőszobás keleti ház.

ünnepet képezett az izraelitáknál (Jób 38, 7. Ezr. 3, 10. Zak. 4, 7), s az utóbbi ünnepséget olykor a ház fölszentelése követte (III. Kir. 8, 63. Ezr. 6, 16).

18. §. A lakások berendezése.

A lakások berendezése a zsidóknál az egyesek vagyoni állapotához képest különböző volt. Míg a szegények szobáinak falai meszeltek voltak, a gazdagok palotáinak falait világos vörösre (Jer. 22, 14) vagy más színűre festették, cédrusfa bélléssel borították (Agg. 1, 4. Jer. 22, 14), melyet gyakran díszes faragványok (III. Kir. 7, 7) és elefántcsont berakások (III. Kir. 22, 39. Ám. 3, 15) ékesítettek, a földön pedig drága szőnyegek húzódtak végig. A falakon, úgy látszik, csiszolt érczből vagy ezüstből készült tükrök függtek, melyek néha oly nagyok voltak, hogy az egész alak

látható volt (Jak. 1, 25). A szobák butorzata csak néhány darabból állott. Ilyenek az ágy (מִטָּה), asztal (שֻׁלְחָן), székek (כִּסֵּא) és mécsek vagy lámpák (IV. Kir. 4, 10). — Az ágy fából, sőt vasból is készült (Dt. 3, 11). A faágyakat néha aranyberakások vagy elefántcsont faragványok díszesítették (Ám. 6, 4) s tarka szőnyegek takarták (Péld. 7, 16), melyekre heverő párnákat raktak (Ez. 13, 18). Ugy látszik, a *szúnyoghálók* (κωνωπεῖον) sem voltak ismeretlenek (Jud. 10. 21. V. ö. I. Kir. 19, 13. IV. Kir. 8, 15). A szegényebbek néha tábori ágyon feküdtek (κράββατος, grabatus, Mk. 2, 4. Ján. 5, 8. l. a 9. képet, mely Rich szerint római grabatust tüntet föl), míg a cselédek alvó helyéül gyékény vagy a puszta föld szolgált, melyen ruhástól pihentek. Takaróul durva gyapju-pokróc vagy állati bőrök, ezek hijján pedig a felső ruha szolgáltak (Bir. 4, 18).

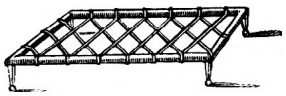

9. kép. Római grabatus.

Az asztal (a 10. kép Wilkinson után egiptomi asztalt és széket mutat) fából készült s magassága rendeltetéséhez képest változott a szerint, amint mellette a földön vagy széken ültek (I. Kir. 20, 29. IV. Kir. 4, 10). A székek alakja az egiptomiakéhoz hasonlithatott és az izraelitáknál sokkal használatosabbak voltak, mint a mai keleti népeknél (IV. Kir. 4, 10. Péld. 9, 14. Jób 29, 7). A lámpák (נֵר), helyesebben mécsek agyagból készültek[1] s egy vagy több csücsökkel birtak a belek számára, a szerint, a mint egy vagy több bél égett bennök. E mécsek az asztalon, vagy a fali fülkében állottak, de valószínű, hogy a függő lámpák sem voltak ismeretlenek (Jób 18, 6; 29, 3). A lámpát az izraeliták nem gyujtották meg oly könnyü szerrel, mint mi, azért nem is oltották el, hanem folyton égni hagyták s ha

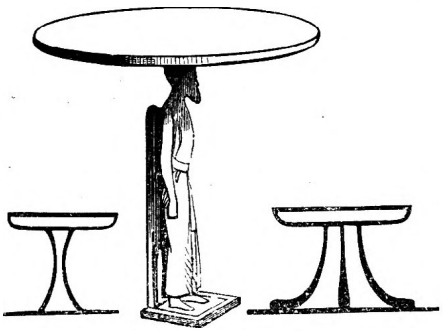

10. kép. Egiptomi asztal

[1] Palesztinai földön számos lámpát találtak, igy Ráchel sírja közelében, a Tantur hegyen s egy másikat egy teljesen sértetlen föníciai sírban Szidónnál. Legújabban Tell el Haszíban W. M. Flinders Petrie ásatott ki több, festett cseréplámpát.

világa alkalmatlan volt, edénynyel födték le (Mt. 5, 15). A mécshez szükséges eszközök a hamvvévő, bélfogó és olajos korsó voltak. (L. a 11. képet, melyen Ayre szerint ó-asszir mécsek vannak feltüntetve).

A gazdagok szobáikban a legszükségesebb fölszerelésen kivül még dívánokat és nyugvó ágyakat (עֶרֶשׂ) is alkalmaztak, melyeken puha vánkosokra (כְּסָתוֹת, Ez. 13, 18) dőlve hevertek. Meg van emlitve a *láda* is (אָרוֹן, IV. Kir. 12, 10), melyben valószínűleg a pénzt, ékszereket, okiratokat, az értékesebb ruhadarabokat sat. tartották. Mivel a szegényebb izraelíták hihetőleg a jószággal együtt laktak, s így a család a szoba magasabb felében tartózkodott, bizonynyal nem hiányzott a zsidó paraszt házában a *létra* (סֻלָּם) sem. A lakásokat hideg téli napokon parázstartóval (אָח) melegítették, melyet izzó szénnel töltöttek meg, hogy a szoba füsttel ne teljék meg (Jer. 36, 22. 23).

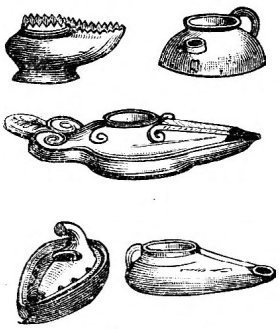

11. kép. Ó-asszir mécsek.

A természeti szükség végzésére árnyékszékek (IV. Kir. 10, 27), sőt gyalogárnyékszékek is (Bir. 3, 24) voltak használatban.

19. §. Falvak és városok.

A falvak (חָצֵר) és városok (עִיר, költőileg קִרְיָה) közt az ó-szövetségi biblia nem igen tesz különbséget, de a későbbi időben a kőfalakkal bekerített helységek mint városok, a nyilt községek mint falvak vagy mezővárosok szerepelnek.[1] A Palesztinában uralkodó bizonytalan állapotok, s a rabló népek miatt már a pátriárkák korában számos megerősített hely volt,[2] s úgy-

[1] Az uj-szöv. különbséget tesz a πόλεις, városok, κῶμαι, falvak és κωμοπόλεις, mezővárosok között. Ugyanezt teszi Flavius Jos. is. A városok ügyeiket egészen függetlenül intézték, míg a falvak az anyavároshoz függőségi viszonyban állottak. A mezővárosok pedig csak a városi címet birták, míg szervezetök és függő viszonyuk olyan volt, mint a falvaké. V. ö. Schürer, Gesch. des jüd. Volkes, 2. kiad. II. k. 135—142. l.

[2] Ezt a tell el-amarnai szöveg, valamint III. Tutmesz fáraó feliratai is megerősítik, melyekben 118 helység neve van felsorolva.

szólván minden helység erőd számba ment (Num. 32, 17), melyeket az izraeliták csak évtizedekig tartó harcok után foglalhattak el. A palesztinai helységek legtöbbnyire kánaáni eredetüek voltak, s alig van egy-két város vagy helység, melyet a zsidók alapítottak, habár természetes, hogy a lakosság gyarapodását a városok és helységek megnagyobbításának kellett követnie. A görög uralom alatt számos új város keletkezett, pl. Anthedon, Apollonia, Gadara, sat., s a Heródes-dinasztia a városalapítás terén, mint Phasaëlis, Alexandreion, Hyrkania, Tiberiás sat. mutatják, dicséretre méltó tevékenységet fejtett ki. Hogy minők voltak e községek, Jeruzsálem kivételével részletesen nem tudhatjuk, mert az idők pusztításai következtében nagyrészt nyomuk veszett, s ma már legfölebb egy-egy *tell*, vagyis halom mutatja számos község helyét. De Józsua könyvéből (13, 23. 28; 15, 32. 36. 41. s t. m. h.) azt következtethetjük, hogy az egyes városokhoz több falu tartozott, melyek az anyaközségekhez némi függő viszonyban álltak, s kétséget sem szenved, hogy e városok kicsinyek voltak, mert számukat a biblia körülbelől hatszázra teszi. Nagyobb városok csak a világbirodalmak alapításával, s a kereskedelem föllendülésével keletkeztek. A városok és helységek többnyire könnyen elzárható, szűk völgyekben, (pl. Sekhem, Chebrón), vagy magaslatokon épültek (pl. Miṣpá és Rámá), melyek már természettől fogva némi biztosítékot nyujtottak az ellenséges támadásokkal szemben, mit a kőfalak még inkább fokoztak. A legrégibb városok falai alacsonyak voltak, s egymásra hordott roppant szikladarabokból állottak, melyeknek hézagait kisebb kövekkel töltötték ki; de később, a hadi tudomány fejlődése miatt, mellvédővel (טִירָה), továbbá három- vagy négyszögletű pártázattal (שְׁמָמוֹת, l. a 12. képet) és lövő résekkel lőnek ellátva, melyek mögött az ijászok elrejtőzhettek és biztosságban működhettek. A vár főfala (חוֹמָה) előtt gyakran egy előfal állott az u. n. glacis-val vagy töltésközzel (חֵיל, III. Kir. 21, 23. Iz. 26, 1). A vizzel telitett sáncokat az izraeliták nem alkalmazták, de a kiváló fontosságú városoknál a falakon kivül még fellegvárakat is építettek, pl. Jeruzsálem, Sekhem és Tébés városokban, hogy erősségüket

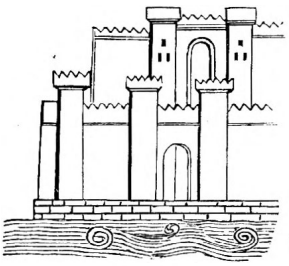

12. kép.

ezzel is növeljék. A falak néha oly vastagok voltak, hogy az őrséget rajta könnyen felállíthatták (IV. Kir. 18, 26. Iz. 36, 11). A falakon helylyel-közzel, de a kapuk fölött és a sarkokon mindig erős, négyszögletű tornyok emelkedtek (II. Kr. 26, 9; 32, 5), melyek a várfalnál kivülebb álltak. Ezeket a városok főerősségeinek tartották, honnét az őrök a tájékot könnyen áttekinthették.

A kapuk bejáratait rendesen kivül-belül erős, kétszárnyú faajtók zárták el, melyeket néha vas lemezekkel borítottak, s hatalmas fa- vagy érc tolózárakkal és keresztgerendákkal csuktak be. A kapuknál őrök álltak, kik kiáltással vagy kürtszóval adtak jelt (Jer. 6, 17. Ez. 33, 6). A főkapu mellett nagy, *nyilvános tér* (רְחוֹב) volt, mely a kapun kivül is folytatást nyert (II. Kr. 32, 6. Neh. 8, 1), s a régi hébereknél oly szerepet játszott, mint a görögök agorája, vagy akár a rómaiak fóruma (IV. Kir. 7, 1). A kapuknál, melyek minden éjjel, továbbá szombaton (Neh. 13, 19) és ünnepnapokon zárva voltak, a reggeli és esteli órákban mozgalmas élet mutatkozott. Itt ültek szórakozás, ujdonságok hallása, sat. kedvéért, itt tanácskoztak (Jób 29, 7), itt kötöttek szerződéseket (Rút 4, 1), sőt a birósági tárgyalásokat (Dt. 21, 19), melyek nyilvános jellegüek voltak, s a próféták beszédeiket szintén itt tartották, valamint a vásárokat is.

Az *útcák* (חוּץ, vagy שׁוּק, Préd. 12, 4. Én. 3, 2) többnyire igen szűkek és girbe-gurbák voltak, mert így a nap hevétől a járókelőket jobban megóvták, s mivel a terhet rendszerint nem kocsik, hanem barmok vitték, széles útcák nem voltak szükségesek. De azért szélesebb főútcákat is hagytak, melyeken szekérrel lehetett járni (II. Kir. 15, 1. III. Kir. 1, 5. Jer. 17, 25). A házak szorosan egymás mellé voltak épitve, s így az egyes házak tetejéről könnyű szerrel ki lehetett jutni a szabadba, mert némely házsorok egész a kőfalig értek (Mt. 24, 17. Csel. 9, 25). Egyes útcákban csaknem kizárólag mesteremberek laktak (*Jer. 37, 21). A kövezetet a régi időben nem igen ismerték, de Krisztus korában Jeruzsálem útcái már kövezve voltak. Mivel a lakosság a szemetet az útcára szórta (III. Kir. 14, 11. Jer. 15, 3. Mt. 7, 6. sat.), azok valószinűleg nagyon szennyesek valának. Az éjjeli világítást a zsidók még nem ismerték, miért is a járókelőknek lámpával kellett az útcára menniök, hogy az éjjeli őrök le ne tartóztassák őket (Én. 5, 7).

Vizvezetékkel egyedül Jeruzsálem birt, míg a többi helységek lakói kútakból és ciszternákból nyerték az ivóvizet, vagy a völgyben folydogáló patakból hordták korsókban és tömlőkben (I. Kir. 9, 11. II. Kir. 17, 17), hogy hiányt ne szenvedjenek.

Idő folytán Palesztina városai a nép vagyonosodása és a szép iránti érzék fejlődése következtében nagyobbszerűek és csinosabbak lettek. Egyes uralkodók, mint Salamon (II. Kr. 8, 2), Rehábeám, Ácháb (III. Kir. 22, 39), a Makkabiak és Heródes igen sokat tettek a városok szépítésére és emelésére. Heródes nevezetesen nemcsak a templomot építteté újra, hanem a régi városokat is felújíttatta, görög mintára szinházakkal, gimnáziumokkal és más díszépületekkel gyarapította, úgy hogy Palesztina városai miben sem maradtak a görög és római városok mögött.

A városok és helységek közigazgatásáról alig tudunk valamit. A sz. könyvek említést tesznek a vénekről és a birákról, kik valószinűleg a közügyeket intézték. Szamaria (III. Kir. 22, 26) és Jeruzsálem élén egy előljáró (שַׂר) állott, míg a későbbi időben Jeruzsálemben több főtisztviselőnek kellett lennie (II. Kr. 29, 20. Neh. 3, 9. 12). A palesztinai görög városok szervezete és közigazgatása a Heródesek korában egészen görög minta szerint történt, míg a zsidó városok és községek a régi rendszer hívei maradtak.

20. §. Ételek és italok.

A Genesis tanúsága szerint az emberek eledelét először a növény-, azután pedig az állatvilág nyujtotta (1, 29; 4, 2; 9, 3). Főtáplálékul a különféle gabonanemek szolgáltak, minők a tönköly (*Ex. 9, 32. Iz. 28, 25. *Ez. 4, 9), köles, árpa és különösen a búza, melyet eleintén kalászostól vagy kimorzsolva, serpenyőben vagy vaslemezen megpörköltek (קָלָה),[1] később pedig lisztté őrölve, kenyérnek vagy bodagnak sütöttek meg. Főzeléket főkép a

[1] A pörkölt gabona Palesztinában, Sziriában és Egiptomban még most is kedvelt eledel. A kévébe kötött s félig érett gabonát kalászostól együtt megpörkölik, azután rostában kimorzsolják s a gabonaszemet megeszik. De még kedveltebb az az érett gabona, melyet serpenyőben vagy vaslemezen pörkölnek meg (כַּרְמֶל, kármel), s kenyér helyett, sőt olykor kenyérrel esznek. (V. ö. Robinson, Paläst. II. k. 660. l.) Szokásos volt a borsót és csicseri borsót is megpörkölni (II. Kir. 17, 28).

hüvelyes vetemények, a lencse (Gen. 25, 30. II. Kir. 23, 11), borsó és a bab (II. Kir. 17, 28) nyujtottak, melyeket úgy látszik, gabona-liszttel keverve, kenyérnek is sütöttek (Ez. 4, 9). A zöldségek (יָרָק) sem voltak ismeretlenek, s részint vadon termettek (Dt. 11, 10), részint a kertekben tenyésztek (III. Kir. 21, 2). A hagymát, foghagymát, pórét és ugorkát (Num. 11, 5) mellékétel gyanántették, s a dinnye, a friss és aszalt szöllő (צִמֻקִים, Mik. 7, 1), szárított datolya és füge-kalács (דְּבֵלִים, I. Kir. 25, 18), továbbá az aszalt gyümölcsök [1] nemcsak csemegéül, hanem gyakran közönséges eledelül is szolgáltak. Az olajbogyót nyersen, vagy besózva ették. Csemegéül a gránátalma, a pisztácia, mandula, dió és alma szolgált. Füszerül a kömény, kapor, ménta és a mustár vannak megemlítve, melyekhez természetesen a só járult, s mely oly nagy szerepet játszott a zsidó háztartásban, hogy valakinek sójából enni annyit jelentett, mint kenyeréből enni (Ezr. 4, 14). Ezen növényi táplálékokhoz járult a tej, és pedig a tehén-, juh- és kecske-tej (Dt. 32, 14. Péld. 27, 27), mely utóbbit úgy látszik, többre becsülték a juhtejnél, míg a teve tejének élvezetét a törvény megtiltotta (Dt. 14, 7). A tej nem csupán édesen (חָלָב), hanem savanyún és mint aludt tej (Bir. 4, 19. *Jób 20, 17) mindennapi italul és eledelül szolgált. Kedvelt volt a tejföl is. Valószinű, hogy a túró- és sajtkészítés (גְּבִינָה) már régi időktől fogva szintén ismeretes volt, de a *vajat* (? חֶמְאָה) illetőleg nem tudjuk bizonyosan, hogy a régi izraeliták készítették-e, mert azok a szavak, melyeket némelyek a vajra vonatkoztatnak, épp oly joggal a sajtkészítést is jelenthetik.[2] Kedvelt eledel volt a *méz* (דְּבַשׁ) is, s habár semmi adattal nem rendelkezünk arra nézve, hogy a méhtenyésztést a babiloni fogság előtt Palesztinában

[1] A II. Kir. 16, 1. *Jer. 40, 10. és *Ám. 8, 1. előforduló קַיִץ jelentményét biztosan megállapítani nem lehet, de valószinű, hogy a *kajis* alatt füge, datolya, vagy egyáltalán nyári gyümölcs értendő.

[2] Hogy az izraeliták a túrókészítést ismerték, az I. Kir. 17, 18. mutatja, hol a חֲרִיצֵי הַחָלָב, segmenta lactis, a rabbik magyarázata szerint túrót (lágy sajtot) jelent (Gesen. Thesaur. 526. l.) A sajtkészítést eléggé bizonyítja a jeruzsálemi φάραγξ τῶν τυροποιῶν (Flav. Jos. Bell. jud. V. 4, 1), a *Sajtos-völgy* elnevezés, mely bizonynyal a sajtkészítőktől nyerte nevét. Mivel a zsidók az olajfákat nagyban művelték, nem valószinű, hogy a vajra reászorultak volna, mint a mai beduinok, kik a vajat akkép készítik, hogy a tejföl kecsketömlőben rázzák, vagy két rúd közt ide-oda ringatják mindaddig, míg a vaj egybe nem áll. V. ö. Robinson, Paläst. II. 405. l. III. 574. l.

űzték, a vad méhek bőséges mézet szolgáltattak az édességet kedvelő zsidóknak, mert a méhrajok sejtjeiket nemcsak a mészhegyek repedéseibe, hanem a fákra is (I. Kir. 14, 25) rakták.[1] A mézet csorgatva, vagy sejtestől ették (Én. 5, 1. Lk. 24, 42), míg liszttel keverve, édes süteményt készítettek belőle (Ex. 16, 31). Méz helyett sokszor *befőtt mustot* szoktak készíteni; a misna, sőt Flavius Jos. (Bell. Jud. IV. 8, 3) említést tesz a *pálma-mézről* is, s azt mondja róla, hogy jóságra nézve más méznek nem enged.

Az állatvilágból első sorban a juhok és fiatal kecskék (Bir. 6, 19. I. Kir. 16, 20), továbbá borjak (Gen. 18, 7. I. Kir. 28, 24. Lk. 15, 23) és szarvasmarhák (III. Kir. 4, 23. Iz. 22, 13. Neh. 5, 18) szolgáltatták a *hús eledelt*, s a galambok és gerlicék húsát is ették, mit a galambtenyésztés is (Iz. 60, 8) bizonyít, mely a zsidók előtt nem volt ismeretlen. A fürj szintén kedvelt eledel volt (Ex. 16, 13). A tyúkokról csupán az új-szövetség tesz említést (Mt. 23, 37), és nem valószínű, hogy már a régi izraeliták is foglalkoztak tyúktenyésztéssel. Az előkelők asztalain szokásos volt a vadhús, a szarvas, gazella és különböző szárnyasok húsa is (Dt. 14, 5. III. Kir. 4, 23). A forró keleten a köznép ritkábban élt hús eledellel, mi csak a jobbmódúak házánál volt mindennapos (III. Kir. 4, 22. 23. Neh. 5, 18), itt tehát a változatosságra való törekvést természetesnek fogjuk találni. A hal, melyet az izraeliták már Egiptomban megkedveltek (Num. 11, 5), közönséges eledel volt s nemcsak a halban dús Genezáreti tó látta el őket (Mt. 14, 17. Ján. 21, 11), hanem a tenger is, mert a föniciai halászok árúikkal a jeruzsálemi piacot gyakran fölkeresték (Neh. 13, 16). A halat besózva, pácolva és szárítva, vagy sülve mellékétel (ὀψάριον, Ján. 6, 9) gyanánt a kenyérhez ették. A szegényebb néposztály eledele volt a sáska némely faja (Lev. 11, 22. Mt. 3,

[1] Philo szerint (II. 633) az esszéniek a méhtenyésztést nagyban űzték, s mivel az izraeliták a görög szokásokkal már évszázadokkal Kr. e. ismerősek voltak, valószínű, hogy tőlök a méhek ápolását is eltanulták. Ezt megerősíteni látszik az a körülmény is, hogy a *talmúd* gyakran említést tesz a méhtenyésztésről. De nem mindenkor kell a bibliában a דְּבַשׁ alatt mézet értenünk, mert a zsidók a befőtt mustot és különösen a pálmaízt is méznek nevezték, mint a mai arabok, kik *dibsz*-nek hívják, s vele Sziriában és Palesztinában most is jelentékeny kereskedést űznek, sőt cukor gyanánt használják. V. ö. Bochart, Hieroz. III. 365. s k. l. A misna a bibliai דְּבַשׁ alatt első sorban mindig a pálmamézet érti. V. ö. Im. Löw, Aramäische Pflanzennamen, 124. lap.

4), melyet a mai arabok példájára, hihetőleg megsózva és pirítva, vagy vizben főzve ettek.[1]

Az *italok* közt legelső helyet a viz foglalta el. A vizet az izraeliták forrásokból vagy kútakból, viztartókból (ciszterna) és medencékből (בְּרֵכָה) nyerték. A *kútakat* (בְּאֵר) az izraeliták többnyire az emberi lakásoktól távol ásták, s mivel a föld belsejében levő források táplálják őket, állandóan vizzel birtak. A kútak körül gyakran kővályúkat találunk, melyek a jószág itatására szolgáltak. Ha a kút nem volt nagyon mély, a vizhez lépcsők vezettek, s a vizet agyag vagy kőkorsókkal merték, míg ha a kút mély volt, bőrvedreket, tömlőket eresztettek le kötélen, s a biblia tanusága szerint (Num. 20, 19. Thren. 5, 4) a vizet már a régi időben pénzért is szokták adni. A kerekes kútak az izraeliták előtt sem voltak ismeretlenek (Préd. 12, 6).

13. Ciszterna.

A *viztartók* (בּוֹר), ciszternák a kúttól abban különböztek, hogy az esőviz összegyűjtésére szolgáltak. Közönségesen a sziklába voltak vésve vagy a földbe ásva, mely esetben gondosan kicementezték. A ciszternák 8—16 méter mélységüek, s néha oly nagyok, hogy 70,000 hl. viz befogadására képesek. Csaknem minden házban volt viztartó, s Mésa király kövén el van rendelve, hogy minden háznak legyen Dibónban ciszternája. Az üres viztartókba (l. a 13. képet) élelmi szereket, és más értékes tárgyakat szoktak az ellenség elől elrejteni, sőt nem ritkán foglyokat és kivégzetteket is (Jer. 41, 9) beléjök dobtak.

A kútakat és viztartókat nehéz kőlappal födték be, melyet néha csak több ember birt fölemelni. A forrásvizet a zsidók igen nagyra becsülték (Gen. 26, 19), s mivel a ciszternák vize sokszor állott ízű volt, ihatóbbá tételére ecetet (חֹמֶץ) szoktak olykor közévegyíteni (Rút 2, 14).[2] A tejet szintén frissítő italul hasz-

[1] Keleten a szegényebb arab törzsek a sáska rajokat ma is összefogdossák, lábukat és szárnyukat kitépik, belöket kivetik s besózva, vagy megpörkölik, vagy megszárítják, sőt olykor lisztté őrölve kenyér gyanánt sütik meg, s a piacon mint árút forgalomba hozzák. V. ö. Kinzler, Bibl. Alterth. 319. s k. l.

[2] Ehhez az italhoz hasonlított a *posca* a római katonáknál és a szegényebb sorsúaknál (Plin. H. N. 19, 29).

nálták (Gen. 18, 8. Bir. 4, 19). De legkedvesebb italuk volt a *bor* (יַיִן) melynek tűzét és hevítő hatását, legalább a későbbi időben vizzel[1] mérsékelték (II. Mak. 15, 40), míg zamatjának fokozása végett fűszerekkel szokták keverni (Iz. 5, 22. Péld. 9, 5. Zsolt. 74, 9). Néha, úgy látszik, édes bort is ittak (Csel. 2, 13), mely valószinűleg mesterséges módon, asszú szöllőből készült. Az izraeliták a boron és muston kivül egyéb szeszes italokkal is (שֵׁכָר, σίκερα, Lev. 10, 9) éltek,[2] melyeket nyilván datolyából (vinum palmarum) és más gyümölcsökből pl. gránátalmából (Én. 8, 2) sajtoltak ki. A talmúd már megemlíti az almabort (M. *Terúm.* XI. 2) és a méhsört (M. *Sabb.* XX. 2) is, de a zsidók az egiptomi árpabort, vagyis sört alig ismerték, mert az ó-szövetség nem mellőzte volna hallgatással, mikor az árpáról oly gyakran tesz említést. A misna az egiptomi sörről már megemlékezik.

21. §. Az ételek készítése.

Az emberiség történetében a biblia nyomán nem találkozunk oly korral, melyben a tűz használatát ne ismerték volna.[3] Az izraeliták a későbbi időben a tüzet kövek csiholása, vagy acél

[1] A görögök és rómaiak a bort mindig vizzel keverve itták, és pedig rendszerint $^3/_4$ rész vizet és $^1/_4$ rész bort, vagy $^5/_7$ rész vizet, $^2/_7$ rész bort vegyítettek össze (l. W. A. Becker, Charikles, II. k. 277. l.) A talmúd szerint (*Pesach.* VII. 13) ez a szokás dívott a zsidóknál is, habár a nagyivók a bornak vizzel való keverését hamisításnak tartották (Iz. 1, 22). A seprőn állott bort kendőn szürték át (διυλίζειν), hogy az üledéktől és apró állatkáktól megtisztitsák (Iz. 25, 6. Mt. 23, 24).

[2] Sz. Jeromos, Ep. ad Nepotian. T. IV. p. 364. ed. Martian. idevágólag ezt irja: «Sicera hebraeo sermone omnis potio, quae inebriare potest, sive illa, quae frumento conficitur, sive pomorum succo, aut quum favi decoquuntur in dulcem et barbaram potionem, aut palmarum fructus exprimuntur in liquorem, coctisque frugibus aqua pinguior coloratur.» Az az ital, melyet Mt. 27, 34. ὄξος μετὰ χολῆς μεμιγμένον, Mk. 15, 23. pedig οἶνος ἐσμυρνισμένος néven említ, a törkölyből készített savanyú bor volt, s mirrhával, epével s egyéb szerekkel tették keserűvé, s a kereszthalálra itélteknél kábító italul szokták használni. L. Löw i. m. 125. l.

[3] «A földön még nem födöztek föl oly nemzetet, mely a tűz használatát ne ismerte volna, de még máig sem volt lehetséges feltalálásának módját kimutatni. A tűz használatát az észak, mint a dél legfaragatlanabb nemzeteinél, az ország belsejében és a tengerparton, a hegyeken és a szigeteken egyaránt ott találjuk.» G. Klemm, Allg. Culturgesch. I. 178. l.

és kova által hozták létre (II. Mak. 10, 3), de hogy az őskorban a tüzet miképp nyerték, nem tudjuk, ámbár kétséget sem szenved, hogy az első emberpár gyermekeinek áldozatát tűz nélkül alig gondolhatjuk el (Gen. 4, 3). Az izraeliták ősatyáinak történetében a tűz használata már közönségesnek van feltüntetve (Gen. 18, 6; 25, 29), mi az ételek készítésére, a sütésre és főzésre nélkülözhetetlen volt. — A *kenyérsütéshez* búza- és árpalisztet, továbbá tönkölyt használtak, melyet vagy *mozsárban* (מְדֻכָּה) törtek meg, vagy *kézi malom*, daráló (רֵחַיִם, Num. 11, 8. טְחוֹן, Thr. 5, 13) segítségével őröltek meg (Ex. 11, 5. Préd. 12, 4). A daráló két kerek,

14. kép. Kézi daráló.

lapos kőből készült (l. a 14. képet), melynek alsaja meg volt erősítve, felső, közepén kerek lyukkal ellátott része pedig forgatytyúval volt ellátva. Ezen a nyiláson öntötték föl a gabonát, mely a kő forgatása által lisztté őrlődött.[1] Az őrlés, kivált nagyobb gazdaságoknál rendkivül fárasztó volt, azért közönségesen a legutolsó cselédet, rabszolgát vagy foglyot (Bir. 16, 21) bizták meg e munkával, míg később a nagyobb malomköveket szamarak haj-

15. kép.

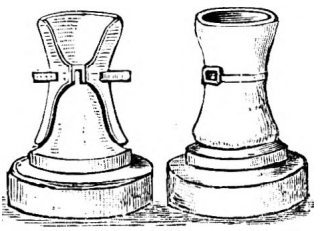

16. kép.

tották (Mt. 18, 6. μύλος ὀνικός, l. a 15. és 16. képet). Mivel a daráló a háztartásban nélkülözhetetlen volt, a törvény megtiltotta annak elzálogosítását (Dt. 24, 6).

[1] Az ilyen kézi malmokat (χειρόμυλαι, molae manuariae) a keleti népek még most is használják, mint azt Robinson (Pal. II. 405), Niebuhr (Reise, I. 17. A. tábla) és mások bizonyítják, s a görögök és rómaiak háztartásánál is használatban voltak.

A kenyérhez a megkivántató lisztet sütő teknőben tésztává gyúrták s kovásztalanul ujjnyi vastagságú bodagokra szaggatták; ily kovásztalant még később is készítettek, midőn a kovász használata már általános volt, kivált ha a tészta kelesztésére elég idővel nem rendelkeztek (Gen. 19. 3. Bir. 6, 19. I. Kir. 28, 24), vagy a sütemény élesztést nem kivánt.

A teknőben (מִשְׁאֶרֶת) a liszt közé később kovászt (שְׂאֹר) tettek, a tésztát kelése után megdagasztották s hüvelyknyi vastag, kerek vagy tojásdad kenyerekre formálták, melyek a mi bodagjainkhoz hasonlítottak. Ezeket a fazékalakú, mintegy három láb magas kemencében (תַּנּוּר) sütötték meg, melyben fával (Iz. 44, 15) vagy szárított ganéjjal (Ez. 4, 12) addig tüzeltek, míg oldalai izzókká nem lettek, mire a kenyereket a kemence oldalára rakosgatták (l. a 17. képet) és száját befödve, megsütötték. A kemencét olykor megtüzesített kövekkel rakták félig, hogy fala izzóvá legyen, szükség esetén pedig kőlapon, forró hamuban (III. Kir. 19, 6) vagy izzó homokban sütöttek kenyeret (III. Kir. 17, 3). Mivel a bodagok gyorsan kiszáradtak, azért az izraeliták minden nap friss kenyeret szoktak készíteni s minthogy csak ujjnyi vastagságúak valának, nem vágták, hanem széttörték (פָּרַס, *Iz. 58, 7. *Mt. 14, 19. *Csel. 20, 11).

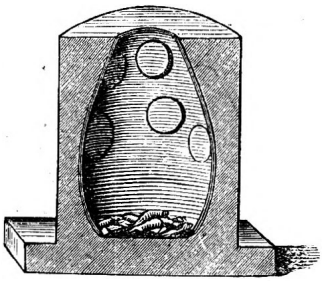

17. kép. Sütőkemence.

Az izraeliták a kenyéren kivül finomabb süteményeket is készítettek, mit hihetőleg Egiptomban sajátitottak el, hol a sütőmesterség nagyban virágzott. Mivel azonban a bibliai szerzők nem irják le azokat pontosan, az egyes szavak és kifejezések értelmét csak hozzávetőleg lehet megállapitani. Ily sütemények voltak: az olajjal gyúrt tésztából készült lyukas kalács (חַלָּה), mely a mi perecünkhöz hasonlithatott, továbbá az olajjal megkent lepény (רָקִיק), s a lánglisztből és olajból készült pánkó, melyet serpenyőben (מַחֲבַת) vagy cserép lábosban sütöttek meg, végül a mézes pogácsa (צַפִּיחִית בִּדְבָשׁ, Ex. 16, 31), a szöllős lepény (Oz. 3, 1. II. Kir. 6, 19, I. Kr. 16, 3) és a szivkalács (לְבִיבוֹת), melyet hihetőleg alakjáról neveztek igy.[1]

[1] A süteményeket néha *szezám-maggal* is be szokták hinteni, mert a III. Kir. 14, 3-ben említett «pontozott» lepény alatt alig lehet mást értenünk. V. ö. Riehm, I. k. 872. l. Kuchen c. a.

A sütés-főzés a háziasszonyok és szolgálók feladata volt (Gen. 18, 6. I. Kir. 8, 13), habár gyakran a férfiak is foglalkoztak az ételek készítésével (Bir. 6, 19), sőt az előkelő házaknál szakácsokkal (מַבָּחִים) is találkozunk (I. Kir. 9, 23). A sütés és főzés rendszerint szabad tűzhelynél történt. Konyháról a biblia sehol sem tesz említést, s így valószinü, hogy a palotákat kivéve, másutt külön főző helyek nem voltak. A hús elkészítésének eredeti módja a sütés volt, s már a legrégibb időben különös ízt tudtak adni a húsételnek (Gen. 27, 9), melyet előbb megmostak (I. Kir. 2, 14. II. Kr. 4, 6) s aztán fa- vagy vas-nyárson (l. a 18. képet, mely Wilkilson szerint ludat sütő egiptomit tüntet föl) megsütötték (צָלָה, sütni, Iz. 44, 16).

A sütésen kívül szokásos volt a hús vízben főzése is, mely célra *fazekat* vagy *üstöt* (l. a 19. képet) használtak (כִּיּוֹר vagy

18. kép.

19. kép.

קַלַּחַת, I. Kir. 2, 14. Kr. 35, 13). A kevés húslevet (מָרָק) merő kanállal szedték ki az edényből, míg a hús kivételére, melyet külön tálaltak föl (Bir. 6, 19), a háromágu *villa* (מַזְלֵג) szolgált. Mózes azon tilalmából, hogy a fiatal állatokat nem szabad anyjok tejében megfőzni (Ex. 23, 19), joggal következtethetjük, hogy e szokás a zsidóknál szintén el volt terjedve.[1]

A főzelékek, ízletes füvek és hüvelyes vetemények főzésére fazekak (סִיר, IV. Kir. 4, 38. פָּרוּר, Num. 11, 8. Bir. 6, 19. דּוּד, I. Kir. 2, 14) szolgáltak s az ételeket sóval (Jób 6, 6), olajjal vagy vajjal tették izletesebbekké. A konyhaedények agyagból, cserépből, ércből vagy vörös rézből (Lev. 6, 21), a sütő serpenyők pedig vasból (Ez. 4, 3) készültek.

[1] E tilalom okát némelyek a pogány népek áldozati lakomáiban keresik, melyeknél a húst tejben főve ették, mint pl. a mai arabok is a bárányhúst aludt tejben főzik; mások pedig Mózes azon törekvésében, hogy a népben a gyöngédséget még az állatok iránt is fölkeltse. V. ö. Schenkel, Bibellexicon, III. k. 550. l.

22. §. Étkezések és lakomák.

Az izraeliták napjában rendszerint kétszer, t. i. délelőtt (Gen. 18, 1. Rút 2, 14. Lk. 14, 12) és este felé (Gen. 19, 1. Rút 3, 7) étkeztek. A főétkezés, mint minden baromtenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó népnél, valószínüleg este volt, jóllehet a biblia ezt tüzetesen nem említi.[1] Étkezés előtt és után, sőt néha evés közben is mindenki megmosta kezét[2] (Mt. 15, 2. Mk. 7, 2), mit nemcsak a tisztaság érzete parancsolt, de az a körülmény is szükségessé tett, hogy a zsidók a közös tálból kézzel vették ki az eledelt, mivel az evő eszközöket nem ismerték s a kést és villát csupán az étkek feldarabolására és föltálalására használták (Gen. 22, 6. I. Kir. 2, 13). Étkezés előtt és után asz-

20. kép. Lakoma.

tali imádságot (בְּרָכָה, I. Kir. 9, 13. εὐλογία, εὐχαριστία, Mt. 14, 19. Lk. 9, 16. Ján. 6, 11) mondtak.

A zsidók a legrégibb időben az asztalnál ülve étkeztek (Gen. 27, 19. Bir. 19, 6. III. Kir. 13, 19. 20), s csak később, valószínűleg az idegen szokásokkal való megismerkedés után (Eszt. 1, 6. Jud. 12, 17. Tób. 2, 3) lett divatossá a vánkoson vagy divánon, fekvő helyzetben való evés (ἀνακεῖσθαι, κατακεῖσθαι, ἀνακλίνεσθαι), mihez alacsonyabb asztalok kellettek (l. a 20. képet,

[1] Hogy az izraelitáknál a főétkezés este volt, azt a biblia több helye bizonyítja. Igy pl. Jákob estére hivja meg atyafiait (Gen. 31, 54), s a pászkhát is este kellett a zsidóknak megenniök.

[2] A kézmosást, mely a görög és római népnél is szokásban volt, a talmúdisták csak azokra az étkezésekre nézve tették kötelezővé, melyeknél kenyeret is ettek. «A kézmosás az étkezés előtt és után kötelesség» mondja a talmúd (*Chullin*, 105. a), «közben pedig tetszés szerinti dolog.» De ez a szokás a farizeusoknál üres formalizmussá és kicsinyeskedéssé fajult. (V. ö. Mk. 7, 1. s köv.)

mely Niccolini szerint görög lakomát mutat). A fekvő helyzetben való étkezés eleinte csak a lakomáknál volt szokásban (Ám. 6, 4), de később egészen általánossá lett (Lk. 7, 36. Mt. 9, 10. Mk. 2, 15). A vánkoson vagy diványon (κλίνη, lectus) rendszerint háromán (triclinium), de olykor többen is feküdtek, akkép, hogy az étkezők bal könyökükre támaszkodtak, míg lábuk hátrafelé volt kinyújtva; a jobb kéz felül fekvőnek feje tehát balfelül való szomszédjának mellén nyugodott (ἀνακεῖσθαι ἐν τῷ κόλπῳ, Ján. 13, 23; 21, 20). Ez a hely a meghitt jóbarát számára volt fentartva. (A vendégek elhelyezésére nézve l. a 21. képet). Az étkezésnél a tányérok ismeretlenek voltak s az ételt, valamint a húslevet kenyérdarabokkal mártogatták ki (Péld. 19, 24. Mt. 26, 23. Ján. 13, 26).

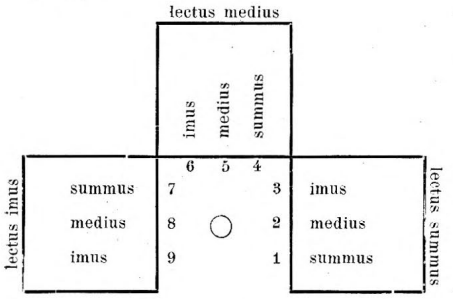

21. kép.

Az ételek minősége és mennyisége a vagyoni állapottól függött. A szegények ecetbe mártott kenyeret, tejet vagy pörkölt gabonát (Rút 2, 14) ettek, míg a jobbmódúak eledelét a kenyéren kivül hús, főzelékek, füge és szöllőkalács, gyümölcsök, tej, méz és különféle sütemények képezték. A gazdagoknál a vadak, szárnyasok, halak és hízlalt állatok húsa is mindennapos volt. A bor, melyet az izraelíták csészékből vagy serlegekből (Jer. 35, 5), evés közben és után egyaránt, tisztán vagy fűszerekkel keverve (Iz. 25, 6) ittak[1], a lakomának nélkülözhetetlen elemét képezte[2].

A lakomák a közönséges étkezéstől úgy a résztvevők nagy száma (Gen. 29, 22. III. Kir. 1, 9. Lk. 5, 29), mint az ételek és italok sokasága, finomsága és változatossága által (III. Kir. 1, 25. Iz. 25, 6. Ám. 6, 4) különböztek. A lakomákra nemcsak kedves vendégek látogatása adott alkalmat (Gen. 18, 6. Tób. 7, 9. sat.), hanem fontosabb családi események, pl. házasságkötés (Bir. 14,

[1] Ezt bizonyítja a misna, *Berákh.* VI. 5. és VIII. 8., míg a régi egiptomiak, perzsák és görögök bort csak evés után ittak.

[2] Jellemző e tekintetben, hogy a zsidóknál a lakoma משתה, misthe, *ivás* név alatt fordul elő már a Gen. 21, 8.-ben is, mi föntebbi állításunkat megerősíti.

10. Mt. 22, 2), temetés (II. Kir. 3, 35. Jer. 16, 7), a gyermek körülmetélése és elválasztása (Gen. 21, 8), házavatás (Péld. 9, 1), szüret (Bir. 9, 27), gyapjúnyírás (II. Kir. 13, 23) és más örvendetes események, melyekhez az ünnepek, áldozati lakomák és a tizedszedés járultak. A' lakomákra a vendégeket rabszolgák által hívatták meg (Péld. 9, 3. Mt. 22, 3). A gazda vendégét megérkezésekor üdvözölte és megcsókolta (Tób. 5, 6. Lk. 7, 45), mire lábait megmosták (Lk. 7, 44), s fejét, szakálát, sőt olykor lábát is illatos olajokkal megkenték (Ám. 6, 6. Lk. 7, 38. Ján. 12, 3), ruháját pedig beszagosították. Lakománál a vendégek rang (Lk. 14, 8. Mk. 12, 39), életkor (Gen. 43, 33) vagy a gazdához való baráti viszony szerint helyezkedtek el. Az oly vendégek, kiket a házigazda meg akart tisztelni, jobb és nagyobb darabokat (I. Kir. 9, 24) kaptak, míg a többiek az ételekben egyenlően részesültek. A kiválóbb vendégeknek a gazda nyujtotta át a boros serleget (Iz. 51, 22. Ez. 23, 31. Mt. 20, 22). Polgárcsaládok lakomáin nők és gyermekek is részt vettek, de a királyi lakomáknál (II. Kir. 13, 23), továbbá oly zajos mulatságoknál, melyek ének és zeneszó mellett gyakran kivilágos-kivirradtig tartottak (Iz. 5, 11. Ám, 6, 5. Sir. 32, 7), s mint a próféták rosszalásaiból kitűnik, egész dorbézolássá fajultak, — nők nem szoktak részt venni. A lakomákat gyakran tréfákkal és találós mesékkel fűszerezték (Bir. 14. 12) s később, midőn a zsidóknál a görög és római erkölcsök lábra kaptak, a lakomáknál táncosnők is felléptek (Mt. 14, 6) s a vendégek fejökön virágkoszorúkat viseltek (Iz. 28, 1. Bölcs. 2, 8. Flav. Jos. Antt. XIX. 9, 1).

MÁSODIK FEJEZET.

A TEST GONDOZÁSA.

23. §. A ruházatról általában.

A természetünkben gyökerező szemérem érzete, valamint az időjárás viszontagságai az embert kezdettől fogva arra kényszerítették, hogy testének befödéséről gondoskodjék. Az első ruházatot a növényvilág szolgáltatta, amennyiben az első emberpár levelekkel, mintegy kötővel födte be magát (Gen. 3, 7), míg később erre a célra állati bőröket használtak (Gen. 3, 21). A pátriárkák

és a régi izraelíták ruházatára vonatkozólag csak hézagos adatokkal rendelkezünk, de bizonyos, hogy ruháik nem csupán bőrökből készültek, hanem a gyapjúból és kecskeszőrből szőtt kelmék sem voltak már előttök ismeretlenek (Gen. 31, 19; 38, 12), melyeket bizonynyal különböző színűre festettek. Mivel a szövőipar az egiptomiaknál nagy virágzásnak örvendett, s Mózes korában az őslakók Jerikóban már lent termeltek (Józs. 2, 6), az izraelíták a finomabb lenszöveteket (בַּד) is ismerték, sőt a pamutot is feldolgozták. Hogy az állati bőrök mesterséges kikészítésével a régi izraelíták szintén foglalkoztak[1], azt a frigysátornak ily bőrökkel való befödése kétségtelenné teszi, s a későbbi sz. könyvekből kiviláglik (III. Kir. 19, 19), hogy a közönséges, sőt drága bőrökből készült palástok is használatosak voltak (Józs. 7, 21. Iz. 3, 6).

A szövetek bíborkék, bíborvörös (Bir. 8, 26), piros, fehér és tarka színűek voltak, sőt az aranyfonállal átszőtt és himzett kelmék sem voltak a régi zsidók előtt ismeretlenek (Gen. 37, 3. I. Mak. 6, 2), melyeket főkép a nők, katonák és fejedelmi személyek viseltek. Hogy a selyem kelmék[2] alkalmazást nyertek-e, bizonytalan. A mózesi törvény megtiltotta a gyapjúból és lenből vagy pamutból készült vegyes szövetek (שַׁעַטְנֵז) használatát (Lev. 19, 19), minek oka nem pusztán a fajok összekeverésétől való félelemben, hanem inkább az egészségre és tisztaságra való törekvésben rejlett.

Az öltözetek a régi időkben nem voltak a divat oly gyakori változásainak kitéve, mint napjainkban, s a ruhák az őskorban egyszerűek voltak. A fényűzés csak a királyok korában kezdett elharapózni (II. Kir. 1, 24. Jer. 4, 30. Ez. 16, 10. sat.) A férfi és női öltözetek szabásra nézve csak kevéssé különböztek egymástól; de hogy mégis felismerhető különbségnek kellett közöttük lenni, azt a törvénynek (Dt. 22, 5) abból a tilalmából következ-

[1] V. ö. L. Löw, Graphische Requisiten, etc. I. k. 111. s k. ll.

[2] A selyemről, σηρικόν a Jel. 18, 12 emlékezik meg, de régebbi használata homályba van burkolva. Némelyek az Ez. 16, 10. előforduló מִשְׁי, měsi szót a rabbik magyarázata szerint selyemmel fordítják, s a מָשָׁה, másá (kihúzni) szóból származtatják. *A misnában* a selyem שִׁיר, sír, σῆρ név alatt fordul elő. V. ö. Levy, Neuhebr. chaldäisches Wörterbuch, IV. k. 549. l. továbbá Gesen. Wörterb. 506. l. 11. kiad.

tethetjük, hogy a férfiaknak nem volt szabad női ruhákat viselni s megfordítva.[1]

A kelmék szövése és a ruhák elkészítése az izraelitáknál a nők feladatát képezte, mely alul még az előkelő házi asszonyok sem vonták ki magukat (I. Kir. 2, 19. Péld. 31, 22). A ruhák mosására (Lev. 13, 54) a zsidók *lúgot* (בֹּרִית) vagy *széksót* (נֶתֶר) használtak, míg a gyapjú ruhákat a *ványolók* (כֹּבֵס) tisztogatták, kik ebből a célból a szennyes ruhákat vízbe áztatták, melybe hamut, széksót és kallóföldet tettek, sőt a talmúd szerint a húgyot is felhasználták, hogy ezek az anyagok a kelméből a zsírfoltokat eltávolítsák. A vízbe áztatott kelmét lábbal gázolták (l. a 22. képet, mely egy pompeji festmény után római ványolót — Rich — tüntet föl) vagy bottal sujkolták mindaddig, míg egészen tiszta nem lett. A fehér gyapjúkelmék tisztogatására a ványolóknak három nap kellett, míg a tarka szöveteket egy nap alatt megtisztították. Azon bűz miatt, mely a ványolással járt, mesterségöket a városon kívül oly helyen kellett űzniök, hol elegendő vízzel rendelkeztek (IV. Kir. 18, 17. Iz. 7, 3).

22. kép. Ványoló.

24. §. A férfi- és női ruhák.

A zsidó ruhák alakjáról és szabásáról a biblia nem ad ugyan pontos értesítést, de az ó-korból maradt műemlékeken látható rajzoknak a beduínok jelenlegi viseletével való megegyezése jogosulttá teszi azt a föltevést, hogy a régi zsidó és a mai keleti ruházat közt lényeges különbség nem lehet.

I. *A férfi ruhák*[2]. Ezek közt a legrégibb ruhadarab volt a köntös, *kethóneth* (כְּתֹנֶת, tunica), mely keleti nevével együtt a

[1] E tilalomnak határozottan erkölcsi oka volt s valószínűleg az egiptomi és szír Aphrodite-kultuszban birta alapját, melynél a férfiak a nők ruháiban s megfordítva áldoztak, mi nagy mértékben alkalmas volt arra, hogy az érzéki ember élvezetvágyát felingerelje. Maimonides nézetét (Móre neboch. III. 37.) tehát inkább ide vonatkoztathatjuk.

[2] V. ö. H. Weiss, Kostümkunde. Erste Abtheilung: Die Völker des Ostens, Stuttgart, 1860.

görögökhöz is átment (χιτών), s mint alsó ruha arra szolgált, hogy a mi ingeinkhez hasonlóan, melylyel szabásra nézve is megegyezett, a testet közvetetlenül befödje. Anyagát kezdetben bőr képezte, később azonban gyapjú-, len- vagy pamut-kelméből készült. A kethónethnek eredetileg nem volt ujja, hanem a vállról keskeny pánton függött le s egész Dávid koráig röviden hordták[1], de később térdig, sőt bokáig érő ujjas alsó ruhát viseltek. E ruházatot közönségesen *öv* (חֲגוֹר, vagy אֵזוֹר, ζώνη) szorította a testhez, s bőrből (IV. Kir. 1, 8. Mt. 3, 4) vagy lenszövetből (Jer. 13, 1) készült, de a dolgos háziasszonyok eladásra finomabb anyagból és díszesebb öveket is szoktak szőni (Péld. 31, 24). Az öv arra szolgált, hogy a kethóneth az embert a járásban ne akadályozza, hogy a kardot mellé dugják (Bir. 3, 16), az író eszközöket reá akaszszák (Ez. 9, 2), sőt az öv segítségével, ha az alsó ruhát kissé felhúzták, zsebet képezhettek, melyben pénzt (Mt. 10, 9) s egyebet is hordoztak. A ki öv nélkül járt, azt mezítelennek tartották (I. Kir. 19, 24. Ján. 21, 7).

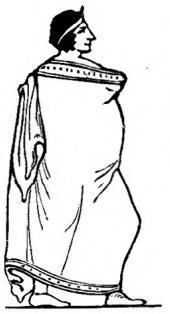

23. kép.

A kethóneth a forró keleten hosszú ideig elég volt a test befödésére, de a nomád élet és a fényűzés idővel egyéb ruhadarabokat is szükségesekké tett. Ezek közt első sorban megemlítendő a *palást*[2] (שִׂמְלָה, בֶּגֶד, כְּסוּת, ἱμάτιον), mely eredetileg négyszögletes szövetdarab volt, mit könnyedén vállra vetve (l. a 23. képet) viseltek (Gen. 39, 12). Ezt a felső ruhát a szegények éjjeli takaróul, továbbá fejtakaróul és zsák gyanánt (Bir. 8, 25), összehajtva nyeregvánkosul (Mt. 21, 7) és kiterítve szőnyegül (IV. Kir. 9, 13) használták, s ha valakit a gyors mozgásban gátolt, ledobta magáról (Mt. 24, 18). A palást négy csücskét kék zsinórra erősített bojttal (צִיצִית, τὰ κράσπεδα, Mt. 9, 20. Lk. 8, 44) kellett

[1] Hogy a kethóneth eleintén csakugyan rövid volt, az a körülmény is bizonyítja, hogy azokat, kik lépcsőn állottak vagy élénken mozogtak, nem födte be teljesen (V. ö. Ex. 20, 26. II. Kir. 6, 16).

[2] A palást eredeti alakját valószínűleg a *tallíth* őrizte meg, mely nem egyéb, mint bojtokkal ellátott négyszögletes gyapjúkendő, melyet a zsidók imádság közben a zsinagógában viselnek. L. Bodenschatz, Kirchl. Verfass. IV. 9. s k. ll. — A persepolisi alakok palástjának csücskein is láthatni oly bojtokat, mint a minőket a zsidók a palástra alkalmaztak. V. ö. Niebuhr, Reise, II. k. 130 l. 22. tábla, 2—4. sz.

ellátniok (Num. 15, 38. Dt. 22, 12; l. a 24. képet), hogy annak kék színe az Ur törvényeinek égi eredetére emlékeztesse az izraelitákat. A farizeusok, hogy a nép előtt törvénytiszteletöket szemmel láthatólag feltüntessék, ruháikra igen hosszú bojtokat varrattak. Jézus is viselt palástján ily jelvényt, melynek a hívő nép rendkívüli erőt tulajdonított (Mt. 9, 20. Mk. 6, 56. Lk. 8, 44).

A zsidók az ősi egyszerüségtől eltérvén, lassankint még más, díszesebb ruhákat is viseltek, mit a próféták gyakori feddőzései s a sz. irás intelmei sejtetnek. Így a köntöst ujjakkal látták el, s egész bokáig érő, bő ruhává alakitották át (Gen. 37, 3), mely fölött finom len- vagy gyapot-szövetből, gyolcsból készült szádint[1] (כְּתֹנֶת. Bir. 14, 12. Iz. 3, 23. Péld. 31, 24) szoktak hordani, minőt

24. kép.

25. kép.

26. kép.

a filisztiek már régebb idő óta viseltek. A kethóneth fölé vették a me'ílt (מְעִיל, I. Kir. 18, 4. *Jób 1, 20), mely amannál hosszabb volt, de ujjak nélkül, s használata különösen Jézus korában nagyon elterjedt. A köntösök szine és anyaga idővel egyre változatosabb lett, a palástok[2] is finomabb és drágább kelmékből vagy biborból készültek (l. a 25. és 26. képet), melyeket olykor bőrrel bélel-

[1] Hogy a szádin nem lehetett ing, mint azt Keil, Bibl. Archaeol. 513. l. állítja, hanem inkább csak kelme (pl. a mai *szatin?*), mely a görög σινδών-nak felel meg, s hogy felső ruhának kellett lennie, az bizonyítja, hogy Mk. 14, 52. szerint a szindónba burkolt ifjú ezt a ruhadarabot az őt megragadónak kezében hagyta, hogy Jézus testét szindónba göngyölték, s Flav. Jos. szerint (Antt. III. 7, 3), a papok fejdísze szindónnal volt takarva. (V. ö. Saalschütz, Archaeol. I. k. 18. s k. l.) A *misnában* a szádin lepedőféle ruhadarabot jelentett.

[2] A palástot, mint a persepolisi romok rajzai mutatják, olykor kapcsok tartották össze (Chardin, Voyage, II. 100. l.), míg a díszköntöst arany boglár (πόρπη, I. Mak. 10, 89) vagy csat foglalta egybe.

tettek ki, s a zsidó nők aranynyal hímeztek ki (Ez. 16, 10. Préd. 9, 8), vagy a külföldről készen hozattak (Szof. 1, 8). A gazdagok a ruházatokkal rendkívüli fényt űztek, lakodalmak és egyéb ünnepies alkalmakkor többször változtatták őket, a miért *váltóruháknak* (חֲלִיפוֹת) nevezték s a királyok és előkelők részint saját használatukra (Péld. 31, 22. Lk. 15, 22), részint elajándékozás céljából (Gen. 45, 22. I. Kir. 18, 4. IV. Kir. 5, 5) mindig nagy mennyiségben tartottak s ezeknek őrizete később külön felügyelőkre volt bízva (IV. Kir. 10, 22). Az előkelők ruháikat jó illatú szerekkel, mirrhával, aloéval, kassziával sat. szokták behinteni (Én. 3, 6). Az izraelíták nadrágot nem viseltek, csupán a papok öltözékében fordul elő a *lábravaló* (מִכְנָסַיִם), mely az ágyék és a comb befödésére szolgált (Ex. 28, 42) s az egiptomi munkásoknál az egyetlen ruhadarab volt (l. a 27. képet).

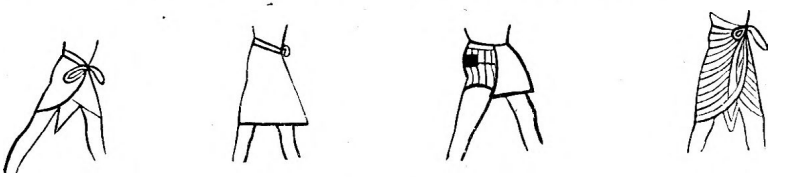

27. kép. Lábravalók.

E fényűzéssel szemben a próféták egyszerű, bő köpenyt (אַדֶּרֶת) hordtak, mely közönségesen juhbőrből készült és gyapjával kifelé volt fordítva, hogy viselőik erkölcsi szigorúságát kifejezze, míg a *gyászruhák* (שַׂק) kecske- vagy teveszőrből való durva szövetből, valószinűleg ujjak nélkül készültek és szűk szabásúak voltak. A próféták és aszkéták is sokszor ily ruhát viseltek (Iz. 20, 2. Zak. 13, 4. III. Kir. 19, 13. IV. Kir. 2, 13. Jón. 3, 6. Mt. 3, 4).

A fejnek az időjárás viszontagságai ellen való megvédésére hosszú ideig maga a hajzat is elegendő volt[1], melyet munka közben zsinórral vagy szalaggal kötöttek át (l. a 26. képet). Később a fejet kendővel burkolták be, mint ez a mai araboknál is látható; ebből keletkezett a *turbán* (צָנִיף, *Jób 29, 14), melyet azonban csak az előkelők viseltek, és a papok által használt *süveg* (מִגְבָּעָה). Nem volt ismeretlen a *pacsi* (קַסְדָּה), a kezet védő bőrdarab és a *kesztyű* (בִּית יָד) sem, melyet azonban nem fényűzésül,

[1] Lásd L. Löw, Gesamm. Schriften, II. k. 311. s k. ll.

hanem inkább munka közben a kéz oltalmazására használtak (*Misna*, Kelim XVI. 6). Lábbeli gyanánt egyszerű fa- vagy bőrtalp,[1] a *sarú* (נַאל, ὑποδήματα, a misnában סַנְדָל, σάνδαλον) szolgált, melyet szíjjakkal (שְׂרוֹךְ) akkép kötöttek föl, hogy az egyik szíj a lábsarkon keresztül, a másik pedig a hüvelykujjon át erősíté a lábhoz a sarukat (l. a 28. és 29. képet, melyek LAYARD szerint asszíriai szandálokat mutatnak), melyeket a szobába lépéskor vagy a szent helyen (Ex. 3, 5. Józs. 5, 16) letettek. Az előkelőknek rabszolgák kötötték fel s oldozták le lábbelijüket (Mt. 3, 11. Ján. 1, 27. Csel. 13, 25). A szegények, gyászolók és hadi foglyok mezítláb[2] jártak (II. Kir. 15, 30. Ez. 24, 17. Iz. 20, 2). A felsorolt ruhákon kívül a sz. irás néhány idegen ruhadarabról is megemlékezik. Ilyen a *takrik* (תַּכְרִיךְ, Eszt. 8, 15), a méd királyok palástja, a *karbelá* (Dán. 3, 21), a khaldok köpönyege, a χλαμύς (*II. Mak. 12, 35), a térdig érő görög katona-köpönyeg, melyet a jobb vál-

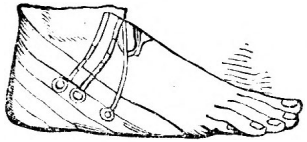

28. kép.

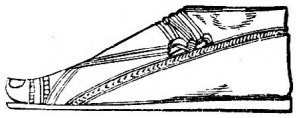

29. kép.

lon vagy a mellen kapcsoltak össze (V. ö. BECKER, Charikl. III. 174. l.) A χλαμὺς κοκκίνη (Mt. 27, 28. chlamys purpurea), gyapjúból készült, skárlátvörös és bíborral szegett palást volt, melyet a római hadvezérek és tisztek (Liv. 1, 26. TAC. 12, 56), sőt a császárok is viseltek (EUTROP. 9, 26). — Pál apostol végre említést tesz az esőköpenyről is (φαιλόνης, II. Tim. 4, 13), mely egybenszőtt volt, s felül nyilással birt a fej számára, míg hátul csuklyával látták el, melyet rossz időjárás alkalmával a fejre húztak.[3]

[1] Az asszirok bőrből vagy fából készült sarukat viseltek, melyek bőrszegélylyel voltak ellátva, úgy hogy a láb oldalait, a mi bocskorainkhoz hasonlóan kissé befödték ugyan, de a lábfej szabadon volt. V. ö. LAYARD, Nineveh und seine Ueberreste, 355. l. A perzsák előkelői már rendes *cipőket* hordtak (XENOPH. Kyrop. 8, 41. STRABO, 15, 734), sőt a műemlékeken rövid csizmák rajzaival is találkozunk. Nem lehetetlen tehát, hogy a későbbi zsidók is ily cipőket és rövidszárú csizmákat használtak.

[2] Mivel a zsidók a harisnyákat nem ismerték, s a láb a saruk viselése dacára is sáros vagy poros lett, ez a körülmény a zsidóknál gyakori lábmosást tett szükségessé.

[3] V. ö. BECKER, Gallus, III. k. 121. s k. ll.

II. A *női ruhák*[1] úgy szabásra, mint finomságra különböztek némileg a férfi öltözetektől. A *kethóneth* (Én. 5, 3) hosszabb és bővebb volt, mint a férfiak alsó ruhája, és sokszor ujjakkal volt ellátva (II. Kir. 13, 18), fölötte pedig finom szövésű *szádint* vagy ujjatlan *meílt* viseltek. A nők a természetökben rejlő fényűzési hajlamnál fogva azonban egyre díszesebb és drágább felöltőket (מִטְפַּחַת, Rút 3, 15., palla) kezdtek hordani, melyeknek szine gyakran skárlátvörös (II. Kir. 1, 24), szabása pedig hosszú és dúsráncú, olykor pedig kelméje is tarkán hímzett volt (רִקְמָה, Bir. 5, 30. Zsolt. 44, 15). Az övet (קְשׁוֹרִים, *Iz. 3, 20) a férfiaknál lazábban és alantabb viselték, s rendkívüli fényűzést fejtettek ki vele, mert a jobbmódúak drága szövetekből készült öveket hordtak, melyek aranynyal és drágakövekkel voltak díszítve. A zsidó nők fejviseletéről bizonyosat nem tudunk, de valószínű, hogy fejöket egyszerű kendővel takarták be, míg az előkelőbbek *turbánt* (צָעִיף, *Iz. 3, 23) és *homlokszalagot* (שְׁבִיס, *Iz. 3, 18) viseltek (l. a 30. képet, mely Wilkinson szerint előkelő egiptomi nőt tüntet föl), melyhez a hálózott fejkötőt erősítették. A női öltözetnél a legnagyobb szerepet a *fátyol* vitte, az arc és más testrészek befödésére szolgáló finom szövet, melyet a pátriárkák korában a leányok (Gen. 24, 15) és asszonyok (Gen. 12, 14) még nem igen viseltek ugyan, de a menyasszonyok már ekkor is fátyolba voltak burkolva (Gen. 24, 65), mit a kéjhölgyek is utánoztak, hogy az erényesség látszata annál ingerlőbben hasson a férfiakra. Később a fátyol a női viseletnél nélkülözhetetlenné vált, sőt az előkelő nők több fátyolt viseltek egymás fölött, melyek úgy látszik, némileg különböztek egymástól, mely föltevést a különböző elnevezések (רַעַל, צָעִיף, רָדִיד) is igazolni látszanak.[2] A

30. kép.

[1] Lásd S. F. Bucher, Antiquit. hebr. et graec. de velatis feminis, Budiss. 1717. — Nic. Guil. Schroeder, De vestitu mulierum Hebr. c. praef. A. Schultens, Ultraj. 1776. és A. Th. Hartmann, Die Hebräerin am Putztisch und als Braut. Amsterdam, 1809. 3 köt.

[2] A fátyolok különböző faját illetőleg a *ra'al* (Iz. 3, 19) úgy látszik, a fejről a halántékokon lefüggő, tehát a menéstől lengő fátyol volt, mely a szem tájékán akkép volt elhelyezve, hogy át lehetett rajta látni. V. ö. Schroeder, i. m. 80. s k. ll. A *sájif* (θέριστρον, LXX.) és *rádid* (θέριστρον κατάκλιτον) inkább

női rabszolgák és közönséges nők (Iz. 47, 2) fátyol nélkül jártak. — A *saruk* könnyebbek és díszesebbek voltak, mint a férfiakéi s nem ritkán thachas[1] (Ez. 16, 10) bőrből, sőt szattyánból és más, szines bőrökből készültek.

25. §. Ékszerek.

Az ember természetében levő hajlam, melynél fogva a testet szépíteni igyekszik, már az ősrégi időkben minden népnél, tehát az izraelitáknál is ki volt fejlődve, kik a testi szépséget nem csupán díszes ruházat, hanem ékszerek által is emelni iparkodtak. A férfiaknál csak néhány ékszer divatozott, minők a gyűrű, és pedig rendszerint pecsétgyűrű[2] (חוֹתָם, l. a 31. képet, mely egip-

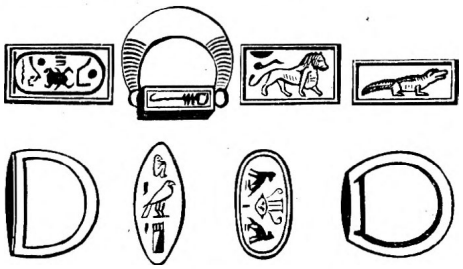

31. kép. Egiptomi gyürük.

tomi pecsétgyűrűket mutat), melyet vagy zsinóron, az alsó ruha és palást között, vagy a jobb kézen viseltek (Gen. 41, 42) s levelek (III. Kir. 21, 8), zacskók (Jób 14, 17), zsákok és ajtók lepe-

finom szövetből készült, palástszerű fátyolruha volt, melyekre vonatkozólag sz. Jeromos ezt írja (Quaest. in Gen.): «Theristrum pallium dicitur, genus etiam nunc Arabici vestimenti, quo mulieres istius provinciae velantur.» — Iz. 3, 23-re pedig megjegyzi: «Habent et theristra, quae nos palliola possumus appellare, quibus obvoluta est et Rebecca. Et hodie quoque Arabiae et Mesopotamiae operiuntur foeminae, quae Hebraice dicuntur רְדִידִים, Graece theristra». — A צמה, ṣammá alatt oly fátyolt értenek, mely a mellet, nyakat és állat födte be, minőt a persepolisi alakokon láthatni. (V. ö. Jahn I. 2. 137. l.)

[1] E szónak jelentményére nézve a nézetek nagyon különbözők. A LXX. szerint δέρματα ὑακίνθινα, tehát *kék* bőrt jelent, míg mások a fókára, dugongra, sőt a hiénára és borzra is vonatkoztatják, úgy hogy a vita előreláthatólag eldöntetlen marad. V. ö. Winer, II. 596. s k. l.

[2] V. ö. M. A. Levy, Siegel und Gemmen. Boroszló, 1869.

csételésére használtak. A zsidó pecsétgyűrűk metszettek voltak (Ex. 28, 11), s belejük a régi egiptomi gyűrűk mintájára a tulajdonos neve, később pedig alakok voltak vésve. Ily pecsétgyűrűk átnyujtásával igtatták be a keleti fejedelmek főbb tisztviselőiket méltóságukba (Eszt. 3, 10. I. Mak. 6, 15). A gazdagabbak néha több gyűrűt is hordtak, azonkívül arany *karperecet* (II. Kir. 1, 10) és *fülbevalókat* (נֶזֶם) viseltek, mint a midjániak (Bir. 8, 24) és más keleti népek (Jób 42, 11). A fiúgyermekeknél a függő szintén szokásos volt. A tekintélyt azonban a *pálca* (מַקֵּל, vagy מַטֶּה) adta meg, mely az izraelita férfiú kezében nélkülözhetetlen volt, s éppen azért a hatalmat és méltóságot jelképezte (Num. 20, 8. *Bir. 5,14). E pálcák olykor értékesek voltak (Gen. 38, 18) és

32. kép. Egiptomi fülbevalók.

Ozeás (4, 12) célzásából arra következtethetünk, hogy az eldobott vagy felállított pálcák eséséből néha jósoltak is.[1]

A nők sokkal több és változatosabb ékszereket viseltek, mint a férfiak. A *fülbevalón* kivül (Gen. 35, 4. Ez. 16, 12), mely nemcsak csontból, tülökből és fémből, hanem többnyire aranyból készült s apró harangocskákkal, gyöngyökkel és drágakövekkel (l. a 32. képet) volt diszítve (Iz. 3, 19), a nők még *orrkarikákat* (נֶזֶם אַף, *Gen. 24, 47. Iz. 3, 21. Ez. 16, 12) is viseltek akkép, hogy az orr közfalát vagy cimpáját kilyukasztották, s a karikát belefüggesztették, mely oly nagy volt, hogy rendszerint a szájon alul ért. A fátyol összetartására boglárok szolgáltak, de zsinórra

[1] A nyakláncok viselése, minőket Egiptomban (Gen. 41, 42) és Perzsiában (Dán. 5, 7) a főbb állami tisztviselők a fejedelemtől ajándékba kaptak, a zsidóknál alig volt szokásban, mert a sz. iratok nem tesznek róluk említést.

fűzött drágakövek és gyöngyökből vagy arany golyócskákból (כּוּמָז, *Ex. 35, 22. Num. 31, 50) álló *nyakláncokat* (רָבִיד, Ez. 16, 11. Én. 1, 9) is hordtak, melyek a mellig, sőt az övig leértek. E láncokon (שַׁרְשְׁרוֹת) különböző diszítmények szoktak függni, minők az illatszertartók (בָּתֵּי נֶפֶשׁ), amulettek (לְחָשִׁים, Iz. 3, 20) és *félholdacskák* (שַׁהֲרֹנִים, Iz. 3, 18. Bir. 8, 21). A különféle gyűrűkön (עָגִיל) kívül a karperec (צָמִיד, Gen. 24, 22), kösöntyű (שֵׁרוֹת, Iz. 3, 19) és lábperecek (עֲכָסִים, Iz. 3, 18) is divatoztak (l. a 33. képet), mely utóbbiak *bokaláncokkal* (צְעָדוֹת, Iz. 3, 20) voltak összekötve, hogy menés közben csörögjenek, s a nőket apró, kecses lépésekhez szoktassák. Magától értetődik, hogy az itt felsorolt ékszerek többnyire aranyból és ezüstből készültek; de a szegényebb népség megelégedett a bronc ékszerekkel is, mint ezt több palesztínai lelet bizonyítja. Ezekhez az ékszerekhez járult végül

33. kép. Lábperecek.

az érczből öntött (Jób 37, 18), finoman csiszolt és fogantyúval ellátott tükör[1] (מַרְאָה, רְאִי, Ex. 38, 8. Iz. 3, 23), melyet az előkelő hölgyek hiúságból kezökben vagy övükre akasztva hordoztak, olykor pedig női rabszolgával vitettek maguk után. A kéjhölgyek szintén nagyban pompáztak ékszereikkel, hogy a figyelmet magukra vonják s felismerhetőkké tegyék magukat (Bar. 6, 8). Gyász idején a nők és férfiak semmi ékszert sem viseltek (Ex. 33, 4. II. Kir. 1, 24. Ez. 24, 17).

26. §. A test ápolása.

A keleti éghajlat forrósága, a test kipárolgása és a különféle bőrbetegségek ragadós volta szükségessé tette az izraelitáknál a test gondos ápolását, mit a törvényben előirt mosakodási és fürdési törvények nagy mértékben előmozditották, mert a nép-

[1] Hogy a tükrök nem üvegből, hanem érczből készültek, az is bizonyítja hogy a frigysátor medencéjét a női tükrökből öntötték (Ex. 38, 8).

ben fölébresztették a tisztaság érzetét s a gyakori mosakodást és fürdést úgyszólván életszükségletté tették. Az evés előtti kéz- és láb-mosás, egyéb keleti népek[1] szokásához hasonlóan már a legrégibb időben meghonosult az izraelitáknál, mit a babiloni fogság utáni időben, főkép a farizeusok és esszéniek egész a kicsinyeskedésig menő gondossággal gyakoroltak (Flav. Jos. Bell. jud. II. 8, 5. 9. Mt. 15, 2. Lk. 11, 38). A kézmosást különben az a szokás is szükségessé tette, hogy az izraeliták az ételeket a közös tálból kézzel szedték ki (Péld. 26, 15). A lábmosás szintén igen szükséges volt, mivel a zsidók csak sarukat hordtak, s az út pora és szennye a lábat bemocskolta. A vendégszeretet első kelléke tehát a lábmosás volt (Gen. 18, 4. I. Kir. 25, 41. Lk. 7, 44), melyet valószínűleg lefekvés előtt is végeztek (Én. 5, 3). A nők a mosdó víz közé korpát kevertek, hogy a test annál tisztább legyen (Misna *Peszach.* II. 7), de szokás volt lúgot vagy széksót is a vízbe tenni (*Jób 9, 30), míg a fürdőket «élő» vizekben és folyókban (Lev. 25, 13) vették, az előkelők pedig a kényelem miatt udvarukban készíttettek fürdőket (II. Kir. 11, 2), melyeket olykor a vártornyokban is alkalmaztak (Flav. Jos. Bell. jud. V. 4, 3). A gazdagok palotáiban a későbbi korban jól berendezett fürdő szobákkal is találkozunk (Flav. Jos. Antt. XIV. 15, 13). A zsidók különösen akkor szoktak fürdőt venni, ha valamely előkelő személynél akartak látogatást tenni (Rút 3, 3. Jud. 10, 3) vagy a szent helyen jelentek meg (Gen. 35, 2. Józs. 3, 5. I. Kir. 16, 5), hogy a testi tisztaság a szív tisztaságát jelképezze. Innét van az is, hogy a kéz tisztasága az ártatlanságot jelentette (Zsolt. 25, 6), míg a kézmosás azt tüntette föl, hogy az illető nem részes valamely igazságtalanságban vagy gonosztettben (Dt. 21, 6. Mt. 27, 24). A görög uralom utáni időkben a zsidók nagyobb városaiban már nyilvános fürdők is voltak (Flav. Jos. Antt. XIX. 7, 5. *Baba bathra* IV. 6), sőt vegyes lakosságú helyeken az izraeliták a pogányok fürdőit[2] is használták (*Abóda Zára* III. 4).

[1] Az egiptomi papoknak pl. naponkint kétszer kellett hideg vízzel megmosakodniok (Herod. 2, 37), míg a zsidó papoknak a templom szent helyére való belépés előtt kezöket és lábukat kellett megmosniok (Misna *Kelim* I. 9).

[2] Palesztinában, mint már említettük, több gyógyító erejü forrás volt, de kérdéses, hogy a régi zsidók ismerték-e erejöket s használták-e őket, habár Józs. (19, 35; 21, 32) két meleg forrásról tesz említést. V. ö. Schenkel, Bibellexikon, I. k. 348. s k. l.

A test kipárolgása és az ebből származó kellemetlen szag szükségessé tette a *kenéseket* (סוּךְ) is, melyeket rendszerint mosakodásnál vagy fürdésnél alkalmaztak. A kenés (l. a 34. képet, Wilkinson szerint) vagy az egész testre kiterjedt, hogy a bőrt hajlékonyabbá tegye s az izzadást mérsékelje, vagy az arcra, homlokra, fejre és bizonyos tagokra szorítkozott. A láb megkenése kiváló nagyrabecsülés feltüntetésére szolgált (Ján. 12, 3. Lk. 7, 38). Szokásban volt bizonyos ünnepies alkalmakkor, lakomák, menyegzők előtt (Ez. 16, 9,) előkelő vendégek látogatása (Rút 3, 3. Jud. 10, 3) vagy fogadásakor is kenést alkalmazni, miközben néha oly bőven kenték meg a fejet, hogy az olaj a szakálra is lefolyt (Zsolt. 132, 2); a kenés azonban a gyász és vezeklés ideje alatt egészen elmaradt (Dán. 10, 3. II. Kir. 14, 2). Kenetül egy-

34. kép.

szerű faolaj (Flav. Jos. Bell. jud. V. 13, 6) szolgált, melybe azonban többnyire jóillatú növényi szereket, gyantákat[1] kevertek, miket külföldről hozattak (Ez. 27, 22. III. Kir. 10, 10) és kis alabastrom korsókban tartottak, hogy illatukat hosszabb ideig el ne veszítsék. A kenet készítése bizonyos ügyességet kivánt, azért erre a célra női rabszolgákat alkalmaztak, vagy ilyenek híjján a fűszerárusoktól (Ex. 30, 25. Neh. 3, 8) készen vásárolták a kenetet, melyet a haj és szakál ápolására is használtak.

Az izraelíták kiváló gondot fordítottak a haj- és szakál viseletre (l. a 35. képet, Rosellini szerint). A dús, erős hajzatot (פֵּרַע) a test természetes díszének tartották, de a férfiak mégis többször *ollóval* (מוֹרָה) vagy borotvával (תַּעַר, II. Kir. 14, 26) nyíratták hajukat s úgy látszik, hogy csupán az ifjaknak és názi-

[1] A kenet illatossá tételére közönségesen mirrhát vagy nárduszolajat (νάρδος πιστική, Mk. 14, 3. Ján. 12, 3) használtak, s az igy elkészített kenetekből a fejedelmi házaknál nagyobb mennyiséget szoktak tartani (Iz. 39, 2).

roknak volt megengedve a hosszú, lengő hajviselet (Én. 5, 2), míg a későbbi korban a hosszú hajviseletből elpuhultságra vontak következtetést (I. Kor. 11, 14). Ugy látszik, hogy a zsidó férfiak a hajat néha befonva is viselték (Bir. 16, 13). A kopaszságot szégyennek tartották, s gúny tárgyát is képezte (IV. Kir. 2, 23). A halántékfürtök levágását a törvény (Lev. 19, 27) tiltotta, épp úgy nem volt szabad a fejet a haj körülnyírásával sem elrútitani. A *szakált* (זָקָן) szintén különösen gondozták, nyírás által különböző alakot adtak neki, szorgosan tisztogatták s a hajzattal együtt illatos olajokkal kenték meg, megfüstölték, illatos vizzel befecskendezték (Dán. 2, 46) s oly férfidísznek tartották, melyet a legnagyobb gyalázat volt leköpni, erőszakosan megtépázni vagy levágni (II. Kir. 10, 4. Iz. 7, 20), míg viszont a szakált megcsókolni kiváló tisztelet jele volt (II. Kir. 20, 9). A szakálon kivül említést tétetik a *bajuszról* (שָׂפָם) is (Lev. 13, 45. Ez. 24, 17. Mik. 3, 7), melyet szintén gondosan ápoltak, mi az asszír műemlékek szerint művészi fonatokban állott. — A nők a férfiakkal ellentétben kiváló súlyt fektettek a szép, hosszú hajzatra (Én. 4, 1. Lk. 7, 38. Ján. 11, 2), melyet szalaggal vagy zsinórral átkötöttek, fonatosan, tekercsben vagy kigöndörítve (Iz. 3, 24) fürtösen viseltek (IV. Kir. 9, 30. Jud. 10, 3), mivel kibontott hajjal (passis crinibus) tisztességes nők legfölebb gyász idején (Lk. 7, 38) jártak. Az ó-szövetségi iratok a hajtűk és fésűkről nem tesznek ugyan említést s forrásaink közt először a misna (*Kelim* XIII. 7. *Sabb.* VI. 1) említi, mégis bizonyos, hogy az izraelitáknál használatban voltak, mert az egiptomiak révén rég ismerhették. A későbbi időben már fésülő nőket is alkalmaztak, kik a hajat jóillatú olajokkal megkenték s aranyporral is behintették, hogy sajátszerű fényt kapjon[1] (Flav. Jos. Antt. VIII. 7, 3). Tilos volt a testet tetoválni,

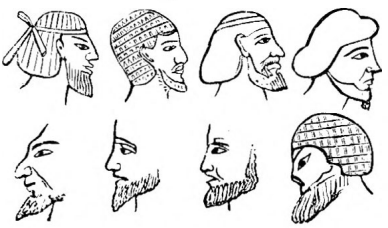

35. kép.

[1] Néha még a férfiak is kigöndörítették hajukat (Flav. Jos. Antt. XIV. 9, 4), mi azonban a népnél általános visszatetszést szült. Flav. Jos. Antt. VIII. 7, 3. ezt irja: «Ψῆγμα χρυσίου καθ' ἡμέραν αὐτῶν ἐπέσηθον ταῖς κόμαις, ὡς στίλβειν αὐτῶν τὰς κεφαλὰς τῆς αὐγῆς τοῦ χρυσίου πρὸς τὸν ἥλιον ἀντανακλωμένης.»

vagy irásjeleket a bőrre etetni (Lev. 19, 28), de a kacér nők szépségök emelése céljából nemcsak arcukat, hanem szemöldöküket és szempillájukat is festették (IV. Kir. 9, 30. Jer. 4, 30. Ez. 23, 40), mely szokás ellen a próféták kárhoztató szavukat gyakran fölemelték.[1]

27. §. Betegségek és testi fogyatkozások.

Palesztina éghajlata, kivéve Akkó és Sárón, valamint Ards el-Hûle mocsaras síkságait és a trópikus hőségü, szük Jordánvölgyet, az egészségre általán kedvező volt. Levegője tiszta és száraz, melynek hőségét a tenger felől jövő s reggeli 8 órától esti 10 óráig lengedező hüvös szél mérsékli. Ennek következtében endemikus (helyi) betegségek nem igen voltak s a lakosság mértékletes és egyszerü életmódja mellett nagy életkort ért el. Az izraeliták életkora, eltekintve a pátriárkák rendkívül hosszú életétől, rendesen 70 évig terjedt, mit a Zsolt. (89, 10) szavai bizonyítanak: «A mi életünk kora hetven esztendő, jó erőben nyolcvan esztendő», míg Jéz. Sirák fia (18, 8) szerint: «Az ember napjainak száma, ha sok, száz esztendő.» A zsidók tisztelettel viseltettek ugyan mindenkor az öregség iránt, de azért ismerték annak terhét és kellemetlenségeit, melyeket legtalálóbb vonásokkal a Préd.-nál (12, 1—6) találunk leírva. A látó érzék elgyöngül, a fog kihull, álmatlanság gyötri az aggastyánt, az emlékező tehetség is cserben hagyja őt, haja megőszül vagy kihull s környezetének terhére van. — A biblia továbbá számos oly betegségről értesít, melyeknek az izraeliták ki voltak téve, melyeket azonban a felszínes és hézagos adatok következtében egész határozottsággal megállapítani annál kevésbbé lehet, mert a betegségek alakja, mint a tapasztalatok bizonyítják, évezredek alatt jelentékeny változásokon megy keresztül. A bibliában fölemlített kórokat két csoportra, *testi* és *lelki* betegségekre osztjuk föl.

I. A testi betegségek közül első helyen a *poklosság* (צָרַעַת, λέπρα) említendő meg, melynek két faját, a gumós vagy fekete,

[1] A szemfesték (פּוּךְ) közönségesen antimóniumból készült, melyet finom porrá törve, olajjal vagy más folyadékkal megnedvesítettek s ecset, vagy fa-, ezüst- és elefántcsont-pálcika (a *misnában* מַכְחוֹל, makchól) segitségével a szempillákra és szemöldökre kentek, hogy a szem ragyogását fokozza s az arcnak fiatalos tekintetet kölcsönözzön.

és a síma vagy fehér poklosságot különböztetik meg. A *gumós poklosság* lefolyása a következőleg történik. A beteget már a kor kitörése előtt hónapokon át levertség és bágyadtság fogja el, tagjaiban sajátságos bizsergést érez és tartós láz jelzi a baj közeledtét, melynek kitörésekor vörös foltok jelentkeznek testén. Ezeknek terjedelme lencse és tenyérnyi nagyság közt váltakozik. Sokszor e foltok helyett faggyúfényű, sötétvörös, fájdalmatlan csomócskák jelennek meg, melyek néha diónyi nagyságúak s főkép az arcon (l. a 36. képet) fürtalakú tömegbe állnak össze. Ezek a gumók az arcot egészen elrútitják s a beteg ajka is annyira feldagad, hogy száját sem tudja becsukni. Szeme csepegővé lesz és fájdalmak gyötrik, szemöldöke és szempillája

36. kép.

37. kép.

kihull, homloka pedig megkopaszodik. Néha heves viszketés gyötri a beteget, melyet semmiféle vakarás sem képes enyhíteni. Eközben a belső szervezetet a titkos méreg egyre pusztítja, s mivel a nyelvet és az inyt is megtámadja, a beteg hangja rekedtté, lélegzete pihegővé, rossz szaguvá és nehézzé válik. Látása és hallása meggyengül, a gumók üszögösödésbe mennek át s kifakadáskor kellemetlen szagot terjesztenek, az izomrostok láthatókká lesznek s egyes tagok lerothadnak. A betegség átlag $9^1/_2$ évig tart el és sorvadás, vesegyuladás vagy vérhas vet véget a rettentő kórban sínylődő életének.

A *sima* vagy *fehér poklosság* (λεύκη, vitiligo alba) lényegében az előbbivel megegyezik, de a gumók helyett a testen fájdalmas, gennyes apró pattanások támadnak, melyeket az egész felbőr kínos érzékenysége szokott követni. Ha a pattanások kifakadnak, kissé mély, fehér szinű sebhelyek maradnak hátra

(Lev. 13, 3), de csakhamar uj pattanások keletkeznek, melyek a többszöri kifakadás következtében a felbőrt megvastagítják s helyenkint teljesen érzéketlenné teszik. Ez a betegség, mely átlag $18^1/_2$ évig elhúzódik, nem az arcot támadja meg, mint a gumós poklosság, hanem a végtagokat, melyek az üszögös gyuladás folytán ízenként lehullanak (l. a 37. képet), s a beteg a látást, izlést és szaglást elveszti, szemöldökei és haja pedig megfehérednek vagy kihullanak.

A poklosság keletkezésének valódi oka ismeretlen, de korántsem az éghajlati viszonyokban vagy az életmódban keresendő; ámbár kétséget sem szenved, hogy az egészségtelen lakás, rossz táplálkozás, továbbá daganatok és égési sebek fogékonnyá teszik a testet e gyógyíthatatlan betegség iránt, mely nem ragadós természetű, de nemzés által gyakran átöröklődik[1].

A *nethek* (נֶתֶק), vagyis a fej és szakál poklossága alatt, melyet a Lev. 13, 29. s k. említ meg, nyilván a sykosist kell értenünk. Ennek a betegségnek jellemző tulajdonsága az, hogy a szakál és hajszálak elvesztik eredeti színöket, s végre kihullanak.

A poklosságon kivül a zsidóknál egyéb *bőrbetegségek* is voltak, melyek a bőr fokozott tevékenysége, a vizhiányból származó szenny és a számtalan féreg miatt eléggé megmagyarázhatók. Ilyenek voltak az *ótvar* (בֹּהַק, ἀλφός), mely egészen ártalmatlan természetű bőrkiütés levén, semmi kellemetlenséget nem okoz s néhány hónap, vagy pár év leforgása alatt elenyészik; a *rüh* (גָּרָב, ψώρα ἄγριος, scabies) és a *sömör* (יַלֶּפֶת, λειχήν), mely utóbbi az állától kezdve az arcon, nyakon, mellen és kézen terjedt el s kellemetlen viszketést okozott, míg mások szerint a sömör a melegebb égöv alatt a férfiaknál gyakran előforduló bőrbajt, az *ekzemát* jelenti.

[1] A poklosság, mely az ó-korban India és Egiptomban endemikus betegség volt, a kereszténység keletkezése idején az egész római birodalomban, a középkorban pedig egész Európában elterjedt, s csak a XVII. században szünt meg annyira, hogy jelenleg csak Norvégiában és a görög szigeteken, néhány mocsáros partvidéken, Madeirában, Szíria és Palesztinában fordul elő endemikusan. Némelyek a poklosságot az *Elephantiasis arabicával* azonosítják, melynél jellemző, hogy a genitáliák szerfölött nagyra nőnek, s oly esetek is fordultak elő, hogy a scrotum csaknem a földig leért s 120, sőt 175 fontot is nyomott; az ujabb vizsgálatok azonban kétségtelenül kideritették e betegségek különböző természetét.

A fertőző betegségek közül első sorban a *pestis* (דֶּבֶר) érdemel figyelmet, mely Egiptomban és Palesztinában keletkezik, s borzasztó pusztításokat okoz (Jer. 14, 12. Ez. 5, 12; 14, 19). A pestis legközönségesebb lefolyása a következő: A beteg étvágyát veszti, levertséget érez, mire a baj hirtelen kitör. Heves főfájás, undor és hányás gyötri a beteget, kinek arca fakószinű lesz, szeme beesik, tekintete megmerevül, nyelve akadozik s a múló borzongást belső forróság váltja föl. Ezek a jelenségek néhány óráig, de néha 1—3 napig is tartanak. Ezután a beteg egyre nyugtalanabbá válik, bőre égetően forró, szeme élénken ragyog, ajka és nyelve egészen kiszárad, megdagad. Kábulás fogja el, elveszti eszméletét és néha orrvérzés áll be. A betegség 2—4. napján fájdalmas daganatok (bubo) keletkeznek az állkapocsnál, a nyakon, a hónaljon vagy ágyékon, melyek a láz csökkenésével gennyedésbe mennek vagy felszívódnak. A kór kedvező lefolyása esetén a javulás 6—8 nap mulva veszi kezdetét. A halál a kór tartama alatt bármikor bekövetkezhetik ugyan, de a legtöbb haláleset a 3—5. nap közt áll be. Ha a beteg nyolc napot túlélt, felgyógyulása remélhető, de a visszaesés mindenkor veszélyes, s az utóbajok elkerülhetetlenek.

Ide tartoznak a *forró* és *hideg láz* (πυρετός, febris, קַדַּחַת) különböző alakjai is, melyeknek Palesztinában leginkább az október és március hónap kedvez, s főkép a Genezáret partvidéke volt kitéve (Mt. 8, 14. Ján. 4, 46. 52), továbbá az *aszkór* (שַׁחֶפֶת), mi alatt a lappangó, sorvasztó láznak különböző alakjait kell értenünk.

A nemi betegségek közt a *húgycsőhurut* (זוֹב, Lev. 15, 2—15) van fölemlítve, melyet Mózes a magömléstől határozottan megkülönböztet (Lev. 15, 13); továbbá a *vérfolyás* (נִדָּה), melyet sokszor nagy lelki felindulás idéz elő. Az így kiömlő asszonyi vért az ó-korban mérgező hatásúnak tartották. Hogy a *szifilitikus bajok* Palesztinában el voltak-e terjedve, biztosan nem tudhatjuk, de a biblia és Flavius József (Antt. XVII. 6, 5. Bell. jud. I. 33, 5) több adata nyomán valószínűnek kell tartanunk.

Megemlitendők még az emésztő szervek különféle betegségei: a *bélhurut* és a *vérhas*, mely hihetőleg Jórám király halálát okozta (II. Kr. 21, 18), a *féregkór*, melyben Antiochus Epiphanes (II. Mak. 9, 9) és I. Heródes Agrippa (Csel. 12, 23) halt meg, és a *vízi betegség* (hydrops, Lk. 14, 2) is.

Az *idegrendszer* betegségeiben szenvedtek mindazok, kiket a biblia «inaszakadt» (παραλυτικοί, παραλελυμένοι) név alatt említ, s a bénulást vagy valamely részleges szélütés következtében kapták meg[1], vagy köszvényes bántalmak folytán állt be az egyes tagok mozdíthatatlansága, vagy összezsugorodása (Mt. 4, 24. Mk. 2, 3. Lk. 5, 18. Ján. 5, 5. Csel. 3, 2). A *gutaütés* több esete szintén föl van említve (I. Kir. 25, 37. I. Mak. 9, 55. Csel. 5, 1. s köv.) Ide tartozik a *nehézkór* is (epilepsia), melyet a régiek a hold befolyásának tulajdonítottak (σεληνιαζόμενοι, Mt. 4, 24. Mk. 9, 17—27. Lk. 9, 39). Ezt a modern orvosi tudomány is megerősiti, mert a baj egy hónapos időközökben szokott ismétlődni s a betegre a teljes hold fénye nyugtalanítólag hat. A nehézkóros hirtelen, állatias fölkiáltással szokott összerogyni, rángatózásokba esik, miközben fogait csikorgatja, szája habzik, végre aléltságából mély sóhajtással fölébred. — Az idegbajokhoz számítandó a *napszúrás* (מַכַּת־שֶׁמֶשׁ) is, mely oly személyeknél, kik födetlen fővel vagy meleg süveggel mennek ki a forró napra, sokszor halálos kimenetelű szokott lenni (IV. Kir. 4, 18. s köv. Jud. 8, 3).

II. Azon szoros viszonynál fogva, mely az emberi test és a lélek közt fönnáll, a lelki betegségek alapját nem egyszer a testi betegségekben kell keresnünk, a mennyiben a lelki betegségeket az idegrendszer vagy az agy megzavarása, vagy a dúcrendszer beteges affekciója idézi elő. De kétségtelen, hogy a lelki erők megzavarása is igen gyakran lelki betegséget okoz, melyet aztán a testi bajok szoktak követni. A biblia többször tesz említést a balgaságról, bolondságról és őrültségről, de csak két esetben tünteti föl a lelki betegségek nyilvánulását, t. i. Saul búskomorságában (I. Kir. 16, 14; 19, 9) és Nebukadnezár őrültségében. Saul búskomorságának keletkezését a biblia úgy adja elő, hogy az Úr lelke elhagyta s a gonosz szellem kezdé gyötörni őt (I. Kir. 16, 23), minek következtében tombolni kezd, dárdájával hajigál, s őrültként (מְשֻׁגָּע) beszél és cselekszik. Őrjöngését még a zene sem képes lecsillapítani, mert az általa felébresztett hangulat nem ellensúlyozhatja állandóan a beteges lelki állapotot. — Nebukadnezár lelki betegsége teljes őrültség volt (insania lupina seu zoanthropica), úgy hogy magát állatnak tartotta s ökör módjára füvet evett, szakála és haja olyanra nőtt, mint a sas tolla,

[1] Az elszáradt kéz (χεὶρ ξηρά, Mt. 12, 10) hihetőleg izommarazmus, vagy szélütés folytán beállt petyhüdtség volt.

körmei pedig mint a madaraké (Dán. 4, 30). Mivel az ókori népek azt hitték, hogy az őrültséget a gonosz szellem idézi elő, a lelki betegek iránt mindig szent borzalommal viseltettek. Ezt a néphitet fordította hasznára Dávid, midőn a gathiak előtt eszelősnek tetette magát, hogy bosszújokat kikerülje (I. Kir. 21, 12. s köv.)

A lelki betegségek közé kell soroznunk a *démonikus betegségeket* is, melyekről főkép csak az uj-szövetségi iratok emlékeznek meg, s melyeknek jellemző sajátsága az volt, hogy a gonosz lélek (δαίμονες, δαιμόνια, πνεύματα ἀκάθαρτα) hatalmába ejté az emberi testet és lelket, mi által a szabad akaratot és öntudatot egészen megbénította, s körülbelől oly hatást gyakorolt reá, mint a hipnotizáló a hipnotizáltra, úgy hogy az ember a gonosz léleknek vak eszközévé vált. A gonosz szellem hatása vagy erkölcsi volt, amennyiben az embert a bűnre ingerelte (Ján. 13, 27) vagy testi, amennyiben különféle kóros állapotokat idézett elő (Jób 2, 5. Lk. 13, 11. II. Kor. 12, 7), úgy hogy az ördöngősek rendszerint testi bajokkal, némasággal, vaksággal, bénasággal vannak sujtva (Mk. 9, 17. Lk. 11, 14. Mt. 12, 22). Az uj-szövetségi szentírás a démonikus betegségeket világosan megkülönbözteti más bajoktól (ὀχλούμενοι ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων, Csel. 5, 16), és csupán kiűzés (ἐκβάλειν) által lehetett megorvosolni, hogy Krisztus isteni hatalma megdönthetetlenül kitünjék a gonosz lelkek fölött.

III. A testi fogyatkozások (מוּם, vagy מוּם) közt első helyen a *vakság* érdemel figyelmet, mely a zsidóknál a törvénynek a vakokra (עִוֵּר) vonatkozó intézkedéséből (Dt. 27, 18) következtetve, nagy mértékben el volt terjedve[1]. Ennek oka részben az Egiptomban való tartózkodás volt, mely a legkülönfélébb szembajok fészke, de a vakságot a nap vakító fénye, a finom por és homok, mely a mezei munka közben a szemet rongálta, a sivatagban a szárazság és forróság, továbbá a harmatos és hüvös éjszakák is nagy mértékben előmozdították (Lev. 19, 14. Dt. 27, 18. Mt. 9, 27. Ján. 5, 3). A szem megsértése, a madárganéjnak[2] a szembe

[1] Ezt az is mutatja, hogy a héber prózai nyelvben a vakságra öt szó van, melyhez a költői nyelvben 9 kifejezés járúl. V. ö. M. Friedmann, Der Blinde in dem biblischen und rabbinischen Schriftthume. Bécs, 1873. a Blinden-Institut monografiájában.

[2] Az öreg Tóbiás vaksága (Tób. 2, 11) valószinüleg a szemébe hullott madárganéj által előidézett szaruhártya-gyuladás következménye volt, mely ellen még most is hal- és marha-epét szoktak használni.

hullása, mérges kenőcsök használata, az aggkor, a füst kártékony hatása, sőt a hirtelen ijedtség és a sok sírás is vakságot idézhetett elő. Ezekhez járult a szándékos megvakítás, melyet többnyire a lázadásra büntetés gyanánt szabtak; sőt Jézus szavaiból (Mt. 5, 29—30) következtetve, a zsidók közt olyanok is lehettek, kik a szemek kívánságának megfékezése végett vallási rajongásból maguk vakították meg magukat. Mig a vakság szánalmat ébresztett másokban, addig a *félszemű* rendszerint gúny tárgya volt, s éppen azért a jobb szem megvakítását a zsidók a legnagyobb meggyalázásnak tartották (I. Kir. 11, 2).

A vaksággal együtt említi föl a sz. irás a süketséget, sántaságot és némaságot is (Iz. 35, 5. 6). Ezek közül csupán a sántaság (פִּסֵּחַ) volt szembeötlő, mely az emberi testet elrútította, s azt a szabad mozgásban akadályozta. Mivel a régi korban a művelődés hiánya folytán a testi fogyatkozások gyakoriabbak voltak, mint napjainkban, a sánták rendesen a vakok vezetésére szolgáltak, mit e két fogyatékosság együtt való fölemlítése is valószinűvé tesz (II. Kir. 5, 6. Jer. 31, 8. Iz. 33, 23). A süketség (חֵרֵשׁ) és némaság (אִלֵּם) az ember lelki életére van káros hatással, mert a halló és beszélő szervek hasznavehetetlensége meggátolja az emberekkel való szellemi érintkezést. Említést tesz a biblia a *hebegésről* is (Ex. 4, 10), mi a beszélő szervek fogyatékosságának következménye. A testi fogyatkozások közé kell soroznunk végül a *magtalanságot* (עֲקָרִי) is, mely néha ugyan a férfi tehetetlenségében gyökerezik (Gen. 20, 17), de nem ritkán a nemző szerv kóros elváltozásának szüleménye volt, melyet az izraeliták Isten átkának és nagy szégyennek tartottak (Gen. 16, 2. 4; 30, 1. Lev. 20, 21), s melyen a zsidó nők babonás hiedelmökben a mandragora élvezete által (Gen. 30, 14) véltek segíteni.

28. §. Temetési és gyász-szertartások.

Az a hit, hogy az első ember teste földből alkottatott s a földbe kell visszatérnie (Gen. 2, 7; 3, 19), minden népnél általánossá tette azt a szokást, hogy a halottakat az anyaföld ölében tették nyugalomra. Ez a szokás már a pátriárkák korában megvolt (Gen. 25, 9; 35, 29), s a halott eltakarításáról a rokonok gondoskodtak. A halál az izraeliták szemében korántsem volt félelmetes,

s habár ideje bizonytalan (Mt. 24, 42—44), csak a gonoszokat tölté el aggodalommal, mert a jók reményeiknek teljesülését (Préd. 12, 13) várták tőle. A biblia számos kifejezése azt sejteti, hogy a lélek halhatatlanságában való hitet Mózes már föltételezte nemzeténél, s e hit szerint az elhunytak lelke a halottak országába, az alvilágba jut (שְׁאוֹל, LXX. ᾅδης, *Vulg.* infernus, Gen. 37, 35. sat.), melynek szája a jókat és rosszakat egyaránt elnyeli (Num. 16, 30. Iz. 38, 10. Jób 17, 16). A túlvilági jutalom és büntetés iránti hitre csak egyes homályos kifejezésekből vonhatunk következtetést (Gen. 5, 24; 9, 5. Num. 23, 10. Préd. 11, 9; 12, 7. 14. Zsolt. 15, 10. 11).

Már a legrégibb korban a szeretet parancsolta kötelesség volt a halott szemeit lefogni (Gen. 46, 4. Tób. 14, 15), mit közönségesen a legidősebb fiú teljesített, és arcát megcsókolni (Gen. 50, 1). Midőn a halál bekövetkezett, a holttestet a földre tették,

38. kép.

hová előbb sót szoktak hinteni, azután megmosták (Csel. 9, 37) s néha megkenték, fejére kendőt (σουδάριον, Ján. 11, 44) tettek, mire a tetemet gyolcsba (σινδών, Mt. 27, 59) takarták, mert mezitelenül eltemettetni nagy szégyennek tartották. Az egyes tagokat, hogy jobban kivehetők legyenek (l. a 38. képet), keskeny vászondarabokkal begöngyölték (ὀθόνια, κειρίαι, Ján. 11, 44), melyeket a gazdagabbak illatos olajokkal vagy füszerekkel kentek be, hogy a tetem gyors feloszlását megakadályozzák (Ján. 12, 7). A halotti ruhákkal a későbbi időben a zsidók nagy fényűzést vitték végbe, s a legértekesebb ruhákat adták az elhunytra, hogy szeretetöknek ez által is kifejezést adjanak. A halotti ruhák színe különböző volt; fehér, fekete, sőt tarka ruhákkal is találkozunk, míg Heródes a ravatalon bibor ruhában feküdt, fején a diadéma fölött arany korona, jobbjában pedig a királyi pálca volt (Flavius Jos. Antt. XVII. 9, 3. Bell. jud. I. 33, 9), miből joggal következtethetjük, hogy az előkelő férfiak ravatalánál nagy pompát fejtettek ki. A bebalzsamozás (חֲנֻטִּים), melyet Jákob és József holttestén egiptomi szokás szerint eszközöltek, a zsidóknál nem vált soha

általánossá, mert Palesztina sziklasírjaiban a holttestek rövid idő alatt kiszáradtak.

Annál jobban virágzott a bebalzsamozás Egiptomban, hol a balzsamozók a nekropoliszokban külön városnegyedekben laktak, s mesterségöket, kivált Thébában a XVIII. dinasztia idejében a legnagyobb tökéletességre vitték. A holttest fölmetszése a kolchyták föladata volt, mire a paraschisták a tetemet bebalzsamozták, a taricheúták pedig földíszítették, egyes testrészeket megaranyoztak, a körmöt hennával megfestették, s a tetemet keskeny, néha több száz lábnyi hosszú vászonba göngyölítették és vallásos szertartások közt eltakarították. A kolchyták a holttetemből vaskampó segítségével az orron át mindenek előtt az agyat szedték ki, s helyébe füszereket tömtek. Aztán a paraschisták aethiopiai kőkéssel a testet baloldalon fölvágták, a belső részeket kiszedték, a mell- és hasüreget pálmaborral gondosan megmosták, törött füszerrel bedörzsölték s aztán a testet porrá tört mirrhával, kassziával és más füszerszámmal megtöltvén, bevarrták. A zsigereket *kanopé*-nak nevezett korsókba helyezték, s az 1-sőbe a gyomor és a belek, a 2-ikba a kisebb belső részek, a 3-ikba a sziv és a tüdők, a 4-ikbe a máj és az epe kerültek. A bebalzsamozás után a tetemet 70 napig salétromba tették, a finomabb balzsamozásnál pedig 30 napig cédrusolajban áztatták, s mirrhával, cinnamoniummal sat. telitették. Ez utóbbi módszer szerint a holttest eredeti szinét és az arcvonásokat is híven megőrizte.

A vizsgálatok kiderítették, hogy a holttestet finom lenvászonba göngyölítették, s aztán papier maché-szerű skatulyába tették, melynek födelét a halott arcképével, feliratokkal, aranyozással és képekkel díszesítették. A bebalzsamozók munkájuk végeztével a holttestet a gyászoló családnak adták át, mely a tetemet a Niluson sajkán, a szárazon pedig szánforma állványon szállíttatta a nyugalom helyére. A legdrágább balzsamozás Diodor szerint 5400 koronába, a középfajta 2160 koronába, míg a közönséges módszer igen kevésbe került. A halottas ládák készítésére külön asztalosok, továbbá a mumiakötök számára külön takácsok voltak, kik a balzsamozókkal együtt a nekropoliszokban laktak.

Az elhunytat ágyra, gyászpadra, v. födetlen fakoporsóba (אֲרוֹן, σορός, Lk. 7, 14. מִטָּה, κλίνη, II. Kir. 3, 31) tették. A koporsó különböző jelvényekkel volt néha ékesítve, a törvénytudósok koporsójára pedig a törvénykönyvet helyezték. Az elhunyt arcát

csak abban az esetben födték el, ha el volt torzulva. A vőlegény arcát soha sem födték be, míg az elhunytnak haját, kivált ha menyasszony volt, lenyírták. A holtat az éghajlati viszonyok következtében rendszerint még a halálozás napján, napnyugta előtt eltemették (Num. 19, 11), habár a halottakat a pátriárkák korában nem takarították el oly gyorsan (Gen. 23, 2), mint a későbbi időben szokás volt. Sírjába a szomszéd népek szokása szerint különböző tárgyakat tettek, pl. iró eszközöket, jegyző táblát, kulcsot stb., míg a királyok sírjában drágaságokat és nagyobb összegű pénzt helyeztek el.[1] A holttestek temetetlenül hagyását oly nagy gyalázatnak tartották (III. Kir. 13, 22; 16, 4; 21, 24. Jer. 7, 33), hogy még a kivégzett gonosztevőket és a csatában elhullott ellenséget is eltemették (Dt. 21, 23. IV. Kir. 9, 34). A tetemégetést csak akkor alkalmazták, ha valamely gonosztevő megbélyegzése (Lev. 20, 14), háború vagy ragályos betegségek esetén a fertőzés megakadályozása (Ám. 6, 10), vagy a holttest megcsonkításának meggátlása (I. Kir. 31, 12) tette szükségessé.

A temetkező helyek keleti szokás szerint, rendesen a helységeken kivül feküdtek, hogy a tisztátalanság veszélye könnyebben elkerülhető legyen,[2] s éppen azért a zsidók soha országútak mellé nem temetkeztek (Num. 19, 16). Csak a királyokat[3] és prófétákat (III. Kir. 2, 10; 16, 6. II. Kr. 24, 16; 25, 28. sat.) temették el a városokban, mely alkalommal tüzet gyujtottak és jóillatú szereket égettek el[4] tiszteletökre (II. Kr. 16, 14. Jer. 34, 5), sőt az általuk

[1] Flavius Josephus-nál olvassuk (Antt. XIII. 3, 4), hogy Hyrkán, Dávid király sírját felbontatván, belőle 3000 talentum ezüstöt vett ki, míg Heródes (XVI. 7, 1) az ott hagyott arany ékszereket vitette el.

[2] A *misna* szerint (*Baba Bath.* 25. a) a temetőknek legalább 50 rőfnyire kellett a lakó helyektől lenniök. V. ö. Lk. 7, 12.

[3] A királyok temetőjét, mely a Sijón hegyen feküdt, még máig sem sikerült felfödözni. Itt pihentek a zsidó királyok Dávidtól kezdve mindannyian, Uzia, Áház, Menasseh és Ammón kivételével. A Jeruzsálemtől északra fekvő sírok, melyeket a hagyomány «a királyok sírjának» nevez, valószinűleg Helena, adiabenei királyné mauzoleuma (Flav. Joseph. Antt. XX. 4, 3. Bell. jud. V. 3, 3). Ezt, valamint a Jeruzsálemben levő többi sírokat, az u. n. próféták és birák sírjait is leirta Robinson, Paläst. II. 183. s k. l. és Neuere bibl. Forschungen, 327. s k. l.

[4] E szokásból némelyek, mint Michaelis J. D. De combustione et humatione mortuorum apud Hebr., azt akarják bebizonyítani, hogy a zsidóknál a tetemégetés szokásban volt. De a mózesi törvények föntidézett intézkedései kétség-

használt tárgyakat is elégették, lovaikat megbénították stb. A vagyonosabb osztály családi sírboltokkal birt (Gen. 23, 20. Bir. 8, 32. s t. m. h.), melyeket árnyékos fák alján, kertekben (Lk. 7, 12. Ján. 11, 31) építtettek, míg a szegényebbek közös temetőben nyugodtak (Jer. 26, 23. IV. Kir. 23, 6. Mt. 27, 7) s mivel a sírok gyorsan megteltek, a csontokat kiszedték és vászonba, edényekbe vagy tömlőkbe téve, csont-házakban helyezték el, hogy az újabb holttesteknek helyet engedjenek. A sírok leginkább természetes barlangokban (Gen. 23, 17), régi kőbányákban vagy a hegyek oldalába vágott üregekben voltak, s gyakran több folyosóra oszlottak, melyekbe mély lyukak voltak vésve, vagy padkaszerűleg voltak kifaragva, hogy a holttestek elhelyezhetők

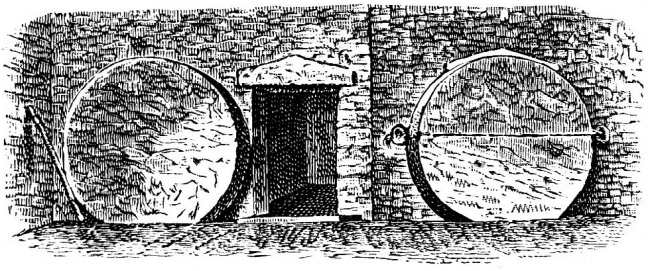

39. kép.

legyenek. A sírok nyilását nagy, lapos kövek (גּוֹלָל,[1] és דֹּפֶק) zárták el (l. a 39. képet, mely zárt és nyitott palesztinai sírt mutat), hogy a ragadozó állatok, vagy rossz indulatú emberek a tetemekhez ne férkőzhessenek (Mt. 27, 60; 28, 2. Ján. 11, 38). Ezeket a köveket Adár hónapban, a téli esőzés után be szokták meszelni (Mt. 23, 27), hogy az arra menők a sírokra reáismerhessenek és kikerülhessék. A sziklasírok gyakran előkamrákkal birtak, melyeket időnként kivilágítottak.[2] A sírok fölött vagy mellett néha faragott emlékköveket (מַצֵּבֹת, Gen. 35, 20. Jób 21, 32. II. Kir. 18, 18), oszlopokat állítottak föl, sőt pompás mauzoleumokat (I. Mak. 13, 27) is emeltek. Jézus korában kiváló gonddal ápolták a próféták

telenné teszik azt, hogy a zsidók temették halottaikat, és Tacitus, hist. V. 5. is zsidó szokásnak mondja «corpora condere.»

[1] V. ö. L. Löw, Gesamm. Schriften, II. k. 349. s k. l.

[2] Igy pl. Józsua állítólagos sírját, melyet a legújabb időben födöztek föl. L. Vigouroux, La Bible et les découvertes modernes en Palestine etc. III. k. 176. l.

sírjait (Mt. 23, 29) is, mi által a farizeusok akartak kifejezést adni tiszteletöknek, sőt azoknál nem ritkán vallásos előadásokat is tartottak. A holttestet a szegények a szent Mihály lován, a vagyonosabbak kocsin vitették a temetőbe. A halottvivők mezitláb mentek s többször felváltották őket, hogy a halottnak e végső szivességet számosabban tehessék. A gyászmenetnél fáklyákat gyujtottak, az elhunyt iránti részvét pedig abban nyilvánult, hogy a rokonok és barátok a halottat a sírhoz kisérték (II. Kir. 3, 31. Lk. 7, 14), s ha valaki a gyászmenettel találkozott, hozzá csatlakozott s legalább egy kis darabig elkisérte (Flav. Jos. c.Ap. II. 20), míg az ülők tiszteletök jeléül felállottak. A királyi család valamely tagjának elhunytakor a király nem csatlakozott a gyászmenethez, hanem szobájába vonult, hogy ott engedje át magát bánatának. A halott utáni gyász és fájdalom hangos sírásban, földre borulásban (l. a 40. képet), a kezek tördelésében, a mell és tompor verésében (*Náh. 2, 8. Jer. 31, 19. Ez. 21, 12. [17.] II. Kir. 13, 19),

40. kép

41. kép.

továbbá a ruhák megszaggatásában (קָרַע, Gen. 37, 34. Bir. 11, 35) nyilvánult[1] akkép, hogy a ruhát a mellen egy arasznyira behasították. Később *sirató asszonyokat* és férfiakat (Jer. 9, 17.

[1] Otho, Lex. rabb. phil. p. 360: «Laceratio vestium fieri potest, excepto pallio exteriori et interula, in omnibus reliquis vestis partibus, etiamsi decem essent, sed vix ultra palmae longitudinem lacerant. Laceratio, quae propter

Ám. 5, 16. l. a 41. képet), flótásokat és kürtösöket (Mt. 9, 23) is fogadtak, hogy a lelki fájdalomnak annál élénkebb kifejezést adjanak. A siratók Galileában a gyászmenet élén, Judeában pedig a ravatal után haladtak, s tisztjök volt a holtat magasztalni s a kisérőket a gyászra felhívni. A gyászoló minden ékszert (Ez. 26, 16), sőt a lábbelit vagy sarut is letette (II. Kir. 15, 30. Ez. 24, 17), olykor haját, sőt szakálát is lenyíratta (Jer. 7, 29; 16, 6), a tisztálkodást és kenést abban hagyta (Jud. 10, 3), fejét hamuval vagy porral behintette (I. Kir. 4, 12) és gyászöltözetet vett magára, mely durva szőrből készült, ujjatlan, szük köntös volt (שַׂק, σάκκος,) s inkább zsákhoz, mint ruhához hasonlított (Gen. 37, 34. II. Mak. 3, 19. Mt. 11, 21). Mély gyászban az állat is egész az orrig (Mik. 3, 7) be szokták takarni, mi azt jelképezte, hogy az illető sem beszélni, sem enni nem akar bánatában. A testet vagy arcot a fájdalom jeléül kivérezni tilos volt (Lev. 19, 28. Jer. 16, 6; 41, 5; 48, 37), mert ez pogány szokásra emlékeztetett. A teljes gyász 7 napig tartott, mely néha bőjttel is (I. Kir. 31, 13. I. Kr. 10, 12. Jud. 8, 6) egybe volt kötve. A kisebb gyász 30 napos volt (Num. 20, 30. Dt. 34, 8). A gyászoló ilyenkor a földre, vagy hamuba ült (II. Kir. 12, 16), miközben hozzátartozói vigasztalni igyekeztek őt, s részvétök jeléül ételt és italt küldtek neki (II. Kir. 3, 35. Oz. 9, 4. Jer. 16, 7). Ezt a szívességet a gyászoló később azzal viszonozta, hogy barátainak számára halotti tort rendezett (Jer. 16, 5. s k.), mely később néha egész lakmározássá fajult. Szokás volt a halottak sirjára eledeleket is helyezni (Dt. 26, 14. Tób. 4, 17. Sir. 30, 18. s k.)

A hősök, uralkodók és kiválóbb férfiak halálát az egész nép gyászolni szokta; fölöttük halotti éneket (קִינָה) zengtek, sőt némelykor gyászbeszédet is tartottak (II. Kir. 3, 32), melylyel a körülállókat meghatni igyekeztek[1]. A gyászbeszédet a halottas háznál

parentes fit, nunquam resuitur; quae autem propter alios, post trigesimum diem.» A perzsák haláleset alkalmával ruhájukat nyaktól övig behasítják még napjainkban is.

[1] A zsidók temetési és gyász-szertartásaira nézve v. ö. Martin. Geier, De Ebraeorum luctu, lugentiumque ritibus, ed. 3. Lipcse, 1683. J. Nicolai, De sepulcris Hebraeorum libri IV. L. B. 1706. — Fr. Imm. Grundt, Die Trauergebräuche der Hebräer. Lipcse, 1868. — Jos. Perles, Die Leichenfeierlichkeit im nachbiblischen Judenthume. Breslau, 1861. J. Lippert, Der Seelencult in seinen Beziehungen zur althebräischen Religion. Berlin, 1881. — Fr. Schwally, Das Leben nach dem Tode nach den Vorstellungen des alten Israel und des Judenthums. Giessen, 1892.

vagy a temetőben, később pedig olykor a zsinagógában mondták el. Idő folytán a halottak emlékére imádságot és egyéb jó cselekedetet végeztek (Tób. 4, 18. Jer. 16, 7), sőt áldozatot is mutattak be, mert «szent és üdvös gondolat a halottakért imádkozni, hogy büneiktől feloldoztassanak» (II. Mak. 12, 46).

HARMADIK FEJEZET.

CSALÁDI VISZONYOK.

29. §. A zsidó házasság jellege.

Az emberi társadalom alapját a Teremtő vetette meg az által, hogy a férfi és nő közt kölcsönös megegyezéssel létesített házassági viszonyt, mint az emberi nem föntartására és szaporítására szolgáló eszközt elrendelte s a kölcsönös házastársi hűség és odaadó szeretet által a családi boldogságot lehetségessé tette. Ezt a zavartalan boldogságot az ember csak a házasság *egysége*, a monogamia által érheti el, mert a házasság lényege nem csupán a nemi közösségben, de az életközösségben is áll, minek folytán a házasok erkölcsi egységet képeznek (Gen. 2, 24. Mt. 19, 5. Ef. 5, 31), s egymást a gyermeknevelés súlyos munkájában támogatni kötelesek (Gen. 1, 28. Tób. 6, 22). Éppen azért maga az Ur állapította meg a házasság egységét, melyet későbbi felfogás szerint csak a halál bonthat föl (Mt. 19, 6), míg az uj-szövetségben Jézus a házasságot szentségi méltóságra emelte (Ef. 5, 22—33).

De az ember romlott természete következtében a házasság egysége[1] nem maradhatott meg sokáig eredeti tisztaságában. Már *Lámech* két feleséget vett (Gen. 4, 19), a pátriárkák pedig tulajdonképpeni feleségök mellett ágyasokat tartottak, hogy nejök magtalansága esetén gyermekek nélkül ne maradjanak (Gen. 16, 3; 22, 24; 26, 34; 30, 4; 36, 2), míg a soknejűség a pátriárkai korban számos népnél, az egiptomiaknál és a kánaáni törzseknél

[1] John Lubbock angol tudósnak azt az állítását, hogy az ember ősállapotában nem ismerte a házas életet, hanem a nők az összes férfiak közös tulajdonát képezték, Peschel, Völkerkunde, 238. lapon világosan megcáfolta.

el volt terjedve. A mózesi törvény nem tiltotta el a többnejűséggel űzött visszaélést, de azért a zsidó népéletben a soknejűség mindig kivételes volt. A mózesi törvényhozás két rossz közül a kisebbet választotta, midőn az erkölcstelen viszonyok meggátlása céljából a többnejűséget megengedte, s idevágó egyes intézkedései különben is alkalmasak voltak arra, hogy a két vagy többnejűséget korlátok közé szorítsák. Így pl. megtiltotta, hogy valaki két nőtestvért egyszerre vegyen nőül (Lev. 18, 18), hogy a férj az egyik nő gyermekeit örökösödés esetén a másikéi fölött kedvezményekben részesítse (Dt. 21, 15), míg a királynak egyenest megtiltotta, hogy sok nőt vegyen feleségül (Dt. 17, 17). Az a szigorúság pedig, melylyel a törvényhozó a fajtalankodást, paráznaságot és vérfertőztetést bünteti, a bálványozó kánaániakkal való házasságot eltiltja s a házassági elválást, melyet csak a szív keménysége miatt (Mt. 19, 8) engedett meg, bizonyos szabályok által korlátozza, mind abban a törekvésben birja alapját, hogy a házassággal űzött visszaélést mérsékelje.

A próféták szintén a házasság egységét sürgették, midőn azt az Urnak az ő választott népével való szövetségéhez hasonlították (Oz. 2, 18. Iz. 50, 1. Jer. 2, 2. Ez. 16, 8), midőn maguk is mindig csak egy nővel léptek házasságra s ezt a viszonyt Istentől kötött szövetségnek tüntették föl (Mal. 2, 14. Péld. 2, 18), s maga Mózes is élénk színekkel ecseteli mindenkor azt a keserűséget, melyet a pátriárkáknak a többnejűség miatt kellett tapasztalniok. Innét van az, hogy a zsidó nemzetnél csupán a gazdagabb és előkelőbb férfiak tartottak két vagy több nőt (Bir. 8, 30; 10, 4; 12, 9. I. Kir. 1, 2), míg a királyoknak a törvény határozott tilalma ellenére számos nejök volt (II. Kir. 5, 13. III. Kir. 11, 3. II. Kr. 11, 21; 13, 21). De a babiloni fogság utáni korban az egynejűség az izraelitáknál csaknem általánossá vált[1] (Tób. 1, 11; 2, 19. Dán. 13, 29. Mt. 18, 25. Lk. 1, 5. Csel 5, 1).

[1] V. ö. Bergel, Eheverhältnisse der alten Juden. Lipcse, 1881. Az egynejűséget nagyban előmozdította az a körülmény is, hogy két vagy több nő eltartása az időviszonyok változása folytán mindig költségesebbé vált. Ezért a mohammedánok legnagyobb része szintén egynejűségben él.

30. §. A házasságkötés.

Tekintettel a házasság fontosságára, melyet az izraeliták mindenkor életbevágó családi eseménynek tartottak, a gyermekek kiházasítása már a pátriárkai korban a szülők dolga volt (Gen. 27, 46; 28, 8; 34, 4), mely kötelesség az apa elhalálozása esetén az anyára háramlott. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy keleti felfogás szerint a házasság által nem új család alapíttatott, hanem a nő családjából a férj családjába vétetett át. A régi családból való elbocsátás, valamint az ujba való fölvétel pedig a családfő jogkörébe tartozott. De mivel a zsidóknál az ifjak és a leányok nem voltak annyira elzárva, mint pl. a mai mozlimeknél, hanem a nyájőrzés, mezei munkák, társas játékok sat. alkalmával egymással megismerkedhettek, a kölcsönös vonzalom nem volt kizárva a házasságoknál, melyeket az ifjak rendszerint saját törzsük körén belül kötöttek, hogy a vagyon a törzsre nézve veszendőbe ne menjen. A bibliában azonban számos példájával találkozunk annak, hogy zsidó férfiak nem izraelita nőkkel léptek házasságra és zsidó nők pogány férfiakhoz mentek feleségül (Num. 12, 1. II. Kir. 3, 3. III. Kir. 7, 14).

A házasságot a jegyesi állapot előzte meg, melyre a háztűznézés szolgált előkészületül. A családapa fia számára kiszemelte a menyasszonyt (Gen. 24, 3; 38, 6; 28, 2), vagy azt a leányt kérte meg, akit fia óhajtott (Gen. 34, 4. Bir. 14, 2), ámbár arra is volt eset, hogy a kérő mások közbenjárása nélkül, egyenesen fellépett (Gen. 29, 18. Ex. 2, 21). Az eljegyzéshez nem csupán a leánynak, hanem atyjának és az elsőszülött bátyának beleegyezése is szükséges volt (Gen. 24, 50; 34, 11), hogy húgát esetleg egy kedvezőtlen házasság megkötésétől megóvja. Az apának a beleegyezést még akkor is joga volt megtagadni, ha leányát már előbb elcsábitották volna, mely esetben a csábító bizonyos bírságot volt köteles fizetni (Ex. 22, 16).

Az eljegyzés az által lett jogérvényessé, hogy a leány atyja s olykor bátyja megegyezésöket adták, mire a kérő mátkája atyjának bizonyos pénzösszeget (מֹהַר), testvéreinek pedig ajándékokat (מַתָּנוֹת) adott. A *môhar* mintegy kárpótlásul szolgált a családapának azért, hogy háza egy jelentékeny, fiatal munkaerőt veszit el, míg a vőlegény atyja egy munkással szaporodik. A môhar

néha személyes szolgálatban (Gen. 29, 20), vagy fegyveres segitségben állott (Józs. 15, 16. Bir. 1, 13. I. Kir. 17, 25). A môhar nagyságára az Ex. 22, 15. és a Dt. 22, 29-ből következtethetünk, s átlag 50 sekelre tehetjük. Az *ágyast* (פִּלֶגֶשׁ) az izraeliták minden menyasszonyi ajándék nélkül vették magukhoz. Az eljegyzéstől fogva a menyasszony köteles volt a jegyesi hűséget megtartani, úgy hogy megszegését a házasságtöréssel egyenlőnek tekintették és halállal büntették (Lev. 20, 10. Dt. 22, 22). A vőlegénynek azonban szabadságában állott más leányt is megkérni (Gen. 29, 27. Dt. 21, 15. III. Kir. 11, 1—3). A menyasszonyi ajándékot (מַתָּן), mely a môhartól lényegesen különbözött, nem szabad akkép felfognunk, mintha azon a vőlegény a leányt megvásárolta volna[1], mert annak elfogadása csak a házassági igéretbe való egyezést akarta kifejezni. Ez az összeg többnyire a nőnek tulajdonát képezte és arra szolgált, hogy férje rangjának megfelelően ruházkodhassék s jelenhessen meg. A leánynyal a régi korban nem igen adtak hozományt, de később más idegen népek példájára szokásossá vált (Tób. 8, 24), sőt irásos házassági szerződést[2] is kötöttek (Tób. 7, 16). A jegyesek életkoráról a törvény nem intézkedik, de a talmúd a leányok életkorát 12 év és 1 napban, az ifjakét pedig 13 év és 1 napban állapítja meg, hogy érvényes házasságot köthessenek.[3]

Az ara egész a menyegzőig a szülői háznál maradt. A lakodalom (מִשְׁתֶּה, később חֲתוּנָה, Én. 3, 11) napján a vőlegény (חָתָן) fején koszorúval, díszes ruhában és ékszerekkel fölékesitve, rokonai és barátainak társaságában (Bir. 14, 11. Mt. 9, 15., υἱοὶ τοῦ νυμφῶνος) jelent meg, mire a menyasszony (כַּלָּה) lefátyolozva s fején koszo-

[1] Csaknem általánossá vált az a felfogás, hogy a zsidók a keleten még most is dívó szokás szerint feleségöket a szülőktől pénzen vásárolták meg. Ezt a nézetet azonban Saalschütz határozottan megcáfolta, mert a bibliában csak egy helyet (Ex. 21, 7) találunk, hol a leány eladásáról van szó, de itt sem feleségül, hanem ágyasul adják el, ami pedig lényeges különbség.

[2] Ezekben a szerződésekben mindig különbség van téve a nő hozománya (נדוניה, nedúnjá) és a férfiú által nyujtott móring (כתובה, kethúbá) közt. V. ö. Misna *Ketuboth* III. 2.

[3] A misna (*Pirke Ábóth*, V. 21) azt javasolja, hogy az ifjak legkésőbb 18 éves korukig nősüljenek meg, mert a keleten, hol a nemi fejlettség sokkal korábban beáll, mint nálunk, a fiúk már 10—12 éves korukban nemző képességgel birnak s a nők nem ritkán 9—11 éves korukban már szülnek. V. ö. Peschel, Völkerkunde, 227. l. L. Löw, Lebensalter etc. 163—184. l.

rúval,[1] barátnői kíséretében az apai házból a vőlegény lakására ment, hol a lakodalmat ének (Jer. 7, 34; 16, 9), zeneszó és tánc mellett (I. Mak. 9, 39), este pedig fáklya vagy lámpa-fénynél (Mt. 25, 1), a meghívott vendégsereg zajos vígsága közt tartották meg (Gen. 29, 22. Lk. 14, 8). A lakodalmak néha hosszabb ideig, egy hétig (Bir. 14, 12), sőt olykor két hétig is eltartottak (Tób. 8, 23). A házasság megkötésénél semmi szertartás nem fordult elő[2], hanem a szülők a fiatalok kezét egymáséba tették s áldást kivántak nekik (Tób. 7, 13. Rút 4, 11. Gen. 24, 60), mire a lakodalom éjjelén a férj hitvesét a nászágyba vezette (Gen. 29, 23. Tób. 8, 1). A nászéj utáni reggel azt a lepedőt, melyen a menyasszony aludt, szülőinek adták át, hogy leányuk sértetlen szűzességéről meggyőződést szerezzenek.

31. §. A zsidó nők helyzete.

Mivel az izraelíta férfi nejét nem pénzen vásárolta, hanem közös vonzalomból tette élete társává, jóllehet a szülők beleegyezését kellett kinyernie, azért a zsidó nő nem volt férjének rabszolgája, mint a többi pogány népeknél, hanem igazi felesége, ki a férjnek ugyan föltétlen engedelmességgel tartozott s kinek sokszor a legterhesebb munkákat, pl. vízhordást, őrlést, kenyérsütést sat. kellett végeznie s a baromtenyésztésnél és a mezei munkáknál is segédkeznie (Gen. 3, 16. I. Kor. 14, 34), de azért az ő dolgai iránt mindenkor érdeklődéssel viseltetett, minden örömet és bút megosztott vele s annál nagyobb befolyással birt a családban, mennél tekintélyesebb volt az a törzs vagy család, melyből származott. Ugyanily jogokkal birt a második feleség is, ha valamely férfinak több neje volt, de a tulajdonképpeni ágyasok, akár cselédek, akár pénzen vásárolt rabszolgák vagy hadi foglyok voltak, nem birtak oly jogokkal, mint a minők a törvényes feleséget illették.

A házastársak kötelesek voltak egymás iránt hűséggel és szeretettel viseltetni. S hogy a házasság köteléke annál szoro-

[1] V. ö. L. Löw, Gesamm. Schriften, III. k. Kranz und Krone c. cikkét. 407. s k. ll.

[2] L. L. Löw, Lebensalter etc. 185. s k. ll.

sabbra fűződjék a férj és feleség között, a mózesi törvényhozás számos oly intézkedést tartalmazott, mely rendkívül alkalmas volt e cél elérésére. Ha ugyanis valaki egy leányt megkért, kit még nem vitt haza feleségül, a törvény megengedte, hogy a táborból az ütközet előtt visszatérjen, hogy el ne essék s más ne vegye nőül menyasszonyát (Dt. 20, 7). Az új házas szintén nem volt köteles harcba menni s háza egy évig minden adótehertől fel volt mentve (Dt. 24, 5), hogy zavartalan örömben élhessen feleségével.

És míg a törvény ily gyöngédséget tanúsított az ifjú házasok iránt, egyúttal szigorúan őrködött hűségök fölött s a legkeményebb büntetést szabta azokra, kik ellene vétkezni mertek. A házasságtörés[1] mind a két félre nézve halálbüntetés terhe alatt tiltva volt (Lev. 20, 10. Ján. 8, 5), mit a holttest elégetése követett (Gen. 38, 24); épp úgy kiirtás terhe alatt volt eltiltva, hogy a férj nejével a havi tisztulás ideje alatt éljen (Lev. 20, 18). Hasonló szigorúsággal őrködtek a menyasszonyi hűség fölött is, mert ha a leány szüzességét a helységben adta oda valamely idegen férfiúnak, a törvény a csábítóval együtt halált szabott reá (Dt. 22, 23), mert ártatlanságát segélykiáltások által megmenthette volna. Ha azonban megszeplősítése a szabadban történt, hol nem voltak közelében mások, kiket segítségül hívhatott volna, akkor csak a férfiúnak kellett meghalnia, míg a nő, mint ártatlan, büntetés nélkül maradt (Dt. 22, 25—27).

De a törvény más tekintetben is gátat akart emelni a paráznaságnak és a nők erkölcsi süllyedésének. Mózes ebből a célból határozottan megtiltja a szülőknek, hogy paráznaságra adják leányaikat (Lev. 19, 29), az erkölcstelen papleányokra tűzhalált szab (Lev. 21, 9) s a kicsapongásokat mindenkinek egyaránt megtiltja (Dt. 23, 17), s úgy a férfi, mint a női paráznáknak tilos volt keresményökből a szent hely részére pénzt vagy ajándékokat adni, s habár a biblia tanusága szerint kéjnők a törvény ezen intézkedései dacára is voltak az izraelitáknál (III. Kir. 3, 16. Péld. 5,

[1] Mivel a zsidó férfi több nővel köthetett házasságot, azonkivül ágyasokat is vehetett neje mellé, a férfi csupán akkor követett el házasságtörést, ha egy férjes asszonynyal, vagy másnak a menyasszonyával élt. Más nőkkel élni paráznaság volt, de az is csak abban az esetben, ha nem akarta ágyasul venni őt. Ha pedig valaki másnak az ágyasával hált, e bűnre testi fenyiték és vétekáldozat volt szabva a törvényben (Lev. 19, 20—22).

3; 6, 26. Jer. 5, 7. Ez. 16, 15), azért még a sülyedés korszakában sem terjedtek el annyira, mint a pogányoknál történt. A női nem tisztaságát is határozottan védelmébe vette a törvény a férfiak érzékisége ellen s elrendelte, hogy ha valaki egy szüzet erőszakkal megszeplősitett, a leány atyjának 50 ezüst sekel bírságot fizessen, a leányt pedig nőül vegye s ne legyen szabad tőle soha elválnia (Dt. 22, 29). Ha pedig a férfi arról vádolta feleségét, hogy őt nem találta szűznek s ez állítása rágalomnak bizonyult[1], a nő atyjának 100 ezüst sekel birságot tartozott fizetni s szintén elvesztette azt a jogot, hogy feleségétől elválhasson. De ha a férj vádja a birói vizsgálat során alaposnak tünt föl, a nőt a szülői ház előtt agyonkövezték, mert gyalázatosságot (נְבָלָה) vitt véghez Izraelben (Dt. 22, 21).

A zsidó nő helyzete általában sokkal szabadabb volt, mint a többi keleti népeknél. Habár keresménye a férjet illette, hitvese eltartásáról, ruházatáról a férj tartozott gondoskodni még akkor is, ha előbb rabszolga lett volna (Ex. 21, 10). A társadalmi érintkezésben a nők nem voltak nagyon korlátozva még a férfiakkal szemben sem[2] (I. Kir. 25, 18. 19. II. Kir. 14, 2), jóllehet az idegenek iránt tartózkodók voltak s hívatlanul nem mutatták magukat (Gen. 18, 9), de nyilvános ünnepségeken részt vehettek (Ex. 15, 20. I. Kir. 18, 6), sőt egyes kiválóbb nők jelentékeny szerepet játszottak a nemzet életében (Bir. 4, 4. IV. Kir. 22, 14), s Jézus kisérői közt is számos nővel találkozunk.

32. §. A nevelés.

A család tulajdonképpen a gyermekek által jő létre és gyarapodik (Gen. 16, 2), azért az izraelíták, de kivált a nők legfőbb vágya a gyermekek szaporodása volt (Gen. 24, 60. I. Kir. 1, 11). És mig a sok gyermeket az első szülőknek a paradicsomban adott isteni meghagyás (Gen. 1, 28) és az Ábrahámnak tett igéret alapján (Gen. 12, 2) Isten áldásának és különös kegyelmének

[1] A menyasszony szülei azt a lepedőt, melyet a fiatal házasok a nászéjen használtak, gondosan eltették, hogy leányuknak híven megőrzött szüzességét bebizonyithassák. V. ö. Michaelis, Mos. Recht, II. 92. §.

[2] Csak a királyok háremeiben voltak a zsidó nők szorgos felügyelet alatt, a mennyiben heréltek vigyáztak reájuk. V. ö. IV. Kir. 24, 15.

tartották (Dt. 28, 4. Péld. 17, 6. Préd. 6, 3), addig a magtalanságot valóságos csapásnak tekintették (Gen. 16, 2. I. Kir. 1, 6. Lk. 1, 25), s a gyermektelen anya mindenkor a szánalomnak, sőt olykor a gúnynak tárgya volt (Iz. 47, 9; 49, 21).

Az izraelíta nők terhes állapotukban babonás félelemből, melylyel *Lilith*, e gonosz tündér (*Iz. 34, 14) iránt viseltettek [1], a talmúd szerint a későbbi időben különböző imádságokat szoktak mondatni, hogy az ujszülött életben maradjon. Már a pátriárkák korában igénybe vették a *bábákat* (מְיַלֶּדֶת, Gen. 35, 17; 38, 27. Ex. 1, 15), kik nem mindig nők, hanem férfiak is voltak, de az anyák némely esetben oly könnyen szültek, hogy segítségökre nem is volt szükségök (Ex. 1, 19). A szülés elősegítésére *szülő széket* (אָבְנַיִם) használtak[2], mely rendszerint kőből volt készítve. A szülés tehát nem fekvő, hanem guggoló helyzetben, a kettős kövön (*Ex. 1, 16), vagy másnak ölében ülve (Gen. 30, 3) történt. Nehéz szülésnél megesett, hogy az anya életének megmentése végett a magzatot szétdarabolva vették ki, de hogy a császárvágást a régi zsidók ismerték-e, mint némelyek a talmúdra hivatkozva állítják, mai napig eldöntetlen maradt[3]. A gyermek helytelen fekvéséről s az anyaméhben való megfordulásáról már a biblia is megemlékezik (Gen. 38, 29). Miután az ujszülöttnek köldökzsinórját elvágták és őt megfürösztötték, egész testét sóval dörzsölték be, mely szokás hihetőleg a kisded bőrének megerősítésére szolgált. Erre pólyákba takarták (Ez. 16, 4), s valószinüleg átadták az atyának (Zsolt. 21, 10), hogy az átvétel által gyermekéül ismerje el őt. A kisdedeket maga az édes anya szoptatta (Gen. 21, 7. I. Kir. 1, 23), és pedig rendszerint 2—3 esztendeig (II. Mak. 7, 27), de ha az anya elhalt vagy betegeskedett, *szoptatós dajkát* (מֵינֶקֶת) alkalmaztak. Ugyanezt tették a jobbmódú családoknál és a fejedelmi háznál is (IV. Kir. 11, 2. Ex. 2, 9).

Az anya, ha fiúgyermeke született, hét napig, míg leánygyermek születése esetén két hétig tisztátalan volt (Lev. 12,

[1] L. Dr. Jos. Bergel, Mythologie der alten Hebräer. Leipzig, 1883.

[2] V. ö. Gesen. Wörterbuch. 11. kiad. 7. lap. H. Ploss, Die Lage und Stellung der Frau während der Geburt. Lipcse, 1872. és u. attól: Das Weib. Leipzig, 1885. II. k. 233. s k. ll.

[3] V. ö. J. Kotelmann, Die Geburtshülfe bei den alten Hebräern. Marburg, 1876.

1—8). A leányok közönségesen mindjárt születésök után, a fiúk pedig nyolcadik napon körülmetéltetésök alkalmával nevet kaptak, melyet a régi időben valamely jelentős eseménytől vagy körülménytől vettek (Gen. 25, 25; 35, 18), vagy a szülőknek a gyermekek iránt táplált óhajtását fejezte ki (Gen. 4, 25; 5, 29. I. Kir. 1, 20). A nevet többnyire az anya választotta ki, s néha a nagyatyáról, vagy más rokonról vették, sőt egyes rendkivüli esetekben maga Isten határozta[1] meg (Oz. 1, 4. Iz. 7, 14. Lk. 1, 13. Mt. 1, 21). A zsidó személynevekről meg kell jegyeznünk, hogy azok mindenkor bizonyos jelentménynyel birtak, s habár soknak értelmét az etymologia segítségével ma már megállapítani nem lehet, kétséget sem szenved, hogy megválasztásuknál a születés valamely figyelemre méltó körülménye, a gyermek jelentősége a családban, a szülők óhajtása sat. játszott közre.

A zsidóknál tehát családnevek nem voltak, hanem szoros értelemben vett személy- vagy tulajdonnevek, melyeket néha valamely véletlen esemény vagy a gyermek valamely feltünő tulajdonsága folytán állapítottak meg, pl. Ézsaunál (Gen. 25, 25). Gyakoriak voltak az *állatnevek* is, pl. Lea, Ráhel, Jóná, Debórá, Simeón, Káleb, Oreb, sat., melyeket a gyermeknek dédelgetésből, vagy attól az óhajtástól vezérelve adtak, hogy a gyermek oly sajátságokkal, pl. erővel, szorgalommal, gyorsasággal sat. birjon, mint az illető állat, melynek nevét viseli. A zsidóknál igen nagy szerepet játszottak a *theoforikus* nevek is, melyek által a szülők magukat az istenség szolgáinak akarták feltüntetni, vagy magzatjokat Isten oltalmába ajánlani. Ilyenek mindazok a nevek, melyek *êl*, *jehova* (ez utóbbi mindig rövidített alakban), *saddáj*, *baal* istennevekkel vannak összekötve, pl. Eljada, Jehu, Jehojada, Jerubbaal, Beeljada sat. Jellemző, hogy az izraeliták később a *baal* szót, mely az igazhitűek szemében botránkozást szült volna, *êl* vagy *bóseth* szavakkal cserélték föl, pl. Isbaal helyett Isbóseth-et használtak.

A zsidóknál már rég szokásban volt az is, hogy a tulajdonnévhez az atya nevét is hozzátették, valószinűleg oly célból, hogy más, hasonló nevű egyénektől könnyebben megkülönböztethetők legyenek (I. Kir. 22, 9. II. Kir. 8, 17). Ebből fejlődött ki a római korban az a szokás, hogy sokan a személynevet elhagyták s a

[1] V. ö. L. Löw, Lebensalter, 92. s k. l. Sz. Lukács szerint (1, 59) a zsidóknál a nevet az atyáról is vették, de erre a héber kútforrásokból példát nem lehet felmutatni.

patronimikát önálló tulajdonnévvé tették, pl. Bartolomaeus, Bartimaeus sat. Az aram nyelv átvételével a zsidók természetesen *aram* neveket is vettek föl, pl. Márta, Tabita, Kaifás, sőt görög és római nevekkel is találkozunk náluk, pl. Nikodémus, Theodotus, vagy a héber neveket görögösen ejtették ki, pl. Jézus, Oniasz, olykor pedig kettős nevet viseltek, mint Salome-Alexandra. Szokásban volt az izraelitáknál valamely fontos esemény alkalmából a névváltoztatás is, pl. Ábrahám, Sára, Gideon-Jerubbaal, valamint a származáshelyet jelölő elnevezés is, pl. Iskarióti Judás, Mária Magdalena (magdalai Mária).

Az anyának, ha fia született, negyven nap mulva, leány születése esetén pedig nyolcvan nap mulva a szent helyen tisztító

42. kép.

43. kép.

áldozatot kellett felajánlania (Lev. 12, 1—8). A fiúgyermekért, ha elsőszülött volt, az apának harminc nap mulva 5 ezüst sekel váltságdíjat[1] kellett a pap részére fizetnie (Num. 18, 15. 16. Lev. 27, 6). A gyermek elválasztása családi ünnep volt, melyet áldozattal (I. Kir. 1, 24) és lakomával ültek meg (Gen. 21, 8).

A nevelésről első sorban mindig az anya gondoskodott (Péld. 31, 1. l. a 42. és 43. képet, mely egy gyermekét itató asszir anyát és gyermeköket vivő ó-egiptomi nőket tüntet föl), de midőn a fiú fölcseperedett, az apa nevelő keze alá került. Előkelő családoknál a nevelés gondját a *nevelő* (אֹמֵן, *Iz. 49, 23) vette át, ki állandóan a gyermek mellett maradt (IV. Kir. 10, 1), s annak kiképzéséről gondoskodott; egyes esetekben a királyfiakat a próféták nevelték (II. Kir. 12, 25). A leánygyermekek

[1] Lukács szavaiból következtetve, néha a szülők a templomban személyesen is bemutatták gyermeköket, de ennek nyomára a zsidó kútfőkben sehol sem találunk. V. ö. L. Löw, i. m. 111. s k. l.

egész férjhez menetelökig az anya felügyelete alatt maradtak, tőle sajátították el a háztartás összes teendőit, míg az irást és olvasást, a törvények ismeretét és az ősök említésre méltó tetteit az apától tanulták (Ex. 12, 26. Dt. 4, 10. Péld. 6, 20. Dán. 13, 3), mivel szoros értelemben vett iskolák a zsidóknál még nem voltak. A házi nevelés[1] föladata abban összpontosult, hogy a gyermekeket az állattenyésztés, föld- és szöllőművelés, valamely mesterség gyakorlati ismeretére tanítsa, s őket az Úr félelmére, igazi vallásosságra és a szülők iránti engedelmességre vezesse (Zsolt. 110, 10. Péld. 1, 7. Jób 28, 28). E cél elérésére a Példabeszédek könyve (főleg II. része, 10—22. fej.) valóságos aranyszabályokat foglalt magában.

A mi a tanítás módszerét illeti, erre nézve semmi adataink nincsenek; de ha a rabbik tanítása módjáról következtetést szabad vonnunk, a tanítás lényege a törvény anyagának folytonos beemlézésében állott, mi szakadatlan ismétlés (שָׁנָה) által történt. A tanuló kötelessége volt a törvénynek ezerféle intézkedését tüzetesen elsajátítani a vitatkozási módszer segítségével, s minél hivebben emlékezetébe véste tanítójának szavait, annál nagyobb dicséretet érdemelt. Krisztus korában, kivált a nagyobb városokban e célra külön *fiú-iskolák* (בֵּית הַמִּדְרָשׁ) épültek (Flav. Jos. Antt. XV, 10, 5), melyekben a tanító magasabb helyen (Lk. 2, 46. Csel. 22, 3), a tanulók pedig a földön ültek. Jeruzsálemben a templom csarnokaiban is tartottak előadást (Lk. 2, 46). Hogy ezek az iskolák mikor keletkeztek, biztosan megállapítani nem lehet.

A gyermekeket hihetőleg már a betöltött 12. évben nagykorúaknak tekintették (Lk. 2, 42); ezt tanítják a rabbik is, habár a politikai és jogi nagykorúság a 20. év betöltésével vette kezdetét.

Az a vallásos irány, mely az izraelitákat magzataik nevelésénél vezette, a gyermeki szívbe oltá a szülők iránti tiszteletet és szeretetet is (Lev. 19, 3. Dt. 5, 16), miből önkényt következik, hogy a gyermekek kötelessége volt elaggott szüleiket ápolni s eltartásukról gondoskodni. Egészen természetesnek találjuk tehát azt is, hogy a zsidó törvényhozásban az apagyilkosságról és a magzatelhajtásról még említés sincs téve, habár a fogamzás meggátlásának lehetőségét már régen ismerték (Gen. 38, 9). A gyermek-

[1] A nevelés fogalmát אמן, aman, רומם, rómém, ריבה, ribbá és גידל, giddél szavak, a szoktatást pedig חנך, chanak és טפח, tippach, a feddést יסר, jisszér fejezik ki. L. Löw, u. o. 131. s k. l.

kitevés, melyet Ezekiel (16, 5) mint pogány szokást kárhoztat, az izraelitáknál szintén csak igen ritkán fordulhatott elő. A későbbi időben Flavius Josephus szerint a magzatelhajtást a gyermeköléssel egyenlő bűnnek tartották és halállal büntették.[1] A törvény a szülői tekintély védelméről az által gondoskodott, hogy az oly gyermeket, ki szüleit szidalmazza, isteni átokkal fenyegeti (Dt. 27, 16). A szülői hatalom korlátozása szempontjából az apának nem volt szabad gyermekét rabszolgául eladnia (Lev. 25, 42), s habár az apa megsemmisíthette leánya fogadalmát, a meddig az a szülei házban tartózkodott (Num. 30, 4—9) s leányát mindenkor saját tetszése szerint adhatta férjhez vagy ágyasul, de idegeneknek nem volt szabad őt eladnia (Ex. 21, 7) s az apa joga a fiúk kiházasításánál, mely eleintén egészen korláttalan volt (Gen. 24, 3; 28, 2; 29, 16), később a törvény által némi módosulást szenvedett (Ex. 21, 9. Bir. 14, 2).

Az embert a különböző életkor szerint Jeremiás a néptudatnak megfelelően öt osztályba sorozza (6, 11), melyek a következők: a gyermek (עוֹלֵל), az ifjú (בָּחוּר), a férfi (אִישׁ), az öreg (זָקֵן) és az aggastyán (מְלֵא יָמִים). A gyermekkorba tartozott a csecsemő (יוֹנֵק), az elválasztott gyermek (גָּמוּל), továbbá a gyermek (יֶלֶד), míg a serdülő kor jelenségeiről a bibliában csak néhány célzást találunk (Ez. 16, 7. Én. 8, 8), s az ifjú megjelölésére az עֶלֶם szolgált, a teljesen kifejlett korú egyént pedig a גָּדוֹל fejezte ki. A mózesi törvényhozás csak három életkort különböztet meg: az ifjú kort, mely a 25. évig, a férfikort, mely 25—50-ig, és az öreg kort, mely az 50. évtől a késő vénségig terjedt.[2]

33. §. A cselédség.

Mivel a nagyobb gazdaságoknál a családtagok nem voltak elegendők a fölhalmozott munka elvégzésére, azért cselédek

[1] V. ö. R. J. Wunderbar, Biblisch-Talmudische Medicin. Riga u. Leipzig, 1853. IV. R. 24. l.

[2] A zsidók gyermeknevelésére vonatkozólag l. G. Fr. Oehler, «Pädagogik des A. Test.» Schmid, Pädag. Realencyclop. V. k. 668. s k. l.; továbbá Schenkel, Bibellexicon, II. k. 166. s k. l. Seidel, Über die Pädagogik der Proverbien. Halle, 1875. J. Simon, L'education et l'instruction des enfants chez les anciens juifs. Nimes, 1879. — Strassburger, Geschichte der Erziehung und des Unterrichts bei den Israeliten von der vortalmudischen Zeit bis zur Gegenwart. Stuttgart, 1885.

voltak szükségesek, kiket az izraeliták mindenkor a családhoz tartozóknak tekintettek. A cselédséget külön munkás osztály hijján a zsidóknál a többi népekhez hasonlóan rendszerint *rabszolgák*[1] képezték, kik leginkább hadi foglyok voltak, s mint ilyenek eladásra kerültek (Gen. 14, 21. Dt. 20, 14). De a Palesztinát környező, vagy ott lakó néptörzsek lakossága közül is számos embert rabszolgákul vettek meg (Lev. 25, 44—46), kiknek számát azok a gyermekek is szaporították, kik rabszolga szülőktől a gazda házában születtek (Gen. 14, 14. Ex. 23, 12). Az idegeneken kivül izraeliták is rabszolgákká lehettek nemcsak zsidó hitsorsosaiknál, de az ország pogány lakosainál is, ha valaki annyira elszegényedett, hogy magát vagy családját nem birta eltartani, s így kénytelen volt magát családostól együtt rabszolgául eladni (Ex. 21, 2. s köv.), vagy ha tolvajlást követett el és vagyona a lopott jószágért járó kárpótlás födözésére nem volt elegendő, s a károsult fél a tolvajt rabszolgául eladatni kivánta (Ex. 22, 3); s végül, ha az adós tartozását kifizetni nem birván, a hitelező őt családjával együtt törvény útján rabszolga gyanánt eladatta, hogy követeléséhez juthasson (IV. Kir. 4, 1. Neh. 5, 5. Mt. 18, 25). Egy rabszolga átlagos ára 30 sekel volt (Ex. 21, 20. s k.)

Mivel Mózesnek nem állott módjában a rabszolgaságot megszüntetni, legalább arra törekedett, hogy a szolgaság szomorú sorsát enyhítse, s cselédi viszonnyá alakítsa át. De a mózesi törvényhozás mindig különbséget tesz a zsidó és az idegen rabszolgák között. — Az idegen rabszolga urának kizárólagos tulajdonává lett, úgy hogy nemcsak munkájára, de személyére is tulajdonjogot nyert. A legnehezebb munkákat neki kellett végeznie, s amit munkájával keresett, vagy talált, a mi ajándékot kapott, az mind gazdáját illette; a női rabszolga gyermekei, akár szabadtól, akár rabszolga atyától származtak, szintén a tulajdonoséi lettek, s a szabadságot sem a hetedik évben, sem a jóbêl-esztendőben nem nyerte vissza, s a tulajdonos

[1] A rabszolga neve a héberben עבד, 'ebed, mi tulajdonképpen munkást jelent, a női rabszolgáé vagy cselédé pedig שפחה, sifchá, vagy אמה, ámá volt. V. ö. M. Mielziner, Die Verhältnisse der Sklaven bei den alten Hebräern. Kopenhagen, 1859. — M. Mandl, Das Sklavenrecht des Alten Testaments. Hamburg, 1868. — A. Grünfeld, Die Stellung der Sklaven bei den Juden. Jena, 1886. J. Winter, Die Stellung der Sklaven bei den Juden in rechtl. u. gesellschaftl. Beziehung. Halle, 1886.

halála után annak családja örökölte (Lev. 25, 46). Az idegen rabszolgát ura más zsidónak, sőt pogányoknak is eladhatta.

De azért a tulajdonos az általános emberi jogokat rabszolgájával szemben is köteles volt gyakorolni, s nem rendelkezett szabadon annak élete és épsége fölött. A törvény halállal büntette azt az izraelitát, ki rabszolgáját szándékosan megölte s a halál azonnal bekövetkezett (Ex. 21, 20. Lev. 24, 17. Num. 35, 18). Ha pedig szemét vagy fogát ütötte ki, vagy más súlyos testi sértést követett el rajta, s a rabszolga a bántalmat tanúkkal tudta igazolni, azonnal visszanyerte szabadságát. A tulajdonos bármikor fel volt jogosítva arra, hogy rabszolgáját elbocsássa, mely célból *szabadságlevelet* állított ki számára.

Az izraelita rabszolga sorsa sokkal jobb volt az idegenénél, mert urának csak az ő munkájához volt joga, míg feleségének és gyermekeinek szerzeménye magát a rabszolgát illette, éppen úgy az időközben kapott ajándékok és az örökség is. A gazda csak oly munkát végeztethetett vele, mely nem volt lealázó reá nézve; testvér gyanánt kellett vele bánnia (Lev. 25, 39. 40), sőt nejét és gyermekeit is köteles volt eltartani. Ha a szegény izraelita örökséghez jutott, vagy valamely rokona ki akarta őt váltani, szabadságát azonnal visszanyerhette azon összeg lefizetésével, mely hátralevő szolgálati kötelezettségével egyenértékű volt (Lev. 25, 50. s köv.) Az izraelita rabszolga azonkívül a hetedik évben is visszanyerte szabadságát, de ez nem a szombat-év volt, hanem a rabszolgaság kezdetétől számított hetedik esztendő. Épp így visszanyerte a jóbêl-évben is szabadságát (Lev. 25, 41. Jer. 34, 9) a nélkül, hogy a hatévi szolgálati időt ki kellett volna töltenie.[1] — Ha az izraelita rabszolga urához vagy családjához való ragaszkodásból, vagy bármely más okból nem akart fölszabadulni, hanem örökös szolgaságra szánta magát, e szándékát az elüljárók előtt kellett kijelentenie, kik fülét az ajtófélfánál árral átfúrták annak jeléül, hogy életfogytiglan jelenlegi ura házánál óhajt maradni (Ex. 21, 2. Dt. 15, 16). Az ilyen önkénytes szolgák iránt a család tagjai nagy bizalommal viseltettek, sőt

[1] Ha az izraelita rabszolga már eladásakor feleséges volt, vele együtt neje és gyermekei is visszanyerték szabadságukat; de ha nejét ura adta neki szolgasága alatt, e házasság a felszabadulással felbomlott s neje és gyermekei egész a törvényszabta időig rabszolgák maradtak (Ex. 21, 3. 4).

olykor a családi lajstromba is fölvették őket (Gen. 15, 2. I. Kr. 2, 34. Mt. 24, 45).

Ez általános szabályok alul azonban kivételt képezett az oly izraelita leány, kit atyja másnak ágyasul eladott. Ha a zsidó férfi a leánynyal nem akarta a viszonyt tovább folytatni, atyja az előbbi árért azonnal visszaválthatta őt, kivéve ha a tulajdonos a nőt fiának adta feleségül, ki csak váló levél által és az ok megnevezésével bocsáthatta el őt; ha a férj második feleséget vett is, jogai ez által semmiféle csorbát nem szenvedhettek Ex. 21, 10). Ellenkező esetben minden váltságdíj nélkül visszanyerte szabadságát (Ex. 21, 7—10). A törvény szerint az oly idegen nőt, kit az izraelita mint hadi foglyot vett birtokába és feleségül, de később megunt, szintén tilos volt eladnia vagy rabszolgául tovább tartania, hanem kívánságához képest szabadon kellett bocsátani (Dt. 21, 10—14).

A rabszolgák helyzete az izraelitáknál más nemzetekhez képest elég kedvező volt, mert ha a rabszolga urának durva bánásmódja következtében megszökött, nem volt szabad őt kiszolgáltatni, hanem bárhol letelepülhetett (Dt. 23, 16). Szombaton és ünnepeken úgy a zsidó, mint az idegen rabszolgák munkaszünetet tartottak (Dt. 5, 14. s köv.), a szombat-évben a nehezebb munkáktól fel voltak mentve s a földeken növő termesztményekben ők is részesültek (Lev. 25, 6).

A rabszolgáktól jól meg kell különböztetnünk a *napszámosokat* (שָׂכִיר), kik szabadok voltak s a felvállalt munkát napi bérért végezték. Ezeknek keresményét naplemente előtt ki kellett szolgáltatni (Lev. 19, 13). Voltak azonkívül *béresek* is, kik rendesen egy vagy három évre szoktak elszegődni; az ilyeneknek nemcsak munkája illette a gazdát, hanem minden oly dolog, a mit szolgálati ideje alatt talált vagy elfoglalt. A család tagjaihoz tartozókul tekintették a zsidók az oly árvákat, özvegyeket és szegényeket is, kik vagyonosabb rokonok vagy idegenek házában kerestek oltalmat, s a házi dolgokban a család segítségére voltak (Ex. 22, 22. Dt. 10, 18. s k.)

34. §. Társadalmi érintkezés; vendégszeretet.

Az ember az elszigeteltség által nem volna képes hivatását teljesíteni, s éppen azért önkénytelenül alkalmat keres a másokkal való találkozásra és a kölcsönös érintkezésre. Ebből származik a barátság, mely gyakran erősebb kapcsot képez a vérség kötelékénél is, mivel a lelki rokonságon alapszik; a barátságot pedig a társadalmi érintkezés tartja fönn.

A zsidók között a társadalmi érintkezést az Ábrahámtól, mint törzsatyától való közös származás tette bensővé, mely találkozás alkalmával az egymás hogyanléte után való tudakozódásban (Gen. 43, 27. Ex. 18, 7. Bir. 18, 15) és jó kívánatokban nyilvánult. A házba lépéskor és távozáskor békét kívántak egymásnak (שָׁלוֹם לְךָ), habár más üdvözlő formák is szokásban voltak, pl: «Isten legyen hozzád kegyelmes!» (Gen. 43, 29), «az Úr veled!» (Bir. 6, 12), «az Isten áldjon meg» (Rút 2, 4). Mivel tehát az üdvözlet jó kívánatokkal volt egybekapcsolva, azért áldásnak (בְּרָכָה) is nevezték. — A rokonok, barátok és egyenrangúak találkozáskor nemkülönbség nélkül (Gen. 29, 11) megölelték és megcsókolták egymást (Gen. 33, 4. Ex. 4, 27. I. Kir. 10, 1), a férfiak pedig egymás szakálát fogták meg, hogy azt csókkal illessék. A keletiek felfogása az udvariasságról azonban megkövetelte, hogy a nőket figyelmen kívül hagyják (Gen. 18, 10).

44. kép.

Az előkelőbbek iránt a tiszteletet meghajlással (l. a 44. képet) fejezték ki, melyet többször is ismételtek, mi néha térdhajtássá (IV. Kir. 1, 13) és egész földreborulássá fajult (Gen. 18, 2. I. Kir. 20, 41. Mt 18, 26. Mk. 5, 33). Ha valaki tevén vagy szamáron ült, az üdvözlet céljából le kellett szállania (Gen. 24, 64. I. Kir. 25, 23). Azonkívül az alantasok ajándékot, ruhákat, ékszereket sat. adtak a főbbeknek (Gen. 32, 13; 43, 11), kik azokat szintén ajándékokkal viszonozták (III. Kir. 10, 10). Társalgás alkalmával az alacsonyabb rangú harmadik személyben szokott magáról beszélni, szolgának nevezte magát (Gen. 18, 3. Bir. 19, 19), a fölebbvalót pedig urának (Gen. 24, 18. I. Kir. 26, 18). Az ifjak az öregebb és előkelőbb személyeket fölállás-

sal üdvözölték (Jób 29, 8), mit a törvény is sürgetett (Lev. 19, 32). Az udvariasság azt is megkövetelte, hogy az idősebb vagy előbbkelő személy szavait közbeszólás nélkül hallgassák, minden sértegetéstől tartózkodjanak és zajosan ne kacagjanak (Préd. 7, 7. Sir. 21, 29). A köpés valakinek jelenlétében nagy udvariatlanságot árult el (Jób 30, 10), míg az illendőség a talmúd szerint megkövetelte, hogy a tüsszentéskor siessenek az illetőnek jót kívánni. Távozáskor ismét meghajtás, jó kívánat és csókkal (Gen. 31, 55. Tób. 10, 12. Csel. 20, 37) váltak meg egymástól.

A zsidók már természettől fogva életvidor nép voltak, s maga az Úr szólítja fel őket a vidámságra (Dt. 16, 11), de azért mulatságaikról csak igen keveset tudunk. Az ifjak hangszerekben, énekben és táncban lelték örömüket (Thren. 5, 14), míg az öregebbek a helységek kapuinál levő szabad téren szoktak összegyűlni (Zsolt. 68, 13. Thren. 5, 14), hogy ott egymással társalogjanak, a magán- és közügyeket meghányják-vessék, a járó-kelőket szemügyre vegyék (Gen. 19, 1. Jób 29, 7) s a napi fáradalmakat kipihenjék. Faluhelyeken a kútaknál is össze szoktak jönni (Gen. 29, 3), hol a fiatalság dalolt és egymással enyelgett. A természeti ünnepek is számos alkalmat nyujtottak a társas összejövetelekre és mulatozásokra, minők voltak az aratás kezdete és befejezése, a szüret, a gyapjúnyirás, a nyájak zsengéinek feláldozása, melyek mind megannyi népünnepek valának. Ünnepszámba mentek a sz. helyekre, Silóba, Jeruzsálembe tett zarándoklatok is (Bir. 21, 19. Iz. 30, 29), továbbá egy hires prófétának megjelenése valamely községben (I. Kir. 9.), valamint az örvendetes családi események, pl. születés, körülmetélés, elválasztás, lakodalom stb. Kiváló alkalmakkor nyilvános ünnepségeket rendeztek, s a győzelmes hadvezért vagy királyt ének- és zeneszóval, tánccal fogadták, a nép örömujjongással üdvözölte (III. Kir. 1, 40) s azt kiáltozták: éljen a király (יְחִי הַמֶּלֶךְ, II. Kir. 16, 16), útját virágokkal és galyakkal hintették be (Mt. 21, 8. IV. Kir. 9, 13), sőt szőnyegeket és ruhákat terítettek eléje, ha pedig a bevonulás éjjel történt, fáklyás menetet rendeztek tiszteletére (II. Mak. 4, 22).

A *vendégszeretet* gyakorlását a zsidók szent kötelességnek tartották s megvetéssel sujtották az oly embert, ki házát nem nyitotta meg az útas előtt (Jób 31, 32). A későbbi időben a

vagyonosabbak házuknál külön vendégszobát (Mk. 14, 14) tartottak, s a zsidók nemcsak ismerőseiket, hanem egészen idegen embereket is felszólítottak, hogy hozzájuk betérjenek.[1] Az útast először üdvözölték, azután a házba vezették, hol előbb saruját levetette (Ex. 3, 5), miközben az előkelők házában egy e célra rendelt rabszolga segédkezett neki (Ján. 1, 27), lábát megmosták (Gen. 19, 2. Bir. 19, 21. Lk. 7, 44), mi a saruban járó keletieknél valóságos jótétemény, s étellel, itallal megvendégelték a nélkül, hogy neve vagy foglalkozása után tudakozódtak volna (Gen. 24, 33). A házigazda nem étkezett vendégével, hanem előtte állt, hogy szolgálatára lehessen (Gen. 18, 8). Szolgáiról és jószágairól szintén gondoskodtak, s az idegent szívesen ott fogták éjjeli szállásra is, mi alatt a gazda kötelességének tartotta vendégét minden bántalom ellen még életével is megvédeni (Gen. 19, 6). A gazda az idegent távozásakor egy darabig elkisérte, sőt a továbbutazásra a legszükségesebbekkel el is látta. (V. ö. Tit. 3, 13).

[1] A zsidók a vendégszeretet gyakorlását illetőleg csak a szamaritánokra nézve tettek kivételt, kiket vallási és politikai okokból annyira gyűlöltek, hogy még tartományukon is csak ritkán mentek keresztül, s inkább Pereának kerültek. (V. ö. Ján. 4, 4. Lk. 17, 11).

MÁSODIK SZAKASZ.

A ZSIDÓK FOGLALKOZÁSAI.

35. §. Az emberi foglalkozások kezdete.

Az ember csak testi és szellemi foglalkozások, a munka által képes életét fentartani, mert ez fejleszti ki a benne szunnyadozó erőket és tehetségeket, ez szerzi meg számára a valódi függetlenséget, mely úgy az egyesek, mint a társadalmak létének alapföltétele. Azért adta már a Teremtő az első embernek azt a parancsot, hogy a paradicsomkertet művelje, a bűnbeesés után pedig nemcsak büntetésül, de orvosszerül tette élete feladatává a fáradságos munkát, mely megfékezi és lelohasztja a testi kívánságokat és szenvedélyeket, melyek a tétlenséggel együtt az ember lelki romlását okozzák. A munka és küzdelem edzi meg az akaraterőt, ez teszi képessé az embert kitűzött életcéljának elérésére.

A földművelést és állattenyésztést az ember táplálkozása és ruházata teszi szükségessé. És csakugyan azt látjuk, hogy az ősszülők gyermekei közül Kain a földműveléssel, Ábel pedig az állattenyésztéssel foglalkozik (Gen. 4, 2), mi által az emberi nem művelődésének alapvetőivé lettek. Ezek a foglalkozások ugyanis számos eszközt szükségelnek, mi a különböző fa-, kő- és érc-eszközök készítését vonta maga után, míg a vadállatok elleni védelem a fegyverek készítésére vezetett. Az ekkép szerzett ügyesség lassankint a különböző *mesterségek* fejlődésének alapját vetette meg, melyeknek kezdetei mind az ősidőkbe nyúlnak vissza, mit a bibliának egyes célzásai és fogyatékos adatai is megerősítenek.

Az állattenyésztés nagykiterjedésű legelőket tett szükségesekké, mi az első embereket a nomád, vagyis vándor élethez szoktatta. Mivel azonban az állattenyésztés terményei az ember

életének föntartására nem elegendők, szükséges volt mellette a földet is művelni, hogy kenyérhez jusson. A földművelés idő folytán állandó lakásokhoz szoktatta az embereket, mi falvak és városok alapítására vezetett, sőt a művelődést is nagyobb mértékben előmozdította, mint a szerényebb igényekkel beérő nomád élet, mert nemcsak a mesterségek rendszeres űzését mozdította elő, hanem a különféle iparcikkek becserélése által megalapította a *kereskedelmet* is, mi a vagyonosodást nagy mértékben elősegíti, s magával hozza a polgári, társadalmi és állami viszonyok megalakulását, a tudomány és művészet föllendülését. Mindezekről a Genesis csak egyes hagyományokat örökített meg. Fölemlíti, hogy Kain volt az, ki az első várost vagyis bekerített s megerősített helyet alapította, míg Jubál a zenét, Tubalkain pedig az érc és vas feldolgozását találta fel, úgy hogy az emberiség már a vízözön előtti korban túllépte a műveltség kezdetleges fokát, míg a vízözön után gyorsan elszaporodván, városokat, sőt országokat és államokat alapít, melyeknek lakossága már a pátriárkák korában évezredekkel dacoló műveket képes létrehozni!

ELSŐ FEJEZET.

A GAZDÁLKODÁS.

36. §. A földművelés kifejlődése a zsidóknál.

Az izraeliták ősei Mezopotámiában állattenyésztéssel foglalkoztak s többnyire nomád életet folytattak. Midőn Ábrahám Úr földjéről Palesztinába költözött, szintén megmaradt korábbi életmódja mellett, de már Izsákról és Jákobról azt olvassuk, hogy a földművelést is űzték (Gen. 26, 12; 37, 7) a pásztorkodás mellett. Jákob egész családjával Egiptomban, a góseni buja legelőkön megtelepedvén (Gen. 47.), itt is az ősök életmódját folytatták úgy ő, mint ivadékai, de azon évszázadok alatt elsajátították a különféle mesterségeket (I. Kr. 4, 21. 23), a házak és városok építését (Ex. 1, 11), és legkivált a földművelést (Num. 20, 5, Dt. 11, 10), mit valószínűleg gyors elszaporodásuk tett szükségessé. Egiptom, hol a legrégibb időktől fogva nagyban űzték a rendszeres gazdálkodást és kertészetet, jó iskolául szol-

gált a zsidó népnek a földművelés[1] elsajátításában, melyre Kánaán földje különösen alkalmas volt, úgy hogy a zsidók főfoglalkozását az új hazában állandóan a földművelés képezte s Mózes a zsidó államot is erre az alapra fektette, s csak egyes törzsek (Rúbén, Gád, Simeon) maradtak meg az állattenyésztés mellett, mivel a reájuk esett országrészekben elterülő nagy legelőket legjobban így értékesíthették.

A mózesi törvényhozás számos oly intézkedést tett, mely igen alkalmas volt a föld termékenységének fokozására. Ilyenek voltak a birtok- és örökösödési jog, a szombat- és jóbêl-év megtartása, melynél fogva a földnek a nevezett esztendőkben pihennie kellett. Továbbá az a tilalom, hogy különféle magvakat nem volt szabad ugyanabba a földbe együtt elvetni.

A földművelés az izraelitáknál igen nagyra becsült foglalkozás volt (I. Kir. 11, 5. III. Kir. 19, 19. II. Kr. 26, 10), és kiváló gondot fordítottak reá. Az egyes birtokokat szorgosan körülhatárolták (I. Kir. 14, 14. Péld. 22, 28), sövényekkel vagy kőfalakkal bekerítették, hogy a vadállatok pusztításai ellen oltalmul szolgáljanak (Iz. 5, 5. Num. 22, 24), a különféle növényeket elkülönítették (Iz. 28, 25) s minden lehetőt elkövettek a föld termékenységének fokozására. Ez főkép a trágyázás és öntözés által történt.

Az izraeliták nemcsak közönséges *trágyát* (דֹּמֶן) alkalmaztak (*Iz. 25, 10. Lk. 14, 35), hanem mesterségest is, melynek készítéséhez különböző állati ganéjt, valamint erjedésbe ment növényi anyagokat és hamut használtak. A szántóföldeken a lábon hagyott szalmát[2] szántották alá vagy a tarlókra hajtott jószág ganéját alkalmazták trágyául (Ex. 22, 5. Jer. 8, 2), de a gyümölcsösöket és szőllőket (Lk. 13, 6) rendszeresen trágyázták. Az *öntözés* főkép akkor volt szükséges, ha az eső hosszabb ideig elmaradt; a locsolás a kertekre és a konyha veteményekre szorítkozott, s a szükséges vizet a forrásokból és patakokból csatornák (פַּלְגֵי מַיִם) segítségével (Jób 38, 25. Péld. 21, 1) vezették a földekre,

[1] Hogy az egiptomiak minő gondot fordítottak az okszerű földművelésre, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy róla rendszeres munkákat irtak. Ilyen volt pl. a mendesi Balus könyve, mely a gazdaság elméletét adta elő.

[2] Az a nézet, hogy a szántóföldeken lábon hagyott szalmát meggyujtották (Iz. 5, 24. Jóél 2, 3), hogy hamuja trágyát képezzen, nem valószinű, mert a Palesztinában uralkodó nyári szárazságban könnyen tűzveszélyt okozott volna.

melyeken néha hatalmas víztartó medencéket is készítettek. A palesztinai folyókat öntözésre nem lehetett használni, mert medrök nagyon mélyen fekszik.

Az izraeliták szorgalmát azonban mi sem bizonyítja annyira, mint a hegyek és dombok oldalain azok a terrászszerű területek, melyeket abból a célból egyengettek el, hogy a termő földet a téli hónapokban az eső és a hegyi vizek le ne hordják s hogy a művelésre alkalmas területek számát növeljék. Ily terrászok maradványai főkép Judeában láthatók, hol néha 60—80 is egymás fölé emelkedik, mert készítésöket a hegyek formációja, a kőzetek réteges volta nagyban megkönnyítette. Az így nyert területeket a kövektől megtisztították (Iz. 5, 1. 2. Jób 5, 23), földdel meghordták s azután beültették.

Ily megfeszített szorgalom tette lehetségessé, hogy Palesztina földje nemcsak nagyszámú lakosságát birta bőségesen táplálni, hanem hogy a külföldre is nagy mennyiségű gabonát, bort és olajat tudott szállítani s beteljesült az az isteni igéret, melyet az Úr népének prófétája által adott.

37. §. Földművelés.

A főtermesztmény, melyre az izraeliták kiváló gondot fordítottak, a búza és árpa volt, melyen kívül azonban tönkölyt, kölest, a hüvelyes vetemények közül babot, lencsét (II. Kir. 23, 11) és borsót, a fűszeres növényekből köményt és koriandromot (Iz. 28,

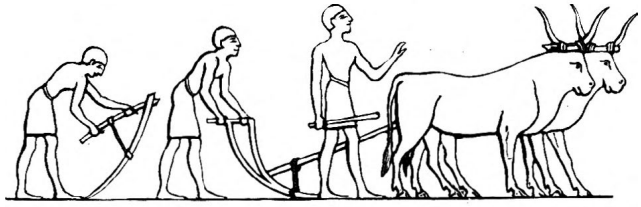

45. kép.

25), továbbá dinnyét, ugorkát (Iz. 1, 8) és lent (Józs. 2, 6) termesztettek. A parlagon heverő földek termővé tételére az ugarolás szolgált, melyet, valamint a már művelt földek fölszántását (חָרַשׁ) ekével (l. a 45. képet, mely Wilkinson szerint egiptomi mezei munkát tüntet föl) eszközölték. A zsidók régi ekéje nagyon

egyszerű volt. A fogantyúval vagy szarvval ellátott fába volt erősítve az ekevas (מַחֲרֵשָׁה), melyet időről-időre meg kellett élesíteni (I. Kir. 13, 20), s ehhez járult a rúd, az igavonó állatok befogására. Az eke elé rendesen két ökröt (I. Kir. 11, 7. Ám. 6, 13) vagy tehenet (Bir. 14, 18), néha pedig, valószínűleg porhanyó földnél szamarat (Iz. 30, 24) fogtak s jármuk (צֶמֶד) alsó része kötél által volt a rúdhoz erősítve. Ökröt és szamarat együvé befogni a törvény tiltotta (Dt. 22, 10). A jószág serkentésére hosszú botot (מַלְמָד) használtak, melynek végébe ösztöke (דָּרְבָּן) volt erősítve (Bir. 3, 31). A barázdákat (מַעֲנִית) valószínűleg csak hosszában húzták s a földet porhanyóvá tétele végett háromszor, sőt négyszer is fölszántották.[1] A fölszántott földet boronával (Iz. 28, 24. Jób 39, 10) egyengették el, mely vastag deszkából vagy hengerből állott.[2]

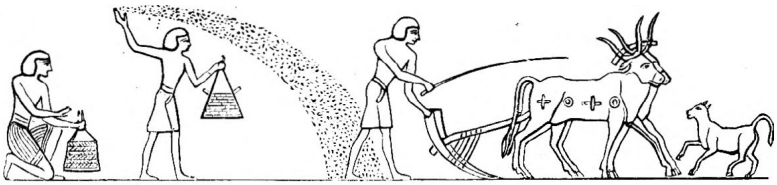

46. kép.

A *vetés* többnyire az októberi korai eső után vette kezdetét, mely esőzés időközönkint, s leginkább éjjel köszönt be. November közepén az árpát, s 3—4 hét mulva a búzát vetették el, míg a nyári és hüvelyes veteményekre (köles, lencse sat.) január végén és februárban került a sor. A magvető egyik kezében a vető magot tartalmazó edényt vitte, másik kezével pedig a földre hintette a gabonát (l. a 46. képet, mely egy thébai festmény után egiptomi gabonavetőket mutat), de a gondosabb gazdák a búzát a barázdákba ültették (Iz. 28, 25), hogy ez által annál bővebb terméshez jussanak, s a gabona százszoros magot is adott (Gen. 26, 12. Mt. 13, 8. s köv.) A már érni kezdő gabonára csőszök (Jer. 4, 17) vigyáztak, habár az éhező utasoknak meg

[1] Csak így magyarázhatjuk meg Iz. 37, 30. szavait, hogy az izraeliták az asszírok elvonulása után csak a harmadik esztendőben vethettek és aratthattak.

[2] V. ö. H. Vogelstein, Die Landwirtschaft in Palästina zur Zeit der Mischna. Berlin, 1894.

volt engedve, hogy éhségöket az érett gabonával csillapítsák (Dt. 23, 25. Mt. 12, 1). Az aratás Niszan 16-án vette kezdetét s először az árpát vágták le,[1] mely a búzánál 8—14 nappal korábban ért meg (Rút 1, 22). Az árpával csaknem egyidejüleg takarították be a hüvelyes veteményeket, végül a búzát és tönkölyt aratták le, úgy hogy az aratás csaknem 7 hétig tartott s a pünkösdi ünneppel ért véget.

A gabona levágására a sarló (חֶרְמֵשׁ) szolgált. Az arató (קוֹצֵר) bal karjával a magas szárú gabonát átölelte, s jobbjával a kalászokon alul levágta, melyeket a marokverő (מְעַמֵּר, Zsolt. 129, 7) kévékbe kötözött (l. a 47. képet) és rakásba hordott. A visszamaradt és elhullott kalászok, valamint az elhagyott kévék a szegényeket illették (Lev. 19, 9. 10). Az aratók fáradságos munkájok ideje alatt közönségesen pörkölt gabonával és ecetbe mártott kenyérrel táplálkoztak (Rút 2, 14). Az aratást nyomban a cséplés követte. Erre a célra vagy ideiglenes, nyári szérük (גֹּרֶן) szolgáltak, melyeket szabad ég alatt a helységek végén, rendszerint magasabb helyen egyengettek el, hogy a szórásra is alkalmasak legyenek (Oz. 13, 3. Jer. 4, 11), vagy állandó szérűk, melyek külön nevet is szoktak viselni (II. Kir. 6, 6). Csekélyebb mennyiségű gabonát, a köményt és a hüvelyes veteményeket cséphadaróval vagy bottal verték ki (Rút 2, 17. Bir. 6, 11. Iz. 28, 27), míg a nagyobb mennyiségű gabona megtisztítására háromféle módot használtak. Az első volt a *nyomtatás* (דּוּשׁ), melynél a szérűre jó vastagon szórt gabonát 4—5, egymás mellé fogott szarvasmarha addig taposta, míg a szem a kalászból mind kihullott, a szalma pedig egészen törekké vált (Oz. 10, 11. Mik. 4, 13). A második mód a *cséplő szán* (מוֹרג, vagy חָרוּץ) alkalmazása volt; ez a gazdasági eszköz két erős, és elől felhajló

47. kép.

[1] A gabonaérés ideje azonban Palesztinában nem volt mindenütt egyforma, mert míg Jerikó táján az árpát már április elején vágják, s a búzaaratás május derekán már véget ér, addig a partvidéken az aratás 8—10 nappal, a hegyek közt pedig 2—4 héttel később kezdődik. (V. ö. Robinson, Palästina, II. 504. és 597. l.)

pallóból állott, melynek alján lyukakat fúrtak s azokba éles kova-köveket erősitettek. Ezt a cséplő szánt aztán kövekkel megrakottan a jószág által az ágyás fölött húzatták, míg a gabona ki nem volt csépelve (II. Kir. 24, 22. Iz. 41, 15. *Jób 41, 21). A harmadik eszköz a *cséplő szekér* volt, melyet két gerenda közé alkalmazott hengerek alkottak. A hengerekre élesített vaskorongokat erősítettek, melyek vontatás közben a gabonaszárat egészen szecskává vagdalták [1] s az életet a kalászból tisztára kicsépelték (Iz. 28, 27. Péld. 20, 26). Izajás korában a cséplő szekérnél már lovakat is alkalmaztak. — A nyomtatás után a *szórás* következett (l. a 48. képet), mely munkát a nappali szélcsend miatt este vagy éjjel végezték (Rút 3, 2). A szórók két vagy többágú favillát vagy szóró lapátot használtak, s a polyvát szélnek eresztették vagy a szalmával (קַשׁ) együtt elégették (*Zsolt. 1, 4. Mt. 3, 12). A gabonát azután megrostálták (Ám. 9, 9) és garmadákban őrizték (Rút 3, 7) mindaddig, míg szekereken vagy teherhordó állatokon a csűrbe, magtárba (אוֹצָר, ἀποθήκαι, Lk. 12, 18), olykor pedig vermekbe (מַטְמוֹן) nem vitették, melyeknek nyílását úgy betakarták, hogy idegen szem nem vehette észre.

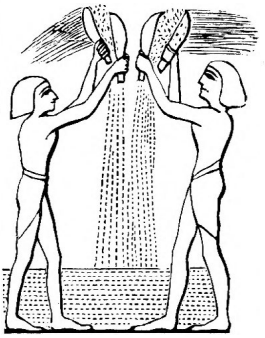

48. kép.

A *len*, melyet az egiptomiak főkép a Nilus deltája és Pelusium tájékán a legrégibb időtől fogva műveltek (Ex. 9, 31), s termelésével és feldolgozásával az izraeliták bizonnyal megismerkedtek, Palesztinában is korán meghonosult (Józs. 2, 6. Oz. 2, 5), s a zsidóknál a gyapjúval együtt minden házban található volt. A len szárítása, törése és feldolgozása az asszonyok feladata volt (Péld. 31, 13), s még a kócot is felhasználták zsinegek készítésére (Bir. 16, 9. Iz. 1, 31). A talmúd főkép Galileát említi, mint a lentermesztésre alkalmas területet s a zsidók lenvászna kiváló hírnévnek örvendett.[2] — A *pamutcserje* [3] ter-

[1] A cséplő szánt és szekeret az ó-korban dívó kegyetlen hadviselési módnál fogva nem ritkán arra is használták, hogy a hadi foglyokat velök egészen diribre-darabra vagdalják. (V. ö. II. Kir. 12, 31. Ám. 1, 3. Iz. 25, 10).

[2] V. ö. Rosellini, Monum. civ. I. 333. s k. l., Wilkinson, III. 137. s k. ll. — Misna, *Baba Kam.* X. 9. *Ketubóth* V. 5.

[3] V. ö. föntebb, a 36. lapot az 1. és 2. jegyzettel együtt.

meléséről a biblia alig tesz említést, de kétségtelen, hogy az izraeliták az egiptomiaknál ezt a hasznos növényt is megismerték, s mivel a belőle készült finom fonál és kelme nagyon becses volt, azért a termesztésére alkalmas talajon művelték is. (V. ö. I. Kr. 4, 21., hol egy bíborkészítő családról tétetik említés).

38. §. Olajfa- és szöllőművelés.

Az olaj az izraeliták háztartásában épp oly fontos cikk volt, mint a gabona és a bor; azért az olajfák művelésére mindenkor kiváló gondot fordítottak, a királyok pedig egész olajfa-erdőket ültettetének s tárházukban nagy mennyiségü olajat tartottak (I. Kr. 27, 28. II. Kr. 32, 28). Az olajfát az izraeliták főkép a dombos vidékeken és hegyeken, külön kertekben (כֶּרֶם זַיִת, Bir. 15, 5), dugványokról szaporitották, mert a száraz és homokos földet szereti. A legnevezetesebb olajtermő vidékek voltak a *Sefêlâ* (I. Kr. 27, 28), és az Ásér törzs területének egy része (Dt. 33, 24), míg Flavius József Galileát és Pereát, legkivált pedig a Generáreti tó partvidékét emeli ki (Bell. jud. II. 21, 2. III. 3, 3; 10, 8). Az olajfa igen lassan nő, s ápolásra alig szorul; legalább tiz év telik el, míg termőképessé lesz, de körülbelől harminc évre van szükség, hogy teljesen bő termést adjon.

Az olajfa törzse mintegy 30 láb magasra nő, mely fölött keskeny, szürkés zöld levelekből álló koronája terjeszkedik. E fa igen nagy kort ér el, s csak minden második évben terem; java korában átlag 30—50 liter olajat ád. Tavaszszal levelei közt fehér színü, fürtös virágokat hoz, melyekből zöld, később pedig barnafekete színü, cseresnye, olykor galambtojás nagyságu húsos bogyók fejlődnek ki. A bogyók, melyeknek magja kemény, szeptemberben vagy október elején érnek meg, de többnyire már éretlen állapotban le szokták póznákkal verni (Iz. 17, 6; 24, 13), mert az ily bogyókból nyert friss, fehéres olaj (יִצְהָר) izletesebb és minőségre nézve a legfinomabb. A fákon maradt olajbogyót a szegényeknek volt szabad leszedni (Dt. 24, 20). — Az összegyüjtött bogyókat az olajsajtóban[1] kicsumiszolták (Mik. 6, 15) vagy kipréselték,

[1] Valószinűleg ily olajsajtótól nyerte nevét az a kert is az Olajfák hegye tövében, mely a bibliában (Mt. 26, 36) Γεθσημανῆ (גת שמנא, Geth sámná) elnevezés alatt fordul elő, habár le Dieu és Hiller másképp származtatják. V. ö.

(l. a 49. és 50. képet, melyek Palesztínában talált régi olajsajtókat mutatnak). De mivel ezen eljárás folytán sok olaj kárba veszett volna, a már kicsumiszolt bogyókat olajos malomba[1] vitték s ujra kisajtolták; az ekkép nyert olaj csekélyebb értékü volt. Legkevesebbre becsülték a vad olajfa[2] (עֵץ שֶׁמֶן) gyümölcséből nyert olajat, melyet inkább kenésre használtak, míg kitünő fáját épületeknél alkalmazták (III. Kir. 6, 23), s galyait lombsátorok készítésére fordították (Neh. 8, 15).

Az olaj (שֶׁמֶן) nemcsak az ételek készitésénél, a lámpák táplálásánál, orvosszerül sat. nyert alkalmazást, hanem fontos kereskedelmi cikket is képezett. Hogy meg ne avasodjék, szük nyakú agyag-korsókban tartották, de a tovaszállításnál tömlőket alkalmaztak, mert a zsidó kereskedők Egiptomba (Oz. 12, 2) és Föníciába (Ez. 27, 17) nagy mennyiségü olajat szállítottak, sőt Sala-

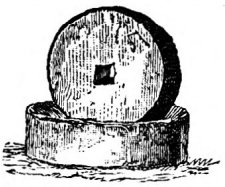

49. kép.

50. kép.

mon Hirám király iránti tartozását is részben olajjal egyenlítette ki (III. Kir. 5, 11). Valószinü, hogy az izraeliták az olajbogyót sós vizben is eltették, mint ez Szíriában most is szokás, és eledelül használták.

A szöllőművelésre alig van alkalmasabb ország Palesztínánál, mert a *száraz talajú dombok* és *hegyek*, a *forró napok* és *harmatos éjszakák* nagyban előmozdították a szöllő tenyészetét. Természetes tehát, hogy Kánaán földjén már ősrégi időktől fogva nagyban virágzott a bortermelés (Gen. 49, 11. Józs. 24, 13. Jer.

Winer, I. k. 424. l. Gethsemane c. — Olajsajtók maradványait jelenleg Palesztínának oly vidékein, pl. Chebrontól délre is találhatni, hol mostanság az olajfának hire-hamva sincs, mi e fák egykori rendkivüli elterjedését bizonyitja.

[1] Az olajos malmokat először a *talmúd* emliti, *M. Tehar.* IX. 8. *Menakh.* VIII. 46).

[2] Jól meg kell ettől különböztetnünk az *Elaeagnus angustifoliát*, a nálunk is tenyésző vadolajfát, mely csak külsejére nézve hasonlit az olajfához, de gyümölcse keserü és használhatatlan.

39, 10). A leghíresebb szőllőhegyek Éngedi (Én. 1, 13), Chebron (Num. 13, 24), Sekhem (Bir. 9, 27), a Karmel (II. Kr. 26, 10) és a Gilboa (III. Kir. 21, 1) tájékán voltak, de nevezetes volt a libánóni bor is (Oz. 14, 8), sőt a Jordánon túli tartományban is el volt a szőllőművelés terjedve.

A ki szőllőt (כֶּרֶם) ültetett, az a kiszemelt helyet előbb kőfallal (גָּדֵר) vette körül, hogy az esővíz a felásott és meglazított földet le ne hordja (Num. 22, 24); ha pedig kedvezőbb fekvésü volt, a sakálok, rókák, vaddisznók és a legelő jószágok pusztítása ellen sövénynyel (מְשׂוּכָה) kerítette be, míg a csősz és a munkások számára kunyhót vagy tornyot épített (Iz. 5, 2), mivel a szőllők a lakó helyektől kissé távol estek. Azonkívül a sziklába csumiszolót vésett, s miután földjét ásóval (יָתֵד) felásta s a kövektől megtisztogatta, szőllővesszőkkel ültette be. Az izraeliták a szőllőt rendkivül gondos ápolásban részesítették. A tőkét kapával (אֵת) többször megkapálták (עָדַר), gondosan felkarózták (Iz. 7, 23), a fölösleges kacsokat és vesszőket kacorral vagy metsző késsel (מְזַמֶּרֶת) eltávolították (זָמַר) s termőképességét az által is fokozták, hogy a tőkék közé semmiféle más növénymagvat nem vetettek (Dt. 22, 9). A zsidók főkép a fekete szőllőfajokat művelték (Iz. 63, 3. *Sir. 39, 31), de valószínű, hogy a fehér sem volt előttök ismeretlen.

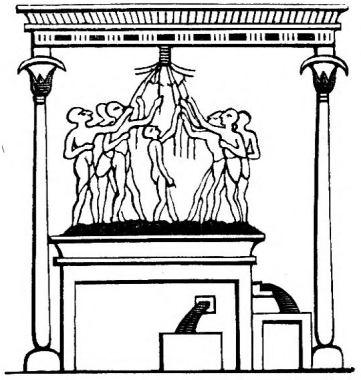

51. kép.

A *szüret* (בָּצִיר) közönségesen szeptember közepén vette kezdetét[1] s valóságos ünnep volt, melyet énekszóval, tánccal és örömujjongatással (הֵידָד) fűszereztek. A szőllőt kosarakban csumiszolóba hordták, hol mezítláb taposták ki a mustot (Bir. 9, 27. Iz. 16, 10. Jer. 25, 30. l. az 51. képet, mely Wilkinson szerint egiptomi csumiszolót mutat). A csumiszoló (יֶקֶב) többnyire sziklába faragott, vályúszerű (Jóél 3, 13) mélyedés (גַּת) volt, fenekén nyílással ellátva, melyet sűrü rácsozat zárt

[1] Jóllehet a szőllő Júda hegységében már július hónapban megért, s Flavius Josephus szerint a genezáreti meleg rónán tíz hónapon keresztül lehetett érett szőllőt szedni (Bell. jud. III. 10, 8).

el, hogy a szöllőmagvakat feltartóztassa.[1] Alatta volt a szintén sziklába vésett kád, mely a csumiszolóból lefolyt must (תִּירוֹשׁ) befogadására szolgált (Iz. 63, 2). A kisajtolt mustot vagy roppant agyag korsókba (Jer. 48, 12) tették, melyeket belül jól kiszurkoltak és nyitva hagytak, vagy tömlőkbe (Jób 32, 19. Mt. 9, 17) töltötték, melyek, ha nem voltak elég erősek, erjedés alkalmával könnyen megrepedtek. A mustot a zsidók frissen itták (Bir. 9, 13. *Oz. 4, 11), vagy szöllőiznek főzték be (Gen. 43, 11. Ez. 27, 17) vagy bornak (יַיִן) erjesztették meg, melyet gyakran huzamosabb ideig a seprőn (שְׁמָרִים) hagytak, hogy ereje annál nagyobb legyen (Iz. 25, 6. Jer. 48, 11). Az erjedés elmultával a bort rendszerint lehúzták, s a korsókat (l. az 52. képet, mely egy pompeji bas-relief után római amforákat mutat) beszurkolták vagy gipszszel elzárták, és hűvös kamrában vagy pincében tartották. A bort ivás előtt közönségesen megszűrték (Iz. 25, 6. Jer. 48, 11). Nem volt ismeretlen az izraeliták előtt a szöllő megaszalása sem (צִמּוּקִים, I. Kir. 14, 3. Ez. 27, 17), melyet olykor téglaformába préseltek (אֲשִׁישָׁה, II. Kir. 6, 19. Oz. 3, 1).

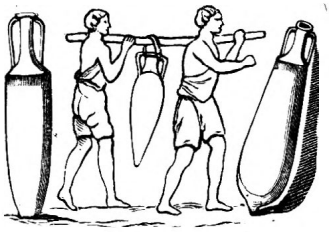

52. kép.

39. §. A kertészet.

Ámbár a biblia a gyümölcstermelést hallgatással mellőzi, az a körülmény, hogy Palesztína gyümölcsfákban bővelkedett, valószínűvé teszi, hogy az izraeliták erre a gazdasági ágra is nagy

[1] Hogy a csumiszoló néha meglehetős nagy mélyedéssel birt, az is mutatja, hogy Gideón a midianiták elől búzáját el akarván rejteni, a csumiszolóban csépelte ki azt (Bir. 6, 11). Robinson a Hablehnál felfödözött csumiszolót következőleg írja le: «E célra a talaj egyik sziklarétegét használták föl; a felső részen, déli irányban egy lapos kád volt kivésve, mely négyszögben 8 láb és mélységre 15 hüvelyk volt s feneke lassan észak felé lejtősödött. A kő vastagsága, mely északi végén meg volt hagyva, csak 1 lábnyi volt. 2 lábnyival lejebb, ugyanazon az oldalon egy kisebb kád volt kivésve, mely négyszögben 4 láb, s mélységre 3 láb volt. A szöllőt tehát a felső, lapos kádban széttaposták s a nedv a fenéken levő lyukon, mely még látható volt az alsó kádba folyt.» — Neuere bibl. Forschungen. 178. l.

figyelmet fordítottak. A gyümölcsösöket rendszerint a városok és falvak közelében, a szőllőkkel együtt akkép ültették, hogy a kert egyik részét szőllő, más részét gyümölcsös vagy veteményes gyanánt használták. A kertek (גַּן)[1] ültetésénél különösen oly helyeket választottak, hol kis folyó vagy patak csörgedezett (Num. 24, 6. Dt. 11, 10), mert igy az öntözésre szükséges vizhez könnyü szerrel hozzáférhettek. Ha ily természetes vizforrás hiányzott, apró tavakat (Préd. 2, 6) vagy pedig mesterséges vízvezetéket készítettek, hogy a kert mégis locsolható legyen. Oltalmáról a törvény gondoskodott (Dt. 20, 19), a mennyiben a gyümölcsfákat tilos volt még az ostrom alkalmával is kivágni vagy elpusztitani. A gyümölcsfák közt első helyen említendő a füge, a melyet nemcsak ízletes termése, hanem árnyékos lombja miatt is szerfölött kedveltek s a szőllővel együtt a jólét képeül használtak (Mik. 4, 4. Oz. 2, 5)

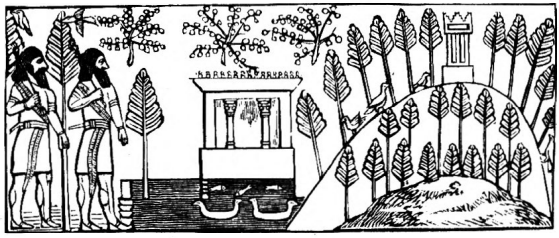

53. kép. Asszir park.

Kívüle a gránátalma- és mandulafa, a trópikus hőségü Jordán-völgyben a datolyapálma, a pisztácia és a vad füge (szikomór), a hüvösebb helyeken pedig a diófa (Én. 6, 10) is dúsan tenyészett. Az alma sem volt ismeretlen.[2]

Míg az egyszerű kertek gazdasági célokra szolgáltak, addig a gazdagok és királyok oly nagy kiterjedésü s parkszerű ültetvényeket vagy *díszkerteket* (פַּרְדֵּס, Préd. 2, 5. Én. 4, 12. παράδεισος, Dán. 13, 7. l. az 53. képet, mely asszir parkot ábrázol) létesitettek, melyeknek főcélja a gyönyörködtetés volt.[3] Hogy az ily díszkertek az izraelitáknál

[1] A héber *gan* a גָּנַן (gánan), oltalmazni, tehát bekeríteni szóból származik, a mint a magyar kert szó is egy a kerít ige gyökerével, s a hasonló értelmü szók sok egyéb nyelvben.

[2] Némelyek az alma (תַּפּוּחַ) alatt tévesen a narancsot szokták érteni.

[3] A *pardész* elnevezés a sémi és nyugati nyelvekbe az óperzsából jutott, hol keritést jelent, mint a görög χόρτος is. V. ö. SCHEGG, Bibl. Archaeol. 198. lap.

csakugyan szokásosak voltak, nemcsak a zsidóknak a természeti szépségek iránt való érzékökből és költőik mesteri leirásaiból következtetjük, hanem abból is, hogy a forró keleten valóságos szükséglet volt a hűsítő árnyék, melyet csak lugasok, sűrü lombú fák, cserjék és terjedelmes ültetvények által érhettek el; de természetes, hogy a gyümölcsfák és egyéb fűszeres illatú növények szintén helyet foglaltak. Virágok azonban, a mi díszkertjeinkhez képest nem igen voltak, mert egyrészt a gazdag keleti flóra mellett egészen köznapiaknak tetszhettek, másrészt a forróságtól rövid idő alatt elhervadtak.

Jeruzsálemben Salamon[1] volt az első (Préd. 2, 5. s köv.), ki díszkerteket ültettetett, melyeket a még most is meglevő hatalmas víztartókból öntöztek. Példáját azután a vagyonosabb családok is követték, melyek a díszkerteket nem csupán pihenésre és üdülésre, hanem temetőhelyül (IV. Kir. 21, 18. Ján. 19, 41), oltárok és bálványszobrok fölállítására (IV. Kir. 16, 4. Iz. 1, 29), fürdő helyül (Dán. 13, 17) vagy a magánájtatosság (Mt. 26, 39) elvégzésére is használtak. A kertek művelése és fentartása a kertészek feladata volt, s a nagyobb ültetvényeknél őröket és felügyelőket (Ján. 20, 15) is alkalmaztak.

40. §. Az állattenyésztés.

Palesztinában az állattenyésztés nemcsak a pátriárkák korában virágzott, a kiknek nomád élete folytán azok egyedüli foglalkozását képezte (Gen. 13, 3) s gulyáikkal Kánaán termékeny legelőit messze bebarangolták, hanem utódaik, az izraeliták Egiptomban, Gósen földjén is kizárólag baromtenyésztéssel foglalkoztak (Gen. 47, 4). Kánaán földjének elfoglalása után főkép a keleti Jordántartományban lakó törzsek üzték nagyban az állattenyésztést, mit Gileád és Básán vidékének kitünő legelői tettek lehetővé (Num. 32, 4) s az itt lakó törzsek nyájaikkal és gulyáikkal sokszor az Eufrát folyóig is elbarlangoltak. De a nyugati Jordántartomány földmüvelői is hatalmas gulyákat tartottak (I. Kir. 25, 2), melyeknek legelőit (מִדְבָּר) Júda pusztája, a sáróni sikság

[1] Salamon legnagyobb díszkertje Betlehemhez közel, *Étámban* volt, melynek öntözésére hatalmas vízmedencéket építtetett, melyek közül három még most is látható.

és a Negeb, vagyis a Judeától délre, egész Kádesig terjedő terület szolgáltatták. Az állattenyésztés a földmivelés mellett azért nyert nemzetgazdasági jelentőséget, mert a szarvasmarhák és szamarak a mezei munkákhoz, a szekerek húzásához és a teherhordáshoz voltak szükségesek, míg az apró marhák, minők a juhok és kecskék, húst, tejet, szőrt és gyapjat szolgáltattak, tehát számos életszükséglet födözésére voltak használhatók. A gyapjúnyírás olykor valóságos családi ünnep volt (I. Kir. 25, 2. II. Kir. 13, 23), melyre a jóbarátokat is meghívták. A gyapjút eleinte kitépték, de az izraeliták már ollóval nyirták.

Az állattenyésztéssel járó munkákat részben a tulajdonosok és gyermekeik, részben a cselédség, a szolgák és szolgálók végezték. A jószág húsvéttól egész Marchesván (nov.) hónap közepéig a legelőkön, szabad ég alatt volt, míg éjjelre a kőből rakott *aklokba*, vagy cserényekbe hajtották (גְּדֵרוֹת הַצֹּאן vagy מִכְלָא, αὐλή, Lk. 2, 8), melyek rendszerint egymásra rakott terméskövekből készültek, s közepükön néha torony állott (Iz. 1, 8. II. Kr. 26, 10), hol a vadállatok rablótámadásai ellen a pásztorok fegyverrel őrizték őket. Szokás volt a juhokat barlangokba is hajtani (I. Kir. 24, 3. 4). Mivel a nyájak őrizete nagy felelősséggel járt s a pásztort kártérítésre kötelezte, ha a vadállattól elragadott jószágot, vagy annak legalább egy részét igazolásul felmutatni nem tudta (Ám. 3, 12. Ex. 22, 12. Gen. 31, 39), a nyájat minden reggel és este meg szokták olvasni (*Ez. 20, 37), s kiváló éberséggel őrködtek fölötte. A pásztorok (רֹעִים) fegyverzetét a bot képezte, mely felül kampóval birt, hogy a juhász a jószág lábát elfoghassa; azonkivül néha parittyája is volt (I. Kir. 17, 40), hogy az általa kiröpített kövekkel az elszéledő juhokat visszaterelje. A nyáj őrizetére, úgy látszik, már kutyákat is használtak (Jób 30, 1. Iz. 56, 10). Gazdagabb emberek a pásztorok mellett egy főpásztort is alkalmaztak (שַׂר מִקְנֶה, Gen. 47, 6. ἀρχιποιμήν, I. Pét. 5, 4), ki a többi cselédségre ügyelt, s az ő mulasztása folytán keletkezett károkért felelősséggel tartozott. A pásztorok öltözete szegényes és az időjárás viszontagságaihoz mért volt. Zordonabb időben, vagy vihar alkalmával fejükre húzott juhbőr védte őket (Jer. 43, 12). Béröket nem pénzben, hanem természetben kapták. A tejnek és készítményeinek, valamint a szaporulatnak és a gyapjúnak egy része a pásztorokat illette ugyan, de ez a bér oly csekély volt, hogy csak szűkesen élhettek meg belőle

s korántsem állt arányban a pásztorok terhes munkájával. Az eltévedt jószágot visszahozni, az elveszetteket fölkeresni, a sebesülteket bekötözni, a betegeket orvosolni, a fáradt, vagy gyönge bárányokat ölben hordani, s az időjárás mindenféle viszontagságait elviselni nem kis feladat volt, s ezekhez járult az itatás is.

A jószágot rendszerint dél tájban hajtották a kúthoz vagy ciszternához, mely mellett a *vályú* (שֻׁקֶת) állott. Ebbe kellett a pásztoroknak a vizet merni, mely munkában a férfiak a nőket megelőzték (Gen. 29). Mivel a kútak és ciszternák birása életkérdést képezett a nyájakra nézve, könnyen érthető, hogy a pásztorok nem egyszer harcba is keveredtek egymással az itatás miatt (Gen. 21, 25). A jószágokat a téli esőzések idején istállókba hajtották, hol szénával, szecskával, polyvával vagy sós gabonával tartották őket (Péld. 27, 25. Iz. 11, 7; 30, 24. Ám. 7, 1. l. az 54.

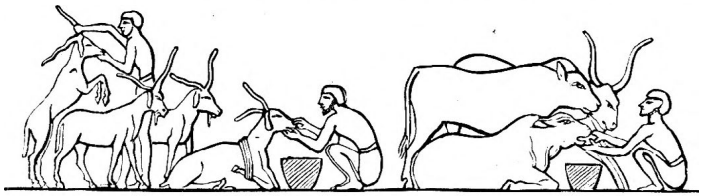

54. kép.

képet, mely egy beni-hasszáni festmény nyomán egiptomi pásztorokat mutat).

A zsidók jószágállományának legnagyobb részét az apró marha (צֹאן) vagyis juh[1] és kecske képezte, mely a pusztákon és Palesztina dombvidékének legelőin tartózkodott, mig a szarvasmarhák leginkább Básán vidékén és a sáróni síkságon (I. Kr. 27, 29) tenyésztek. A biblia tanusága szerint a nomád izraeliták már korán ismerték azt a juhász-fogást, melylyel tarka és pettyegetett bárányokat szereztek. Jákob ugyanis az üzekedés idején a jószá-

[1] A talmúd ezt tanácsolja: «Add el földedet, hogy juhokat végy rajta, de ne a juhokat, hogy földet várárolj». — «A ki gazdag akar lenni, az állattenyésztéssel foglalkozzék». — Hogy az állattenyésztést mily nagy mértékben űzték az izraeliták, azt a következő adatok eléggé megvilágosítják: Salamon király háztartásában évenkint 3650 hízott és 7300 legelő marha, 36,500 juh fogyott el (III. Kir. 4, 23); Nábálnak 3000 juha és 1000 kecskéje volt (I. Kir. 25, 2). A salamoni templom felszentelésénél 22,000 tulkot és 120,000 juhot mutattak be hálaáldozatul (III. Kir. 8, 63) s Flavius Jos. (Bell. jud. VI. 9, 3) évente 256,000-re teszi a húsvéti bárányok számát.

gok vályujába héjától helyenkint lehúzott, tarka vesszőket tett, melyeket a kosok a fajzás hevében látván, a juhok ennek következtében mind tarka bárányokat ellettek (Gen. 30. f.) Mivel a zsidók a szamarakat csupán teherhordásra használhatták, a későbbi korban nem tartották őket oly nagy számban, mint a pátriárkák (Gen. 12, 5. Jób 1, 3). Tevék még Dávid korában is nagy számmal voltak, melyeket a Vörös-tenger kikötőibe érkezett árúk szállítására használtak, de később kevés tevéjük volt az izraelitáknak (I. Kr. 27, 30). Dávid, de főkép Salamon alatt a lótenyésztés is annyira föllendült, hogy az öszvérek és szamarak használatát (Bir. 10, 4. II. Kir. 13, 29. III. Kir. 1, 33) a lovaké váltotta fel, s a királyok és előkelők nemcsak lovaglásra, hanem kocsijaikban is alkalmazták (IV. Kir. 9, 21. Iz. 30, 16. Ám. 4, 10), míg később a mezei munkáknál, nyomtatásnál (*Iz. 28, 28) is használták, habár Palesztina hegyes vidékén a biztosabb járású öszvért és szamarat nem szoríthatták ki teljesen.

A mózesi törvényhozás az állatokkal való bánásmódra vonatkozólag több nevezetes intézkedést tett, melyek az Istentől megállapított természeti rend föntartását célozzák. Az állatok kiherélését[1] (Lev. 22, 24), a nyomtató jószág szájának bekötését (Dt. 25, 4) eltiltja, míg a törvény némely parancsa az állatok túlságos megterhelését és kinzását akarja meggátolni (Ex. 23, 5. Dt. 22, 4), midőn a zsidóknak kötelességükké teszi, hogy az elesett jószágot fölsegéljék, s szombaton az állatokat pihenni hagyják (Ex. 20, 10. Dt. 5, 14). Az állatok iránti részvét folyományának kell tekintenünk azt a tilalmat is, hogy nem szabad az anyaállatot fajzásával egy napon levágni (Lev. 22, 27), a nyolc naposnál ifjabb állatot megölni és feláldozni (Lev. 22, 28) s a madarat fiaival vagy tojásaival együtt fészkéből kiszedni, hanem szabadon kell bocsátani (Dt. 22, 6. 7). Tilos volt az ökröt és szamarat is együvé fogni, mert így a gyöngébbnek nagyobb munkát kellett volna végeznie (Dt. 22, 10), mi bizonynyal állatkínzás lett volna, holott az igaz még az állatok iránt is részvéttel viseltetik (Péld. 12, 10).

[1] Némelyek szerint itt a törvény csak a herélt állatok feláldozását tiltja el, de az általános nézet később a herélésre vonatkoztatta, mi Fl. Jos. (Antt. IV. 8, 40) szavaiból kétségtelenül kitünik.

41. §. Vadászat és halászat.

A vadászat (צַיִד), melynek ősatyja gyanánt a hagyomány *Nimródot* említi (Gen. 10, 9), már a nomád életet folytató hébereknél is szokásban volt (Gen. 25, 27) s hogy a földmívesek és pásztorok e kellemes időtöltésnek örömest áldoztak, kétségtelenné teszi ez a közmondásossá vált kifejezés, melyet Mózes használt: «Mint Nimród, erős vadász az Úr előtt» (Gen. 10, 9).

Palesztinában a zsidókat a gazdag vadállomány szintén vadászatra ösztönzé. Galilea vadon hegyeiben és a Karmel tájékán most is sok a farkas, medve, róka, sakál és hiéna, sőt a párduc, vaddisznó, szarvas, gazella, nyúl és a ragadozó madarak több faja sem ritka. S noha Palesztina hajdani sűrűbb népessége mellett valószinü, hogy az akkori vadállomány nem volt oly jelentékeny, mint a mostani, a biblia tanusága szerint (Bir. 15, 4) a dúvadak néha-néha mégis nagyon elszaporodtak, mi a lakosságot a vadászatra kényszerítette. A vadászat a zsidóknál nem képezett rendes kereseti forrást soha, de az a számos hely, melyben a biblia a vadászatról említést tesz, az a sok kép, mely a vadászéletből van merítve, kétségtelenné teszi, hogy mig a pásztorok csöndes életmódjuknál fogva csupán a kártékony vadak ártalmatlanná tételére szorítkoztak, addig az előkelők, sőt a királyok is gyakran hódoltak a vadászat férfias mulatságának[1]. A vadászat a zsidóknál bizonynyal épp úgy folyt le, mint egyéb ókori népeknél, s nem egy hős szerencsés vadászkalandjának köszönte későbbi hírnevét, mint Sámson, ki egy fiatal oroszlánt megfojtott s egész sereg sakált összefogdosott; Benaja, ki hó idején ölte meg a verembe ejtett oroszlánt (II. Kir. 23, 20).

Fegyverekül az íj és nyíl, a tőr (l. az 55. képet, mely Rawlinson szerint oroszlánnal küzdő asszír királyt mutat), a dárda, lándzsa és a gerely szolgáltak, sőt olykor a parittya (קֶלַע) is használatban volt (I. Kir. 17, 40. Ez. 19, 4. Jób 41, 19); a dorongot csak ritkán alkalmazták a gazella elejtésére. A vadász rendesen felső öltönyét levetvén, egyedül, vagy társai kiséretében indult a vad fölkeresésére és üzésére. Az üldözés helyett azonban olykor-

[1] Flavius Jos. említi (Bell. jud. I. 21, 13. Antt. XVI. 10, 3), hogy Heródes király lóháton vadászván, egy nap alatt 40 vadat ejtett el.

olykor *háló* (מִכְמָר, Iz. 51, 20., מָצוֹד, Jób 19, 6), *csapó* és *hurok* segítségével igyekeztek a vadat elevenen kézre keríteni (Jób 18, 8. *Zsolt. 10, 9. Sir. 27, 22. Iz. 51, 20). A nagyobb ragadozókat nem ritkán felül betakart *vermek* (פַּחַת) ásása által iparkodtak foglyul ejteni (*Ez. 19, 4. 8. Zsolt. 9, 16).

55. kép.

A biblia ugyan nem említi határozottan a vadászebeket (mert a זַרְזִיר, *Péld. 30, 31. az *agarat* nem jelenti), de mégis valószinü, hogy a zsidók már Heródes kora előtt alkalmazták őket (Flavius Józs. Antt. IV. 8, 9), mert a régi egiptomiak, asszírok és babiloniak a vadászebek használatát jól ismerték, sőt velök nagy hajtóvadászatokat is tartottak.

A *madarászat* szintén kedvelt foglalkozás volt, mihez többféle készüléket használtak. Ilyen volt a *tőr*, *hurok*, a *csapórece* (פַּח), mely egy felállító fával úgy volt ellátva, hogy a madár reárepülésekor a földön elrejtett rece fölburrant s a madarat behálózta. A madarak csapatos kézrekerítésére a *nagy hálót* (רֶשֶׁת) alkalmazták, melyet lazán földbe szúrt karókkal a föld felett kifeszítettek, s a levegő szárnyasait a háló alá szórt eledellel vagy hívogatóval oda csalták, mire a madarász a hálót a mit sem gyanító madarakra húzta (Oz. 7, 12. Péld. 1, 17). A *csapó*

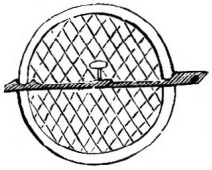

56. kép.

57. kép.

kalitka (כְּלוּב, l. az 56. és 57. képet Rich szerint, melyek közül az első felállított és nyilt csapó kalitkát ábrázol, míg a másik ugyanazt zárva tünteti föl, midőn a madarat már megfogta),

melybe hívogatót szoktak tenni, szintén használatos volt. Ennek csapó-ajtaját a rejtekben ülő madarász azonnal lecsaptatta, ha a madár a kalitkába repült (l. az 58. képet).

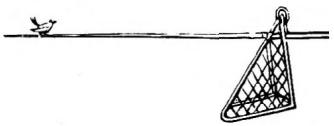

58. kép.

A *halászat* (דִּוּגָה) régtől fogva közkeletű foglalkozás lehetett a zsidóknál, kik Egiptomban annyira hozzá szoktak a halevéshez (Num. 11, 5), hogy később Palesztinában is űzték a halászatot oly helyeken, hol a halbőség jó sikerrel kecsegtette őket. Ilyenek voltak a Genezáreti tó, melynek vizében tömérdek harcsa és spár, a Jordán és mellékfolyói, melyekben márna is nagy mennyiségben volt található. Hogy a zsidók barátjai voltak a halnak, Jeruzsálemben a *halas kapu* nevezet (II. Kr. 33, 14. Szof. 1, 10. Neh. 3, 3; 12, 38) is mutatja. E név onnét származik, hogy ezen a helyen volt a *halpiac,* hol tiruszi kereskedők besózott és szárított halat árultak (Neh. 13, 16).

Krisztus korában a halászat már rendes keresetforrást képezett (Mt. 7, 10; 14, 17; 15, 34. Lk. 24, 42) és számos halászcsónak szeldelte a Genezáreti tó hullámait. A halászati jog a rómaiakat illette, kik bizonyos bérösszegért a halászatot vállalkozóknak adták ki. A halászok rendszerint éjszakának évadján (Lk. 5, 5. Ján. 21, 3), könnyü ruházatban szálltak a dereglyébe, mely ruhát munka közben egészen is levetették (Ján. 21, 7). A halfogásra a *horgon* (חַכָּה, vagy סִיר, Iz. 19, 8. Hab. 1, 15. Mt. 17, 26) *csáklyán* és *szigonyon* (צְלָצַל דָּגִים) kívül rendesen *hálót* (מְצוֹדָה) használtak (l. az 59. képet, mely hálóját igazgató asszir halászt tüntet föl), és pedig *húzó* hálót (מִכְמֶרֶת, σαγηνη), mely a vízbe vettetvén, nehezékekkel ellátott alsó része a fenékre sülyed[1], míg felső része a vízszínen libeg, s körülkerítve a benne levő

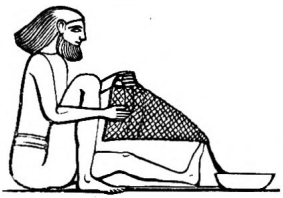

59. kép.

[1] A berlini múzeumban látható ily ólomsúlyokkal ellátott ó-egiptomi húzó háló.

halakat összefogdossa (Iz. 19, 8. Mt. 13, 47); továbbá a *merítő* hálót (חֵרֶם, δίκτυον, Mt. 4, 20. Lk. 5, 4), melyet a halászok csak akkor vontattak a partra, ha nagyon meg volt terhelve, s így attól kellett tartaniok, hogy elszakad a kihúzáskor. A halakat sokszor állukon keresztül húzott vaskampóval (חוֹחַ) együvé fűzték (Jób 40, 21) s a vízbe visszaeresztették, hogy elevenen vihessék piacra.

MÁSODIK FEJEZET.

IPAR ÉS KERESKEDELEM.

42. §. A mesterségek kifejlődése és gyakorlása.

Azon egyszerü életmód mellett, melyet a pátriárkák folytattak, kik szükségleteik födözéséről a fonás és szövés, a fa- és érc-eszközök készítése által maguk gondoskodtak, az ipar nem fejlődhetett ki az izraelitáknál, mert a finomabb kelméket és ékszereket csere útján az iparűző szomszéd népektől szerezték. De midőn Egiptomban a polgárosult életmód követelményeivel megismerkedtek és azt a virágzó ipart látták, melyről uj tartózkodási helyök már az ó-korban híres volt, csakhamar elsajátították a mesterségeket és a művészetet. Hogy az izraeliták minő ügyességre tettek szert a mesterségek gyakorlásában, annak legékesebben szóló bizonyságai a frigyszekrény, az isteni tiszteléthez szükséges edények, remek szövetek és hímzések, melyeket Izrael fiai minden idegen segítség nélkül készítettek (Ex. 35, 30. s köv.) A mesterségeket a zsidók nem rabszolgák által, hanem maguk gyakorolták s a mesterek nem képeztek külön kasztot, mint Egiptomban, mert az izraelitáknál teljes iparszabadság uralkodott és voltak olyanok is, kik többféle mesterséget űztek, de egyes iparágak bizonyos családoknál öröklődtek[1].

Kánaán földjére visszatérvén, az ország őslakóinál és a fönicieknél virágzó ipar bizonynyal emelőleg hatott a mesterségek gyakorlására, melyek azonban a bírák idejében támadt zilált viszonyok következtében annyira hanyatlottak, hogy utoljára már az egész országban nem akadt kovács (I. Kir. 13, 19. s köv.), s

[1] V. ö. L. Löw, Gesamm. Schriften, II. k. 142. s k. ll.

a zsidók kénytelenek voltak földművelő eszközeiket a filisztiekhez vinni megélesítés végett. Ez a hanyatlás volt oka, hogy Salamon nagyszabásu építkezéseihez Tíruszból hozatott mestereket és művészeket (III. Kir. 7, 14), de éppen ennek a bölcs királynak köszönhette nemzete, hogy a mesterségek az idegenek hatása alatt ujra föllendültek és számos oly iparág keletkezett, melynek készítményeit eddigelé házi ipar által pótolták. Mivel azonban a zsidó nép főfoglalkozását a baromtenyésztés és földművelés képezte továbbra is, *eredeti* zsidó ipar nem fejlődhetett ki soha, ámbár az iparűzés iránti érzék az idegen uralom nyomása következtében annyira kifejlődött, hogy rosszul neveltnek tartották az oly embert, ki valamely mesterséget nem tanult, s maguk az irástudók is gyakran a mesterség űzésével keresték kenyeröket (Csel. 18, 3; 20, 34. I. Kor. 4, 12).

Az egyes mesterségekre térvén, azt látjuk, hogy az ércművesek már a babiloni fogság előtt három különböző iparágra oszlottak: a *kovácsokéra* (I. Kir. 13, 19. Iz. 44, 12. II. Kr. 24, 12), kik a vasat dolgozták föl, s ezekhez tartoztak később a *lakatosok* (מַסְגֵּרִים, *IV. Kir. 24, 16); a *rézművesekére* (III. Kir. 7, 14) és az *ötvösökére* (צֹרְפִים, Bir. 17, 4. Iz. 40, 19. Mal. 3, 2. Csel. 19, 24), kik a nemes ércekből nem csupán gyűrüket és egyéb ékszereket készítettek, hanem a drága köveket (Ex. 28, 11), gyöngyöket (Én. 1, 10) és kalárisokat (*Jób 28, 18) befoglalták, s az aranyat és ezüstöt a nemtelen fémektől és a salaktól (Iz. 1, 22) megtisztították, mely célból az ércekhez széksót (בֹּר) szoktak keverni (Jer. 6, 29). Nagy ügyességet fejtettek ki a finom arany lemezek kovácsolásában is, melyeket nemcsak az aranyozásnál használtak föl, hanem fonalakká metéltek (Ex. 28, 6. 15) s az arany szövések készítőinek eladtak.

A kovácsok a vasat a legrégibb időben vágó és földművelő eszközöknek és különböző szerszámoknak dolgozták föl, s már a Pentateuchus említést tesz a fejszékről és vas eszközökről (Num. 35, 16. Dt. 19, 5), később pedig fegyvereket, láncokat, zárakat stb. kovácsoltak belőlök (Bir. 16, 21. Iz. 45, 2. Jób 20, 24), s már az *acél* a perzsáktól kölcsönzött פְּלָדוֹת néven (*Náh. 2, 4) ismeretes volt az izraeliták előtt. A vasat a tirusziak Spanyolországból hozták, de a Libánónban is már a régi időben bányászták a vasérceket, melyekből a tiszta vasat faszénnel való olvasztás által, vaskemencékből (כּוּר הַבַּרְזֶל) nyerték (III. Kir. 8, 51. Jer. 11, 4),

s kétséget sem szenved, hogy a zsidók a szomszédos föniciektől szerezték be a mesterségekhez szükséges vasat.

A rézművesek a rézből különböző edényeket, üstöt, fazekat, továbbá fegyvereket, páncélokat, pajzsot, sisakot, tükröket és pecsétnyomókat (Ex. 38, 8) készítettek, s mivel az ó-korban a rézérchez könnyebben hozzájutottak és könnyebben földolgozhatták, mint a vasat, valószinü, hogy a rézművesség régebbi eredetü a kovácsmesterségnél. Az izraeliták a rezet valószinüleg a szinaji félszigetről hozatták, hol az egiptomiaknak jelentékeny rézbányáik voltak, s melyek a zsidók előtt sem voltak ismeretlenek (v. ö. Jób 28, 1. s k.); de az sem lehetetlen, hogy a föniciektől szerezték, kik Cyprusból (aes cyprium), sőt a kolchiszi hegységből is sok rezet hozattak (Ez. 27, 13). Az érczművesek szerszámai közül

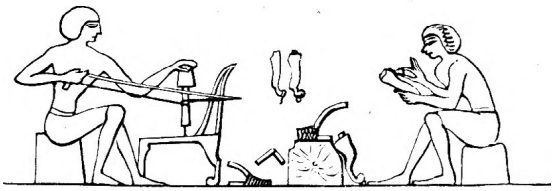

60. kép.

a biblia többet fölemlít. Ilyenek az üllő (*Iz. 41, 7), kalapács (Iz. 44, 12), harapófogó (Iz. 6, 6), véső (*Ex. 32, 4), fujtató (Jer. 6, 29), olvasztó kemence (Ez. 22, 18) és tégely (*Péld. 17, 3), mely eszközök úgy a forrasztást (Iz. 41, 7), mint az öntött vagy kovácsolt tárgyak csiszolását (III. Kir. 7, 45) is lehetővé tették. Az *érczöntés* szintén ismeretes volt.

A *faipart* az ácsok, asztalosok (l. a 60. képet, mely Wilkinson szerint két egiptomi műasztalost tüntet föl) és képfaragók (II. Kir. 5, 11. Iz. 44, 13. Mt. 13, 55) gyakorolták, kiknek mestersége nem volt szigorúan elválasztva, de a biblia említést tesz a bognár- (Bir. 4, 13. III. Kir. 7, 33. *Oz. 10, 11) és kosárkötőmunkákról is (Dt. 26, 2. Bir. 6, 19). A faiparhoz szükséges szerszámok közül alkalomszerűleg ezek vannak fölemlítve: fejsze és bárd, körző (Iz. 44, 13), fűrész (Iz. 10, 15), gyalu, kalapács, csapózsinór, metszőkés, mérőón (IV. Kir. 21, 13. Iz. 28, 17) és vörös kréta (*Iz. 44, 13), melyet a szükséges vonalak megjelölésére használtak. Palesztína belvizei, valamint később Salamon tengeri

kereskedése a zsidóknál a *hajóépítést*[1] is meghonosították, miben a föníciek voltak mestereik (III. Kir. 9, 27; 22, 49). A kádármesterségről a biblia nem tesz említést, mert a zsidóknál a hordók helyett tömlők és korsók nyertek alkalmazást. A tömlőket (l. a 61. képet) közönségesen juh- vagy kecske-bőrből, a nagyobbakat pedig marhabőrből készítették, melyeket az állatokról akkép húztak le, hogy hasuk felhasítatlan maradt. Miután az állatbőrt kitömték és kikészítették, a nyílásokat jól bevarrták és csupán a nyaknál hagyták nyitva, mely a tömlő száját képezte, s melyet szíjjal összehúztak. A zsidók az elhullott, vagy tisztátalan állatok bőréből tömlőt nem készítettek.

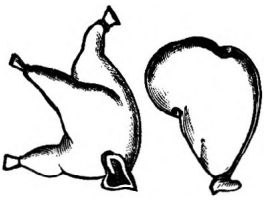

61. kép.

62. kép.

A *fazekas* mesterséget az izraeliták nyilván a föníciektől vagy kánaániaktól sajátították el, és a királyok korában nagyban gyakorolták. Jeruzsálemben a Hinnom-völgyben űzték a fazekasságot (Jer. 19, 1. Mt. 27, 7). A fazekas (יוֹצֵר) az agyagot (חֹמֶר) előbb lábaival meggyúrta (Iz. 41, 25) s midőn a feldolgozásra alkalmassá vált, a lábbal forgatott korongra tette, hol kezével tetszése szerinti edénynyé formálta (Jer. 18, 3; l. a 62. képet) s végre a kemencében kiégette (Sir. 38, 34). A zsidók már a cserépmázat is alkalmazták (Péld. 26, 23. Sir. 38, 34). A cserép edényeket azonkivül szinezték is; kétségtelenül kitünik ez azokból a különböző régészeti leletekből, melyeket újabb időben Jeruzsálemben és Tell el-Haszîban ástak ki, s melyek sárgás alapon vörösbarna szinű geométriai alakokat tüntetnek föl. E leletek azt bizonyítják, hogy a zsidó stíl a régi amóri és föníciai stílus-

[1] V. ö. H. Thiersch, Ueber den Schiffbau der Griechen und Römer. Marburg, 1851. — A. Breusing, Die Nautik der Alten. Bremen, 1886.

nak keveréke volt, s a különböző korsók,[1] melyeket Jeruzsálemben 18—20 m. mélységben találtak s így igen régieknek kell tartanunk (l. a 63. és 64. képet), alakjukra nézve megegyeznek a Palesztínában és Sziriában jelenleg használatos vizes edényekkel. A fazekasok mestersége nagy keresetnek örvendett az izraelitáknál, mert a tisztátalanná vált edényt össze kellett törni s újjal pótolni (Lev. 11, 33). Az *üvegkészítés* a zsidók előtt hihetőleg ismeretlen volt; az ásatásokból napfényre került üvegtárgyak nyilván kereskedés útján, Egiptomból vagy Föníciából jutottak hozzájuk.[2]

63. kép.

64. kép.

A kőművesek (I. Kr. 14, 1. Ez. 13, 5) nemcsak falakat raktak, hanem egyúttal a házakat meszelték is (*Ez. 13, 11), míg a kőfaragók (III. Kir. 7, 9. Iz. 28, 16) a palotaszerű házak építésénél nyertek alkalmazást a kockakövek faragására, a márvány csiszolására sat.

[1] A palesztínai cserépmaradványok közül figyelmet érdemel az, melyet Warren ásatott ki a Harâm délkeleti sarkán 19 m. mélységből; ez egy vörös agyagból készült, szük nyakú, füles, hasas korsó. Ehhez hasonlítanak az Ófelen 18—20 m. mélységben talált cserépedények. Warren 1869-ben nagyobb amforák maradványaira is bukkant, többi között két amfora-fülre, melyekre pecsét van nyomva s betűi a siloahi feliratéihoz hasonlítanak. A Gázától keletre Tell el-Hasziban történt ásatásokat W. M. Flinders Petrie vezette; az itt talált keramikai maradványok szintén csak geométriai alakokat mutatnak diszítés gyanánt, míg állat- és növényalakok nem fordulnak elő, mint a föníciai korsóknál. (V. ö. W. M. Flinders Petrie, Tell el Hesy. London, 1891.

[2] A hagyomány az üveg feltalálását a föníciéknek tulajdonítja, kik a *Belosz* partján tüzet rakván, a kvarc-homok a salétrommal és mészszel üveggé

A len, pamut és gyapjú fonása *orsóval* történt, s ez, valamint a különböző ruhakelmék és sátorponyvák szövése a zsidóknál a házi asszonyok feladata volt (Ex. 35, 25. Péld. 31, 13. IV. Kir. 23, 7). A vásznat és a kelméket nem végekben szőtték, hanem csak akkorára készítették, a mennyi a ruhához sat. szükséges volt. De azért a *takácsmesterség* nagyban virágzott, úgy hogy ez a foglalkozás és a vele járó szerszámok: a szövőszék (l. a 65. képet), a zugolyfa (I. Kir. 17, 7), a csolnak (Jób 7, 6), a vetélőfonál (*Iz. 38, 12) sat. a közéletben is egészen ismeretesek voltak. A takácsok főkép finomabb kelméket (Ám. 3, 12), tarka és bíborszöveteket (Bir. 5, 30. Ez. 16, 10) készítettek, melyekbe különböző alakokat szőttek, s az ezekhez szükséges gyapjút vagy feldolgozatlan állapotban, vagy fonállá fonva festették meg. A takácsok (אֹרֵג) oly ruhákat is tudtak szőni, melyekben varrás nem volt (Ján. 19, 23). A sátorszövés az izraelitáknál később külön iparágat képezett (Csel. 18, 3) s anyagul lent, gyapjút és kecskeszőrt dolgoztak fel.

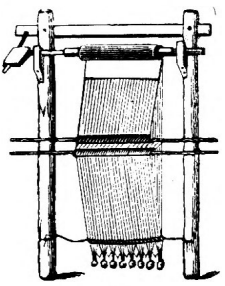

65. kép.

Mivel a saruk, övek és tömlők készítéséhez és egyéb házi szerelvényekhez nagy mennyiségű bőr volt szükséges, s az egiptomiak a cserzésben rendkívüli jártasságot tanúsítottak, a *tímárság* is régen meghonosulhatott a zsidók között (Ex. 25, 5), habár csak az új-szövetségben (*Csel. 9, 43) és a talmúdban van megemlítve. A tímársággal járó kellemetlen szag miatt e mestereknek a városon kívül kellett műhelyeiket tartaniok. Vargák és szabókról csak a talmúd tesz említést, mert a ruházat készítése, mint már említettük, a házi ipar körébe tartozott. A kenyérsütés szintén a házi asszonyok foglalkozása volt ugyan, de a városokban sütő

olvadt össze. Plinius ez állítása azonban nem érdemel hitelt, mert az egiptomiak az üveggyártást már a XVIII. dinasztia idejében ismerték, mit azon Thebában talált üveggyöngy bizonyít, melyen III. Tutmesz király nejének, Hatasu-nak neve olvasható, ki 3500 évvel ezelőtt élt. A beni-hasszáni sírokból való fali képeken pedig az üveggyártás módja is fel van tüntetve, mely a maitól alig különbözött. Az üveget, mely az ó-korban rendkívül becses volt, a zsidók is ismerték és a Jób 28, 17-ben előforduló זְכוּכִית (zĕkókith) alatt, mi voltakép «átlátszót» jelent, az üveg értendő Jeromos szerint is, habár mások kristálylyal fordítják. — Az új-szövetségben (Jel. 15, 2) ὕαλος szintén üveget jelent, bár kristálylyal adják vissza.

mesterekkel (אֹפֶה) is találkozunk (l. a 66. képet, mely Wilkinson szerint egiptomi pástétomsütőket mutat; Oz. 7, 4), sőt Jeruzsálemben egy utca a sütőkről volt elnevezve (Jer. 37, 21). A *borbélyok* (Ez. 5, 1) csak a Kr. e. IV. században kezdtek elterjedni, midőn a szakál levétele általánosabbá vált.

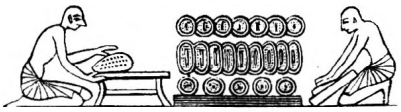

66. kép.

A mesteremberek száma az izraelitáknál, kivált a városokban igen nagy volt, mert bizonyos városrészekben nemcsak állandó árúhelyekkel birtak, hanem kapukat (Jer. 19, 2; *37, 21. Neh. 11, 35) és utcákat is elneveztek rólok, s egész céhszerű egyesületeket alkottak.[1]

43. §. Utak és közlekedési eszközök.

Az izraeliták a többi népekkel ellentétben, melyek a legrégibb ó-korban teljesen elzárkózva éltek, kiváló mozgékonyságot fejtettek ki, mit, főleg nomád életökből lehet kimagyarázni (Gen. 11, 31. Ex. 13, 17. s köv.) De a biblia nemcsak egész családok és a nép vándorlásáról értesít, hanem egyesek utazásairól is, mit a törvény azon intézkedése nagyban előmozdított, hogy a főbb ünnepeken a népnek a szent helyre kellett zarándokolnia (Ex. 34, 23. Dt. 16, 16). — Azonkívül a kereskedelmi ügyek s a hadviselés szintén szükségessé tették az utazást, mely az ó-korban rendkívüli nehézségekkel volt összekötve, mivel sem rendes útak, sem vendégfogadók nem álltak az útasok rendelkezésére.

Az útak vagy egyszerű csapások, *ösvények* (נָתִיב) voltak, vagy országútak,[2] melyeken a karavánok, valamint a kocsik és

[1] V. ö. Delitzsch, Jüdisches Handwerkerleben zur Zeit Jesu. 1875. 37. s k. l.

[2] Az országútakat királyi útaknak (Num. 20, 17) is nevezték, mert valószínűleg az uralkodók költségén készültek s használatukért a kereskedőknek útpénzt kellett fizetniök. V. ö. Movers, Phönizier, II. k. 132. l.

teherhordó állatok jártak. Ezek az útak (דֶּרֶךְ) azonban a homoksivatagban sokszor eltüntek, úgy hogy vezető nélkül nem lehetett feltalálni (Num. 10, 31), mig a hegyes vidékeken a kőtörmelékek, völgyekben pedig a vízáradások tették járhatatlanokká. Később az országútakat (מְסִלָּה) feltöltötték, elegyengették, a következtől megtisztították (Iz. 40, 3. 4) s már Mózes megparancsolta, hogy a menedékvárosokba vivő útakat jókarban tartsák (Dt. 19, 3). A királyok utazása alkalmával a lakosság kötelessége volt az útakat elegyengetni. A folyókat átszelő útak rendesen gázlóknál (מַעֲבָרָה), voltak (Józs. 2, 7. Bir. 3, 28. I. Kir. 13, 7). Áradások idején, midőn a gázlókat használni nem lehetett, az útasok úszva (Iz. 25, 11) vagy tömlők segítségével keltek át a folyón, melyeket hónuk alá szorítottak, míg karjaikkal a vizet szelték. De a *kompot* (עֲבָרָה), mint közlekedési eszközt már az izraeliták is alkalmazták (*II. Kir. 19, 19). Tervszerűleg épített útakat[1] Palesztinában csak a rómaiak kezdtek létesíteni Septimius Severus alatt, kik a Jordánon több hidat építettek, melyeknek maradványai most is láthatók. A római útak mérföldmutatókkal (lapides) is el voltak látva. Kétségtelen, hogy kereskedelmi útak már korábban is készültek, melyeknek iránya egész napjainkig ugyanaz maradt, de a rómaiak voltak azok, kik ezeket az útakat a közlekedésre valóban kényelmesekké tették.

Az utazást megnehezítette még némely vidék bizonytalansága (I. Kr. 7, 21. Iz. 21, 12. Lk. 10, 30) és a vízhiány, minek folytán az útasok tömlőben voltak kénytelenek a vizet hátukon vinni (Gen. 21, 14; 29, 1 s köv.), vagy az útak közelében levő lakosok látták el őket jó pénzért (Num. 20, 17). Továbbá a vendégfogadók teljes hiánya, mit a keletiek híres vendégszeretete ugyan némileg enyhített, s az útasok gyakran magánházakban találtak éjjeli szállást (Bir. 19, 17), de azért többnyire sátorok alatt, a szabadban kellett éjjelezniök s az élelmi szereket úti táskában (πήρα, Mt. 10, 10) kellett magukkal vinniök. A későbbi

[1] Flav. Josephus (Antt. VIII. 7, 4) ezt irja: «Τῶν ὁδῶν . . . τὰς ἀγούσας εἰς Ἱεροσόλυμα βασίλειον οὖσαν λίθῳ κατέστρωσε μέλανι», mely fekete kő alatt többnyire bazaltot gondolnak, s e jeruzsálemi útak építését Salamonnak tulajdonítja. De ez állítás aligha bir történeti alappal, s nyilván a hagyomány tulajdonítá e nagy királynak a kövezett útak építését, melyek Josephus korában bizonyosan megvoltak. Az az állítása, hogy II. Heródes Agrippa Jeruzsálem utcáit fehér kövekkel burkoltatta (Antt. XX. 9, 7), teljes hitelt érdemel.

időben már fogadókkal (מְלוֹן) is találkozunk (Gen. 42, 27; 43, 21. Lk. 2, 7), melyeket valószínűleg kereskedők alapítottak.[1]

Egyes személyek hosszabb útakat is gyalogszerrel tettek meg, de rendszerint nagyobb csapatokban, karavánokban (συνοδία, Lk. 2, 44) volt szokás utazni, melyeknek podgyászait, sátorait

67. kép.

teherhordó állatok vitték. Nők és gyermekek, továbbá oly személyek, kik gyalogolni nem birtak (Gen. 45, 19), szamáron, öszvéren vagy tevén (Gen. 24, 10) tették meg a nagyobb útakat (Bir. 19, 3. II. Kir. 17, 23. III. Kir. 2, 40), habár már a régi időben használták a *szekereket* is (Num. 7, 3. I. Kir. 6, 7), melyeket tulkok (l. a 67. képet, mely Rosellini szerint négykerekű, egiptomi kocsit mutat),

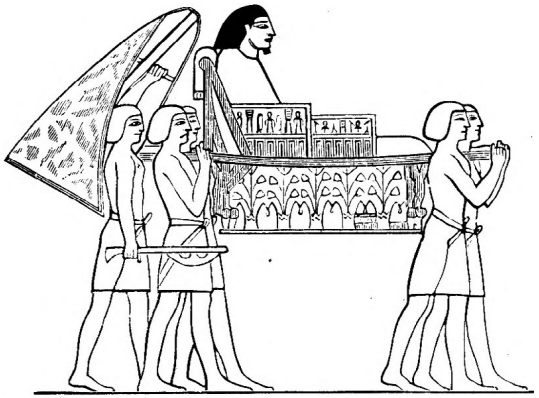

68. kép.

öszvérek és szamarak (Iz. 21, 7), sőt később a királyság korában lovak (II. Kir. 15, 1. IV. Kir. 10, 2) húztak. A kocsik rendesen

[1] Jelenleg egész keleten nemcsak az országutak mentén, de a falvak- és városokban is vannak vendégfogadók, *chán*-ok, 1—2 emeletes, négyszögletű épületek, melyeknek földszintje istállóul és rakodóhelyül, felső szobái pedig az útasok befogadására szolgálnak. V. ö. Robinson, Palást. III. k. 575. l.

négy kerekűek voltak, s a személyszállításra alkalmazottakat sátorszerű födéllel is ellátták. A kocsik tüzetes leirásával a bibliában nem találkozunk, de egyes részeket mégis fölemlít. Ilyenek a kerekek (III. Kir. 7, 32. Iz. 28, 27), a tengely (III. Kir. 7, 33), a keréktalp és küllők (III. Kir. 7, 33), a gyeplő (Iz. 5, 18) és a kötelek, melyekkel a jószágot a járomhoz és szekérhez kötötték. Ezek mind azt látszanak bizonyítani, hogy a héberek kocsija miben sem különbözött a többi keleti népekétől. Kisebb útakra valószinűleg két kerekű könnyű talyigát használtak, melybe két ló vagy öszvér volt fogva s melyet az úr maga hajtott, míg a szolgák mellette futottak (III. Kir. 18, 44. s köv.), sőt a *gyaloghintó* sem volt ismeretlen (Én. 3, 9; 6, 11), melyet az előkelő, beteg vagy elaggott személyek (II. Mak. 9, 8) hordására alkalmaztak (l. a 68. képet, mely Champollion szerint egy beni-hasszáni festmény után egiptomi gyaloghintót tüntet föl).

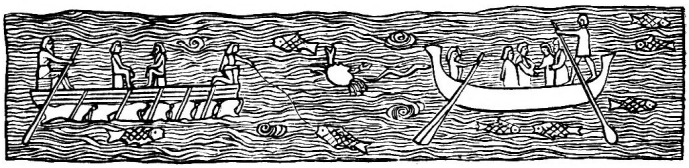

69. kép.

A vizi közlekedésre csolnakok, bárkák és hajók szolgáltak.[1] A hajók (אֳנִיָּה vagy סְפִינָה) alakjáról keveset tudunk, de valószinűleg evezős hajók voltak (l. a 69. képet), mely egy ninivei bas-relief után hajót és tömlős kompot tüntet föl) s a rendkivül tartós cédrus- és ciprusfából készültek. Az *árbóc* (תֹּרֶן) cédrusfából, az *evezők* (שַׁיִט) és *padok* (כֶּרֶשׁ) tölgyfából voltak. A vitorlás hajókról szintén említés van téve (Iz. 33, 23), melyeknek vitorlái néha tarka szövésűek voltak. Az aszfalt szedésére a Holt-tengeren Strabo szerint tutajokat alkalmaztak, míg a Genezáreti tó halászai sajkákkal (σκάφος) és bárkákkal jártak halászatra. Az egiptomiak könnyű papirusz csolnakokat és hajókat is készítettek, melyekről a biblia több helye (*Iz. 18, 2. *Jób 9, 25. 26) megemlékezik.

[1] A vizi közlekedésnél tömlőket is használtak, amennyiben sok tömlőt összekötöttek és tutajt erősítettek föléjök (l. a 69. képet). A nagyobb hajókon két, három sor evezőt is alkalmaztak, s az ily hajókat két-, három evezősöknek hivták. A kétevezősön 175, a háromevezősön 310 evezős ült.

44. §. Kereskedelem.

Palesztina fekvésénél fogva rendkivül alkalmas volt arra, hogy benne a kereskedelem felvirágozzék, s Damaszkusz és Babilon már ősidőktől fogva élénk kereskedést folytatott Egiptom városaival, mit a pátriárkák is hasznukra fordítottak, a mennyiben a gyapjút és bőröket, továbbá a teherhordó állatokat arany- és ezüstért becserélték (Gen. 13, 2; 24, 22). A szorosabb értelemben vett kereskedés mégis csak lassan tudott az izraelitáknál föllendülni, mert jóllehet a világkereskedelmi útak Palesztina határain mentek keresztül, de az egész tengerpart a filisztiek és kánaániak kezében volt (Józs. 13, 2—6), s csak néhány helyen nyujtott alkalmas kikötőhelyet; a törvény a pogányokkal való szoros érintkezést, minővel a kereskedelemnek szükségkép járnia kell, megnehezítette s a népet kizárólag a földmüvelésre utalta (Dt. 28, 11. s köv.); mindez tehát gátlólag hatott a zsidó népre, mely csupán saját termesztményeit iparkodott a szomszédos népeknél értékesíteni. A föniciek, kik már régidőtől fogva világkereskedelmet üztek, s a Földközi-tengert Damaszkuszszal összekötő út birtokában voltak, főleg nagy mennyiségű gabonát, az evezőkhöz szükséges tölgyfát Básánból, sót, lent, pamutot, olajat és szöllőizt, sőt finom süteményeket (Ez. 27, 17) vásároltak az izraelitáktól. Élénk volt a rabszolgakereskedés is (Ám. 1, 9). Egiptomba a mandula, pisztácia, tragakanth, balzsam, masztix, stórax és ladanum, viasz és méz, továbbá az aszfalt, mely a holtak bebalzsamozására nélkülözhetetlen volt s a hajók kátrányozásánál is használtatott, képeztek kiviteli cikkeket, melyeknek fejében a zsidók mindazon iparcikkekhez és fémekhez hozzájutottak, melyekre szükségök volt. Ilyenek valának az arany, ezüst, vas és érc, ón és ólom, melyeket a föniciek Tarzisból és a kaukázusi tartományokból hoztak, továbbá a libánóni cédrus-, ében- és szandálfa, különféle drága kövek, elefántcsont, tömjén és fűszerek, bibor kelmék, babiloni díszruhák és egyéb fényűzési cikkek, melyek a zsidók jólétét és gazdagságát nagy mértékben fokozták (Iz. 60, 6).

A kereskedő népekkel való szomszédság azonban nem maradhatott hosszabb ideig hatás nélkül az izraelitákra. Eleintén Ásér, Dán, Isszaskhár és Zebulon törzséből vettek részt a föniciek átmenő kereskedésében, amennyiben mint teherszállítók és öszvérhajtók

nyertek alkalmazást (Gen. 49, 13. Dt. 33, 18. Bir. 5, 17), a királyság korában pedig Dávid kereskedelmi viszonyba lépett Hirám, tiruszi királylyal (II. Kir. 5, 11), melyet Salamon nemcsak megujított (III. Kir. 5, 2. s köv.), hanem kibővített. Salamon roppant mennyiségű gabonát adott el Szidónba, melynek értékét évi 20—25 millió forintra becsülik,[1] sőt udvari kereskedői (סֹחֲרֵי הַמֶּלֶךְ) által nyereséges *lókereskedést* folytatott Egiptommal és Sziriával (III. Kir. 10, 28. II. Kr. 1, 16), s a világkereskedelemben is tényező kivánt lenni, mely célból Esjon-Géberben, melyet Dávid az edómiaktól elfoglalt, a föniciek segítségével kereskedelmi flottát létesített, mely *Ofirból*[2] aranyat, ezüstöt, drágaköveket és egyéb természeti ritkaságokat hozott Palesztinába. Salamon halála után Esjon-Géber, valamint az 'Arabán és a Szêir-hegységen át odavezető út az edómiak kezébe kerülvén, a zsidók tengeri hajókázása és kereskedelme is megszünt. *Josafát* (914—889) az edómiak leigázása után a tengeri kereskedést ujra föl akarta ugyan éleszteni, de hasztalanul, mert hajóit a vihar Esjon-Gébernél mindjárt kezdetben megsemmisítette (III. Kir.

[1] V. ö. Movers, Phöniz. II. k. 209. s k. l. — Herzfeld, Handelsgeschichte der Juden des Alterthums nach den Quellen erforscht u. dargestellt. Braunschw. 1879. — A zsidó gabona nagy mennyiségét az is bizonyítja, hogy Salamon Hirámnak évenkint 20,000 kór búzát és 20 kór finom olajat (III. Kir. 5, 11), a tiruszi munkásoknak pedig 20,000 kór búzát és ugyanannyi árpát engedett át (II. Kr. 2, 10). A legjobb gabonatermő helyek Galilea, Gileád, Szamaria és Ammonitisz voltak (Ez. 27, 17).

[2] *Ofir* fekvéséről a vélemények még most is elágazók, mert habár kétségtelen, hogy a Gen. 10, 29-ben említett Ofir Arábiában volt, sokan a salamoni Ofirt azon okból, mert az alexandriai fordítók Σωφειρά vagy Σουφείρ-rel fejezik ki, nem akarják az előbbivel azonosítani, s majd Afrika keleti partjaira gondolnak, mint Quatremère, Movers és Mauch, majd Indiában keresik. — Thenius abból a tényből kiindulva, hogy Szumatra nyugati partján egy 13,000 láb magas hegy Ofir nevet visel, melynek közelében igen sok arany található, arra von következtetést, hogy itt kell Ofirt keresnünk, míg Karl Baer Indiában, a Malakkai félszigetre helyezi, mert itt mindazok a tárgyak feltalálhatók, melyeket Salamon hajósai magukkal hoztak. — Mivel azonban mindezen tárgyakat a Keletindia és Délarábia közt ősidőktől fogva fennálló kereskedelmi forgalom mellett a zsidók az arábiai Ofirban is megvehették, mely Diodor Sic. (II. 50), Strabo (XVI. 778) és Plinius (Hist. Nat. VI. 150. 161.) szerint aranyban szerfölött dús volt, semmi ok sem kényszerít bennünket arra, hogy Ofirt ne déli Arábiában keressük, a mely nézetet Hitzig és Sprenger (Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgesch. des Semitismus. Bern, 1874.) is sikerrel védik.

22, 49) s csak Uziának sikerült a régi tengeri kereskedést virágzásra emelni, ki *Élat* kikötői várost meghódítván (IV. Kir. 14, 22. II. Kr. 26, 2), ez által roppant kincseket gyüjtött Jeruzsálemben (Iz. 2, 7). Midőn azonban a zsidók ezen utolsó kikötő városa Áház alatt elveszett (IV. Kir. 16, 6), többé szó sem lehetett világkereskedelemről, s az izraeliták ismét kénytelenek voltak termesztményeik eladására szorítkozni. Hogy azonban a kereskedelem nem szünhetett meg teljesen, eléggé bizonyítja az, hogy az izraelita kereskedők Damaszkuszban külön útcákkal (חוצות) birtak, mi alatt kétségtelenül bazárok értendők (III. Kir. 20, 34), míg viszont a szirusok Szamariában települtek le. Ez minden esetre élénk kereskedelmi összeköttetésre vall, valamint az a tény, hogy Jeruzsálem gazdagsága még a hatalmas Tirusz irigységét is felköltötte, s máskülönben a királyok nem lettek volna képesek azokat a roppant hadi sarcokat kifizetni, melyeket a biblia fölemlit.

A világkereskedelem mellett a belkereskedésnek is virágoznia kellett, mit a törvény azon intézkedése is nagyban előmozdított, hogy a távol lakók a gabona-, bor- és olaj-tizedet eladhatták s a kapott pénzért a szent helyen mást vásárolhattak (Dt. 14, 23. s köv.), mi Jeruzsálemben főkép a nagy ünnepek alkalmával nem csekély forgalmat idézhetett elő. A pászkhabárányok és áldozati állatok bőre, az idegen pénzek fölváltása a templomi adó fizetéséhez megkivánt sekelekre (Mt. 21, 12. Ján. 2, 14), mind éltetőleg hatott az üzleti szellemre. A babiloni fogságban az izraeliták kereskedői szelleme rendkivüli módon kifejlődött, mert a fogságba hurcolt zsidók legnagyobb része iparral és kereskedéssel foglalkozott, s ez utóbbiból számosan meggazdagodtak, kik új lakóhelyöket nem is hagyták el többé (Zak. 6, 10. s k.) Ettől fogva a zsidók az ó-világ csaknem minden országában elterjedtek, s Antiochia, Alexandria, Róma és más nagyobb városokban települtek meg. Palesztinában Makkabi Simon fejedelem a kereskedelmet az által akarta emelni, hogy a jâfâi kikötőt kijavíttatta, míg I. Heródes Caesareában új kikötőt építtetett; de a rómaiak által meghonosított regáliák és vámok bénítólag hatottak a zsidó kereskedelemre, melynek hasznát csak a gazdag római bérlők látták.

45. §. Mértékek.

A mózesi törvényhozás azon intézkedése, mely a mértékekre vonatkozik s ekkép szól: «Ne tegyetek valami igazságtalant rőfben, fontban és mértékben» (Lev. 19, 35. Dt. 25, 13. Péld. 11, 1), valószinűvé teszi, hogy a mértékek már a izraelitáknál hatósági fölügyelet alatt állottak. A zsidó mértékek, mint az újabb kutatások kiderítették, szoros összefüggésben voltak az egiptomi és babiloni mértékekkel, melyek valószinűleg a babiloni papok által megállapított mathematikai alapon nyugodtak. A zsidó mértékek hossz-, ür- és súlymértékekre oszlanak föl.

I. A *hosszmértékek*. A legrégibb és legközönségesebb *hosszmértékek* (מִדּוֹת) azok voltak, melyeket az emberi testrészekről vettek; de mivel ezek ingadozásnak vannak kitéve, csakhamar mesterségesen meghatározott mértéket kellett alapul venni. A legkisebb mérték a *hüvelyk* (ujj) volt (אֶצְבַּע, Jer. 52, 21); négy hüvelyk vagy ujj egy *tenyért* (טֹפַח, palma, Ex. 25, 25), három tenyér egy *araszt* (זֶרֶת, Ex. 28, 16. I. Kir. 17, 4), két arasz pedig egy rőröt (אַמָּה) tett ki, melyet a könyöktől a középső ujj hegyéig is számítottak, s innét könyöknek neveztek.[1] Hat rőf egy *kánét* (öl) (קָנֶה, κάλαμος, Ez. 41, 8) vagy *nádat* tett ki, melyet falak, épületek stb. mérésére használtak, míg nagyobb távolságnál a *mérő zsinórt* (חֶבֶל, IV. Kir. 21, 13. Iz. 34, 11. Ez. 40, 3) alkalmazták. A zsidók a lábat, mint mértékegységet nem ismerték.

E mértékek nagyságát tüzetesen meghatározni alig lehet, mert az ó-szövetségi iratok biztos támaszpontot nem nyujtanak, Flavius J. és a talmúdisták adatai pedig némely tekintetben kevéssé használhatók. Mivel a hosszmérték alapját Palesztinában is a rőf képezte, a többi mértékek abszolut nagyságát csak úgy tudhatnók meg, ha a rőf nagysága pontosan volna megállapítható. E célból múlhatatlanúl szükséges a babiloniak és az egiptomiak mértékéhez fordulni, a mely kultúrnépekkel az izraeliták a legrégibb időtől fogva összeköttetésben állottak, s így valószinü, hogy azok

[1] *Hogy 2 arasz csakugyan 1 rőföt tett ki, az* Flavius *Jos.-ból (Antt.* III. 6, 5) határozottan kitünik, mert ő a 2 és fél rőf hosszát (Ex. 25, 10) öt araszszal fejezi ki, s a misna (*Kelim* XVII. 9) a rőf hosszát szintén 6 tenyérnyire teszi.

hosszmértékét használták. A legrégibb babiloni mérték Gudea papkirály szobrán van (a Kr. e. 3. évezred elejéről), melyet Telloh-ban, déli Babiloniában, néhány év előtt fedeztek föl. E mértéken a legkisebb egység 16·5—16·6 mm., s valószinüleg a hüvelyknek felel meg. Mivel a babiloniaknál a hatvanados rendszer dívott, a hüvelykre következő egység 16·5 × 60 = 995—996 mm.-t tesz ki. Fontos továbbá az a körülmény is, hogy a babiloni téglák 330 mm² nagyságúak, vagyis egy négyzetlábat tesznek ki. Mivel pedig 1 láb a rőfnek $^2/_3$-át képezi, a rőf hosszát 495 mm.-re tehetjük, mely Gudea hosszmértékének éppen felét teszi ki. A hosszmértékeknél tehát úgy látszik, kétféle rendszer volt, melyek úgy aránylottak egymáshoz, mint 1 : 2-höz. Ez volt a közönséges rőf. Ezenkivül volt még *királyi rőf* is, melyhez a babiloni láb úgy viszonylott, mint 3 : 5-höz, s hossza 550 mm. volt. Herodot szerint a királyi rőf 3 hüvelykkel volt hosszabb a közönségesnél; mivel pedig a rőf 24 hüvelykre volt felosztva, Herodot szerint a királyi rőf $^9/_8$-ad köz. rőföt, vagyis 556 mm.-t tett ki. A phrygiai Usakban talált mértéken a rőf 555 mm. hosszú, a mi számitásunk helyességét bizonyítja.

A babiloni királyi rőföt megközelíti az *egiptomi* rőf, melynek hossza 527 mm. De az egiptomiaknál is kétféle rőf volt, a királyi és a kis rőf. A *királyi* rőf 7 tenyérnyi vagy 28 hüvelyk, a *kis* rőf 6 tenyérnyi vagy 24 hüvelyk hosszú volt, s idők folyamán a kis rőf egészen kiszorította a királyit a használatból. A királyi rőf hosszusága 525—528 mm.-t, a kis rőf 450 mm.-t, a tenyér pedig 75 mm.-t tett ki.

A zsidó hosszmértékeknél a rőf 2 araszra, az arasz 3 tenyérre, a tenyér 4 hüvelykre oszlik. Ebből kitünik, hogy hosszmértékük a tizenkettedes rendszeren alapult, mi egiptomi eredetre látszik utalni. Ugyanezt erősíti meg Ezekiel is, ki (43, 13) a templom méreteinél előforduló rőföt a legigazabb rőfnek nevezi, melynek hossza egy rőf és egy tenyér, mely tehát úgy viszonylott a közönséges rőfhöz, mint 7 : 6-hoz. A krónika könyvének irója (II. Kr. 3, 3) a salamoni templomról szóltában szintén a régi mérték szerinti rőfről beszél, mi azt mutatja, hogy ez irók korában már a közönséges rőf dívott a királyi helyett. E két rőfnek egymáshoz való viszonya szintén azt látszik bizonyítani, hogy az izraeliták rőfjüket az egiptomiaktól kölcsönözték, a mit valószinüvé tesz az az élénk kereskedelmi összeköttetés is, mely Sziria

és Egiptom közt fennállt. A nagy rőf tehát 527 mm.-t,[1] a közönséges pedig 450 mm.-t tett ki, s ez utóbbi már a babiloni fogság előtt kiszorítá a nagy rőföt a használatból. Döntő bizonyítékot szolgáltat e mellett a siloahi felirat, mely szerint e földalatti csatorna hosszusága 1200 rőf. Conder pontos felmérése szerint a csatorna 537·60 m., hosszú, s így egy rőfre 448 mm. esik, a mi csaknem teljesen összevág a föntebbi számítással.

Eszerint a zsidó hosszmértékekről a következő táblázatot állíthatjuk össze:

	rőf	arasz	tenyér	ujj	méter	millim.
1 nád	= 6	= 12	= 36	= 144	=	2·700
1 rőf vagy könyök	= ---	--- 2	= 6	= 24	=	450
1 arasz	= ---	--- ---	--- 3	= 12	=	225
1 tenyér	= ---	--- ---	--- ---	--- ---	4 =	75
1 hüvelyk vagy ujj	= ---	--- ---	--- ---	--- ---	--- ---	18·75

Mások arra a tényre támaszkodva, hogy már a Kr. e. XV. században egész Sziriában babiloni műveltség és súlymértékek voltak elterjedve, azt állítják, hogy a zsidók a hosszmértéket is a babilonioktól vették kölcsön. De ez esetben szintén könnyü a táblázatot összeállítani, mert a zsidók szent rőfje így 495 mm.-t tenne ki, melyből kiindulva, a többi hosszmérték is kiszámítható. A kérdést a tudomány mai álláspontján végérvényesen eldönteni nem lehet.

A *földrajzi hosszmértekek* nagyságát még kevésbbé lehet biztosan megállapítani, mint a már említettekét, mert az idevágó számítások nagyon ingatag alapon nyugszanak. Kisebb távolságok mérésére a *lépés* (צַעַד, II. Kir. 6, 13) szolgált, mely körülbelől 875 mm.-nek felelt meg, de említés van a nyíllövésnyi távolságról (Gen. 21, 16) és a *járóföldről* (כִּבְרַת, *Gen. 35, 16. IV. Kir. 5, 19) is téve, mely mintegy negyedórányi út volt, tehát 2000 rőfnek vagy 1 kilométernek felelhetett meg.[2] Ezzel egészen

[1] Egy óhéber régi sírnak felmérése szintén azt derítette ki, hogy a régi rőf 525 mm. volt. V. ö. Revue archéologique. 1886. XIV. 225. s k. ll.

[2] Meggyőzőleg bizonyítja ezt Schegg, Bibl. Archaeologie, 299. l., téved tehát Keil, midőn a kibrá távolságát $^3/_4$ mérföldre, vagyis egy jó órányira teszi, habár a szír Peschito *parasangá*-val fordítja, mely 5·67 km.-t tett ki.

megegyezett a *szombati járóföld* (σαββάτου ὁδός, Csel. 1, 12), vagyis az az út, melyet a rabbik tanítása szerint a zsidók szombati napon lakóhelyükön kívül megtehettek, s valószínű, hogy ez az elnevezés szorította ki az ősrégi kibrá szó használatát. Végül ismeretes volt a *napi járóföld* (דֶּרֶךְ יוֹם, Gen. 30, 36., ὁδὸς ἡμέρας, I. Mak. 5, 24. Lk. 2, 44), mely a perzsáknál 150 stádiumot, tehát $7^1/_2$ órát, a rómaiaknál 160 stádiumot, vagyis 8 órát tett ki.

Az új-szövetségi iratokban (Lk. 24, 13. Ján. 6, 19. Jel. 14, 20) a távolság rendszerint *stádiumokban* van feltüntetve, mely mérték Nagy Sándor kora óta a keleten is meghonosult. A stádium (talm. רִיס) az Olympiában legújabban eszközölt mérések szerint 192·27 métert tett ki, mi mintegy 3 perenyi útnak felel meg. Máté említést tesz a *római mérföldről* is (5, 41. μίλιον, talm. מִיל), mely 1000 római lépést foglalt magában, tehát $^1/_5$ földrajzi mérfölddel volt egyenlő.

Területmértékül az ó-szövetségben a hold (צֶמֶד) van említve (I. Kir. 14, 14. Iz. 5, 10) vagyis annyi föld, a mennyit egy nap alatt egy pár ökörrel meg lehet szántani. Lehet, hogy a ṣemed azonos az egiptomi ἀρουρά-val, mely 100 □ királyi rőföt, vagyis 0·2756 ha.-t tett ki.

II. Az *ürmértékek.* Az izraelitáknál kétféle ürmérték volt; egyik a folyadékok, másik a szilárd anyagok számára, de mind a kettőnek közös egysége volt a bath vagy éfá.

A szilárd anyagok mértékei a következők valának: a *chómer* (חֹמֶר, Lev. 27, 16. Num. 11, 32) vagy *kór* (כֹּר, κόρος, III. Kir. 4, 22. Lk. 16, 7), mely a legnagyobb gabonamérték volt, de használták folyadékok mérésére is; az *éfá* (אֵיפָה, Ez. 45, 11), a chómernek tizedrésze; a *szeá* (סְאָה, σάτον, I. Kir. 25, 18), mely az éfának harmadrészét képezte; az *'isszárón* vagy *'ómer* (עִשָּׂרוֹן, עֹמֶר, Lev. 14, 10. Num. 15, 4. Flavius Josephus-nál, Antt. III. 1, 6. ἀσσάρων név alatt fordul elő), az éfának tizedrésze.

A folyadékmértékek közül ezek voltak használatban: a *bath* (בַּת, III. Kir. 7, 26), mely az éfával egyenlő volt, tehát a chómernek szintén tizedrészét képezte; a *sális* (שָׁלִישׁ, *Iz. 40, 12) a bathnak harmadrésze, mely e szerint a szeának felelt meg; a *hín* (הִין, Ex. 29, 40. Ez. 4, 11), mely Flavius Josephus szerint (Antt. III. 8, 3) a bathnak hatodrésze. Legkisebb folyadékmérték volt a *lóg* (לֹג, Lev. 14, 10. a LXX. κοτύλη), a hínnek tizenketted-

része, melynek ürtartalmát a rabbik 6 középnagyságú tyúktojásra tették.

Ezekhez járul még a *ḳab* (קַב, IV. Kir. 6, 25), a szeának $^1/_6$ része, és a *lethekh* (לֶתֶךְ, Oz. 3, 2), a hagyomány szerint fél chómer, ámbár eredeti ürtartalma bizonytalan.

Az itt elősorolt mértékek egymáshoz való viszonyát a következő táblázat tünteti föl:

Chómer (Kór)	1								= 364·4	L.
Lethekh	2	1							= 182·2	L.
Bath (Éfá)	10	5	1						= 36·44	L.
Szeá vagy Sális	30	15	3	1					= 12·148	L.
Hín	60	30	6	2	1				= 6·074	L.
Isszárón (Omer)	100	50	10	$3^1/_3$	$1^2/_3$	1			= 3·644	L.
Kab	180	90	18	6	3	$1^4/_5$	1		= 2·0248	L.
Lóg	720	360	72	24	12	$7^1/_5$	4	1	= 0·5062	L.

Ha e táblázatot figyelmesen áttekintjük, azonnal látjuk, hogy a zsidó ürmértékeknél nincs egységes rendszer, hanem a tizedes és a hatvanados rendszer van összekeverve. De a hatvanados rendszer túlnyomó, mi kétségtelenné teszi, hogy az izraeliták ürmértékeiket a babiloniaktól kölcsönözték, a kiknek ürmértékei, mint minden mértékük, a hatvanados rendszeren alapult. Brandisnak sikerült ugyanis a héber, perzsa, föniciai és szír ürmértékekből a babiloni ürmértékeket rekonstruálni és rendszerbe hozni, úgy, hogy alapegységül a perzsa *Márisz*-t vette föl, mely egy könnyü királyi talentum vízsúlyának felel meg. Ezt az egységet 60 részre osztották, melyet hihetőleg minának neveztek, s így állították föl rendszerüket:

Kór	1						
Metrétész	6	1					
Bath	10	$1^2/_3$	1				
Márisz	12	2	$1^1/_5$	1			
Szaton	30	5	3	$2^1/_2$	1		
Hin	60	10	6	5	2	1	
Kapithe	180	30	18	15	6	3	1
Mina	720	120	72	60	24	12	4	1

A perzsa Márisz ürtartalma 30·31 L.-t tevén ki, a mina = 0·5062 L.-rel. Mivel a lóg a minával azonos, ez alapon könnyü az

összes héber ürmértékek tartalmát kiszámítani, a mi sokkal biztosabb, mint Thenius számítása, ki a réztenger ürtartalmából és a rabbik azon állításából indult ki, hogy egy lóg 6 középnagyságú tyúktojás tartalmának felel meg. De mind a két számítási alap ingatag. 864.000 tojás ürtartalmánál már a legkisebb tévedés is nagy különbözetet idéz elő, a réztenger ürtartalma pedig a szerint, a mint fenekét laposabbnak vagy mélyebbnek, oldalát domborúnak vagy kevésbbé domborúnak vesszük, szintén különböző lehet, s így biztos alapot számításnál nem képezhet.[1]

Az új-szövetségben néhány görög mérték is föl van említve; ilyen a μετρητής (Ján. 2, 6), mely folyadékmérték s Bertheau szerint 1985·77 párisi köbhüvelyk ürtartalmú volt, továbbá a χοῖνιξ (Jel. 6, 6) nevű gabonamérték, mely ugyancsak Bertheau szerint 55·181 köbhüvelyk ürtartalmú volt. A görög mértékek a Szeleukidák uralma alatt honosultak meg Palesztinában.

III. A *súlymértékek.* A tárgyak súlyának megmérésére az izraeliták a *kalmár-mértéket* (מֹאזְנַיִם, l. a 70. képet, mely Rosellini szerint egiptomi mértéket tüntet föl) használták, mely két csészével birt (Zsolt. 61, 10); de a csapófontot (פֶּלֶס) is ismerték (Péld. 16, 11. Iz. 40, 12). A méréshez szükséges súlyok többnyire kőből (Lev. 19, 36. Péld. 11, 1), s néha ólomból (Zak. 5, 7) készültek. Mivel a tell el-amarnai leletből határozottan kitűnik, hogy Sziriában és Palesztinában már a Kr. e. XVI. században a babiloni súlyrendszer volt elterjedve, kétséget sem szenved, hogy az izraeliták is ezt használták, s hihetőleg a kánaáni népektől kölcsönözték.

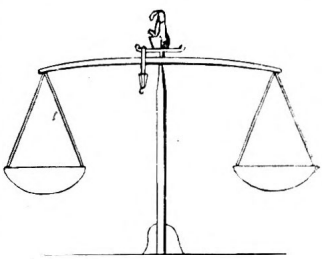

70. kép.

A legnagyobb súly a babilonaiknál a *talentum* volt (כִּכָּר, kör, mely nevét hihetőleg alakjától nyerte), mely, mint az eufráteszi tartományok leleteiből kitünik, nehéz és könnyü talentumra oszlott, melyek úgy aránylottak egymáshoz, mint 2 : 1-hez. A nehéz talentum 60·6 kilogr., a könnyü pedig éppen fele, ez tehát

[1] Mutatja ezt az a tény is, hogy mig Thenius a réztenger köbtartalmát 419·3 hektoliterre számította, Bertheau 787·84 hektoliterre tette.

30·3 kilogrammot nyomott. A talentum 60-ad része *mína*[1] (מָנֶה) nevet viselt és a nehéz mínának súlya (az oroszlán-súlyé, l. a 71-ik képet) 1010, a könnyüé (a kacsa-súlyé) 505 gramm, míg a mína hatvanad része, a súly-sekel 16·83, illetőleg 8·41 gr. volt. Ezen királyi súlyok mellett, mint már Brandis sejtette és Lehmann meggyőzőleg kimutatta, más, közönséges súlymértékek is voltak, melyek a Kr. e. 2. évezred elején már széltében elterjedtek. Az idevágó leletek tanúsága szerint a közönséges nehéz mína 982·4 gr., a könnyü mina 491·2 gr. volt, mi pontosan $1^1/_2$ római fontnak felel meg. Ezt megerősíti Flavius József is, ki azt irja, hogy az 50 sekeles (arany) mína $2^1/_2$ római fontot nyom (Antt. XIV. 7, 1). A nehéz talentum tehát, 60 mínával számítva,

71. kép. Oroszlán-súly.

58·944 kgr.-ot, egy súlymína 60 sekellel 982·2 gr.-ot, egy *sekel*[2] (שֶׁקֶל) 16·37 grammot nyomott. A sekel azonkivül az izraelitáknál

[1] A mina szónak jelentményét máig sem sikerült megállapítani, de kétségtelen, hogy nem sémi származásu, mert már az óbabiloni feliratokban előfordul. A londoni British Museumban és a párisi Louvreban számos ilyen súlyt őriznek, melyek közül a nehéz mina rendesen fekvő oroszlánt ábrázol és broncból van készitve, míg a könnyű mina kacsát ábrázol és kőből van faragva. E súlyokból magyarázhatjuk meg a *II. Kir. 14, 26. sat., hogy mit kell a «király köve» alatt értenünk; e szavak t. i. *királyi mértéket* jelentenek. Ezek a súlyok rendszerint kettős, t. i. aram és asszir föliratta! vannak ellátva, ez utóbbiak ékirással. Igy pl. egy zöld bazalt kőből készült kacsa-súlyon ékirással ezt olvashatni: «*Harminc mína kiigazított súlyban. Irba-Merodach, babiloni király palotája.*» V. ö. E. Norris, On the Assyrian and Babylonian weights, 1854.

[2] Némelyek az Ex. 30, 13.-re támaszkodva, különbséget tesznek a templomi vagy szent sekel, és a közönséges sekel között. A rabbik tanítása szerint ugyanis a közönséges sekel csak fele a templominak, tehát a bekával volt egyenlő (v. ö. Maimonides, Constitutiones de siclis etc. illustr. J. Esgers, L. Bat. 1718. pag. 19). Az ujabb kutatások azonban kétségtelenné tették, hogy a királyi és

20 gérára [1] (גֵּרָה) oszlott, mely súly 0·868 gr., tehát 10 gérá, vagyis a *beka* (בֶּקַע) 8·68 gr. volt. A beka eszerint a sekel felét képezte.

A zsidó súlyoknak a jelenlegiekhez való viszonyát tehát a következőleg lehet feltüntetni:

Talentum	1	—	—	—	—	=	58,944 gr.
Mína	60	1	—	—	—	=	982·2 gr.
Sekel	3600	60	1	—	—	=	16·37 gr.
Beka	7200	120	2	1	—	=	8·68 gr.
Gérá	72000	1200	20	10	1	=	0·868 gr.

A közönséges babiloni súlyrendszer az idők folyamán, mint ezt biztosan kimutathatni, a *beosztást* illetőleg változást szenvedett. A talentum felosztása 60 mínára megmaradt ugyan, de a mína már nem 60, hanem 50 részre oszlott úgy a perzsáknál, mint a görögöknél, a mi azonban nem a sekel súlyát növelte, hanem a mináét csökkentette. A sekel ugyanis pénznem volt, mely mindenütt elterjedt, míg a mína különböző volt, s így a számításban könnyen tévedésekre vezethetett. Ez ötvenes beosztás következtében a talentum idővel nem 3600, hanem 3000 sekelt foglalt magában, s így a mína 816·6 gr.-mal, a talentum 49·11 kg.-mal lőn egyenlő. Ezt az ötvenes beosztást a tizedes rendszernek a hatvanados rendszerrel folytatott küzdelme idézte elő, s nyilván az egiptomi befolyás következménye volt. Hogy Előázsiában mikor érvényesült ez az újítás, megállapítani nem lehet, de a zsidóknál valószínüleg a perzsa uralom idején honosult meg.[2]

templomi sekel közt különbség nem volt és szent nevét hihetőleg onnét nyerte, mert a normális súlyt a szövetség sátoránál őrizték s meg akarták különböztetni az ezüst sekeltől, mely súlyra nézve csak 14·55 gr., tehát a templominál csaknem 2 grammal könnyebb volt. V. ö. Brandis, Das Münz-, Mass- und Gewichtssystem in Vorderasien etc. Berlin, 1866.

[1] A *gérá* eredetileg a szentjánoskenyér magja; elnevezése nyilván onnan származott, hogy e legkisebb súly gömbölyü magvakhoz hasonlított.

[2] A zsidó mértékekre vonatkozó nevezetesebb munkák a következők: Zuckermann, Das jüdische Maas-System und seine Beziehungen zum griechischen und römischen. Breslau, 1867. — Aug. Bökh, Metrologische Untersuchungen über Gewichte, Münzfüsse und Maase des Alterthums in ihrem Zusammenhange. Berlin, 1838. Továbbá Bertheau, Zur Geschichte der Israeliten, Göttingen, 1842. Finály Henrik, Az ókori súlyokról és mértékekről. — J. Oppert, L'Étalon des mesures Assyriennes. Paris, 1875. — J. Brandis, Das Münz-, Mass- und Gewichtswesen in Vorderasien. Berlin, 1866. — R. Lepsius, Die babylonisch-assyrischen Längenmasse nach der Tafel von Senkereh. Berlin, 1877. — F. Hultsch,

46. §. Pénznemek.

A kereskedés a mértékeken kívül cseretárgyakat is követelt, melyek eleintén termesztményekből, lábas jószágból és a gazdaságban és a ház körül szükséges ércekből állottak. A forgalom növekedésével később állandó értéket képviselő ércek, arany- és ezüst-darabok képezték a cseretárgyakat, melyeknek becsét mindenkor súlyuk határozta meg. Előázsiában és Egiptomban a kereskedelem főcsere-eszköze idő folytán az ezüst, később pedig az arany lett, melyeket az egiptomi felíratok és falfestmények bizonysága szerint darabokban, rudacskák (Józs. 7, 21) vagy karikákban, olykor pedig téglaformában hoztak forgalomba, melyeket a vevő az eladónak kimért. Az e célra szolgáló mértéket és súlyokat a pénzzel együtt egy zacskóban az övbe dugva hordták (Dt. 25, 13. Iz. 46, 6. Péld. 16, 11). A pátriárkák korában az ezüst már nevezetes szerepet játszott az adás-vevésnél; nemcsak földet vettek rajta (Gen. 23, 16) Kánaánban, hanem gabonát hozattak az egiptomiaktól (Gen. 43, 15), s az ezüst, mint a «kalmároknál járó sekel» van említve, mi azt látszik mutatni, hogy a forgalomban levő ezüst-darabok meghatározott súlylyal birtak, sőt értékök meg is volt jelölve. Ezt bizonyítják az egiptomi régi adólajstromok is, valamint az a körülmény, hogy az ezüst, כֶּסֶף közönségesen azonos volt a *pénz* fogalmával, mint pl. a francia argent. Hogy ezek az ezüst-darabok egyenkint kerültek forgalomba, az is mutatja, hogy az eladó tárgyak értékét nem az ezüst-darabok súlya, hanem *száma* szerint állapították meg. A sekelt kell tehát tekintenünk az izraelitáknál a legrégibb pénzegységnek, mely súlyra nézve a nehéz talentum mínájának hatvanad része volt (l. fönnebb a súlyokat). Hogy azonban a kereskedelmi számítás kényelmesebb legyen, Babilonban a nemes fémek értékének megszabásánál oly egységeket állapítottak meg, melyek a közönséges súlyoktól elütöttek, úgy, hogy egy talentumra nem 3600, hanem csak 3000 sekelt számí-

Griechische und römische Metrologie. Berlin, 1882. — C. F. Lehmann, Altbabylonisches Mass- und Gewicht und deren Wanderung. Berlin, 1889. és u. attól, Das altbabylonische Mass- und Gewichtssystem als Grundlage der antiken Gewichts- Münz- und Maassysteme. Leiden, 1893. — H. Nissen, Griechische und römische Metrologie. München, 1892.

tottak, minek következtében a pénzmínában is csak 50 sekel volt 60 helyett.[1] A pénztalentum tehát 3000 sekellel számítva, csak 49·11 kgmot nyomott, vagyis 9·832 kgrammal kevesebbet, mint a súlytalentum, míg a könnyű talentum súlya 24·552 kg. volt. Ez azonban egyedül az arany talentumra nézve áll, melynél egy sekel szabályszerűleg 16·37 grammot nyomott. Az ezüst talentum ugyanis kisebb volt az aranynál, s mivel a Kr. e. 142-ben Simon fejedelem[2] alatt vert ezüst sekel 14·55 gr. súlylyal bir, kiszámították, hogy az ezüst mína súlya 727·5 gr., az ezüst talentum súlya 43·659 kilogrammot tett ki. A talentumot és mínát az izraelíták főleg nagyobb összegek fizetésénél alkalmazták, mely esetben az aranyat és ezüstöt nem olvasták meg, hanem csak mérték és *zacskókba* kötve (IV. Kir. 5, 23) szállították tova. A sekelen kívül említést tesz a biblia a fél-sekelről (Ex. 30, 13), melyet bekának is neveztek (*Ex. 38, 26), sőt *harmad-* (Neh. 10, 32) és *negyed*-sekel (I. Kir. 9, 8) is volt forgalomban.

A mi az arany értékének az ezüstéhez való viszonyát illeti, csaknem teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az úgy arányolt egymáshoz, mint 10 : 1-hez. Később azonban, midőn az ezüst kínálata egyre fokozottabb lőn, ez az arány megváltozott, s úgy viszonylott egymáshoz, mint 40 : 3-hoz, mi az ezüst értékének csökkenését mutatja.

A szorosan vett vert arany és ezüst pénzt az izraeliták úgy látszik, a babiloni fogság ideje alatt kezdték először használni, mert a perzsa uralom idejében keletkezett iratok a pénzt mindig *dárika*[3] szerint (דַּרְכְּמוֹן) számítják (Ezr. 2, 69. Neh. 7, 70. I. Kr. 29, 7). A dárika tiszta aranyból készült, apró, 8·40 gr. súlyu vastag pénz, melynek előrészén a király képe van, íjjal és nyíllal kezében, míg hátsó részére egy mélyedés van ütve (l. a 72. képet,

[1] A Gen. 33, 19. említést tesz a *keszítáról* (קְשִׂיטָה) is, mely a sekelnél jóval nagyobb értékkel birt, és Schegg (Bibl. Archaeol. 305. l.) vélekedése szerint az ó-egiptomi súlyegységgel, a ket-tel (kopt *kite, skite*) volt azonos, súlya tehát 140 gran, Bertheau nézete szerint azonban csak általánosan pénzdarabot jelentett.

[2] V. ö. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes, I. k. 194. l. 11. jegyzet.

[3] Nevét némelyek szerint *Darius Hystaspistől* nyerte, a mi azonban nem valószínü, minthogy Suidas e pénz eredetét egy korábbi Dariusnak tulajdonítja.

mely a British Museumban levő eredeti után készült). Voltak ugyan ezüst dárikák is (σίγλος Μηδικός), melyek az arany dárika értékének $^1/_{20}$-ad részét tették ki, de ezek a közönséges ezüst sekel neve alatt forogtak közkézen. Midőn az Issus melletti győzelem után (Kr. e. 333.) Palesztina Nagy Sándor kormánypálcája alá jutott, görög-szír pénzek jöttek a zsidóknál forgalomba (I. Mak. 11, 28) s az általános arany pénz a *státer* (στατήρ) lett (194 gran súlylyal), melyen kívül *ezüst státer* is volt (l. a 73. képet, melynek eredetijét a párisi Cabinet des monnaiesban őrzik), mely 4 attikai drachmával, vagy 1 ezüst sekellel volt egyenlő, s azért templomi adó fejében két személyért fogadták el (Mt. 17, 26). Az ezüst pénzek közül még a *tetradrachma* (324 gran), a *didrachma* (162 gran) és a *drachma* (δραχμή) forgott közkézen, mely a félsekellel egyenlő értékü volt. Mikor pedig a görög világbirodalom

72. kép. Arany dárika.

73. kép. Ezüst státer.

megdőlt, Palesztinában az uralkodók változásához képest hol szír, hol egiptomi pénzek kerültek forgalomba, melyek ritka szépségök által tünnek ki.[1]

A zsidó függetlenség kivívása után VII. Antiochus Sidetes *Simon* fejedelemnek megengedte, hogy pénzt veressen, ki erre nemcsak réz, hanem ezüst pénzt is veretett, melyek közül számos

Mások pedig a *dára* szótól származtatják, mi királyt jelent, s így dárika annyit tenne, mint királyi pénz.

[1] A Ptolemaeusok arany pénzeinek hátsó részén rendszerint egy bőségszaru, az ezüst és réz pénzeken pedig sas, a Seleukidák érmein pedig Apolló, a trónon ülő Jupiter, Minerva stb. látható. V. ö. Schegg, Bibl. Archaeol. 307. lap.

ép példány maradt reánk a Kr. e. 141—136. évekből. Az ezüst sekelek előrészén a mannás edény van a verés évével és e körirással: שקל ישראל, a hátsó részen pedig háromágu liliom vagy Áron kivirágzott vesszeje e fölirattal: ירושלים הקדושה, «A szent Jeruzsálem.» (L. a 74. képet, mely a Makkabi Simon korából való ezüst sekelt mutat M. de Saulcy szerint, míg a 75. kép ugyanazon fejedelem bronc pénzét tünteti föl). A réz pénzek előrészén két ág van egy citrussal, hátsó részükön pedig pálmaág két gyümölcsös kosár között. A többi Haszmoni fejedelem szintén veretett pénzt, s Hyrkán János volt az első, ki a pénzekre nevét is reáverette, míg Jannaj Sándor zsidó és görög felirattal látta

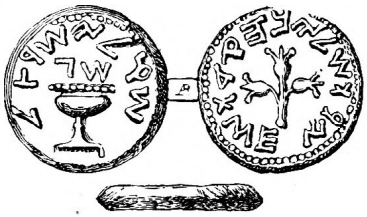

74. kép.

75. kép.

el őket (יהונתן המלך és ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ). Példájukat a Heródes-dinasztia is követé, mely azonban a nemzeti nyelvet föláldozta s csak görög pénzfeliratokat alkalmazott (l. a 76. képet), sőt I. és II. Agrippa az általuk veretett érmekre az eddigi jelvények helyett emberi alakokat, a császárok képét, sőt saját

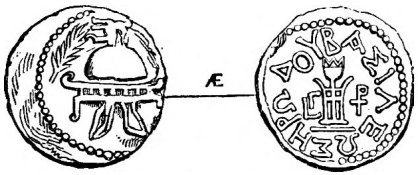

76. kép. I. Heródes pénze.

képüket is alkalmazták, mit a zsidó törvény megtiltott. A Heródes-féle pénzek mind csupán broncból vannak, miből némelyek azt következtetik, hogy a római tanács e tőle függő fejedelmeknek az arany és ezüst pénz verését nem engedte meg.

A királyokon és tetrarchákon kívül a római helytartók is verettek réz pénzt, mely mind a császár nevét viselte s oly jelvényekkel volt ékesítve, melyek a nép vallásos érzületét nem sértették. Ilyenek voltak a búzakalász, pálma, liliom, bőségszaru stb. Végül megemlítendők azok a pénzek, melyeket Bar-Kochba

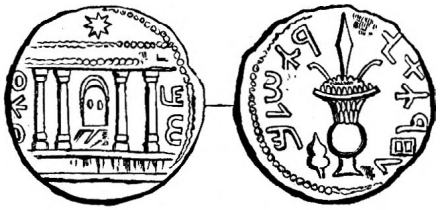

77. kép. Bar-Kochba pénze.

(helyesebben Bar-Koziba) veretett (l. a 77-ik képet) s részben a római ércpénzekből átveretett.

A római uralom alatt a zsidóknál a drachma helyét a *dénár* foglalta el, mely 4·548 gramm sulyu ezüst érem volt, adópénzül szolgált, és a császár arcképével volt díszítve (Mt. 22, 19. Mk. 12, 15). Az *as* a dénárnak $^1/_{10}$-ed, Kr. e. 217-től pedig $^1/_{16}$-od része volt, és szintén a császár képét viselte. A *quadrans* az as-nak $^1/_4$-ed része volt. A bibliában említett legkisebb pénz a λεπτόν (Mk. 12, 42. Lk. 12, 59), mely némelyek szerint $^1/_2$ quadrans volt, de valószínűleg csak a quadrans más elnevezése. A nagyobb pénzeknek kisebb értéküekre való felváltása, valamint a pénzláb különbözősége szükségessé tette a *pénzváltókat* (שְׁלָחָנִי, τραπεζίτης vagy κολλυβισταί), kik főleg Jeruzsálemben voltak nagyobb számmal, mivel a templomlátogató zsidók egyházi adójukat csak törvényes pénznemben róhatták le. A pénzváltást bizonyos ráfizetésért eszközölték, mely egy sekelre rendszerint egy obolust vagyis $^1/_{24}$-ed sekelt ($8^3/_4$ fillért) tett ki. A pénzváltás széleskörü ismeretet tőn szükségessé, de a csalást is lehetővé tette, s ezért a pénzváltók nem valami jó hírnévnek örvendeztek.[1]

[1] A bibliai pénzekről figyelmet érdemelnek a következő munkák: Celest. Cavedoni, Biblische Numismatik, aus dem Italienischen übersetzt von Werlhof. 2 részben, Hannov. 1855, 1856. M. A. Levy, Geschichte der jüdischen Münzen. Breslau, 1862. B. Zuckermann, Über talmud. Gewichte und Münzen. Breslau, 1862. M. de Saulcy, Recherches sur la numismatique Judaique. Paris, 1854. u. attól, Numismatique de la terre sainte. Paris, 1874. Madden, History of Jewish coi-

Könnyebb áttekintés végett célszerü lesz az itt felsorolt pénzek mai értékét táblázatosan összeállítani:

Arany talentum	= 109673 kor. — fil.	Arany dárika	= 22 kor. 50 fil.
Ezüst talentum	= 7560 « — «	Ezüst dárika	= 2 « 10 «
Mína	= 126 « — «	Státer	= 2 « 40 «
Sekel	= 2 « 10 «	Didrachma	= 1 « 20 «
Fél-sekel	= 1 « 5 «	Drachma	= — « 60 «
Gérá	= — « $10^1/_2$ «	Dénár	= — « 55 «

As = — kor. 5 fil.
Quadrans = — « 1 «

HARMADIK FEJEZET.

TUDOMÁNY ÉS MÜVÉSZET.

47. §. Az írás.

A mint a nyelv arra szolgál, hogy az ember általa gondolatait és érzelmeit kifejezze s másokkal közölje, úgy az írás feladata a gondolkozás és ismeret eredményét állandósítani s az utókor számára fentartani. Az írás tehát az emberi művelődésre és a tudomány fejlődésére rendkívüli fontossággal bir; mert habár a tapasztalatokat és ismereteket élő szóval is lehet másokkal közölni, az emberi elme feledékenysége mellett írás nélkül ismereteink nagyon csekélyek volnának, s a tudomány sem emelkedhetett volna arra a szédítő magaslatra, melyen napjainkban áll.

Az *írás feltalálása* a történet előtti időkbe esik s keletkezéséről semmi biztos adatunk nincs, ami egészen természetes is, mert csak lassanként fejlődhetett a rajzolás kezdetleges elemeiből a tökéletesség azon fokára, a melyen alkalmassá vált a gondolatok kifejezésére. Az írás lényege ugyanis az eszmetársuláson alapszik, mivel a rajzolt képnek vagy jelnek mindenkiben, a ki látja, ugyanazokat a fogalmakat vagy képzeteket kell ébresztenie, mint a minőket a rajzoló kifejezni akart. Az írásnak eredetileg három főfaja volt, a rajzoló, a szimbolikus vagy jelírás, és a fonetikus vagy hangírás. Az írás első fajából semmi emlék sem maradt

nage and of Money in the Old and New Testament. London, 1864, s ennek uj átdolgozása, Coins of the Jews, London, 1881., mely a zsidó numizmatika terén eddigelé a legmegbízhatóbb. Theod. Rheinach, Les monnaies juives. Paris, 1888.

reánk, de a másodikat az ó-egiptomi, babilon-asszír és chinai írásban, nálunk az arab számjegyekben s egyéb elfogadott jelekben (pl. □, † sat.) számos műemlék megőrizte, sőt némileg fel is tünteti a hangírásra való átmenetet, mely már nem az értelemre, hanem inkább a halló idegekre hat.[1] A hangírás eleinte szótagokat fejezett ki, s innét fejlődött ki a betűírás, mely átmenet a sémi (föníciai, óhéber) írásban világosan felismerhető, melyből az ó- és új-kor minden betűírása származik.

Hogy a betűírás mikor vette kezdetét a kánaániaknál és föníciekнél, kiket a betűírás feltalálóinak tartanak, biztosan megállapítani nem lehet. Általán elfogadott nézet, hogy a betűírás a föníciekнél a Kr. e. 16. században már el volt terjedve, s hogy a görögökhöz még a dór vándorlás előtt, tehát a 16—12. században került. De ennek a föltevésnek ellentmond a tell el-amarnai lelet,[2] melynek agyagtáblái azt bizonyítják, hogy Kr. e. 1400 körül Palesztínában és Föníciában a babiloni ékírást használták, mi bizonnyára nem történt volna, ha az ósémi betűírás már akkoriban ismeretes. Annyi azonban bizonyos, hogy az utóbbi a Kr. e. 1000. évben már használatos, és széles körben elterjedt volt. Az ósémi betűírás *eredete* tudományosan máig sincs eldöntve, de igen valószínű, hogy az egiptomi hieroglifekből keletkezett. Minden betű ugyanis azt a mássalhangzót jelezte, melylyel az a szó kezdődött, melynek képét a betűül szolgáló tárgy rajza feltüntette. Innét keletkezett a betűk *neve* is, mely csekély eltéréssel a héber, görög és aethiop írásnál egyenlő.[3]

[1] Abel-Remusat (Élements de la grammaire Chinoise. Paris, 1822., Prolegoménes) volt az, ki a kyriologikus írásnak a jelírásra való átmenetét a chinaiaknál kimutatta; ugyanezt tette Kopp a jelírásnak a japáni nyelvben a szótagírásra való átmenetelére vonatkozólag.

[2] V. ö. H. Winckler, Der Thontafelfund von Tell el-Amarna. Berlin. 1889—90.

[3] A betük héber nevei Thren. 1—4-ben s görög átirásban a LXX-ban fordulnak elő, a következő sorrendben:

Betü.	A héber elnevezés a LXX. szerint.	Görög neve.	Jelentménye.
1. א	ἄλεφ	ἄλφα	ökör
2. ב	βηθ	βῆτα	ház
3. ג	γιμελ (γιμλ)	γάμμα (γάμλα)	teve
4. ד	δαλεθ (δελεθ, δελτ)	δέλτα	ajtó
5. ה	ή	ἒ	rácsos ablak?
6. ו	οὐαυ	βαῦ (később δίγαμμα)	sátorkaró
7. ז	ζαιν (ζαι)	ζῆτα	fegyver?
8. ח	ήθ (ήθ)	ἦτα	kerités?

Az ósémi írás *eredeti alakját* egyetlen felírat sem őrizte meg számunkra, de valószínű, hogy a Mésa király emlékkövének, valamint a Cyprusban 1876-ban talált bronc csészének felírata nem sokban tér el az eredetitől. A betűk alakjának egyszerűsége mellett mindkettőt az jellemzi, hogy szögletes formákkal találkozunk mindenütt, a hol később a betűk meggömbölyödtek. Föltevésünket továbbá az a körülmény is megerősíti, hogy míg a görög abc betűi a későbbi föníciai írástól annyira eltérnek, hogy belőle a görög írást leszármaztatni lehetetlen, addig a Mésa-emlékkő betűi olyanok, melyekből úgy a görög, mint a föníciai írás fejlődése kimagyarázható.

Az ósémi írásból Szíriában három tipus fejlődött ki: a föníciai, az óhéber és az aram írás. A *föníciait* legjellemzőbben *Esmunazar* szarkofágjának fölirata őrizte meg, melynél az írás gömbölyded, szabályos, s a betűk némileg jobbra dőlnek. Az eltérés a Mésa-féle és cyprusi felirat és a föníciai írás közt leginkább a ת ק ס כ betűknél mutatkozik. Az *óhéber* írást a siloahi felirat (l. a 78. képet) és mintegy 20 pecsétnyomó őrizte meg számunkra. Betűi közül leginkább a ת ק ל כ י ג hasonlítanak a Mésa-felirat betűihez, s különösen a balra lehúzott vonalak csinos kanyarodása jellemzi őket. Ez az írás, mely a talmúdban és a rabbiknál «héber írás» név alatt fordul elő, századokon át fentartotta magát a zsidóknál. Ezt nem csupán a *szamaritán írás* bizonyítja, mely nem más, mint az óhéber betűk kalligrafikus

Betű. A héber elnevezés a LXX. szerint.	Görög neve.	Jelentménye.
9. ט τηθ	θῆτα	tömlő? kerék?
10. י ἰωδ	ἰῶτα	kéz
11 כ χάφ	κάππα	tenyér?
12. ל λαμεδ (λαβδ)	λάμβδα	ösztöke
13. מ μημ	μῦ	viz?
14. נ νουν	νῦ	kigyó
15. ס σαμεχ (σαμχ, σαχμ, σαγχ)	σίγμα	támaszték
16. ע αἰν	ὄ	szem
17. פ φη	πῖ	száj
18. צ τσαδη (σαδη)	—	halhorog?
19. ק κωφ	κόππα	tarkó?
20. ר ρηχ (ρης)	ῥῶ	fej
21. ש χσεν (σεν)	σάν	fog
22. ת θαυ	ταυ	kereszt.

A Siloah-csatorna óhéber felirata.

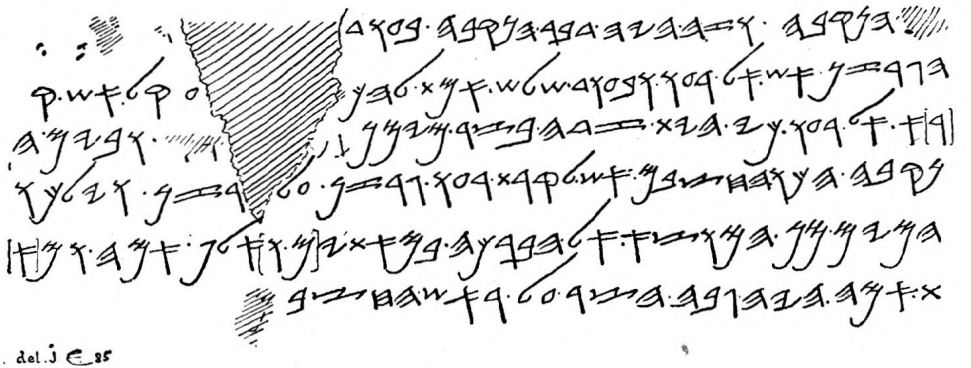

78. kép.

Fordítás.

... az átfurás. És ez volt az átfurás lefolyása.....
mindegyiknek csákánya a másiké ellen; és mikor még három rőfre...
egyik a másiknak kiáltott, mert egy hasadék (?) volt a sziklában jobb kéz felől. És az
átfurás napján a kővágók egymás ellen vágták a csákányt csákány ellen; és kiömlött
a viz a kiinduló ponttól a tóba 1200 rőf távolságra és 100
rőf volt a szikla magassága a kővágók fölött.

1. melléklet a 47. §-hoz.

módosítása, hanem az a figyelemre méltó tény is, hogy az óhéber írást Makkabi Simontól egész Bar Kochbáig, tehát Kr. u. 135-ig a zsidó pénzeken mindenütt használták, a mi bizonnyára nem történik, ha ezek a betűk a nép előtt már ismeretlenek voltak volna. De azt sem lehet tagadni, hogy Nehemiás korától kezdve az óhéber írást lassankint az *aram* betűk szorították ki, miről már Ezra (4, 7) említést tesz.

Az aram írás fokozatos fejlődését számos műemlékből egész biztossággal megállapíthatjuk. Legrégibb ezek közt a szindsirli-i bazaltkő lelet, mely Hadád isten szobrát ábrázolja s Panamú-nak aram feliratát tartalmazza. A betűket ezen a kövön az jellemzi, hogy a kőből reliefszerűleg kidomborulnak. A Kr. e. 8. századból több rövid felirat van asszír súlyokon, továbbá kétnyelvű táblácskákon aram és ékírással, pecsétnyomókon sat. Ez időtől fogva századról századra kísérhetjük az aram írás fejlődését, mely, mint a híres teimâ-i sztélé [1] is mutatja, főkép abban nyilvánult, hogy az ósémi betűk szögletes formáit meggömbölyítették, némely betűk alakját egyszerűsítették s a zárt fejeket megnyitották. A Kr. e. 6. századból való aram feliratoknál a ר ד ב, sőt az ע is már nyitott alakban fordul elő (l. a 79. kép 6. hasábját) s a 4. században már a végbetűk nyomaival is találkozunk. A 4—1. században az archaizmusnak végső maradványai is eltünnek, s az aram írás abban az alakjában merül föl, melyet a rabbik négyszögletes (kvadrát) írásnak (כְּתָב מְרֻבָּה) neveztek el, s Krisztus korában egész Szíriában használtak. E kvadrátírás egyik nevezetes emléke az Arak el-Emirnél, Hyrkán palotája romjain talált felirat, mely csak öt betűből áll s valószinüleg a Kr. e. 176-ból származik, továbbá az u. n. sz. Jakab sírján levő felirat a Kr. e. I. századból, valamint az adiabenei Heléna síremlékén levő felírás a Kr. u. I. századból.

A zsidó hagyomány szerint az aram írást Ezra hozta Babilonból, miért *assúr* írásnak (kĕthób assûrî) is nevezték. Ez állítás azonban történetileg meg nem állhat, mert a szamaritánok Mózes könyveit Kr. e. 400 táján még óhéber betűkkel írva vették át, s mint a későbbi érmek feliratai bizonyítják, a kvadrátírás csak lassan és fokozatosan tudta kiszorítani az óhéber betűk használatát.

[1] E sztélét Euting födözte föl Arábiában, s nyilván a Kr. e. 500. év körül készült.

79. kép. 2. melléklet a 47. §-hoz.

A régi sémi írások betűi.

Az írás az izraelitáknál Egiptomban már el volt terjedve, mert munkafelügyelőik *sóterím* név alatt fordulnak elő, mely elnevezés az írást jelentő שטר gyökérből származik. Az írást tehát legelőször nyilván Egiptomban sajátították el, melynek ismerete tette lehetővé a zsidóknál a törvényhozást, mely életöket s a népnek Istenhez való viszonyát szabályozta, az emberi önkénykedésnek és elferdítéseknek útját vágta. És csakugyan az írás a mózesi törvényhozásnál egészen ismert dolog gyanánt szerepel, sőt a házassági elválásnál (Dt. 24, 1), és sok egyéb esetnél (Ex. 17, 14. Num. 17, 2) meg is van parancsolva. Józsua alatt a törvényt a Dt. 27, 2—4-ben foglalt rendelkezés szerint az Ébál hegyen felállított emléktáblára vésték (Józs. 8, 32), az országot írásosan fölvették (18, 4), sőt még a bírák korában is közönséges volt az írás ismerete (Bir. 8, 14), mely kort pedig általános hanyatlás jellemez.

80. kép.

Az izraeliták az irásra oly dolgoknál, melyeknek megörökítését célozták, kőlapokat (Ex. 24, 12; 31, 18. Dt. 27, 8. Józs. 8, 32. Jób 19, 24) vagy fatáblákat (Num. 17, 17. Ez. 37, 16) használtak. E táblák neve גְּלִיּוֹן (Iz. 8, 1). A bronc táblák sokkal később fordulnak elő (I. Mak. 8, 22). A régi korban, lehet, hogy agyagtáblákat is használtak, mert ezek, mint a tell el-amarnai lelet bizonyítja, Palesztínában nem voltak ismeretlenek; ezt sejteti velünk Ezekiel is (4, 1). De kétséget sem szenved, hogy ama gyakori érintkezésnél fogva, mely a zsidók és az egiptomiak közt mindenkor fennállott, az írás technikáját Egiptomban sajátították el, (l. a 80-ik képet, mely író egiptomi férfit mutat), s az írásra a *papiruszt* is használták, mely növénynek sejtszövetét az egiptomiak éles késsel finoman fölszelték, aztán enyves vizzel összeragasztva, a napon megszárították és kisimították, s papiros név alatt forgalomba hozták. A papirosnak csak egyik oldalára lehetett írni s a kézirat hátsó lapját cédrusolajjal kenték be, hogy a férgek és a moly el ne pusztítsák. Az utolsó lap szélére keskeny pálcikát is ragasztottak, melyre a papirost felgöngyölítették s a tekercset (מְגִלָּה, l. a 81. képet) henger alaku tokban tartották. Olvasás alkalmával a tekercs jobb felét kigöngyölítették, s ha egy hasábot elolvastak, balfelől uj hasábot göngyölitettek le, míg jobbról a már elolvasott hasábot

a pálcikára tekerték. Ily tekercsekre írták a nagyobb *leveleket* (סֵפֶר) is, melyeket fonállal keresztben átkötöttek s a pecsétgyürüvel lepecsételtek (II. Kir. 11, 14. III. Kir. 21, 8. II. Kr. 2, 11.) A pecsétgyűrűre a tulajdonos neve, vagy alakok voltak vésve (l. a 82. képet, mely Nathan-jahu ben 'Obad-jahu pecsétjét mutatja, és a 83. képet, mely agyagba nyomott asszir pecsétet tüntet föl s eredetijét a British Museumban őrzik); ragasztó szerül finom agyagot használtak (Iz. 29, 11. Jób 14, 17). A messzire szóló leveleket ismerős útasok vagy kereskedők által juttatták rendeltetésök helyére.

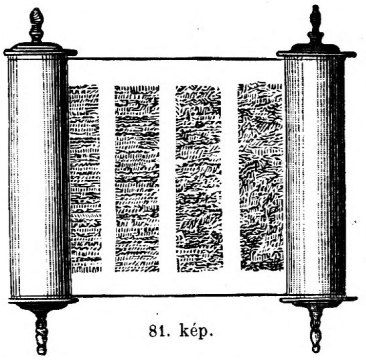

81. kép.

A papírusz mellett valószínüleg a kecske- és juhbőrt[1] is használták, melynek csak egyik oldalára lehetett írni (Num. 5, 23. Jer. 36, 23). Ezek alkalmazásáról még Flavius József is említést tesz (Antt. XII. 8, 9. s k.), midőn elmondja, hogy Jeruzsálem-

82. kép.

83. kép.

84. kép.

ből Kr. e. 285-ben Ptolemaeus Philadelphusnak egy remek kiállítású, állatbőrökre aranybetükkel irt törvénykönyvet küldöttek ajándékul.

[1] A bőr használata már igen régi. A rómaiak legrégibb okirata, a *Foedus Sabinorum* marhabőrre volt följegyezve s a perzsák szent íratait 1200 marhabőr tartotta fönn. A *babiloniak* írott emlékei agyag- vagy kő-táblákon maradtak reánk, melyeket Kujundsikban a királyi palota könyvtárában födöztek föl oly mennyiségben, hogy több szoba földjét egy lábnyi vastag rétegben takarták. E táblácskák nagysága 1 □hüvelyk és 1 □láb közt változik s vastagságuk fél hüvelyk. Az írást finom eszközzel a lágy téglákra jegyezték, melyeket aztán kiégettek. Egyes íratok agyaghasábokra, vagy hordó alakú hengerekre vannak jegyezve, melyek közül némelyik csaknem 1 méter nagyságú. Az írás oly finom, hogy gyakran csak nagyító üveggel lehet elolvasni. Ezen agyagtáblákat legnagyobb részt (50 ezer dbot) Londonba vitték, hol Smith állította őket egybe. V. ö. Gieszwein, Mizraim és Assúr tanúsága, I. k. 54. l.

A bőrkészítés tökéletesedésével a *pergamen* kapott lábra, melynek célszerűségét nagyban növelte az, hogy mind a két felére írhattak s az írás letörlése után ismét lehetett használni. Az írólapokra az írás hasábokban (דֶּלֶתוֹת, *Jer. 36, 23) történt, melyeket *tekercsekbe* göngyölítettek (l. a 84. képet). A pergamen később az izraelitáknál oly kedveltté vált, hogy a szent könyvek másolására kizárólag a tartós pergament használták.

85. kép.

Az íráshoz használt *tinta* (דְּיוֹ, Jer. 36, 18. μέλαν, II. Ján. 12.) fekete vagy barna színű volt, s koromból és gumioldatból készült. Az író eszköz (עֵט) fából, érczből vagy nádból (κάλαμος) való volt, mely utóbbit Egiptomban csomókban árulták s külön, e célra készült kerek késsel tollnak vágták, míg a tompa tollat horzsoló kővel hegyesítették meg. Az író eszközöket (l. a 85. képet) az izraeliták övükben (Ez. 9, 2) szokták hordani.[1]

48. §. Irodalom és tudomány.

Az írás az emberiség szellemi fejlődésére nézve legkivált az által nyer fontosságot, hogy lehetségessé teszi az *irodalmat*, mely által maradandóan megőrizhetni mindazokat a kincseket, melyeket az emberi szellem gondolkodása és kutatása által egybegyűjtött, s így a tudomány művelését és fölvirágozását lehetővé teszi.

A héberek irodalma nem Mózes könyveivel veszi kezdetét, hanem tágabb értelemben egész a pátriárkák koráig visszanyúlik. A Genesisben ugyanis nem csupán az emberi nem legrégibb szájhagyományai, énektöredékek, hanem oly följegyzések is meg vannak őrizve, melyek valószínüleg a pátriárkák őshazájából, Khaldeából származtak. A zsidó irodalom valódi megteremtőjének

[1] A kövekre és érclapokra a betűket az izraeliták acél (Jób 19, 24) vagy gyémánt (Jer. 17, 1) tűvel vésték. Ily érclemezre volt írva az a szövetségi szerződés, melyet a rómaiak a zsidókkal kötöttek s Rómában a Capitoliumon helyeztek el (I. Mak. 8, 22. s köv.) Az egész cikkhez v. ö. L. Lőw, Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden. Leipzig, I. köt. 1870. II. k. 1871. E. A. Steglich, Schrift- und Bücherwesen der Hebräer zur Zeit des alten Bundes. Lipcse, 1876.

azonban mégis Mózest kell tartanunk s az ő nyomait követik a történetirók, költők és próféták, s míg a zsidó költészet fénykorát Dávid és Salamon királyok alatt éri el, a prófétai irodalom csak a IX. században kezd föllendülni, s kétszáz éven keresztül döntő hatást gyakorol a zsidó nép szellemi életére. A Krisztus előtti második századdal megszűnik az óhéber nyelv irodalmi művelése, mert ez időtől fogva az izraelíta nép szellemi termékei aram vagy görög nyelven jelentek meg, melyek a régi irodalmi emlékek folytatását képezik. A Kr. utáni harmadik században, a héber nyelv ujabb alakja, a misna nyelve lép az óhéber helyébe, de az aram nyelv ezt is véglegesen kiszorította.

Azokon a könyveken kívül, melyek az ó-szövetségi bibliába vannak fölvéve, az izraelitáknak még más könyveik is voltak. Ilyenek a családi lajstromok, melyeket hihetőleg mindenféle történeti vonatkozású följegyzésekkel bővítettek ki; a királyok korában rendszerint vezetett évkönyvek, melyekbe a politikai eseményeket, a királyok intézkedéseit sat. igtatták. A szent iratok ezeknek csupán címeit[1] és töredékeit őrizték meg, a könyvek maguk elvesztek.

Mivel a legrégibb korban az irodalom és tudomány a vallás szolgálatában állott, az izraelitáknál is azt tapasztaljuk, hogy a kinyilatkoztatás volt az a rugó, mely a zsidó nép irodalmának létet adott s éppen azért természetesnek találjuk, hogy a zsidók törekvése főkép az isteni dolgok megismerésére irányulván, a profán tudomány sem talált kedvező talajra Palesztinában. De kétséget sem szenved, hogy a zsidó nép fejlettségének magaslatán sokkal több ismerettel rendelkezett, mint amennyit a biblia tartalma sejtetni enged. A virágzó ipar, a mesterséges útak, csatornák és alagútak épitése oly fizikai és mechanikai ismereteket tételeznek föl, melyeknek nyomát a bibliában hasztalan keressük.

Az egyes tudományszakokra áttérve, a *bölcselet-tudomány* azon a *bölcseségen* (חָכְמָה) sarkallik az izraelitáknál, mely a törvényben és a próféták irataiban, továbbá egyes zsoltárokban, a Példabeszédek, Jób, Sirák és a Prédikátor könyvében van elszórva.

[1] Ilyenek voltak: «*Az Úr hadainak könyve*», melyről Mózes a Num. 21, 14. tesz említést, továbbá «*Az igazak könyve*», mely II. Kir. 1, 18. Józs. 10, 13. van idézve, és a királyok hivatalos évkönyvei, melyekre a bibliai Királyok könyvei folytonosan hivatkoznak.

E bölcseség abban különbözött más nemzetek bölcseletétől, hogy nem a lét feladatát és a dolgok végső okait kutatta, hanem mivel e kérdések a kinyilatkoztatás által már meg voltak oldva, a vallás tárgyi tartalmát és a kinyilatkoztatással összhangzó világnézetet igyekezett megállapítani. A zsidó elmélődés tehát Isten tökéletességeire, a halhatatlanság eszméjére, a gondviselés létezésére, a feltámadásra, a valódi életbölcseségre, az ítéletre, örökkévalóságra és azon ellentmondások megoldására irányult, melyek az életben oly gyakran fölmerülnek, azzal a gyakorlati céllal egybekapcsolva, hogy kimutassa, miképp az embernek életföladata minden körülmény közt az isteni akaratot teljesíteni s az Úr félelmét ápolni. De a későbbi korban, midőn *Philo*, *Aristobulus* és mások által a görög bölcselet ismeretessé vált a zsidók előtt, oly bölcseleti irányzat fejlődött ki, mely a kinyilatkoztatást amavval kiegyeztetni iparkodott, s habár látszólag a mózesi törvény alapján állt, azt allegorikus magyarázatok által egészen kivetkőztette jellegéből.[1]

A *történetírás* a zsidó nép világtörténelmi hivatásánál fogva nagy fontossággal birt s épp azért gondosan összegyüjtötték mindazokat az adatokat, melyek az isteni gondviselés őrködését és működését tüntették föl a választott nép életében. E célból a zsidó történetírás a világ teremtéséből és az emberi nem származásából indul ki, hogy a választott népnek az egész emberiséggel való összefüggését kimutassa. A zsidó történetírás anyagát a régi hagyományokból és mondákból, énekekből (Gen. 4, 23. Ex. 15. Num. 21, 14) és műemlékekből merítette, minők az oltárok, emlékkövek, régi épületek, továbbá a történeti eseményekhez fűződő közmondásokból, helynevekből sat. Ezekhez járulnak a származási lajstromok és a papok névjegyzékei, melyeket hihetőleg a templomban őriztek, továbbá a hivatalos okíratok és azok a följegyzések, melyek a királyi évkönyvírók tollából származtak (III. Kir. 4, 3. IV. Kir. 18, 18. II. Kr. 34, 8. Iz. 36, 3). Hogy ezeken kívül használtak-e idegen történeti forrásokat is, biztosan megállapítani nem lehet.

[1] Az idevágó irodalomból megemlítendők Saalschütz, Archaeol. II. k. 6—57. l. fejtegetései, továbbá Oehler, Die Grundzüge der Alttest. Weisheit. Gfrörer, Philo und die Alexandr. Theosophie. Stuttgart, 1831. 2 köt. Dähne, Geschichtl. Darstellung der jüd. alexandr. Religionsphilosophie. Halle, 1834. 2 k. C. Siegfried, Philo von Alexandria als Ausleger des Altes Testaments, Jena, 1875.

A zsidó történeti munkák, de különösen a Genesis 10. fejezetében előforduló páratlan nemzetségtábla és Józsua könyve becses adatokkal gyarapítják a *földrajzi* és *népismereti* tudományt is, habár az izraeliták rendszeresen egyiket sem művelték. A zsidók földrajzi ismerete a Kr. e. X. században délfelé Egiptomig és Ethiopiáig, délkeletre a joktanida arabokig, nyugatra Kréta szigetéig, északkeletre pedig az eufráteszi tartományokig terjedt. A babiloni fogság idején a földrajzi ismeret jelentékenyen kibővült, a mennyiben keleten Médiát és Perzsiát, északon a Fekete-tengert, nyugaton pedig még Tartessust, a föníciek legtávolabbi spanyol gyarmatát is ismerték.

A *természetrajzi* ismereteket a nép szükségletei és foglalkozásai nagyban előmozdították ugyan, sőt Mózes és Jób könyvei az izraeliták bő zoológiai ismeretére nézve számos bizonyítékot szolgáltatnak, de azért az izraelitáknál természettudományról szó nem lehet. A *csillagászat,* habár a biblia több égi testnek nevét jegyezte föl, sőt Debórá éneke a *csillagok pályájáról* beszél, szintén nem virágozhatott föl, legalább a zsidó naptár tökéletlensége ezt látszik bizonyítani. Ugyanezt kell mondanunk a zsidók *mennyiségtani* ismereteiről is, melyek a négy alapműveleten (Lev. 25, 27. 50) és a földmérés elemein alig emelkedtek felül. A geométriai alakok közül ismerték a négyzetet (Ex. 27, 1) a kört (Iz. 44, 13), valamint a derékszöget és a párvonalat; ott azonban, hol, mint pl. a Siloah-csatornánál, valami nagyobbszerű feladatot kellett megoldaniok, ismereteik fogyatékosaknak bizonyultak.

Az *orvosi tudomány,* jóllehet a biblia az orvosokról elég gyakran tesz említést (Ex. 15, 26. Iz. 3, 7. Jer. 8, 22. Sir. 10, 11. Mt. 9, 12. Mk. 5, 26. Lk. 4, 23), az izraelitáknál már azért sem hagyhatta el gyermekkorát, mert a holttestek érintése tisztátalanságot vont maga után, ez a körülmény pedig lehetetlenné tette a boncolást, mely nélkül alapos orvosi ismeret nem szerezhető. Úgy látszik tehát, hogy a zsidó orvosok csak *sebészek* voltak, kik többnyire a test külső sérveinek, sebek és töréseknek gyógyításával foglalkoztak. A sebet megtisztogatták, kinyomták, olajjal lágyították, kötéseket alkalmaztak reá (IV. Kir. 8, 29. Iz. 1, 6. Jer. 8, 22. Ez. 30, 21), sőt a bor (Lk. 10, 34), továbbá balzsam (Jer. 51, 8), különféle növények (Ez. 47, 12), kenőcsök, fügéből (IV. Kir. 20, 7. Iz. 38, 21) készült flastrom és méz (Péld. 16, 24) is használatban voltak, míg némely szembajokat halepével orvosoltak (Tób. 11, 8). A külső bajokon kívül a belső betegségeket

is gyógyították (II. Kr. 16, 12. Lk. 8, 43), habár ebben a tekintetben valami nagy eredményt anatómiai ismeretek híjján alig értek el. Ismerték az ásványfürdők gyógyító erejét is (IV. Kir. 5, 10. Ján. 5, 2), melyek közül leginkább a Holt-tenger keleti partján fekvő Kalirrhoét és a tiberiási fürdőt használták. Az orvosi tudományt az izraelitáknál nem a papok gyakorolták[1], hanem bárkinek jogában állott orvosolni, minek folytán a fogság utáni időben az orvosok (רֹפֵא, חֹבֵשׁ) száma nagyon megszaporodott (Sir. 38, 1. Mk. 5, 26. Lk. 8, 43), sőt Flavius József szerint még a kisebb városokban is több orvos lakott s a talmúd (*Szanh.* 17 b) azt kívánta, hogy minden községnek legyen orvosa és sebésze.[2]

49. §. Időszámítás.

A holdnak sajátszerű és szembeszökő változásai az emberek figyelmét kezdettől fogva felköltötték s mivel azt tapasztalták, hogy ezek a változások a természet életével összefüggenek, amennyiben a hold tizenkét változása lényegileg egybevág az évszakok változásaival, vagyis az évvel, azért ezt tizenkét részre osztották s az időt a hold szerint számították. Minthogy ez az időmérés az egyszerű pásztor és vadász népek szükségeit kielégitette, azt akkor is megtartották, midőn rájöttek, hogy a napév jobban megfelel a gazdasági esztendőnek, mint a holdév, mert a nép polgári és vallásos ünnepei már a holdévvel voltak egybeforrva.

A zsidóknál szintén a hold szolgált időmérőül, mely szerint a napot, hetet, hónapot és évet számították, s mivel az ujhold sarlóját csak naplemente után pillantották meg, a *polgári napot* (νυχθήμερον) estétől estélig (Lev. 23, 32) számították.[3] Az óra szerinti felosztás a legrégibb korban ismeretlen volt, mert csak az éjjelt és a természetes napot különböztették meg (Zsolt. 87,

[1] Némelyek azt vélték, hogy az orvosi tudomány gyakorlata csak a papokat és lévitákat, később pedig a prófétákat illette meg; de a papok a poklosságban szenvedőknél mint rendőri tisztviselők szerepeltek s ténykedésök csak a betegség megállapítására szorítkozott, melynek ismérveit az orvostudomány némely elemeivel együtt Egiptomban sajátíthatták el, mely Herodot tanúsága szerint (II. 84) tele volt orvosokkal.

[2] V. ö. Wunderbar, Biblisch-talmud. Medicin, 2 köt. Riga, 1859—60.

[3] Hasonlóan számították a polgári napot az arabok, szírok és görögök, míg a babiloniak napfölkeltétől napfölkeltéig, az egiptomiak és rómaiak éjféltől éjfélig, az umbriaiak és Ptolemaeus kora óta a csillagászok is déltől délig számítottak.

2). A természetes nap hajnaltól egész a csillagok feltüntéig tartott (Neh. 4, 21) s három részre oszlott. Ezek voltak a reggel (בֹּקֶר), dél (צָהֳרַיִם, *Gen. 43, 16. Dt. 28, 29) és este (עֶרֶב). A babiloni fogság ideje óta a napot az izraeliták az esztendő mintájára tizenkét órára osztották, melyeket napfölkeltétől alkonyatig számítottak, úgy hogy a harmadik óra (Mt. 20, 3. Csel. 2, 15) a mi d. e. 9 óránknak, a hatodik a déli 12 órának (Mt. 20, 5. Ján. 19, 14) felelt meg s a tizenegyedik órában a nap már leáldozni készült (Mt. 20, 6). Ezen órák tartama azonban nem volt egyenlő, mivel Palesztinában a leghosszabb nap 14 ó. 12 p. ig, a legrövidebb pedig 9 ó. 48 p.-ig tart s így természetes, hogy az órák is hosszabbak és rövidebbek voltak. A leghosszabb óra 1 ó. 10 p. 50 mp.-et, a legrövidebb pedig 49 p. és 10 mp.-et tett ki.

Az idő mérésére a régieknél először az árnyékmérő (γνώμων) szolgált, melyből később a napóra (πόλος) fejlődött (l. a 86. képet, mely egy Alexandriában talált órát mutat). A déli nap állását akkép határozták meg, hogy vízszintes síkon egy pálcát vagy oszlopot függőlegesen felállítottak s abból az árnyékból, melyet a gnómon a síkra vetett, megállapították a nap állásának magasságát azon szög segítségével, melyet a gnómon csúcsa és az árnyék vége közé húzott egyenes képezett. Ha a gnómon reggeli és esteli árnyékát megjelölték s a közbeneső távolságot fokokra osztották, az időt tűrhető pontossággal lehetett meghatározni. Az izraeliták a napórákat már a Kr. e. VIII. században ismerték, míg ezek használata előtt az időt csak nagyjából jelölték meg ilyenféle kifejezésekkel: «Este, midőn a vízmerigető leányok szoktak kijőni» (Gen. 24, 11), «midőn áldozni szoktak» (III. Kir. 18, 29) sat.

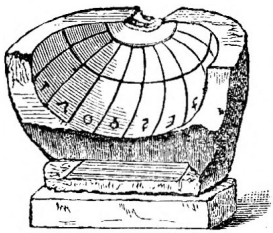

86. kép. Napóra.

Az éjszakát[1] eleinte két részre (Ex. 12, 29), később pedig 4–4 óráig tartó három őrváltásra (vigilia, אַשְׁמֻרָה) osztották (*első* Thren. 2, 19, *éjféli*, Bir. 7, 19 és *harmadik* vagy *hajnali* őr-

[1] Az éjszakai idő mérésére a vízi órák szolgáltak. Galenus szerint a vizi óra átlátszó, hihetőleg üveg-edény volt, melybe folytonosan egyenlő menynyiségű víz folyt. Kisérletek alapján megjelölték azt a magasságot, melyet a víz az edényben minden órában elért, s így az időt le lehetett oldaláról olvasni. Ettől a klepsydra (κλεψύδρα) abban különbözött, hogy egy kilyukasztott amforát háromlábra helyeztek, mely alatt egy másik edény állott, hová az amforába öntött víz lefolyt.

váltás. I. Kir. 11, 11). A négy őrváltásra való felosztást a zsidók a rómaiaktól sajátították el (Mk. 13, 35-ben este, ὀψέ; éjfél, μεσονύκτιον; kakasszó, ἀλεκτροφωνία, és reggel, πρωί).

A *hét* (שָׁבוּעַ, az új-szövetségben zsidó-aram nyelvszokás szerint σαββατόν vagy σαββατά) a hold azon négy változásával függ össze, melyek alatt pályáját befutja, de mélyebb jelentősége a teremtés munkájában gyökerezik, amennyiben Isten a hetedik napon megnyugodott s innét e nap nyugalom (שַׁבָּת) nevet viselt. A hét egyes napjainak az izraeliták nem adtak nevet, hanem csak számmal jelölték meg (pl. ἐν μίᾳ vagy πρώτῳ τοῦ σαββάτου) s a szombattal, mint szünetnappal befejezték, úgy hogy néha az egész hetet szombatnak nevezték (Lev. 23, 15). Később a pénteket παρασκευή-nek (Mt. 27, 62. Lk. 23, 54), készületnapnak, vagy előszombatnak (προσάββατον, Mk. 15, 42) hívták.

Négy hét képezett egy *hónapot* (יֶרַח vagy חֹדֶשׁ), mely mindenkor az ujholdnak feltünésekor kezdődött, úgy hogy az ezen estén kezdődő polgári nap volt a hónap első napja. A hónapok 29 vagy 30 naposak voltak[1] s ezt meghatározni a későbbi időben a szinedrium hatáskörébe tartozott.[2] Ha a borult idő miatt az ujholdat nem lehetett meglátni, a folyó hónapot 30 naposnak vagyis «teljes»-nek jelentették ki, míg a 29 napos hónap «hiányos» nevet viselt. Az egyes hónapokat eleintén első, második sat. jelzővel látták el, s csak néhánynak volt saját neve,[3] melyeket az izraeliták valószínűleg a kánaániaktól kölcsönöztek. Így *Búl* Esmunazar feliratában, és *Éthánim* egy nem régiben felfödözött cyprusi feliratban fordul elő. A hónapok számszerinti megjelölése

[1] A zsidók Mózes korában hihetőleg 30 napos hónapokat számítottak, mint ezt a biblia számos helyéből következtethetjük (Num. 20, 30. Dt. 34. 8; v. ö. még Dán. 6, 7. 12. Jud. 15, 13).

[2] A talmúd szerint ez akkép történt, hogy mindenkinek kötelessége volt Jeruzsálemben és környékén, ha az újhold sarlóját megpillantotta, ezt a szinedriumnak bejelenteni, mely minden hó 30-ik napján reggeltől estig együtt maradt. Erre az egybegyültek a hónapot megkezdettnek jelentették ki, mit a magaslatokon gyujtott tüzek, később pedig küldöttek által hoztak köztudomásra.

[3] Ilyen nevek voltak *Abíb* (*Ex. 13, 4. Dt. 16, 1), az első hónap, *Zív* (III. Kir. 6, 1) a második, *Éthánim* (III. Kir. 8, 2) a hetedik, és *Búl* (III. Kir. 6, 38) a nyolcadik hónap neve. A Mak. II. könyvében előfordul a Ξανθικός, 11, 30, (niszan) és a Διοσκορίνθιος (november?) 11, 21. hónap név is, mely a makedón-szír időszámításból van véve; ez azonban a zsidóknál soha sem vált használatossá.

még a fogság utáni korban is fenmaradt (Agg. 1, 1. Zak. 1, 1. Dán. 10, 4. Ezr. 3, 1; 6, 19; 7, 8; 8, 31; 10, 9), habár a hónapoknak saját nevökkel való megjelölése mindig általánosabbá lett (Ezr. 6, 15. Neh. 1, 1; 2, 1; 6, 15), mely nevek minden valószínűség szerint Babilonból származtak. A hónapok nevei a következők valának: 1. *Niszan* (נִיסָן, Neh. 2, 1. Eszt. 3, 7), mely márc. közepétől április közepéig tartott; 2. *Ijjár* (אִיָּר, II. Kr. 30, 2. ápr.—máj.); 3. *Sziván* (סִיוָן, Eszt. 8, 9. máj.—jún.); 4. *Tammúz* (תַּמּוּז, jún.—júl.); 5. *Áb* (אָב, júl.—aug.); 6. *Elúl* (אֱלוּל, Neh. 6, 15. aug.—szept.); 7. *Tisrí* (תִּשְׁרִי, szept.—okt.); 8. *Marchesván* (מַרְחֶשְׁוָן, okt.—nov.); 9. *Kiszlév* (כִּסְלֵו, Neh. 1, 1. Zak. 7, 1. nov.—dec.); 10. *Tébéth* (טֵבֵת, Eszt. 2, 16. dec.—jan.); 11. *Sébát* (שְׁבָט, Zak. 1, 7. jan.—febr.); 12. *Adár* (אֲדָר, Eszt. 3, 7. febr.—márc.), melyhez a szökőévben az *Adár séní* vagy *Veadár* járult.

Az izraeliták *éve* (שָׁנָה), mint holdév 354 nap, 8 ó. 48 p. 38 mp.-ből állott, melyet a napévvel való összhangzásba hozatal céljából egy szökőhónappal toldottak meg, hogy az árpa-aratáshoz és szürethez kötött főünnepek mindig ugyanarra az évszakra essenek. Az év Niszan hónappal kezdődött (Ex. 12, 2), melyben az izraeliták Egiptomból kivonultak s meghatározása kezdetben úgy történt, hogy az utolsó hónap vége felé megtekintették a vetést, vajjon a jövő hónap közepére az árpa megérik-e? Ha igen, akkor az ujholddal kezdetét vette az ujesztendő is, míg ellenkező esetben a régi évet egy szökőhónappal toldották meg.[1] A babiloni fogság utáni időben a zsidók különbséget tettek az egyházi és a polgári év között. Az első a húsvéti ünneppel, az utóbbi a hetedik hónap első napjával kezdődött, melyen az izraeliták ősidőktől fogva gazdasági ügyeiket, sat. intézték, úgy hogy a szombat- és jóbélév kezdetét is mindenkor Tisri hó 10-én hirdették ki (Lev. 25, 9).

Egybevetés céljából nem lesz szükségtelen az izraeliták naptárának összeállítása, mi az áttekinthetőséget jelentékenyen megkönnyíti.

[1] A későbbi időben a szökőhónap becsatolását a szinedrium, illetve a pátriárka állapította meg, mely eljárásnál főkép arra törekedtek, hogy szombatévben szökőhónap ne legyen. Ily becsatolás minden harmadik, sőt néha már a második évben szükséges volt. V. ö. Selden, De anno civili vet. Judaeor. Lugd. 1683. 23. s k. ll. Továbbá L. M. Lewisohn művét, Geschichte und System des jüdischen Kalenderwesens. Lipcse, 1856.

Az izraeliták naptára.

Gazdasági év, mely az ősidőkben november hónappal kezdődött		Egyházi év, mely április hónappal vette kezdetét			Polgári év, mely a babiloni fogság után októberrel kezdődött		A mi hónapjaink szerint
A hónapok sorszáma	A hónapok ősrégi megnevezése	A hónapok sorszáma	A hó napja	Az ünnep megnevezése	A hónapok sorszáma	A hónapok neve	
VI.	Ábib (kalászok hava)	I.		**Első hónap.**	VII.	Niszan (virágok hava)	Április
			1.	Ujhold ünnepe.			
			14/15.	Húsvét.			
			15-21.	Kovásztalanok ünnepe.			
			15.	Másodelső szombat.			
			16.	A gabonazsengék ünnepe.			
			21.	Aşereth- vagy záróünnep (régi aratóünnep ?)			
VII.	Zív (virágok hava)	II.		**Második hónap.**	VIII.	Ijjár (fényhónap)	Május
			1.	Ujhold ünnepe.			
			15-21.	Utóhusvét.			
			23.	Az Akra visszavételének ünnepe.			
VIII.	?	III.		**Harmadik hónap.**	IX.	Sziván (örömhónap)	Junius
			1.	Ujhold ünnepe.			
			6.	A hetek ünnepe vagy pünkösd.			
			12.	A zsenge kenyerek felajánlása.			
			?	Böjt Jeruzsálemnek Pompeius által való meghóditása miatt.			
IX.	?	IV.		**Negyedik hónap.**	X.	Tammúz (A nap hava)	Julius
			1.	Ujhold ünnepe.			
			9.	Böjt Jeruzsálem meghódítása miatt Nebukadnezár által; később a helyett böjt a zsidó főváros meghóditása miatt Titus által.			
			17.				
X.	?	V.		**Ötödik hónap.**	XI.	Ab (Kigyó hava)	Augusztus
			1.	Ujhold ünnepe.			
			9.	Böjt a templom elpusztításának em-			

Gazdasági év, mely az ősidőkben november hónappal kezdődött		Egyházi év, mely április hónappal vette kezdetét			Polgári év, mely a babiloni fogság után októberrel kezdődött		A mi hónapjaink szerint
A hónapok sorszáma	A hónapok ősrégi megnevezése	A hónapok sorszáma	A hó napja	Az ünnep megnevezése	A hónapok sorszáma	A hónapok neve	
				lékére (Nebukadnezár által.)			
			14.	A fahordás ünnepe.			
XI.	?	VI.		**Hatodik hónap.**	XII.	Elúl (szöllő hava)	Szept.
			1.	Ujhold ünnepe.			
XII.	Éthánim (Az ömlő folyók hava)	VII.		**Hetedik hónap.**	I.	Tisri (kezdő hónap)	Október
			1.	Kürtszó ünnepe v. polgári új év. [A szombatév kezdete].			
			3.	Bőjt a rabbanitáknál, Gedalja meggyilkolása miatt.			
			10.	Engesztelő nap.			
			15-22.	Sátorünnep.			
			23.	Törvényöröm ünnepe.			
			24.	Bőjt a karaimnál, Gedalja meggyilkolása miatt.			
I.	Búl (Eső hónap)	VIII.		**Nyolcadik hónap.**	II.	Marchesván (Források hava)	November
			1.	Ujhold ünnepe.			
II.	?	IX.		**Kilencedik hónap.**	III.	Kiszlév.	December
			1.	Ujhold ünnepe.			
			25-2.	A templom fölszentelésének ünnepe.			
III.	?	X.		**Tizedik hónap.**	IV.	Tébéth	Január
			1.	Ujhold ünnepe.			
			10.	Bőjt Jeruzsálem ostroma miatt (Nebukadnezár által).			
IV.	?	XI.		**Tizenegyedik hónap.**	V.	Sebát	Február
			1.	Ujhold ünnepe.			
V.	?	XII.		**Tizenkettedik hónap.**	VI.	Adár	Március
			1.	Ujhold ünnepe.			
			13.	Eszter bőjtje, később Nikánór ünnepe.			
			14. 15.	Púrim ünnepe.			
	?	XII. *a)*		[Szökőhónap.]	VI. *a)*	Veadár	A nap- és holdév kiegyenlítése
			1.	Ujhold ünnepe.			
			13.	Eszter bőjtje.			
			14. 15.	Kis púrim ünnepe.			

50. §. Theologiai iskolák.

A mózesi törvény világosan meghagyja, hogy a papok a népet oktassák és az isteni parancsokat megmagyarázzák (Lev. 10, 11), de hogy miképp gyakorolták a papok ezt a tisztet, arról a szent könyvek, a II. Kr. 17, 7—9. kivéve, hallgatnak, ámbár a biblia számos helye bizonyítja, hogy a műveltebb izraeliták a szent íratokban jártassággal birtak, mi a törvények és egyéb ó-szövetségi íratoknak a papok által történt lemásolása s azok olvasgatása által volt legkönnyebben eszközölhető. Némelyek a próféta-iskolákat[1] tekintik oly intézménynek, mely a zsidóknál a törvény ismeretét előmozdította; de a próféta-iskolák, melyeknek Sámuel vetette meg alapját (I. Kir. 10, 5; 19, 18), s melyek később Élija és Elisá alatt Izrael országában szilárdabb szervezetet nyerének (IV. Kir. 2, 3; 4, 38; 6, 1), nem voltak szorosabb értelemben vett theologiai intézetek, hanem oly egyesületek, melyek azt tűzték ki feladatul, hogy az izraelita népet a szó hatalmával és a jövendölések fegyverével az erkölcsi romlottság útjáról a helyes ösvényre vezessék s a bálványozásba merült népet az igaz Istenhez visszavezéreljék. A babiloni fogság előtt tehát az izraelitáknál nem voltak olyan iskolák, melyek a vallásos ismeretek terjesztését s kibővítését tűzték volna ki feladatul.

De midőn a nép egy része hazájába ismét visszatért s mindenki szükségét érezte annak, hogy Isten szent igéjével megismerkedjék, mely őt balsorsa közepett vígasztalta és fölemelte, a bibliai íratok mindig több és több példányban kezdtek forogni a nép között, számosan pedig már az olvasással sem elégedtek meg, hanem, mivel a régi íratok tartalma úgyszólván idegenné s érthetetlenné vált az új nemzedék előtt, beható tanulmányokra és magyarázatokra volt szükségök, hogy a mózesi törvény szellemét felfoghassák s az új viszonyok közt megvalósíthassák. Így

[1] Hogy a régebbi theologusok mily téves nézetben voltak a próféta-iskolákra vonatkozólag, elég Vitringá-t idéznünk (Syn. vet. L. I. P. 2. 350. l.), ki így szól: «Certe hi *Prophetarum filii* fuerunt Philosophi, vel si vis, Theologi et Theologiae candidati ac alumni, scientiae rerum divinarum sedulo incumbentes sub ductu unius alicujus exercitati Doctoris.» — A talmúdisták szintén hasonlókép fogták föl a dolgot és pátriárka-iskolákról is beszélnek, s Jákobot Sémhez és Éberhez járatják iskolába.

váltak a *szóférek* (סֹפֵר), kiknek eleinte csak a szent íratok másolása volt kötelességök, a megváltozott időviszonyok következtében *írástudókká* vagy törvénymagyarázókká. Ezek közt első gyanánt *Ezra* van említve, ki az Úr törvényét kutatta és *tanította a parancsot* és *a törvényt* Izraelben (Ezr. 7, 10). Az írástudók testülete az idők folyamán mindig nagyobb jelentőségre vergődött, mivel az újjászervezett theokratikus államban a törvény ismerete volt a fő, s így a próféták intézményének megszüntével nekik kellett folytatni azt a szerepet, melyet a próféták betöltöttek.

A babiloni fogság utáni időben tehát gyakran találkozunk hírneves *írástudókkal* (γραμματεῖς, νομικοί) és törvénytanítókkal[1] (νομοδιδάσκαλοι), kik nem csupán a törvény és hagyomány pontos és hű betöltése felett őrködtek, hanem a törvény tanulmányozását életök feladatává tették s mivel az több tekintetben hiányosnak, kétértelműnek tünt föl előttök, azt egyes gyakorlati esetekre alkalmazták s a vitás kérdésekben döntő ítéletet hoztak (Mt. 2, 4. Lk. 2, 46). Idő folytán eszerint a törvény tanulmányozása egész kazuisztikává fejlődött ki, melyet az írástudók és nevesebb törvénytanítók, kik köré idővel számos *tanítvány* gyülekezett, élő szóval mint az ősök hagyományát (παράδόσεις τῶν πρεσβυτέρων, Mt. 15, 2) hirdették, kötelező erejét a mózesi törvénnyel egyenlőnek, sőt néha nagyobbnak állították. Mivel pedig gyakran oly esetek merültek föl, melyekre nézve a törvénytanítók véleményei elágaztak s a törvényt különbözőképpen magyarázták, e véleménykülönbségek folytán a tanítványok körében pártok keletkeztek, melyek a legnagyobb következetességgel védték nézeteiket s különböző iskolákat alapítottak. Ily iskolák a zsidó állam végső éveiben nemcsak Jeruzsálemben voltak, hol legtöbb alkalom nyilt a különféle véleményeknek érvényt szerezni, hanem Judeában, Galileában, sőt a diaszpora azon nagyobb

[1] A törvénytanítók közül ezek voltak a legnevezetesebbek: 1. *Jósze ben Jóézer* és *Jósze ben Jochanan* a szír háborúk korában; ezek közül az első vértanúságot szenvedett Alkimosz főpap alatt. 2. Hyrkán János korában (140—110) *Józsua ben Perachjá* és *Nithai*. 3. Jannaj Sándor és Alexandra idejében *Simon ben Setach* és *Júda ben Tabbaj*. 4. Az utolsó Haszmóniak alatt *Semaja* és *Abtollion*. 5. Nagy Heródes korában pedig *Hillel* és *Sammaj*, kik híres iskolákat alapítottak Hillel iskolájából került ki unokája *Gamáliel*, ki Saulnak, a későbbi nemzetek apostolának mestere volt (Csel. 5, 34).

városaiban is, melyekben zsinagógák voltak (Lk. 5, 17; 14, 1. Mk. 3, 22).

A theologiai iskolák berendezéséről csak nagyon keveset tudunk. A törvénytanítók, kik valamely mesterség gyakorlásából tartották fönn magukat, vagy feleségök vagyonából éltek, saját házukban vagy a zsinagógában és a templom csarnokaiban (Lk. 2, 46) tartották előadásaikat. A tanító egy emeltebb helyen ült, míg a tanítványok a mester lábainál félkörben foglaltak helyet (Csel. 22, 3), és többnyire ifjú korukban (Csel. 7, 59) kezdték az írástudók hallgatását, habár gyakran feleséges emberek is tanítványul szegődtek. Mivel a tanulás anyagát a hagyomány képezte, a tanítványok főkép a hallottak megtanulására szorítkoztak, mi akkép történt, hogy a mester a tanítványnak kérdéseket adott föl megfejtés végett (Lk. 2, 46), vagy a tanítványok a mesterek vitatkozásait hallgatták, mi szintén eszközül szolgált ismereteik gyarapítására. Ha valaki a szükséges ismereteket kellőkép elsajátította s ígéretet tett, hogy mindig csak azt fogja tanítani, amit mesterétől hallott[1] s azon felül magát a legszigorúbb farizeusi életszabály alá vetette, a mester társul (חָבֵר) fogadta őt. Ha azonban a cháber a zsinagógánál vagy a szinedriumnál hivatalt akart vállalni, előbb bizonyos szertartás által bíróvá[2] avatták föl, mi abban állott, hogy a jelöltet a tanítószékbe állították, kezöket fejére tették (סְמִיכָה) annak jeléül, hogy most már szabad a törvényt magyaráznia.[3]

51. §. Farizeusok, szaddúceusok és esszéniek.

A babiloni fogság után az írástudók a nemzetet új, vallásos életre ébresztvén, minden igyekezetöket arra fordították, hogy a mózesi törvény mellett a hagyományoknak is érvényt

[1] Az így tanult tételt *semú'ának* (שמועה) nevezték, mi hallott dolgot jelent. V. ö. L. Löw, Gesamm. Schriften, I. 312. s k. ll.

[2] A törvénytanítók egész Hillel koráig nem viseltek külön címet, de Jézus korában már általános a *rab*, *rabbi* és *rabban* elnevezés, melyek közül a legelőkelőbb rangot a rabban fejezi ki.

[3] Az új-szövetségi írók szerint (Mt. 23, 13. Lk. 11, 52) a fölavatásnál kulcsot is adtak át, erről azonban a zsidó források sehol sem tesznek említést. V. ö. Ahrens, Das Amt der Schlüssel. Hannover, 1834.

szerezzenek, mi egészben véve sikerült is. De később, midőn a szír uralom alatt a Szeleukidák arra törekedtek, hogy a görög erkölcsöket és ezekkel együtt a pogányságot honosítsák meg a zsidók között, két hatalmas vallás-politikai párt támadt, melyeket a biblia *farizeusok* és *szaddúceusok* neve alatt említ, s megszoktak az evangéliumok és Flavius Jos. hézagos adatai alapján zsidó vallásfelekezeteknek tekinteni.

A *szaddúceusok* (צְדוּקִים, Σαδδουκαῖοι) nem valami bölcselkedő iskola, hanem azon előkelő papi családok összesége voltak, melyek a legfőbb templomi hivatalokat viselték, s nevöket állítólag attól a *Ṣádók*[1] főpaptól nyerték, kinek fiai «az Úrhoz járulnak Lévi fiai közül, hogy szolgáljanak neki» (Ez. 40, 46). Ezek a papi családok, érdekeik és kiváltságaik megőrzése miatt mindig azon fáradoztak, hogy az uralkodó hatalom kegyeit megnyerjék s éppen azért úgy a szír királyokkal, mint a római prokurátorokkal és Heródessel jó viszonyt igyekeztek fentartani. E célból, ámbár papi tisztjöknél fogva a mózesi törvény alapján állottak, a pogányok iránt nem tanúsítottak soha rideg magatartást, sőt inkább engedményekre voltak hajlandók.

E kiváltságos osztály engedékenységével szemben a hitért buzgó (חָסִיד) zsidóság körében számos oly férfiú akadt, ki a Makkabiak által kivívott fényes győzelmekben az Úr segítségét látván, a zsidó nép fenmaradását nem csupán a belső jámborságban, hanem a külsőségek pontos megtartásában kereste. S mivel a törvényt és hagyományt aprólékos tisztasági, étkezési és ünnepi rendeleteivel a kétköznapi életben alig lehetett volna megtartani, azért mindinkább elkülönzötték magukat az oly emberektől, kiket tisztátalanoknak tartottak, s innét keletkezett a héber פְּרוּשִׁים vagy aram פְּרִישִׁין, farizeus (φαρισαῖοι) vagyis *elkülönzött* nevezet. Mivel pedig a farizeusok irányzata homlokegye-

[1] E nézetet vallja Geiger és Montet (Essai sur les origines des partis saducéen et pharisien, 45—46. l.) nyomán Schürer is (Gesch. des jüd. Volkes, II. k. 339. lap), de Epiphanius (Haer. 14.) és sz. Jeromos (*Comm.* in Mt. 22, 23.) ez elnevezést a צַדִּיק, ṣadiḳ (jámbor) szóból származtatják. Ugyanezen a véleményen van számos újabb kutató, mert a צַדִּיק többese צַדִּיקִים volna ugyan, de a misna nyelvében צַדּוּקִים, ṣaddúḳim is lehet azon analogia szerint, hogy a שָׁלִיחַ (sáliach) küldött, többese שְׁלוּחִים, sélúchím. Az utóbbi nézet sokkal valóbbszínű, mert a zsidó pártok rendszerint oly neveket vettek föl, melyek alkalmasok voltak arra, hogy a nép körében tiszteletet gerjeszszenek.

nest ellenkezett a szaddúceusokéval, kik a hatalom tényleges birtokában voltak, az ellentét a két párt között mindinkább kiélesedett. A szaddúceusok a mózesi törvény bástyái mögé vonulva, nem akarták elismerni a törvénytudók tekintélyét és a szóbeli hagyományt, tehát ők voltak a konzervativ irány képviselői, míg a farizeusok a haladás elvét képviselték. E haladás főkép a törvény szellemének szelídebb felfogásában nyilvánult a szaddúceusok ellenében, kik, ha büntetésről volt szó, mindig mereven a törvény betűihez ragaszkodtak.[1] Hasonló ellentét merült föl a két párt között a templomi ügyekben is, midőn a farizeusok a nép érdekeiért szálltak síkra, holott a főpapok érdekeltsége csak saját hasznukat tartotta szem előtt. A szertartásoknál ugyanis mindig a személyiséget állították előtérbe s mindent a szolgálattevő személy tisztaságától tettek függővé, a farizeusok pedig a fősúlyt a cselekvények pontos végzésére és az edények tisztaságára helyezték, mit sokszor egész a nevetségig vittek (Mk. 7, 1. s köv.) Heves viták támadtak köztük az ujhold megállapítása körül is, mi a korábbi időkben a főpapság kiváltságát képezte, míg most a farizeusokhoz tartozó törvénytudók bitorolták. De a legélesebb ellentétet köztük a farizeusok messiási reménye idézte elő, melyet a próféták jövendöléseiből merítettek s mi által megjutalmaztatni vélték azt a buzgalmat, melyet a törvény és hagyomány megtartásában kifejtettek. Míg a farizeusok eszerint a jót jutalomért gyakorolták, a szaddúceusok azt tanították, hogy a jót önmagáért, nem pedig a jutalomért kell cselekedni s a farizeusokkal való vitatkozásaik közben a végletekig menve, még a holtak feltámadását, a halál utáni jutalmat és büntetést, sőt a szellemi lények létezését is tagadták mint olyanokat, melyek szerintök Mózes könyveiben nincsenek. A szabad akaratról is ellentétes nézeteket vallottak. A szaddúceusok az akarat teljes szabadságát hirdették, míg az esszéniek, kikről alább szólunk, tagadták, a farizeusok pedig a középúton maradván, synergismust tanítottak.

[1] Így pl. azt a büntetést: «Szemet szemért, fogat fogért» (Dt. 19, 21) a szaddúceusok szó szerint kivánták alkalmazni, míg a farizeusok azt tanították, hogy a testi sértés csak pénzbírsággal büntethető. A szaddúceusok a Dt. 25, 9. alapján azt követelték, hogy a nő, ha sógora nem akar vele levirátusi házasságra lépni, a vének előtt tényleg a férfi szemébe köpjön, míg a farizeusok elégnek tartották, ha előtte a földre köpött sat.

Mivel a farizeusok a római uralmat gyülölték s a Heródes-család iránt is ellenséges indulatot tanusítottak, a zsidó néppel folytonos érintkezésben állottak s a szigorú önsanyargatás nyomait viselték magukon, mert mindig szomorú arccal jártak-keltek, azonkívül a büntető törvények alkalmazásában a szelídség vezérelte őket, a nép vakon ragaszkodott hozzájuk s elfordult a büszke és rideg szaddúceusoktól, kiknek befolyása mindinkább csökkenvén, a közügyektől visszavonultak s a teret a farizeusoknak engedték át. Ezek száma pedig egyre növekedett, s míg Heródes korában 6000-en voltak, később már az összes írástudók az ő pártjukhoz tartoztak s roppant tevékenységet fejtvén ki, egész Judeát behálózták s működésök még Jeruzsálem pusztulása után sem ért véget, mert a zsidókat a talmúd által egyesítették. De azért a nép is észrevette nevetséges szélsőségeiket s különböző gúnynevekkel[1] illette őket, Jézus pedig nem egy szemrehányást tesz képmutatásuk és álszenteskedésök miatt (Mk. 7, 8), melylyel imádságaikat az útcasarkon mondják, ruhájukon nagy bojtokat viselnek, a zsinagógában és lakomáknál pedig az első helyet foglalják el.

E két párton kivül még az *esszéniek*[2] (Ἐσσηνοί vagy Ἐσσαῖοι) felekezete érdemel figyelmet, kiknek egyesülete a Makkabiak korában hasonlóképp a lévitikus tisztaságra való törekvésből keletkezett, mint a farizeusoké, de ez a buzgalom még nagyobb szigorúságra vezette őket. Hogy a tisztátalanságtól megőrizhessék magukat, házasságra nem léptek, a közélettől és pártoskodástól egészen visszavonultan, többnyire falvakban és mezővárosokban, később pedig a Holt-tenger melletti pusztában laktak és zártkörű társaságot képezve éltek, s a különböző mesterségek mellett főkép a földműveléssel, állattenyésztéssel, méhészettel és orvoslással foglalkoztak. A rendbe való belépés alkalmával vagyonukat a társaságnak adták át s a közös birtokból éltek, melyet a felügyelő kományzott. A napi rend pontosan meg volt állapítva

[1] Ilyen gúnynevek voltak: «vérfoltos», mert az illető farizeus lesütött fővel járván, fejét a falba ütötte; «púpos» az volt, ki lehorgasztott fejjel járt; «lábvonszoló», ki annyira el volt a sok bőjttől gyengülve, hogy lábát csak úgy vonszolta sat.

[2] Mivel ez az elnevezés csak görög munkákban maradt reánk, zsidó alakja ismeretlen, s így származása is hihetőleg egyszer s mindenkorra földerítetlen marad.

s a munkát és közös étkezést, melyből az újoncok ki voltak zárva, mindig imádsággal kezdték és végezték. A társaság tagjai belépésök ideje szerint négy osztályba voltak sorozva, melyek egymással nem érintkezhettek s az ujoncok csak három évi próbaidő után vétettek föl végleg a tagok közé, de előbb esküt kellett tenniök arra, hogy Istent tisztelik, jogot, hűséget és igazságot gyakorolnak, a tanítmányokat úgy őrzik meg, a mint kapták, s a rend titkait, iratait és az angyalok neveit még halálos veszélyben sem árulják el. Az esszéniek igen egyszerüen ruházkodtak, étkezés előtt mindig megfürödtek, az étkezésnél tiszta ruhában jelentek meg, a hústól tartózkodtak, csak főzelékeket és kenyeret ettek s vizen kivül mást nem ittak. A templomi áldozatokban személyesen nem vettek részt, mert nem tudták, hogy az ember elég tiszta-e arra, hogy ott megjelenhessék, de azért ajándékokat küldöttek a templomnak. Szombaton semmi munkát se végeztek, sőt még az edényeket sem érintették meg, és szükségök elvégzésétől is tartózkodtak. Az esszéniek száma Flavius Jos. korában mintegy 4000-re rugott, s mivel a közélettől egészen visszavonulva éltek s a zsidó népnek különben is csak egy kis töredékét képezték, a nemzetre nagyobb hatást soha sem gyakoroltak.

52. §. A szamaritánok.

Midőn Szamaria, Izrael országának fővárosa Kr. e. 722-ben három évi ostrom után elesett s a győzelmes IV. Szalmanasszár (Szalmanu-aszír) a lakosság jelentékeny részét (az ékiratok tanusága szerint 27,280-at) birodalmának különböző tájékaira számkivetésbe hurcolta, az ország új benépesitése céljából uralkodásának hét első évében az általa legyőzött népek közül sokat Szíriában és Palesztinában telepített le.[1] E telepesek leginkább Szamariában és környékén ütötték föl tanyájukat, s csakhamar érintkezésbe léptek az országban hátramaradt zsidó lakossággal, mi által egy új keverék nép származott, melyet szamaritánoknak neveztek. Ezek kezdetben azokat a különböző pogány vallásokat gyakorolták, melyekkel hazájukban ismerkedtek meg, de mivel a zsi-

[1] Ezek közé tartoztak Kúthá, Avá, Chamáth, Szefarvaim lakosai (IV. Kir. 17, 24), míg Szárgon egy Khorszabadban talált felirat szerint arab törzseket telepített Szamariába. V. ö. Vigouroux, IV. k. 137. l.

dók túlnyomó számban voltak, idő folytán az izraeliták monotheizmusát fogadták el a nélkül, hogy a judeabeliekkel vallási közösségre léptek volna. Később Szárgon király a fogságba hurcolt zsidó papok közül néhányat hozzájuk küldött, hogy őket a vallásban oktassák s megtanítsák, miképp kell Jahvénak szolgálniok. E papok Béthelben települtek le, de fáradozásaikat nem koronázta kellő siker, mert a szamaritánok továbbra is űzték a bálványozást (IV. Kir. 17, 33).

Jozia királynak a bálványozás ellen tanusított határozott és erővel teljes föllépése (IV. Kir. 23, 15. s köv.) azonban úgy látszik, jelentékeny változást idézett elő a szamaritánoknál, mert ettől fogva számosan mentek közülök a főbb ünnepek alkalmával Jeruzsálembe (II. Kr. 39, 9. Jer. 41, 5), hogy ott áldozatokat mutassanak be, s közeledésüket mutatja az is, hogy a babiloni fogságból visszatérő zsidóknak segíteni akartak a templom felépítésénél. A zsidók az ajánlkozókat visszautasítván (Ezr. 4, 1—3), ezek azzal állottak bosszút, hogy a templom felépítését minden áron meggátolni igyekeztek (Ezr. 5, 1. s köv. Neh. 6, 1—14).

A szamaritánok vallási szervezetét Mennasseh, Jojáda főpap fia állapította meg, ki Szanaballat szamariai perzsa szatrapa leányát, Nikazót feleségül vevén, Nehemiás felszólította, hogy hitvesét bocsássa el. Mivel Menasseh e kívánságot teljesíteni vonakodott, kénytelen volt Jeruzsálemből ipához költözni, ki Darius Nothustól engedélyt eszközölt ki veje számára, hogy Sekhemben, a Garizim hegyén Jahve tiszteletére a jeruzsálemihez hasonló templomot építsen. Menasseh a szamaritánok vallásának alapjává a Pentateuchust tette, az isteni tiszteletet pedig azok a papok végezték, kik külföldi feleségeik miatt szintén kénytelenek voltak Jeruzsálemet elhagyni. Ha valaki a szombat megszegése vagy az étkezési törvények áthágása miatt büntetés alá esett volna, az is Sekhembe menekült s a szamaritánokhoz csatlakozott. Igy történt, hogy a szamaritánok vallásában a fogság utáni zsidó vallással számos rokon vonást találunk.

Antiochus Epiphanes uralma alatt a szamaritánok a görög befolyás következtében templomukat Zeüsz Helleniosz tiszteletére avatták föl, de csakhamar visszatértek Jahve tiszteletére, melyhez még azután is hívek maradtak, midőn Hyrkán János templomukat Kr. e. 130-ban lerombolta. Ettől fogva isteni tiszteletöket a tem-

plom romjain és imaházakban folytatták, de a zsidókkal vallási közösségre nem léptek, sőt kerülték egymást olyannyira, hogy nem étkeztek együtt, egymásnak szállást nem adtak, s a galileai zsidók inkább Pereának vették útjokat, ha Jeruzsálembe akartak menni, hogysem Szamarián keresztül utazzanak (Lk. 9, 52). A szamaritán nevezet gúnynév volt szemökben (Ján. 8, 48), mit ők azzal toroltak meg, hogy a zsidókon minden kedvező alkalommal bosszút állottak[1].

A szamaritánok vallásának alapját az egy Istenben való hit képezi, kinek bármily alakban való ábrázolásától a legszigorúbban tartózkodnak. Mózest tartják egyetlen prófétának; a törvény, mely az óföniciai betükhöz hasonló jegyekkel van irva, és a Garizim hegye szent előttük. Hiszik a jó és rossz szellemeket, valamint a test föltámadását, melyre vonatkozólag azt tartják, hogy a holtak teste az itélet napjáig a seólban fekszik, míg a lelkek a levegőben várják a test feltámadását. A világ teremtése után 6000 évre jön el a megváltó, kit ők *Taheb*-nek neveznek, ki a Garizim hegyén Mózes törvényét, a szent edényeket és a mannát meg fogja találni s minden népet az igaz hitre térít. A megváltó azonban nem lesz nagyobb Mózesnél, s éppen azért csak 110 évig él. A 7. évezred végén lesz az utolsó itélet. — A körülmetélést a 8. napon eszközlik s a zsidó ünnepek közül hetet tartanak meg, melyeket Mózes a Leviticusban (23.) említ. Ifjaik nagyon korán lépnek házasságra, a többnejüség tilos és a második feleség is csak az elsőnek magtalansága esetén van megengedve. [2]

A szamaritánok jelenleg csak Nablusban vannak és számuk alig 150-re tehető.

53. §. A költészet és szónoklat.

A szépművészetek közül a zsidóknál egy sem virágzott annyira, mint a költészet, mely alaphangjánál fogva minden más nép költészetétől lényegesen különbözik. A zsidó működés ugyanis

[1] Igy Kr. u. 8. évben a húsvéti ünnep alkalmával éjjel a nyitott templomba lopóztak s azt emberi csontokkal megfertőztették, hogy az ünnepet megzavarják. *Cumanus* helytartó alatt (Kr. u. 48—52) pedig a Jeruzsálembe menő galileai zsidókat Ginaea falu mellett megtámadták s közülök többet lemészároltak.

[2] V. ö. S. Kohn, Zur Sprache, Literatur und Dogmatik der Samaritaner Lipcse, 1876.

a vallásos lelkesültségben és ihlettségben gyökerezik s természetes kifolyása azoknak a vallásos ismereteknek és fogalmaknak, melyeket a zsidó nép a kinyilatkoztatásból merített. Éppen azért a zsidó költészet transcendentális, és mivel a vallás az élet mindennapos küzdelmeiből egy jobb jövőre utalja az embert s szívét a túlvilági boldogságért való sóvárgással tölti el, könnyen megérthetjük a zsidó költészet elégiai hangját, mely azonban nem gyötri a szívet, hanem édes nyugalommal és megadással tölti el. A héber költészet tartalmát Isten és a világ képezi, mely azonban nem független tőle, hanem arra szolgál, hogy a Teremtő hatalmát, bölcseségét és jóságát hirdesse. Ugyanez képezi az ember rendeltetését is, kinek számára az Úr a világot alkotta, hogy benne és általa Őt magasztalja.

A bibliai költészet tartalmának fönsége és gazdagsága egészen fölöslegessé teszi a mesterkéltséget, s éppen azért a héber költők mindig a legnagyobb egyszerüségre és átlátszóságra törekedtek művészetükben. A természet hangjain szólnak hozzánk nemcsak akkor, midőn a közéletből vett tárgyat öntenek dalba (Iz. 5, 12; 23, 16. Am. 6, 5), mely az óhéber költészet iránya mellett nem birt föllendülni, hanem akkor is, midőn a legfölségesebb érzelmeknek adnak kifejezést. A költészetnek ez a nemes iránya a helyes életelveket, a legmélyebb igazságokat mindig mélyebben vésté a hallgatók szívébe, új gondolatokat és sejtelmeket ébresztett föl a népben, a köznyelvet pedig szebbé, tömörebbé tette — s nemesítőleg hatott az erkölcsökre is, mi a valódi költészetnek legszebb feladata.

A zsidó költészet tartalmilag két főrészre, lírai és tanító költészetre oszlik föl. Az előbbi az érzelmeken, az utóbbi az elmélődésen, reflexión alapszik. A hősköltemény a zsidók monotheismusa mellett nem fejlődhetett ki, mert habár történetük nem szűkölködik népszerü hősök nélkül, kiknek sorsa gyakran a csodálatossal határos és így epikai tárgyul szolgálhattak volna, de hiányzott az éposz főfeltétele, az istenek mondavilága, mely nélkül igazi éposz nem keletkezhetik. A zsidó nép lirikus hangulata mellett a nemzeti hősök tetteit is csak rövidebb vagy hosszabb dalok örökítették meg, melyek a költészetnek örökbecsü gyöngyeit képezik. Ilyen énektöredékek vagy énekek a következők: Lemek éneke (Gen. 4, 23), Jákob áldása (Gen. 49.), Izrael diadaléneke Fáraó pusztulása fölött (Ex. 15, 1. s k.), énektöredék Izrael

előnyomulásáról az amóriak földjére (Num. 21, 14. s k.), diadalének Szichon fölött (Num. 21, 27—30.), Mózes áldása (Dt. 33), Debórá éneke (Bír. 5), a zsidó nők diadaléneke Dávid üdvözlésekor (I. Kir. 18, 7. s k.), gyászének Saul és Jonathán halála fölött (II. Kir. 1, 19—27), ének Abnerről (II. Kir. 3. 33. s k.) A szinmű szintén nem lendülhetett föl, mert a vígjátékhoz a zsidó nép komolysága mellett hiányzott a gondtalan vidorság, a tragédia kifejlődésének pedig útját állta az emberi cselekvések vallásos felfogása, mely a sorsról nem tudott semmit, hanem mindent hivő lélekkel a gondviselésre vezetett vissza. Igaz ugyan, hogy a bibliai költészetben drámai elemekkel is találkozunk, pl. az Énekek énekében és Jób könyvében, de lényegökben ezek is lírai természetüek.

Az óhéber lírai költészethez (שִׁיר, vagy מִזְמוֹר) tartoznak a *himnuszok* (תְּהִלָּה), melyek Istent, mint a világ és népek urát dicsőítik s gyakran a zsidók történetére is vonatkozással birnak; ezek közül több himnusz az isteni tiszteletnél is alkalmazást nyert; az *elégiák* (קִינָה), melyek valamely egyéni szerencsétlenség vagy nemzeti csapás, vereség fölött keseregnek; a *szerelmi idillek*, melyek a keleti érzelmek hevét és forróságát lehelik, s néha az emberi szerelem szeplőtelen tisztaságát drámai szerkezetü dalban adják elő.

A lírai költészet mellett legjobban kifejlett a *mondások költése*, mely egyszerü képekből és közmondásokból akkép keletkezett, hogy a bennük nyilvánuló életbölcseséget rendszeres hasonlatokban ritmikusan fejezték ki. Ide tartoztak a *találós mesék* (חִידוֹת) is. A mondat-költés terén leginkább Salamon vált ki, a kinek békés uralma rendkivül alkalmas volt a különféle dolgok fölötti beható elmélődésre, úgy hogy a későbbi időben keletkezett jeles mondások gyüjteményét is róla nevezték el. A babiloni fogságot követő korban ez az irodalmi műfaj ismét föllendült s utolsó művelője Jézus, Sírák fia volt, ki jeles mondásaiban többnyire a régiek nyomán jár.

A héber költészet *alakját* jelenleg már tüzetesen megállapítani nem lehet, mert a nyelv eredeti zenéje, szótagjainak idő- és szám-mértéke a megjelölés hiánya folytán lassankint feledésbe ment, s így nincs oly alap, a melyre a kutató biztosan támaszkodhatnék. Hogy azonban bizonyos állandó ritmus uralkodott a héber költeményekben, az kétséget sem szenved, mert a legtöbb zsoltárt az isteni tisztelet alkalmával énekelték; azonkívül voltak

bordalaik (Ám. 6, 5. 7), harci és lakodalmi, aratási énekeik, gyászdalaik (Bir. 11, 40. II. Kir. 1, 18. s köv. 3, 33), melyek a nép ajkán bizonnyára dalban éltek. Az ének pedig nem nélkülözheti a melódikus formát és az ütemet, melyek a héber költeményekben is kétségen kívül megvoltak.

Ámbár a zsidó nyelv szerkezete a rímelésre nagyon alkalmas, rímeket csak véletlenül találunk költészetükben, de az alliteráció és asszonánc már gyakrabban megcsendül a zsoltárokban és a próféták írataiban, míg egyes sorokban a mérték is kiérezhető. A zsidó költészet legjellemzőbb alaki tulajonságát a gondolatok vagy eszmék parallelizmusa (eszme-rím) képezi, melyet a hébereknél a legváltozatosabb formákban találunk s valószínű, hogy ezt a formát az egiptomiaktól Mózes vette át és honosította meg. Az eszme-rímnek három neme van:

1. A *hasonlósági* eszme-rím, mely abban áll, hogy ugyanaz a gondolat a következő verstagban más szavakkal ismétlődik. Pl.:

«Küldjön szent helyéről oltalmat tenéked,
És Sion hegyéről védelmezze élted!» *(Zsolt. 19, 3)*, vagy

«A pokol és veszély soha be nem telnek,
Sem a szeme be nem telik az embernek». *(Péld. 27, 20)*.

2. Az *ellentétes* eszme-rím, mely azon alapul, hogy a vers egyik tagja a másiknak ellenkezőjét fejezi ki. Ez az alak különösen Salamon példabeszédeiben fordul elő. Pl.:

«Bölcsnek látszik a gazdag maga előtt,
De az okos szegény jól ismeri őt.» *(Péld. 28, 11)*.

3. A *haladó* eszme-rím, midőn az egyik verstagnak gondolatát a következő kiegészíti, fokozza, vagy valamely hasonlattal megvilágosítja. Pl.:

«Kifogy szemem, kisorvad életem,
Kibágyaszt búm és bánatom,
Míg ágyamat a késő éjeken
Siralmaimmal áztatom.» *(Zsolt. 6, 7)*.

A versek terjedelmét illetőleg azt tapasztaljuk, hogy azok rendszerint *kétsorosak*, s csak a költemény elején, közepén vagy végén, kivételkép fordul elő egysoros vers. Vannak azonban három-négy sorosak is, a haton azonban túl nem terjednek. A verssorokon kívül versszakaszokat, strófákat is megkülönböztethetünk, melyeknek végén a költői beszéd áramlata mintegy

nyugvó ponthoz ér, hogy a következőben uj fordulatot vehessen. Ez leginkább ott tűnik szembe, hol a versszakok egyformán kezdődnek vagy refrénnel végződnek. A versszakaszok egymásra következésében szintén oly arányosság vehető észre, mint az egyes versek tagjai között.[1]

A *szónoklatot* kivált a próféták művelték, akiknek mesteri keze alatt a tökéletesség magas fokára emelkedett. Mintául Mózes utolsó beszédei szolgáltak és céljuk az volt, hogy a választott népet az Isten iránt való hűségben megtartsák. A szónoklat tetőpontját az asszir uralom idején, főkép Izajásban érte el.

A próféták beszédeit rendkívüli erő, a gondolatok gazdagsága és mélysége jellemzi, s habár a görög szónokok páratlan dialektikáját nem találjuk fel bennök, az igéretek és fenyegetések változatossága, az intés és vígasz fölemelő szavai, valamint a kor ferdeségeinek és visszaéléseinek gúnyolása és ostorozása soha sem tévesztették el hatásukat.[2]

54. §. Zene, ének, tánc és játékok.

A költészeten kivül az izraeliták leginkább a zenét művelték, melynek feltalálójaként a biblia *Jubált* említi (Gen. 4, 21). A zenét rendszerint ének, sőt sokszor tánc is kisérte (Gen. 31, 27. Ex. 15, 20) s nemcsak arra szolgált, hogy a pásztor unalmát üzze vele (I. Kir. 16, 18), a kéjhölgy a csapodár férfiak figyelmét magára vonja (Iz. 23, 16), hanem arra is, hogy a népnek szórakozást szerezzen, mulatságát fűszerezze s örömét fokozza; azért szokásban volt, hogy az ifjak a városok kapujában versenyezve pengették húros hangszereiket (Thren. 5, 14). A családi ünnepek-

[1] A héber költészet alakjáról értekező munkák közül megemlítendők: Jul. Ley, Grundzüge des Rhytmus, des Vers- u. Strophenbaues in der hebr. Poesie. Halle, 1875. — u. attól, Die metrischen Formen der hebr. Poesie. Lipcse, 1866. Meier, Die Form der hebr. Poesie. Tübingen, 1853. Továbbá Bickell, Metrices bibl. regulae, 1879. és Gietmann, De re metrica Judaeorum, 1880.

[2] A héber költészetről irtak: R. Lowth, De sacra poesi Hebraeor. Oxon. 1753. J. G. Herder, Vom Geiste der ebr. Poesie, Dess. 1782. J. G. Wenrich, De poesi hebr. atque arab. origine, indole etc. Lipcse, 1843. Alb. Werfer, Die Poesie der Bibel. Tübingen, 1875. Dr. Dallos Józs. Az óhéber lyrai és tanköltészet, 1884. V. ö. Steinthal, Zu Bibel und Religionsphilosophie. Berlin, 1890. 34. s. k. ll. és 78. s k. ll.

nél (Jer. 25, 10. I. Mak. 9, 39. Lk. 15, 25), a gazdagok lakomáinál (Iz. 5, 12. Ám. 6, 5), a királyi asztalnál (II. Kir. 19, 35) énekesek és énekesnők gyönyörködtették a vendégeket zeneszó kiséretében, s a nyilvános nemzeti ünnepeknél (Ex. 15, 20. III. Kir. 1, 40), az örvendetes s az egész nép életére kiható eseményeknél (I. Kir. 18, 6), sőt a gyászünnepségek- és temetéseknél is az ének és zene egyaránt (Jer. 9, 17. II. Kr. 35, 25. Mt. 9, 23) alkalmazást nyert. Az ének kiséretére sokszor a dobverés is elegendő volt, mely arra szolgált, hogy az ének ütemét jelezze, de rendszerint húros hangszereket használtak, míg a hatást az ütő hangszerekkel fokozták.

Az ének és zene a zsidóknál kiváló fontosságot csak akkor nyert, midőn az isteni tisztelet ünnepiességének emelésére kezdték használni. Az ó-kor valamennyi népénél ősrégi szokás volt az istenek ünnepeit ének, zene és tánc által megülni, s habár a tánc az izraelíták isteni tiszteletéből eleinte ki volt zárva, mégis azt látjuk, hogy Mirjam a Vörös-tengeren való szerencsés átkelés fölött érzett örömnek a nők által előadott ének, tánc és dobverés által adott kifejezést, később pedig Mózes megparancsolta, hogy a papok az ünnepeken és az égő- és hála-áldozatok bemutatásakor az ezüst harsonákat fújják meg (Num. 10, 2. s köv.), hogy harsogásuk Isten előtt emlékeztetőül szolgáljon. A zene az isteni tisztelet kiegészítő részévé azonban csak a próféta-iskolák által lett, melyeknek tanítványai a zenét zarándoklásaik alkalmával (I. Kir. 10, 5), sőt közös lakásaikon (19, 20) is rendszerint művelték, Dávid pedig Gád és Náthán próféták befolyása következtében (II. Kr. 29, 25) a szent helyeken jól szervezett ének- és zenekart állított föl, melynek élén Heman, Ethán és Jeduthun voltak. Az énekeseket és zenészeket a léviták közül képezték ki; számuk már Dávid korában 4000-re rugott (I. Kr. 23, 5), de mester csak 288 volt (I. Kr. 25, 7), míg a többiek tanítványok lehettek. A templomi kar a mesterek (מְנַצֵּחַ) alatt három osztályra volt felosztva, melyek a zenét és éneket hivatásszerűleg művelték.[1] E templomi kar tagjai nagy tekintélynek örvendtek, sőt később

[1] A babiloni fogság után Zerubbábellal 148 énekes lévita érkezett vissza (Neh. 7, 45), kik mind Ászáf családjából származtak, azért az énekesek később «Ászáf fiai» néven fordulnak elő (Ezr. 2, 41; 3, 10. Neh. 7, 45). De ezekhez aztán a többi énekes nemzetségekből mások is járultak (Ezr. 7, 7. Neh. 11, 17; 12, 24), kik a templomi éneket és zenét ujra felvirágoztatták.

Agrippa királynál azt a kiváltságot eszközölték ki, hogy vászonból készült hivatalos ruhát viselhettek, mint a papok (Flav. Jos. Antt. XX. 9, 6).

Míg az ének- és zenekarok szervezete a bibliából elég világosan áll előttünk, annál kevesebb adatot találunk arra nézve, hogy minő volt a templomi ének és zene? A biblia egyes célzásaiból kétségtelen, hogy az ének-melódiák különfélék voltak, a melyeket csupán húros hangszerekkel kisértek, míg az ütem fentartására a verő hangszerek szolgáltak. Harsonák csak nagyobb ünnepségeknél nyertek kivételes alkalmazást (II. Kr. 5, 13; 29, 26), s minél nagyobb volt az ünnep, annál erősebb volt az ének- és zenekar is. A templomi ének nem puszta recitálás, hanem szorosan vett műének volt, melyet a kar hihetőleg felváltva adott elő, míg a nép csupán egyes szavakból álló feleleteket adott.

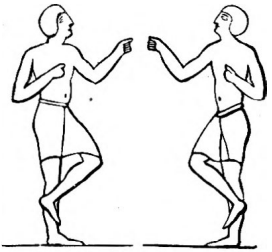

87. kép.

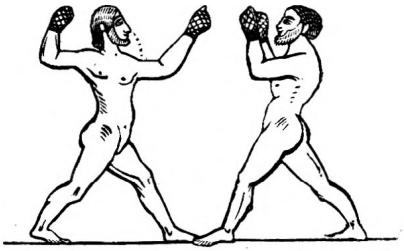

88. kép.

A *táncról* (חוּל, מָחוֹל) a szent könyvek gyakran tesznek említést, s régi időktől fogva kedves mulatsága volt a népnek, mely örömét nem csupán a láb, hanem a törzs és a kar szabályos mozgatása által fejezte ki, mit rendszerint dob- és zeneszó kisért (Bir. 11, 34). A két nem a zsidóknál soha sem táncolt páronkint, hanem a táncot a férfiak és nők külön-külön lejtették; kiváló alkalmakkor, győzelmi (I. Kir. 18, 6) és vallásos ünnepeknél (Ex. 15, 20. Bir. 21, 21) kivált a nők táncoltak, míg a férfiak csak ritkán adták magukat a táncra (II. Kir. 6, 20). A zsidók tánca szabályszerű, ritmikus lépésekből, élénk taglejtések és körforgásokból állt (l. a 87. képet, mely Wilkinson szerint egiptomi táncosokat mutat), mit a gyermekek sokszor az utcán is utánoztak (Jób 21, 11. Mt. 11, 17. Lk. 7, 32). A gazdagok lakomáinál nem hiányoztak könnyelmű táncosnők sem (Iz. 23, 16. Sir

9, 4), mely szokás a görög befolyás idejében még általánosabbá[1] lőn (Mt. 14, 6).

A játékokról a bibliában alig van említés téve, de kétséget sem szenved, hogy a játék úgy a gyermekeknél, mint a felnőtteknél (Bir. 16, 25. 27) szokásos volt. A gyermekjátékok közé tartozott a madár, mely fonálra kötve mulattatta a kicsinyeket (Jób 40, 24), továbbá a felnőttek táncának és a temetésnek utánzása (Mt. 11, 16. s k.), a *labdázás*, melyre valószinűleg Izajás (22, 18) céloz, mert a gyermekek a labdát (כַּדּוּר) kézről-kézre egymásnak dobálták. A felnőttek játékai közé tartozott a céllövés (Jób 16, 13. Thren. 3, 12), a versenyfutás (Jer. 12, 5), melyek a test edzésére szolgáltak. A kockajátékról (קוּבְיָא, κύβος) csak a talmúd emlékezik meg, mely számos más gyermekjátékot is megérint, mivel a szerencsejátékok a régi izraelíták előtt ismeretlenek voltak s csak a görögök révén barátkoztak meg velök.[2] A testgyakorlat rendszeres művelését *Jázon* főpap kisérlette meg, ki Jeruzsálemben gimnáziumot állított föl, hol az ifjak a görögök példájára testedző gyakorlatokat (l. a 88. képet) végeztek. A dolog ujdonsága eleintén számos nézőt vont oda (I. Mak. 1, 15. II. Mak. 4, 9), úgy hogy a discus-dobálásban még a papok is részt vettek, de később a buzgó zsidóság szigorúbb felfogása e játékoknak véget vetett, habár Jeromos említi, hogy a zsidó ifjak még az ő korában is nehéz kövekkel valóságos erőgyakorlatokat végeztek (v. ö. Zak. 12, 3).

55. §. Hangszerek.

Az izraelíták hangszereik legnagyobb részével valószinűleg Egiptomban ismerkedtek meg, melyeket később módosítottak vagy tökéletesítettek, hogy a zenei célnak annál megfelelőbbek legyenek. A bibliában említett hangszereket (כְּלֵי שִׁיר) három csoportra szokták osztani: fúvó, húros és ütő hangszerekre.[3]

A fúvó hangszerek közül legrégibb a *furulya* vagy *tilinkó* (חָלִיל), egy egyszerű, 2—3 lyukkal ellátott cső, mely fából, nádból,

[1] A tánc a zsidóknál csak későbbi időben nyert vallási jelentőséget az által, hogy a sátorok ünnepének első estéjén a férfiak a templomban fáklyatáncot jártak.

[2] V. ö. L. Löw, Lebensalter, 279. s k. l.

[3] L. Bogisich M. A keresztény egyház ősi zenéje c. munkában, A zsidók zenéje, 23—34. l. Eger, 1879.

sőt néha ércből vagy elefántcsontból is készült. A műemlékek a tilinkó számos fajának képét megőrizték s még kettős fuvolák is voltak (l. a 89. képet, mely Wilkinson szerint egiptomi zenekart tüntet föl). A fuvola az izraeliták zenejében — a templomi zene kivételével — nagy szerepet játszott (I. Kir. 10, 5. Iz. 5, 12. I. Mak. 3, 45. Lk. 7, 32), de leginkább a temetéseknél alkalmazták (Mt. 9, 23), úgy hogy még a legszegényebb zsidó férfinak is legalább két fuvolást kellett neje temetésekor fogadnia. — Ősrégi hangszer a *síp* (עוּגָב), vagy a hagyomány szerint a *duda* (*Gen. 4, 21. Jób 21, 12), melyet a khaldok szumfonjának (סוּמְפֹּנְיָה, *Dán. 3, 5. 10) hívtak. Ide tartozik a *pásztori síp* (מַשְׁרוֹקִיתָא, *Dán. 3, 5. 10, σύριγξ), melyet 7—9 egymás mellé erősített, fokozatos nagyságú nádsíp képezett s különösen a pásztorok kedveltek.

89. kép.

Hogy azonban a zsidók ismerték-e, bizonytalan. Ebből fejlődött ki az *orgona* (מַגְרֵפָה), mely a talmúd és sz. Jeromos [1] tanúsága szerint a heródesi templomban állt s hangja az Olajfák hegyéig elhallatszott.

A *kürt* (שׁוֹפָר, κεραττίνη, buccina) kos-szarvból készült fúvó hangszer volt, melyet szaggatottan vagy vontatva fúttak. Messze hallható, erős hangja miatt az őrök jeladásia (*Ám. 3, 6 *Jer. 6, 1), továbbá a harcosok katonai jelzésekre (*Bir. 3, 27. Jób 39, 24. II. Kir. 2, 28; 20, 1), vagy kiválóbb alkalmakkor és ünnepeken

[1] «Primum omnium ad *organum*, eo quod majus esse his (sc. instrumentis) in sonitu et fortitudine nimia computantur, clamores veniam. De duabus elephantorum pellibus concavum conjungitur, et per duodecim fabrorum sufflatoria comprensatur, per quindecim cicutas aereas in sonitum nimium, quos in modum tonitrui concitat; ita ut per mille passuum spatia sine dubio sensibiliter utique et amplius audiatur, sic apud Hebraeos de organis, quae ab Jerusalem, usque ad montem oliveti, et amplius sonitu audiuntur, comprobatur.» *Ep. ad Dardan.* Opp. ed. Mart. V. 191. l.

használták, de magán vagy házi zeneeszközül nem nyert alkalmazást. A *harsona* vagy *trombita* (חֲצֹצְרָה, tuba), melyet eleintén csupán istentiszteleti célokra használtak (Num. 10, 2. s köv.), s éppen azért csak a papoknak volt szabad fújniok. A törvény *két* ezüst harsonáról tesz említést, de számuk idő folytán mindinkább szaporodott (IV. Kir. 12, 13. II. Kr. 5, 13). Háborúban jeladásra csak nagy ritkán használták (Oz. 5, 8. I. Mak. 4, 40; 5, 33), éppúgy a koronázási ünnepen is (IV. Kir. 11, 14), midőn inkább a kürtöt alkalmazták.[1]

A *húros hangszerek* közül a biblia csak kettőt említ, és pedig rendszerint együttesen. Ezek a *kinnór* és *nêbel* (כִּנּוֹר וְנֵבֶל), melyeket kivált az ének kisérésére s társas körökben a kedv földerítésére alkalmaztak (Iz. 5, 12; 24, 8). A kinnór használata szélesebb körben el volt terjedve s azért gyakrabban is említtetik, mint a nêbel, melyet főkép az isteni tiszteletnél s az előkelők házainál használtak (*Ám. 5, 23; 6, 5. Zsolt. 143, 9). A két hangszer közötti különbség megállapítása számos találgatásra szolgáltatott alkalmat, mivel a biblia adatai nagyon hézagosak, de valószinű, hogy a *kinnór* (κινύρα, κιθάρα) lant- vagy gitáralakú eszköz volt, melynek bélhúrjait kézzel pengették, vagy plektrummal, verő pálcával ütötték. A *nêbel* (νάβλα, ψαλτήριον) ellenben a hordozható, sokhúrú hárfához hasonlított, melynek érc húrjait két kézzel pengették. Említés tétetik még a *szambúkáról* is (סַמְבֻכָא, σαμβύκη, *Dán. 3, 5. 7. 10), mely némileg a mi tamburánkhoz hasonlított.[2] A vonós hangszereket a régiek nem ismerték.[3]

Az *ütő hangszerek* közé tartozott a *kézi dob* (תֹּף, τύμπανον), tenyérnyi széles fa- vagy érc abroncs, vagy négyszögletes ráma, mely egyik felén bőrrel van bevonva, rámájába pedig gyakran vékony érc karikák vannak erősítve. A dobot a zenélő ujjal, vagy a keze fejével ütötte; templomi istentiszteletnél nem használták, csak körmenetek alkalmával (II. Kir. 6, 5. I. Kr. 13, 8), midőn

[1] A szent harsonák alakját a Titus diadalíve, továbbá zsidó pénzek őrizték meg, Flavius Jos. pedig következőleg irja le: «Μῆκος μὲν ἔχει πηχυαῖον ὀλίγῳ λεῖπον, στενὴ δ' ἐστὶ σύριγξ αὐλοῦ βραχὺ παχυτέρα, παρέχουσα δὲ εὖρος ἀρκοῦν ἐπὶ τῷ στόματι πρὸς ὑποδοχὴν πνεύματος, εἰς κώδωνα ταῖς σάλπιγξι παραπλησίως τελοῦν.» Antt. III. 12, 6.

[2] Athenaeus szerint azonban a szambúka háromszögletű, hárfaféle, 4 húrú hangszer volt, melyet ujjal pengettek és igen erős hangot adott.

[3] Tárkányi Ám. 5, 23.-ban a nebelt mégis hegedűvel fordítja!

férfiak is ütötték (I. Kir. 10, 5), de közönségesen a nők hangszere volt s tánc és ének közben főkép a ritmus feltüntetésére használták.

A *réztányérok* (צֶלְצְלִים), melyeket tánc közben a nők, sőt olykor a férfiak (II. Kir. 6, 5), a templomban pedig a zenészek (I. Kr. 15, 19) összevertek, a dobbal együtt az ütem feltüntetésére szolgáltak. Valószinű, hogy kisebb, élesebb szavú, és nagyobb, tompán csendülő réztányérok voltak. Megemlíti még a biblia a *csörgetyűt* (מְנַעֲנְעִים, sistrum, II. Kir. 6, 5), mi nem egyéb, mint ívalakúra hajlított s alul nyélbe erősített vasabroncs, melyre karikák voltak lazán akasztva, úgy hogy rázás közben csengő hangot adtak; végül az *érchároműszöget* (שָׁלִישִׁים, *I. Kir. 18, 6), melyet azonban nem pálcával vertek, mint napjainkban, hanem ráztak, mivel karikák függtek le róla.[1]

56. §. Képző művészetek.

A képző művészetek csak a monumentális épületeknél fejlődhetnek ki, s mivel a zsidók vallása a templom egységét követelte, természetesnek találjuk, hogy sem az építészet, sem a többi képző művészetek nem lendülhettek föl jelentékenyen, habár az építésben eléggé jártasak voltak, mit az a néhány héber épületmaradvány eléggé igazol, melyet Palesztinában eddigelé felfödözni sikerült.

Az épületmaradványok közt első helyen a *sírokat* kell fölemlítenünk, melyeket a zsidók többnyire a hegyek oldalába, gyakran megközelíthetetlennek látszó magasságban vésték. Ott, hol a talaj ily sziklába vésett sírokat lehetetlenné tett, földalatti sírkamrákat ástak, s ezeknek oldalaiban helyezték el a halottakat. A zsidó sírok semmi eredetiséget sem mutatnak, mert nem egyebek, mint a föniciai sírok gyarló utánzásai. Ilyenek *a)* a *toló sírok*, a sziklába vésett, mintegy 1·8 m. hosszú, 0·45 m. széles és 0·45 m. magas egyszerű üregek, melyekbe a holttetemet

[1] A zsidó zenét tárgyalják: Van Til, Dicht-, Sing- und Spielkunst besonders der Hebräer. Frankfurt, 1709. De la Molette du Constant, Traité sur la poésie et la musique des Hebreux. Paris, 1781. Pfeiffer, Über die Musik der alten Hebräer. Erlangen, 1779. Schneider, Biblisch-geschichtliche Darstellung der hebräischen Musik. Bonn, 1834. Delitzsch, Physiologie und Musik. 1868.

vizszintesen becsúsztatták; *b)* a *mélyített sírok*, melyek a mieinkhez hasonlítottak, s a földbe, vagy sziklába voltak vájva, s kőlappal záródtak; *c)* a *padkasírok*, melyeknél 0·60 m. magas kőpadkát faragtak ki. Erre helyezték a holttestet s fölé egyszerű boltozatot készítettek; *d)* a *teknősírok*, melyek a padkasírtól abban különböztek, hogy a függőleges sziklafalba 1·8 m. hosszú, 0·45 m. széles teknőszerű üreget vésték, mely a földszintől 0·75 m. magasra volt, s a holttestet ebbe helyezték. De ezek a sírok rendszerint előkamrákkal birtak, melyeknek falába vájták a külön-

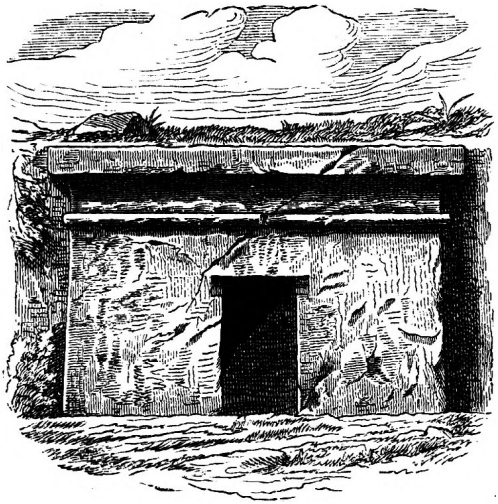

90. kép. A siloahi monolith.

féle sírokat, s e kamrákat díszes előcsarnokkal, portáléval sat. látták el. De ezek a díszített sírok, pl. a Kidron-völgyben levők, mind későbbi származásúak, s a görög művészet befolyása alatt készültek. Kivételt csupán a siloahi monolith képez (l. a 90. képet), mely Renan[1] szerint is a babiloni fogság előtti időből származik. E sír 5·60 m. hosszú, 4 m. magas, 6·10 m. széles, párkányzattal díszített mű, mely a természetes sziklából van kivésve. Közepén van az ajtó, mely a sírkamarákhoz visz.

Figyelmet érdemelnek továbbá azok a művek, melyeket az izraeliták a viz nyerésére és eltartására létesítettek. Ilyenek voltak *a)* a *kútak* (בְּאֵר), vagyis a sziklatalajba vésett mély

[1] E. Renan, Mission en Phénicie, 792. l.

gödrök, melyekben a földalatti forrás, vagy talajviz összegyülemlett. A kútak oldalai többnyire igen jól falazottak voltak, s nyilását nagy kőlappal zárták el, melybe rendszerint merítő lyuk volt vésve. Hogy a kútvizhez illetéktelen kezek ne férkőzhessenek, a merítőlyukat is elzárták, s földdel takarták be. Palesztinában több igen régi kút van még most is, pl. a Garizim-hegy tövében, melyet a hagyomány már Jézus korában Jákobnak tulajdonított (Ján. 4, 12), s mely $2^1/_2$ m. átmérő mellett jelenleg 23 m. mély; *b)* a *ciszternák* (בּוֹר), melyek közül a legrégiebbek a sziklába voltak vésve, míg később kőfalakból is készítették őket. Alakjuk különböző. Kezdetben, úgy látszik, palack alakot adtak nekik, vagyis alul tágak, felül keskenyek voltak. Mások ismét teremalakúak, melyeknek donga-boltozatát a sziklából faragott oszlopok támogatták. A királyok korában a zsidók hatalmas ciszternákat létesítettek. Legnevezetesebbek a templomhegy viztartói, melyek valószinűleg Salamon korából valók. A legszebb és legnagyobb a «királyi ciszterna», mely 13 m. mély és 224 m. kerületű, s vizét hihetőleg a vizvezetékek szolgáltatták; *c)* a *tavak* (בְּרֵכָה), vagyis mesterségesen készített, nyilt medencék, melyeknek falait a sziklába vésték, de többnyire kőből készítették. Ezek a medencék közönségesen a völgy fenéken, vagy más természetes talajmélyedésben találhatók, mert itt a viz jobban összegyülemlett, s a munka is kevesebb fáradsággal járt. Ily mesterséges tavak egész Palesztinában nagy számmal találhatók, s némelyek még az izraelíták honfoglalása előtti időkből származnak. E tavakkal összefüggnek *d)* a különböző *vizvezetékek*, minők a 8. lapon ismertetett Siloah-csatorna, és Salamon vizvezetéke. A legtöbb vizvezeték Palesztinában a rómaiak korából származik, minő pl. a caesareai, mely az $1^1/_2$ órányira folyó Nahr ez-Zerkából, és egy 4 órányira levő forrásból látta el vizzel hatalmas boltíveken nyugvó aquaedukt segítségével Caesarea lakosait. A legnagyobb csodálatot mégis a jerikói vizvezeték kelti, melynél a hegyekből fakadó forrásvizek vezetésére roppant nehézségeket kellett az építőknek legyőzniök.

A zsidó építészet szellemét és jellegét főkép a salamoni templom azon hézagos leirásából állapíthatjuk meg, melyet a szent könyvekben találunk. Alapvonását a keresetlen egyszerűség és méltóság képezi, mert a hatalmas faragott köveket faburkolat tette, legalább belülről, láthatatlanná (III. Kir. 6, 18). A helyi-

ségek beosztása egységet és szerves tagozottságot mutat. Míg az egésznek középpontját a templom képezi, melynek méretei aránylag kicsinyek (60 rőf hosszú, 30 r. magas, 20 r. széles), addig a papok szükségleteire szánt melléképületek aránylag még kisebbek, s az alapformákat az egyenes vonalak, a téglalap és négyzet képezik, úgy hogy donga- vagy köríves boltozatra sehol sem akadunk, mint az egiptomi vagy asszír építkezéseknél. Az épületkövek roppant nagyságúak. Hosszúságuk 8—10 rőf közt változik a megfelelő magassággal és szélességgel (III. Kir. 7, 9. 10) és símára vannak fűrészelve, mi a faburkolat miatt is szükséges volt. A zsidó építészet a föniciekével abban egyezett meg, hogy a kövek szélei egy darabon ki voltak fűrészelve, mi által az épületeket jellemző *völgypárkányzat* [1] állott elő. (L. a 91. képet, mely DE VOGÜÉ szerint a jeruzsálemi főkapu egy részletét mutatja). Az oszlopok a zsidó építészetben nagyon jelentéktelen szerepet játszottak, mert a templomi épületnél csak két ércoszlopról van említés téve, míg a «libánóni ház» négy oszlopsora nem volt egyéb, mint cédrusfából készült támasztékok, melyek a felépítményt tartották. A salamoni palotáról különben is oly hiányos leírással rendelkezünk, hogy az épület jellegét megállapítani alig

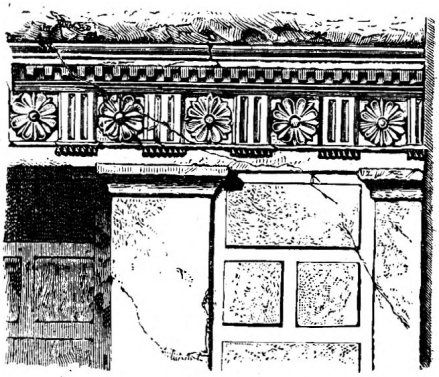

91. kép.

[1] Ezekről ROBINSON (Neuere bibl. Forschungen, 299. s k. l.) a következőket irja: «Völgypárkányos köveket azóta a baalbeki roppant romok közt és a Libánón más templomainál is napvilágra hoztak; így es-Sukif, Hûnin és Banias nagy várainak legrégibb alépítményeiben és falaiban; a tiruszi régi falban, Dsebeil antik maradványában és Ruwad szigetén, a régi Araduson. Mindezen körülmények annak igazolásául szolgálnak, hogy ez az építeszetnek ama korban egész Palesztinában és Föniciában lábrakapott sajátsága volt, mely azonban, a mennyire eddig tudva van, a Palesztinától nyugatra fekvő országok egyikében sem fordul elő, sem Egiptom, Görögország vagy Róma régi építészetével nincs összeköttetésben. Ez a vonás eredetileg föniciai lehet s a zsidóknál Hirám vagy más építő honosíthatta meg; de hogy az ország építészetének sajátsága volt, kevés okunk lehet kétségbe vonni.»

lehet. A külső kőfalon belül négy cédrus-oszlopsor haladt, mely egy födetlen udvart zárt magába, fölötte pedig 2 emelet volt 15—15 szobával, melyek az udvar felé nyitva voltak. Az udvaron keresztül az oszlopos törvényterembe lehetett jutni, mely mögött Salamon tulajdonképpeni palotája és nejének háza állott (III. Kir. 7. 8).

Egyéb díszépületekről a biblia nem tesz említést, de valószínű, hogy Heródes templomi építkezéseinek alapjellege lényegében megegyezett a salamoni épületekével, míg a fürdők-, színházak- és amfitheátrumoknál a görög-római ízlés volt irányadó. Ezek az épületek nagy fényűzéssel készültek s arra szolgáltak, hogy Jeruzsálemben a görög műveltséget terjeszszék. Heródes azonban gimnáziumot nem mert a szent városban építtetni, hogy a nép vallásos érzületét ne sértse, hanem csak Ptolemaisz, Damaszkusz és Tripoliszban, mint Flavius Jos. bizonyítja (Antt. XV. 8, 1. Bell. jud. I. 21, 11).

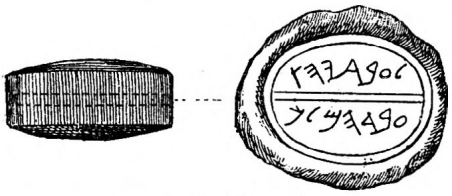

92. kép.

A *glyptika*, vagyis a kövek metszése a zsidóknál nagyon el volt terjedve, s mint számos palesztinai lelet mutatja, a föniciek pecsétjével formára, írásra és díszítésre nézve teljesen megegyezett, úgy hogy többnyire csak a tulajdonos nevéről ismerhetjük meg zsidó eredetét. A legrégibb ezek közt 'Obadjahu 'ebhed hammelekh pecsétje (l. a

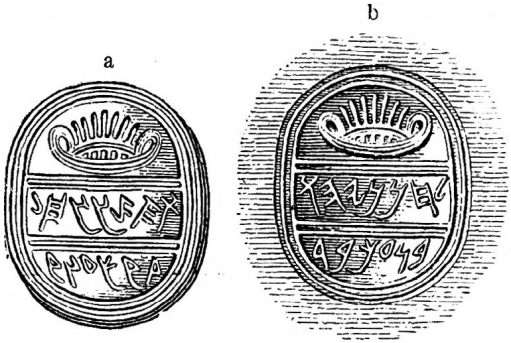

93. kép.

92. képet), mely egyszerü tojásdad alakot mutat a tulajdonos nevével, minden diszítés nélkül. Más pecsétek a föniciai pálam-

levelet, mákfejeket, szárnyas napkorongot, állati vagy emberi alakokat tüntetnek föl a tulajdonos nevével együtt (l. a 93. képet, mely Hananjahu ben 'Akhbor pecsétjét mutatja; v. ö. még a 82. képet a 173. lapon).

A *keramika*, mint a jeruzsálemi leletek bizonyítják, föniciai befolyásra vall és nagyban virágzott a zsidóknál. Díszítéseinek motivumait a fonás és himzés alakjai szolgáltatták, s mint a 94. kép mutatja, egyes edények szép, gondos kivitelről tanúskodnak. Azok a Palesztinában talált vázák, melyek állat alakokat, pl. oroszlánt, bikát, szarvast, sőt egész vadászjeleneteket ábrázolnak, nyilván kiválóbb föniciai művészek kezéből kerültek ki, habár nem lehetetlen, hogy jeruzsálemi mesterek is rendelkeztek azzal az ügyességgel, mely ilyenek előállításához megkivántatott.

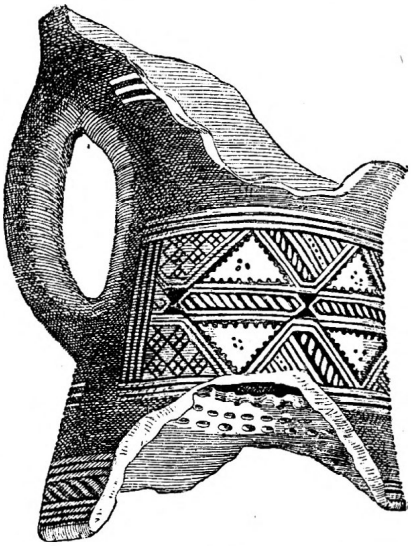

94. kép.

Az építészettel járó *plasztika* és *szobrászat* az izraelitáknál szintén nem virágozhatott föl s általán idegen befolyás alatt állott, habár a technikai jártasság nem hiányzott. Az ajtók deszkázatának, egyes bútordaraboknak elefántcsonttal való kirakása (III. Kir. 22. 39. Ám. 3. 15) ismeretes volt; a templom deszkázatában kerúb-, pálma- és virág-díszítményeket alkalmaztak, melyek aranylemezekkel voltak bevonva. A frigyládát díszítő arany kerúbok készítése, továbbá a templom óriási kerúbjainak faragása nagy jártasságot tételez föl. Salamon remekmívű trónszéke gazdagon volt aranynyal és elefántcsonttal kirakva (III. Kir. 10, 18), míg oldalát és lépcsőzetét oroszlán alakok díszesítették. A *teráfimok*, melyek emberi arcot ábrázoltak (I. Kir. 19, 13), részint kőből, részint fából készültek, valamint a különböző bálványképek is, melyeket azonban a mózesi törvény szigorúan eltiltott, úgy hogy a babiloni fogság után élt zsidók e tilalom következtében mindenféle állati vagy emberi képnek és szobornak használatától

tartózkodtak úgy a templomban, mint a paloták- és magánházaknál.[1]

A *festészet* a zsidóknál nagyon alárendelt szerepet játszott. A takácsok színes fonalakból különböző alakokat tudtak ugyan a szőnyegekre szőni (II. Kr. 3, 14), de szorosabb értelemben vett *falfestményekről* csak Ezekiel tesz említést (23, 14; v. ö. még II. Mak. 2, 30), melyek azonban aligha Jeruzsálemben voltak, míg a falnak vörösre festését Jeremiás (22, 14) érinti meg, mi azonban csak közönséges mázolás lehetett.

[1] A vallásukhoz szigorúan ragaszkodó zsidók még azt sem akarták megengedni, hogy Heródes a templom egyik kapuja fölé arany sast helyeztessen el, s hogy a római katonák a császár képével díszített hadi jelvényekkel vonuljanak Jeruzsálembe. (Flav. Jos. Antt. XVIII. 3, 1. Bell. jud. II. 9, 2).

MÁSODIK RÉSZ.

TÁRSADALMI ÉS ÁLLAMI VISZONYOK.[1]

ELSŐ FEJEZET.

A ZSIDÓ NÉP SZERVEZETE ÉS KÖZIGAZGATÁSA.

57. §. Izrael népének felosztása.

A pátriárkák az apai hatalmat gyermekeik fölött korláttalanul gyakorolták, melyet csak a természeti jog szorított némi határok közé. Ha valamely fiú a házasság által külön családot alapított, az apai hatalomnak csak az a része szállott reá, mely a család kormányzatára szükséges volt, de az apai jog egyebekben továbbra is sértetlenül fennállott a fiúkkal szemben is. Ez a családias szervezet még Jákob, a zsidó nemzet törzsatyjának halála után is fenmaradt, mert tizenkét fiának különválását meggátolta az a szövetség, melyet Ábrahám Istennel nemcsak magára, hanem ivadékaira nézve is kötött; meggátolta az Egiptomban való együttlakás, melynek lakói nem akartak összeköttetésbe lépni a lenézett pásztornéppel. S éppen azért a tizenkét fiú a közös származásnál fogva egy nagy családot, Izrael vagy Jákob házát képezte, mely *törzsekre* (שְׁבָטִם, φυλαί, tribus), *nemzetségekre* (מִשְׁפָּחוֹת, δῆμοι, gentes), *családokra* vagyis *háznépekre*, házközösségekre (בֵּית אָבוֹת, οἶκοι πατριῶν, familiae) és *férfiakra* (גְּבָרִים), vagyis nőkkel és gyermekekkel biró családapákra oszlott.

Ez a fölosztás a legvilágosabban Józsua könyvéből tűnik ki (Józs. 7, 14. 16—18) s akkép keletkezett, hogy a törzseket Jákob tizenkét fia, a nemzetségeket Jákob unokái, a családokat pedig kisunokái alapították, míg a családok ismét egyes családapákra szakadtak hozzátartozóikkal együtt (I. Kir. 10, 19—21.

[1] V. ö. Ed. Schall, Die Staatsverfassung der Juden. I. Th. Mosaisches Recht. Staat, Kirche und Eigentum in Israel. Leipzig, 1895.

Bir. 6, 15). De a leszármazás által keletkezett természetes fölosztást nem tartották meg az izraeliták szigorúan, mert József két fiát, kik Jákobnak Egiptomba költözése előtt születtek, az ősz pátriárka halálos ágyán fiaivá fogadta (Gen. 48, 5), mi által ők is törzsatyákká lőnek, úgy hogy a tizenkét törzs helyett tulajdonképpen 13 törzs keletkezett. De azért a biblia rendszerint mégis tizenkettőt sorol föl, mivel Lévi, mint papi törzs nem kapott Kánaán földjén külön területet (Józs. 13, 14) s így nem is számítják a többi törzsek közé (Num. 18, 20. Józs. 13, 7). Ha azonban néha mégis fölemlíttetik, akkor Efraim és Menasseh mint József törzse egy név alatt szerepel (Num. 26, 28. Józs. 16, 1).

A nemzetségek képződésénél is hasonlót tapasztalunk, mert nemcsak Jákob unokái, hanem ezek fiai, vagyis a kisunokák is sokszor mint nemzetségalapítók említtetnek. A nemzetségek száma a lévitáké nélkül a sivatagban való tartózkodás végső évében 57 volt (Num. 26), melyek közül Rúbén törzsére 4, Simeonéra 5, Gádéra 7, Isszaskháréra 4, Zebulónéra 3, Dánéra 1, Naftáliéra 4, Júdáéra 5, Efraiméra 4, Benjáminéra 7, Áséréra 5 és végül Menasseh törzsére 8 nemzetség jutott. De a nemzetségek száma nem volt oly állandó, mint a törzseké, hanem folytonos ingadozásnak volt kitéve, mert némelyek kihaltak vagy a hadban vesztek el (Num. 26, 19), míg a régiebbek elágazások által új nemzetségeknek adtak létet (II. Kir. 16, 5) s így könnyen megmagyarázhatjuk, hogy a bibliában néha oly nemzetség-nevek merülnek föl, melyeket a leszármazási lajstromokból kimutatni nem lehet.[1]

Hasonló módon keletkeztek a kis- és ősunokákból a családok vagy háznépek, melyeknek száma sokkal nagyobb volt, mint a nemzetségeké; de ez a szám is folyton ingadozott, mert megtörtént, hogy ha két háznép tagjainak száma csekély volt, *egy* családba foglalták össze (I. Kr. 23, 11).

Azt az elvet, mely szerint az izraeliták a fiúkon és unokákon kívül kis- és ősunokákat is nemzetségek és háznépek vagy családok alapítóivá tettek, megállapítani nem lehet. A fiúk és unokák kisebb vagy nagyobb száma alig lehetett irányadó, mert pl. Dán törzse, mely számra nézve mindjárt Júda után következett s az első népszámlálásnál 62700, a másodiknál pedig 64000

[1] Saul például I. Kir. 10, 21. szerint *Mátri* nemzetségéből származott, kinek neve Benjámin korábbi nemzetségei közt nem fordul elő.

fegyverfogható férfit foglalt magában, csak egyetlen nemzetséget képezett (Num 26, 42) s az egyes nemzetségek erőssége nagyon is változó volt[1]. Ez lehet oka annak is, hogy a bibliában a nemzetség és háznép nevezet nincs mindig élesen megkülönböztetve, hanem e szavak használata többször ingadozik (Num. 26, 28. Józs. 7, 17).

A törzsek és törzsrészek élén álló atyákat az izraeliták *fejedelmeknek* (נְשִׂיאִים, Ex. 34, 31; 35, 27) vagy *Izrael* fejedelmeinek (Num. 1, 44; 4, 46) s mint a népnek képviselőit a *gyülekezet* fejedelmeinek hívták (Num. 4, 34; 31, 13. Józs. 22, 30). A nemzetségek és kisebb törzsrészek élén levő férfiakat pedig *főknek* (רָאשִׁים) hívták, habár megtörtént, hogy ezt a két nevezetet gyakran felcserélték (Num. 30, 2. Dt. 5, 23. Num. 3, 24. Ex. 6, 14). Ezek a férfiak képezték a zsidó nép tulajdonképpeni nemességét, mely az elsőszülöttségi jogon alapult, mi az illetőknek vagyoni függetlenséget és nagy politikai befolyást szerzett.

A törzs szerinti felosztás a zsidó népnél mindenkor állandó volt, úgy hogy az igéret földjének elfoglalása után minden egyes törzs szabatosan meghatározott területtel birt, melynek nagysága a nemzetségek számától és jelentőségétől függött (Num. 33, 54). A külön terület az egyes törzseknek meglehetős függetlenséget biztosított s annak épségben tartása fölött mindenkor éberen őrködtek (Num. 36, 2. s köv.), s habár a királyság intézménye az egyes törzsek különállását és politikai jelentőségét megszüntette, azért a törzs- és nemzetség-szervezet mindenkor jelentékeny befolyást gyakorolt a népélet fejlődésére, s az egyes törzsek sajátságai a hadsereg szervezetére is kihatással voltak (II. Kr. 14, 8; 17, 17). A törzsek összetartozandósága a királyság megdőlte után sem szünt meg teljesen (II. Kr. 30, 10) s Júdának fogságba hurcolt lakosságáról bizonyos, hogy az egyes családok fejeik vezérlete alatt továbbra is összeköttetésben maradtak. A visszatérés alkalmával ugyan azt látjuk, hogy a nép élén 12 vezető áll (Ezr. 2, 2. Neh. 7, 7), mi kétségen kivül a zsidó nép 12 törzsét kivánta jelezni, de az újonnan letelepültek többé nem nemzet-

[1] Igy pl. Júda 5 nemzetségében 76500, Isszaskhár 4 nemzetségében 64300, Zebulón 3 nemzetségében 60500, Efraim 4 nemzetségében 32500, Simeón 5 nemzetségében pedig csak 22000 fegyverfogható férfi volt, úgy hogy egy nemzetségre átlag 4000—20000 fegyverfogható férfi esik, Dán törzsét kivéve, mely egy nemzetségből állott és így nagyon népes volt.

ségek, hanem háznépek szerint oszlottak föl (Ezr. 2, 8) és szigorúan megkövetelték mindenkitől, hogy igazolni tudja zsidó származását, mi nélkül nem nyerhették meg az összes jogokat, melyek az izraelita családokat illették (Ezr. 2, 59. Neh. 7, 61; 10, 14. s k.)

Ebből megérthetjük, minő jelentékeny szerepet játszottak a zsidóknál a *nemzetségfák* vagy családi lajstromok, melyeknek alapját a szóhagyomány képezte, mikhez az egyes családok magánföljegyzései járultak. Ezek adatainak megerősítésére szolgáltak azok a nyilvános okiratok, melyekben a fegyverfogható férfiak nemcsak törzs, nemzetség és háznép szerint, hanem egyes szakaszoknál a kiválóbb harcosok is név szerint voltak följegyezve. Az egyes városok polgárainak hivatalos jegyzékét, a királyi ház tagjainak, tisztviselőinek, vezéreinek névsorát, a papok és léviták névlajstromát a nemzetségfák adatainak összeállításánál szintén felhasználták, úgy hogy a bibliában foglalt nemzetségfákat, néhány gondatlanságból vagy feledékenységből származó hibától eltekintve, hiteleseknek kell tartanunk. A családfákba az izraeliták rendszerint a férfiak nevét jegyezték be. Nők csak kivételesen fordulnak elő, minők az örökösödési joggal biró nők, a királyi ház névlajstromában az anyakirálynék nevei.

58. §. A közigazgatás kifejlődése.

A zsidó nemzetnek a származáson alapuló természetes tagoltsága már magában hordta a közigazgatási szervezet alapját. Pátriárkális szokás szerint az egyes törzsek és nemzetségek ügyeit és egymáshoz való viszonyát azok elsőszülöttei, vagyis a legidősebbek szabályozták. Mivel azonban az elsőszülötti jog idő folytán háttérbe kezdett szorulni, s a háznépek fejei csaknem oly tekintélyre tettek szert, mint a törzs- és nemzetségfők, s a keletiek, kivált pedig a zsidók a vénség iránt a legnagyobb tisztelettel viseltettek s ezek simították el a felmerült vitás ügyeket is, — természetes, hogy a nép az összes közügyek elintézését a vének kezébe tette le, mint a kiket élettapasztalatuk és bölcseségüknél fogva e tiszt gyakorlására a legalkalmasabbaknak tartottak. Ezek a *vének* (זְקֵנִים) már az egiptomi tartózkodás ideje alatt jelentékeny szerepet játszottak, mert Mózes semmi fontosabb ügyet nem

végzett el nélkülök, s ők kísérték a fáraó elé (Ex. 3, 16), nekik tett jelentést (Ex. 4, 30) s a vének által rendeli el a pászkhának első megülését (Ex. 12, 21). A vének tehát már ekkor olyanokul tünnek föl, kik a népet képviselik, reá jelentékeny befolyást gyakorolnak s igy a nép előljáróinak lehet őket tekintenünk a nélkül, hogy rendszeres tisztviselőknek kellene tartanunk, mint a közülök választott *sótéreket*[1] (שֹׁטְרִים, γραμματεῖς), kiket az egiptomiak a zsidók robotmunkáinál munkafelügyelőkül alkalmaztak (Ex. 5, 6. 10. 14. 19). E sótéreket a törzs- és nemzetségfők közül hihetőleg azért választották, mert nem mindegyikök birt jártassággal az irásban, mi úgy a munkák kirovására és nyilvántartására, mint a családi lajstromok készitésére okvetetlenül szükséges volt.

A vének pátriárkális intézménye akkor sem szünt meg, midőn a zsidó nemzet Jahve választott népe lett. Mózes kétségtelenül nagy tapintatosságot és mély politikai belátást tanúsított, midőn a népszervezetben gyökerező intézményt nem döntötte meg, s nem rendelt új előljárókat a nép fölé, hanem a régiek közül *hetvenet* kiválasztott (Ex. 18, 21. Dt. 1, 15), kiknek kezében ugyanazt a hatalmat hagyta meg, melyet eddig születésüknél fogva mindnyájan mint törzs- és nemzetségfők gyakoroltak. E hetvenek testületén kivül szükség esetén a célhoz képest kisebb bizottságok is működtek, pl. a népszámlálás eszközlése végett (Num. 1, 2. 16), Kánaán földjének kikémlelésére (Num. 13, 2. s k.), a föld felosztására (Num. 34, 17. s k.) E bizottságok tagjainak száma különböző volt s nem csupán saját törzseiket stb. képviselték, hanem ezek képezték a *gyülekezetet* (קָהָל) is, s azért a «község vagy gyülekezet meghivottjai» (Num. 1, 16; 26, 9) nevet viselik.

A gyülekezet alatt tehát nem az egész népet kell értenünk, hanem a nép képviselőinek összejövetelét, mely az egész nép nevében tárgyalja s intézi az ügyeket, s midőn Isten Mózest a nép kormányzójává s törvényhozójává tette, természetesen a gyülekezet is alárendeltségi viszonyba jutott törvényhozójával, kinek rendeleteit köteles volt végrehajtani.

Az igéret földjének felosztása lényeges változást szintén nem hozott létre a vének intézményében, mert a nagyobb váro-

[1] A sótérek tulajdonképp *tollvivők* voltak, de egyúttal a vének közé tartoztak, mi a Num. 11, 16.-ből kétségtelenül kitünik.

sok, mint az egyes törzsek birtokainak középpontjai azon családoknak jutottak, melyek az illető törzset képviselték. A vének a birák zavaros korában, sőt a királyság idejében is egyre jelentékenyebb szerepet játszottak s mint a nép képviselői hathatós befolyást gyakoroltak a királyválasztásra (I. Kir. 8, 4. s k.; 10, 20. II. Kir. 3, 17; 5, 1), fontosabb állami ügyekben a királynak tanácscsal szolgáltak (III. Kir. 8, 1; 20, 7. IV. Kir. 23, 1), az egyes városokban és községekben pedig mint helyi hatóságok a közügyeket intézték s a bírákkal és sótérekkel együtt az igazságszolgáltatásban is részt vettek. A vének intézménye a zsidó népéletben oly mély gyökeret vert, hogy még hazájok pusztulása sem volt képes megsemmisíteni s a babiloni számkivetésben (Jer. 29, 1. Ez. 14, 1; 20, 1), valamint a visszatérés után Júda földjén ismét a közügyek élén állanak, ők gondoskodnak a templom ujjáépítéséről (Ezr. 5, 5. s k.; 7, 14) s mint a közerkölcsiség őrei a pogányokkal kötött vegyes házasságok ellen buzgólkodnak (Ezr. 10, 8. s k.), a nép jogait a hatalmi túlkapások ellen védelmezik (Ezr. 4, 2; 5, 9; 6, 7; 10, 8. Neh. 10, 1) s befolyásukat egész a Makkabiak, sőt Jézus koráig (I. Mak. 12, 6; 13, 36) megtartják.

59. §. A theokracia.

Az izraeliták már születésüknél fogva tagjai voltak annak a szövetségnek, melyet Isten Ábrahámmal kötött, törzsszervezetük pedig magában hordta az államalkotás csiráit. De az Úr választott népévé szorosabb értelemben csak akkor lettek, midőn a színaji törvényhozás alkalmával Isten a szövetséget megujította s parancsaival alapját vetette meg annak az állami rendnek, mely szerint Kánaán földjén hazájokat újjá kellett szervezniök.

Ezen állami rend szerint Isten, mint a zsidó nép ujjáalkotója egyúttal népének *királya* is, ki nemcsak közöttük lakozik (Ex. 15, 18. Bir. 8, 23. I. Kir. 8, 7), hanem népének legfőbb törvényhozója úgy a vallási, polgári és társadalmi ügyekben, mint a közerkölcsök és a családi élet terén is. «Az Úr a mi *bíránk*, az Úr a mi törvényhozónk, az Úr a mi királyunk» mondja Izajás próféta (33, 22), ki törvényeinek végrehajtása fölött a legéberebben őrködik. Ezt a kormányformát Flavius Jos. óta *theo-*

kraciának[1] szokták nevezni s azt a kölcsönös viszonyt akarja csupán kifejezni, mely Isten és az ő választott népe között van s minden ingadozásnak és változásnak kitett emberi eredetü államformákon felülemelkedik, s melynek lényegét ezek a szavak fejezik ki: «És ti nekem papi ország és szent nemzet lesztek» (Ex. 19, 6). A theokraciát azonban korántsem szabad papi uralomnak[2] tartanunk. A zsidó papság mintegy közbenjáró volt Isten és az ő népe között, a mennyiben az egész államot érdeklő ügyekben a főpap kötelessége volt az úrim és thummim által megtudni az Úr akaratát, melyet aztán a nép vezetőivel kellett közölnie, de azért az állam bel- és külügyeinek intézése korántsem a papság hivatása volt, hanem a törzs és nemzetségfők, későbbi időben pedig a birák és királyok feladatát képezte, míg a papok hatáskörét a törvény pontosan körülvonalozta, úgy hogy a papság hatalmi túlkapásáról szó sem lehetett.

A theokracia vagyis istenuralom célja tehát az volt, hogy az isteni törvények a zsidó nép magán és nyilvános életét, minden foglalkozását, művészetét és irodalmát áthassák, a nélkül, hogy a fönnálló erkölcsöket és szokásokat eltörölték volna. A theokracia tekintettel volt a meglevő politikai és jogi természetü intézményekre, melyeket, ha az isteni törvényekkel nem ellenkeztek, a maguk épségében meghagyott, vagy céljának megfelelően módosított. De nem kívánta útját vágni új intézmények létesülésének sem, mert a theokracia csak a jogi és erkölcsi rendet akarta megállapítani, míg a népélet természetes fejlődésének szabad folyást engedett. S midőn a nép királyság felállítását követelte, mi új hivatalokat és adókat tett szükségesekké, ez új intézmények mind szépen beilleszthetők voltak a theokracia keretébe s az Úr csak arról gondoskodott, hogy az ő isteni jogaival és törvényeivel összeütközésbe ne jőjjenek. Épen azért a döntés jogát még politikai ügyekben is magának tartotta fönn, s ha egyes

[1] Flavius Josephus (Contra Ap. II. 16) a mózesi államszervezetről a következőket irja: «Ὁ δ' ἡμέτερος νομοθέτης εἰς μὲν τούτων οὐδοτιοῦν ἀπεῖδεν· ὡς δ' ἄν τις εἴποι βιασάμενος τὸν λόγον, θεοκρατίαν ἀπέδειξε τὸ πολίτευμα, Θεῷ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ κράτος ἀναθείς».

[2] Ezt teszi pl. K. D. Hüllmann, Staatsverfassung der Israeliten c. munkájában (Lipcse, 1834), hol azt állítja, hogy Mózes saját családját akarta uralomra juttatni, a mennyiben mindig az Áron családjabeli főpap volt a zsidó állam látható feje.

uralkodók vagy a nemzet az ő törvényeivel ellenkező szellemben haladtak, prófétákat küldött hozzájuk, hogy a szó fegyverével harcoljanak az Isten uralmáért, habár életük forgott kockán a hatalmasok erőszakoskodásai miatt.

A vallás és az állam a theokracia folytán tehát nem képezett elválaszthatatlan egységet, sőt mindkettőnek hatásköre törvényesen volt megállapítva s elkülönözve. De mégis egymásra voltak utalva, mindkettő felett az Úr őrködött, hogy a zsidó nép el ne térjen hivatásától s az egy Isten eszméje diadalt arasson a pogányság fölött[1].

60. §. A prófétai intézmény.

A theokraciának szükségképpi folyománya a prófétai intézmény volt, mely közbenjáró szerepet játszott Isten, mint törvényhozó és a választott nép, mint alattvalók között. A próféták megjelenését maga Isten előre tudtul adta népének (Dt. 18, 18. s k.) s egyúttal azokat az ismertető jeleket is közölte vele, melyeknek segítségével a valódi prófétát a hamistól meg lehet különböztetni (Dt. 18, 20). A zsidó prófétákat nem szabad összetéveszteni más népek jósaival, kik valláspolitikai célokat szolgálván, az istenség akaratát a pogányság szellemének megfelelő módokon igyekeztek kitudni; mert a bibliai próféták nem a sejtelem természeti adománya által ismerték fel a jövőt s hatottak nemzetükre, hanem isteni sugallatból és Jahvétől nyert erőnél fogva hirdették az ő akaratát s végzéseit (Ám. 3, 7. Jer. 23, 18).

A próféták neve רֹאֶה, *látó*, ki az isteni dolgokat látomásokban (Iz. 1, 1. s k.) vagy álomban (Jóél 2, 28) szemléli, vagy נָבִיא, *beszélő*, ki az isteni akaratot s végzést az embereknek kibeszéli, hirdeti, hogy tetteiknek zsinórmértékéül szolgáljon. A prófétai intézménynek ez volt tulajdonképpeni rendeltetése, ennélfogva a nép közügyeiben a prófétáknak tevékeny részt kellett venniök, s tekintetöket a jövő mellett inkább a nép jelenére kellett irányozniok. Természetes, hogy a prófétai tiszt teljesítésére isteni hívatás volt szükséges, mely nem tekintette soha a meghívottnak személyét vagy állapotát s így azt látjuk, hogy papok és világiak, királyi vérből valók és egyszerű emberek,

[1] V. ö. Gius. Levi, Sulla Teocrazia Mosaica. Firenze, 1863.

férfiak és nők [1] egyaránt meghívattak a prófétaságra. De e mellett azt is tapasztaljuk, hogy Sámuel korától fogva a legtekintélyesebb próféták köré nemcsak ifjak, hanem családos férfiak is csoportosultak, kik ama kiváló szellemek hatalmas befolyása alatt azoknak ismereteit elsajátították s a nép körében terjesztették, sőt néha jövendöltek s a próféták parancsait teljesítették (IV. Kir. 3, 11; 9, 1. s k. Jer. 36, 4). Ezen férfiak egyesületét *próféta-iskoláknak* szokták nevezni, habár a biblia azon kegyeletes viszony alapján, mely a mesterek és tanítványok közt fennállott, «próféta fiaknak» nevezi őket (IV. Kir. 2, 3; 4, 1. s k; 5, 22; 6, 1).

Ámbár a prófétai intézmény a theokraciában gyökerezett, a legkiválóbb szerep mégis a királyság korában várakozott reá. Ez időtől fogva a próféták mint a koronának gyakran hívatlan tanácsosai és a népgyűlések vezetői tünnek föl, s a mint már Saulnak kötelessége volt a Sámuel által kijelentett isteni akaratot és parancsokat teljesíteni, s a nép és király egyaránt köteles volt fontosabb ügyekben a próféták tanácsait kikérni (Iz. 8, 19; 30, 2. Jer. 37, 3; 42, 4. Zak. 7, 2. s k.), úgy Isten is gondoskodott arról, hogy a zsidó királyság fennállásának ideje alatt mindig támadjanak oly jámbor és ihletett férfiak, kik a kinyilatkoztatás örök igazságai felett őrködjenek, az isteni akarat végrehajtását ellenőrizzék s a népet a vallási tévedésektől és erkölcsi kicsapongásoktól megóvják. Azért nevezi a biblia a prófétákat a nép *őreinek* (Ez. 3, 17; 33, 2—9. Iz. 52, 8), *védőfalnak* (Ez. 13, 5), mely nélkül a nép tönkre megy (Péld. 29, 18), s azért kellett föltétlen szólásszabadsággal birniok, melytől még egyes önkénykedő királyok heves üldözései s kegyetlenkedései sem tarthatták őket vissza soha, sőt az üldözések csak fokozták tekintélyöket s annál nagyobb hatással léphettek föl a lábrakapott bálványozás és erkölcsi elfajulás ellen. A próféták keblét azonban nem csak az Isten iránti szent szeretet lángja hevíti, hanem szívök a népért is hevül, annak fájdalmát és baját a maguké gyanánt érzik, azért a szomorúságban vígasztalják, kitartásra és türelemre buzdítják a népet, egyúttal Istenhez imádkoznak érette (IV. Kir. 19, 4. Ám. 7, 2. Jer. 37, 3; 42, 2) s

[1] Ilyenek voltak *Mirjam* (Ex. 15, 20), Mózes testvére, *Debórá* (Bir. 4, 4), *Hulda* (IV. Kir. 22, 14) s az új-szövetségben *Anna* (Lk. 2, 36), kikkel azonban nem szabad összetévesztenünk a próféták hitveseit, kik néha szintén próféta nőknek hívatnak (Iz. 8, 3).

folyton ama jobb jövő reményével kecsegtetik, mely a Messiás eljövetelével fog beteljesülni.

A próféták jövendöléseiket és intelmeiket nem csupán a néphez intézett szónoklatok alakjában hozták köztudomásra, hanem *szimbolikus cselekvények* által is. Így Izajás az Úr parancsára ruhátlanul és saruk nélkül járkált, hogy az egiptomiaknak az asszírok fogságába való jutását jelképezze (Iz. 20, 2. s k. Jer. 19, 1. s k. Ez. 12, 3. s k. s t. m. h.) Természetes, hogy az ily szimbolikus cselekvények még az élőszónál is jobban hatottak a népre.[1]

61. §. A királyság.

Az izraeliták Kánaán elfoglalása alkalmával az egyes államocskák élén mindenütt királyokat találtak ugyan, s jóllehet ez a kormányforma a theokraciával nem volt összeférhetetlen, a nemzetnek törzsszervezete és függetlenségi érzete hosszabb ideig visszatartotta őket attól, hogy a királyság intézménye náluk meghonosuljon. A királyságot az izraelitáknál az a szükség hozta létre, hogy a törzsszervezetnél fogva szétforgácsolt katonai hatalom nem bizonyult elég erősnek az új haza védelmére a felülkerekedő filisztiek és ammóniak ellen (I. Kir. 9, 16; 12, 12). A nép maga is belátta, hogy a hadviselés sikerének biztosítása végett egységes és erővel teljes vezérletre van szükség, mely szerepre sem a főpap nem vállalkozhatott, kit a papi törvények a szabad mozgásban korlátoztak, sem a bírák nem voltak alkalmasok, mert nem birtak elég tekintélylyel arra, hogy hatalmukat az ország összes lakosságával éreztessék. Az ország biztosítására célzó akciót csak oly férfiú vihette győzelemre, kinek kezében a legfőbb kormányzói, bírói és katonai hatalom egyesül, s épp azért a Mispában összegyült zsidó vezérférfiak azt követelték Sámueltől, hogy királyt rendeljen a nemzet fölé (I. Kir. 8, 4. s. k.) E királyt azonban nem a nép választotta, hanem mivel Mózes előzetes intézkedései az uralkodóra vonatkozólag (Dt. 17, 14—20) azt akarták, hogy a látható király a láthatatlannak képviselője s

[1] V. ö. Aug. Knobel, Der Prophetismus der Hebräer, 2 köt. Breslau, 1837. — D. Haneberg, Geschichte der bibl. Offenbarung, 238. s k. ll. — L. Keel, Die Wirksamkeit der jüdischen Profeten. Einsiedeln, 1879.

az ő törvényeinek végrehajtója legyen, csak az lehetett király Izraelben, kit az Úr szemelt ki erre a méltóságra.

A király tehát egészen független volt a nép kegyétől. Magában egyesíté a legfőbb katonai hatalmat s szabadon határozott a háború és béke fölött; ő volt a nép legfőbb bírája, míg a törzs- és nemzetségfők bírói tisztjét a király alá rendelte; a kormányzói hatalom köré pedig azok az isteni törvények vontak korlátokat, melyeket Mózes nemcsak a nép, hanem az uralkodók számára is szerzett, s melyeknek egy írott példányát folyton tanulmányoznia kellett abból a célból, hogy «félni tanulja Urát, Istenét s megtartani az ő igéit és szertartásait, melyek a törvényben parancsolva vannak» (Dt. 17, 19).

A két első királyt maga az Úr választotta népe számára, míg Dávid óta a királyi méltóság *örökösödés* útján az ő családjánál maradt (II. Kir. 7, 12. s k.) s az uralkodó azt szemelte ki utódjául, kit fiai közt a kormányzatra legalkalmasabbnak tartott, de néha a nép óhajtását sem hagyta figyelmen kívül (IV. Kir. 11, 17; 14, 21; 21, 24; 23, 30). Kiskorúság esetén valószínűleg regensek kormányoztak, habár az anyakirályné (גְּבִירָה, III. Kir. 15, 13) jelentékeny szerepet játszott s a fiatal királyra nagy befolyást gyakorolt; néha azonban a főpap gyámkodott a kiskorú király fölött (IV. Kir. 12, 1. s k.), míg a király betegsége esetén a trónörökös intézte az ország ügyeit (IV. Kir. 15, 5).

A királyt uralkodói méltóságába a *fölkenés* által avatták föl, melyet valamely próféta vagy a főpap eszközölt, s ámbár a biblia csak néhány uralkodó fölkenéséről tesz említést, valószínű, hogy minden új királyt fölkentek. E szertartás azt az Istentől nyert erőt jelképezte, mely az uralkodói állás terheinek viselésére nélkülözhetetlen volt, s a királyság rendszeresítése után akkép történt, hogy az uralkodót az országnagyok és a testőrzők kíséretében a templomba vagy valamely köztérre vezették, hol a főpap Isten nevében a szent olajjal (Zsolt. 88, 21) fölkente őt. Ez olaj azonban különbözött attól, melyet a papszentelésnél használtak s erre a célra a szent helyen őriztek, mert ezt az olajat halálbüntetés terhe alatt tilos volt a világiaknál alkalmazni. E kenettől a királyt *fölkentnek* (מָשִׁיחַ), az Úr fölkentjének nevezték. A fölkenést a koronázás követte (IV. Kir. 11, 12); a *korona* (נֵזֶר) eredetileg mintegy kétujjnyi széles, pirosfehér színű szalag (diadéma) volt, melyet a homlokra és halántékra kötve hordtak

(II. Kir. 1, 10. II. Kr. 23, 11), később pedig színaranyból készült karika (עֲטָרָה, II. Kir. 12, 30) volt s azt mint az uralkodói méltóság jelvényét, állandóan viselték. A fölkenés alkalmával egyéb szertartások is voltak a trónfoglalás ünnepiesebbé tételére; így a törvényt magában foglaló irattekercset a király fejére tették annak jeléül, hogy azt mindig köteles megtartani,[1] kormánypálcát adtak kezébe s a nép örömrivalgása, éltetése, tapsai és vidám zeneszó közt, díszes menetben (III. Kir. 1, 25) vitték a királyi palotába, hogy a trónt elfoglalván, a nép hódolatát nyilvánítsa. A kormánypálca (שֵׁבֶט, vagy שַׁרְבִּיט) a legrégibb korban a kopja vagy lándsa volt, míg a későbbi királyok aranynyal bevont, ember magasságnyi fapálcát hordtak, mely valószínűleg a pásztorbotból keletkezett. A *trón* (כִּסֵּא) lépcsőkön nyugvó, háttal és karral ellátott szék volt,[2] melyet értékes fából készítettek s aranynyal és elefántcsonttal raktak ki. (L. a 95. képet, mely Layard szerint Szanhérib királyt trónján ülve, egy ninivei basrelief után tünteti föl).

95. kép.

A zsidó királyokat alattvalóik sokkal könnyebben megközelíthették, mint más keleti népek az ő uralkodóikat, mert gyakran megjelentek a nép körében (III. Kir. 3, 16; 21, 2. IV. Kir. 6, 26. Jer. 38, 7) s az igazságot többször maguk szolgáltatták ki. Lakó helyül a királyi palota szolgált, melyet a Ṣijón hegyen először Dávid építtetett (I. Kr. 14, 1), míg Salamon a királyi méltóságnak megfelelő díszes épületben tartotta udvarát (III. Kir. 7, 1. s k.),

[1] A zsoltár (44, 4) célzása azt sejteti, hogy az újonnan fölkent király oldalára díszes kardot is kötöttek. V. ö. Schegg, Bibl. Archael. 668. l.

[2] Salamon trónjához hat lépcső vezetett s az egyes lépcsőknek mind a két oldalán egy-egy arany oroszlán állott, hogy a királyi hatalmat jelképezze (III. Kir. 10, 18—20).

mely négy részből állott, u. m.: a libánóni erdőházból, az oszlopcsarnokból, a trónteremből és a tulajdonképpeni királyi lakból.

Az uralkodók temetkező helyéül Jeruzsálem szolgált s a *királyi sírok,* mint az újabb ásatások sejtetik (Neh. 3, 15. s k. alapján), a jeruzsálemi hegy délkeleti sziklafalainak alsó részeibe voltak vésve.

62. §. Királyi tisztviselők és udvartartás.

A királyság keletkezését követő első időkben az udvartartás a viszonyoknak megfelelően igen egyszerű volt, s annak fejlesztését és állandóvá tételét Salamon eszközölte, kinek idevágó intézkedéseit a későbbi uralkodók is fentartották. A király személyének őrizetére és parancsainak végrehajtására, valamint a palota védelmére már Dávid egy *testőrző* csapatot szervezett, mely hihetőleg filiszti zsoldosokból állott (הַכְּרֵתִי וְהַפְּלֵתִי, II. Kir. 15, 18; 20, 7. III. Kir. 1, 38) s melynek kapitánya az udvarnál kiváló állást foglalt el. A királyt kormányzati teendőiben számos tisztviselő támogatta, kik nem birtak mindnyájan egyenlő ranggal s befolyásuk is attól a viszonytól függött, melyben a király személyéhez állottak.

Első sorban megemlítendők ezek közt a király *tanácsosai* (שָׂרִים, vagy יוֹעֲצִים), kik eleintén a törzsfejedelmek voltak, de helyöket később az udvari tisztviselők foglalták el. A tanácsosok sorában kiváló bizalomnak örvendtek a főpap, a királynak fiai, kiket *papoknak*[1] is neveztek (II. Kir. 8, 18), sőt nem ritkán nők is. A *kancellár* (מַזְכִּיר) feladata volt a királyt teendőire figyelmeztetni, az ország évkönyveit vezetni s ezekben mindazokat az eseményeket megörökíteni, melyeket az utókor figyelmére érdemeseknek tartottak. A *jegyző* (סוֹפֵר) az uralkodó család nemzetségfáit nyilvántartotta s hihetőleg a királyi rendeleteket az alantas hatóságokhoz juttatta, hogy azokat a nyilvános helyeken a nép tudomására hozhassák. A *főudvarmester* (נָגִיד עַל הַבַּיִת, Iz. 22, 15; 36, 3) a kancellárral, jegyzővel és pohárnokkal (מַשְׁקֶה, III. Kir. 10, 5) egyetemben időnkint a leghatalmasabb udvari tisztviselők

[1] Ez az elnevezés onnét származott, mert az ősrégi időben a király személye nemcsak a polgári és katonai hatalmat, hanem a főpapi méltóságot is egyesítette, s a főpap neve (כֹּהֵן, kóhén) a régibb időben közigazgatási tisztviselőt jelentett. V. ö. Schegg, Bibl. Arch. 669. l.

közé tartozott s a nagy fontossággal biró állami ügyeket intézte.

A *királyi javak kormányzói* (שָׂרֵי הָרְכוּשׁ) közül egyik a házakra, másik a földbirtokokra, a harmadik pedig a jószág-állományra ügyelt föl (I. Kr. 27, 25—31. III. Kir. 4, 5. s k.), míg a *ruhatárak felügyelője* (IV. Kir. 10, 22; 22, 14) azon tömérdek ruhanemű felett őrködött, melyeket a királyok nemcsak maguk számára, hanem egyesek megajándékozására is tartottak. A *közmunkafelügyelő* a paloták, várak építésénél s a közmunkák végzésénél ténykedett, a *hadsereg főparancsnoka* (שַׂר הַצָּבָא) pedig a katonaság ügyeit intézte. E főtisztviselőkön kivül egész sereg kisebb hivatalviselő, továbbá tömérdek férfi és női rabszolga volt, mivel a Salamon óta rendkivül fényessé vált udvartartás nagyszámú cselédséget tett szükségessé.

A királyi udvartartás alapját Dávid vetette meg az által, hogy Jeruzsálemet meghódítván, azt fővárossá s a politikai egység középpontjává tette, a Ṣijón hegyen pedig palotát építtetett. Az udvari pompát és fényt Salamon a templom és új paloták építése, kertek ültetése és rendkivüli fényűzés által emelte, s jóllehet már Saul is számos vendéget hitt asztalához, mit nagy kitüntetésnek tartottak (I. Kir. 20, 5. II. Kir. 9, 7. III. Kir. 2, 7), igazi királyi asztalról csak Salamon udvaránál lehet szó, hol a vendégeket zeneszó gyönyörködtette (II. Kir. 19, 35. Pr. 2, 8) s ízletes és dús ételek, italok csiklandozták a lakmározók ínyét (III. Kir. 4, 23). Az étkezők rendkívüli számát az is fokozta, hogy az udvari tisztviselők családja szintén a királyi asztalnál étkezett, mert keleti szokás szerint fizetés helyett természetben kaptak mindent, mi életföntartásukhoz szükséges volt. Az udvartartás fényének emelésére szolgált a *hárem* is (II. Kir. 5, 13. III. Kir. 11, 1. s k.; 20, 3), melybe többnyire zsidó leányokat vittek s a megválasztásnál nem annyira a származásra, mint inkább a szépségre tekintettek. A háremet idegen *heréltek* (סָרִיסִים) őrizték (III. Kir. 22, 9. IV. Kir. 8, 6; 23, 11), kik a nőkkel együtt a király halála után utódjára szállottak. — Salamon óta a zsidó királyok nagy istállókat is tartottak, s a lovak ellátására szükséges takarmányt a nép termesztményekben szolgáltatta (III. Kir. 4, 26. s k.) Az istállók Jeruzsálemben és más városokban voltak elhelyezve (III. Kir. 9, 19; 10, 26. II. Kr. 1, 14; 9, 25).

A királyi jövedelmek forrását képezték az alattvalók természetben adott szolgálmányai (III. Kir. 4, 7), a zsidók fenhatósága alatt álló népek adói (II. Kir. 8, 2. IV. Kir. 3, 4. *Iz. 16, 1. Pr. 2, 8). A koronajavak, minők a roppant kiterjedésű szántóföldek, legelők, szöllők és olajfa-ültetvények jövedelmei (I. Kr. 27, 26. s k. II. Kr. 26, 10), mely javak nem csupán hódítások, hanem egyes családok kihalása és a vagyonelkobzás által is szaporodtak (III. Kir. 21, 3. 7. I. Kr. 26, 27. II. Kr. 26, 10); végre az alattvalók és látogatást tevő idegen fejedelmek ajándékai (I. Kir. 10, 27; 16, 20. II. Kir. 8, 2. III. Kir. 10, 25). Nagy hasznot hajtott a királyoknak a hadi zsákmány őket illető része, a kereskedőktől szedett vámok (III. Kir. 10, 15), a szárazföldi és tengeri kereskedelem (III. Kir. 10, 11. 14. 22) is. Mivel azonban e jövedelmek bizonytalanok voltak, a királyok nem ritkán önkényes adókat is vetettek ki a népre, melyeket királyi adószedők hajtottak be (III. Kir. 10, 14; 12, 10. IV. Kir. 15, 20; 23, 35), ha főleg idegen uralkodóknak hadi sarcot kellett fizetniök. Építkezéseknél a nép robotmunkák által rótta le uralkodója iránti tartozását.

63. §. A theokracia történeti áttekintése.

Mózes, kit a zsidó állam megalapítójának kell tekintenünk, azon lángoló szeretetnél fogva, melylyel nemzete iránt viseltetett, nem akarta felforgatni az ősi szokásokon alapuló intézményeket. Azért a politikai hatalmat az egyes törzseknél, illetőleg azok vezetőinek kezében hagyta meg az igazságszolgáltatással együtt, s maga számára csak a fontosabb ügyek elintézésének jogát tartotta fönn. Politikai tekintetben nem volt újító, mert intézkedései legnagyobb részt a vallásos életre vonatkoztak, az egyes törzsek teljes függetlenségét s autonomiáját pedig fentartotta, melynek közös kapcsát Jahve, mint király és az ő általa kinyilatkoztatott vallás képezte. Mint az Isten és az ő választott népe közt meghivott közbenjáró és törvényhozó oly hatalommal rendelkezett, melyet senkire sem hagyhatott s mely az ő halálával véget ért.

Utódja, kire a honfoglalás nagy munkája várakozott, Józsua volt, ki Kánaán földjének meghódítása után azt Mózes intézkedései szerint felosztotta, s hivatását ekkép betöltvén, a magán-

életbe vonult a nélkül, hogy a törzsek fölött bármily hatalmat vagy uralmat követelt volna. A zsidó nép tehát theokratikus köztársasági szervezettel birt, a fontosabb ügyekben országgyűlést tartott, hogy ott az ország dolgát meghányják-vessék s határozatokat hozzanak. Az egyes törzsek teljes függetlensége azonban csakhamar érezhetővé tette az államszervezet fogyatékosságát, mert a zsidókat környékező ellenséges néptörzsek a szenvedett vereséget kihevervén, a részekre szakadt zsidóságot rövid idő múlva leigázták. A nemzet fölszabadítására ekkor Isten *bírákat* (שֹׁפְטִים) küldött, kik nem annyira polgári, mint inkább katonai hatalommal birtak, melyet arra használtak föl, hogy a nemzetet elnyomóik kényuralmától megszabadítsák. Hatalmuk tehát nem terjeszkedett ki az egész népre, mert néha egyidejűleg több bíró is működött Izraelben, de mivel mint győzelmes hadvezérek kiváló tekintélynek örvendeztek, a nép jogi és peres ügyeinek elintézését is szivesen reájuk bizta, habár szorosabb értelemben vett tisztjök küldetésöknek szerencsés befejezésével véget ért, és Józsua példájára többnyire a magánéletbe vonultak vissza. Tehát a bírák sem szüntették meg a törzsszervezetet s annak függetlenségét, mely ugyan tökéletlen volt más, rendezett államok kormányformájához, a királysághoz képest, de el kell ismernünk, hogy ez a tagoltság a monotheismus eszméjére nézve kedvező volt, mivel a bálványozás a törzsek függetlensége folytán soha sem válhatott általánossá s a csapások, melyekkel Isten a bálványozó törzseket sujtotta és a segítség, melyet a bírák által népének nyujtott, még inkább megerősítették a zsidóság vallásos öntudatát.

Sámuel uralma, ki egy személyben mint próféta és bíró intézte nemzetének ügyeit, átmenetet képez a törzsszervezetről a királyságra. Ő a bírói tiszt mellett kezébe vette az igazságszolgáltatást is, bejárta az országot, hogy a peres ügyeket helyben elintézze (I. Kir. 7, 15–17), sőt élemedett korában két fiát segédeivé tette, mire a bíráknál példát hasztalan keresünk. Midőn pedig a nép az igazságszolgáltatással elégületlenné lesz, s a keleti Jordán-tartomány nem képes az ellenséges támadásnak helyt állni, a nép ősz prófétájától királyt követel, ki az összes hatalmat kezében összpontosítván, tekintélyének s erejének egész súlyával védhesse meg a nemzetet. Sámuel látszólag a nép kívánságának engedve, de tényleg Isten akaratát végrehajtva,

Sault keni föl uralkodóvá, de a theokratikus királyság csak Dávid és Salamon alatt éri meg betetőzését, Jeruzsálemnek az ország fővárosává tétele, s a nép politikai egyesítése, a bírói karnak kibővítése (I. Kr. 23, 4; 26, 29), a vallásos élet gondos ápolása, a papság ujjászervezése és a templom fölépítése által.

A királyság által létre hozott nemzeti egység csak rövid életű volt, mert már Salamon terhes adói elégületlenné tették a népet, mely fia, Rehábeám alatt föllázadt s az ország nagy része elszakadván, Izrael országa nevezet alatt külön királyságot létesített, melynek fővárosa 975-től kezdve *Sekhem*, 922-től pedig *Szamaria* lett. Júda országa, Jeruzsálem fővárossal és a templommal csak Simeon, Júda és Benjámin törzsét foglalta magában, s a két királyság gyakran ellenség gyanánt állt egymással szemben, mi nemcsak gyöngítőleg hatott a nemzetre, hanem vesztét is okozta. A bálványozásba merült Izrael országát harmadfélszázados fennállása után 722-ben az asszirok döntötték meg, míg a Júdában székelő törvényes királyságnak 588-ban a babiloniak vetettek véget, kik a nép java részét fogságba hurcolták s az országot a babiloni birodalomba bekebelezték. A zsidók tehát a királyság megdöltével politikai függetlenségöket is elvesztették, de a hódítók szelíd uralma alatt a törzsszervezet továbbra is megmaradt, a családi lajstromokat gondosan vezették, községi és jogi ügyeiket saját törzsfőik és véneik (שָׂבֵי יְהוּדָיֵא) intézték s vallásukat is szabadon gyakorolhatták. A fogság szomorú napjaiban a próféták egy jobb jövő reményével s a zsidó állam helyreállításával kecsegtették honfitársaikat, s az 536. évben *Cyrus* csakugyan engedélyt adott a zsidóknak arra, hogy hazájukba visszatérhessenek. A visszatért zsidó családok azonnal a vallási élet középpontját, a templomot építették föl, melynek alapkövét *Sêsbaṣṣar*, perzsa királyi helytartó tette le (Ezr. 5, 16), s míg a reformáció munkáját *Ezra* pap vitte keresztül, Nehemiás, királyi pohárnok Jeruzsálem falainak és a városnak fölépítését eszközölte. Ez időtől fogva a zsidók politikailag perzsa szatrapák alatt állottak, kik különböző adókat, jövedékeket és útpénzeket, vámokat szedtek a néptől, sőt saját meggazdagodásukat is szem előtt tartották (Neh. 5, 15; 9, 37), de a zsidók egyéb ügyeit a főpap intézte (Ezr. 7, 25), kinek jogait Nagy Sándor is épségben hagyta, habár a főuralmat magának tartotta fönn.

A Ptolemaeusok és Szeleukidák százados uralma szintén tűrhető volt; a nép élén a főpap állott, mely vallását még a szír uralom kezdetén is szabadon gyakorolhatta, míg a trónt Antiochus Epiphanes nem foglalta el (176), ki a zsidókat a görög vallás elfogadására akarta kényszeríteni, a jeruzsálemi templomot az olymposzi Zeüsz tiszteletére szentelte s a legborzasztóbb kegyetlenséggel iparkodott a népet őseinek hitétől eltántorítani. A zsidók a haszmóneus Mattathja pap s utódai, a Makkabiak vezérlete alatt kétségbeesett harcot folytattak a szírok ellen, s csakugyan sikerült Simonnak 141-ben a függetlenséget kivívni, kit a nép hálából örökös főpapi és fejedelmi méltóságra emelt. Az izraelitákat tehát ismét saját nemzeti uralkodóik kormányozták, de Pompejus, római hadvezér 63-ban Jeruzsálemet meghódítván, a Makkabiak uralmának és a zsidók függetlenségének véget vetett. A főpap kezében ezentúl csak a vallási ügyek maradtak, Palesztínát pedig a szíriai helytartók kormányozták, míg a római tanács 40-ben Heródest Zsidóország királyává nem tette, ki hatalmát meglehetős függetlenséggel gyakorolta, habár kegyetlen természete miatt gyűlölet tárgya volt a zsidók előtt. Heródes halála után *tetrachák* kormányozták Palesztínát, míg Kr. u. 6—41-ig Judea és Szamaria a prokurátorok uralma alá jutott, kik Caesareában székeltek s csak a főbb ünnepek alkalmával mentek Jeruzsálembe. A kormányzók 6 cohors római katonaság fölött rendelkeztek, melyek közül 5 Caesareában, 1 pedig Jeruzsálemben, az Antónia-várban tartózkodott. A kormányzók a zsidó fővárosban Heródes palotájában (πραιτώριον) szálltak meg, s mivel az igazságszolgáltatás és büntetőjog az ő kezökben volt, a szabad ég alatt ültek birói széket, mely egy kikövezett magasabb helyen (λιθόστρωτον, gabbathá)[1] volt felállítva (Ján. 19, 13). A kormányzók a helytartók (proconsul) alá voltak rendelve, s kötelességük volt a különböző adókat behajtani. Az adók közé tartozott a föld-, ipar- és fejadó, mely utóbbit szabadoktól és rabszolgáktól, férfiak, nők és gyermekektől kellett fizetni, mi népszámlálást tett szükségessé (Lk. 2, 2). A különféle *vámokat* rendszerint társaságok vagy római lovagok vették bérbe, kik az

[1] Ez a héber elnevezés a zsidó forrásokban sehol sem fordul elő, de valószínű, hogy a גב, gab, púp szótól származik. V. ö. Meyer, Comm. ad hunc locum.

útak mentén és a kereskedelmi helyeken vámhivatalokat állítottak föl (Mt. 9, 9). A vámosok a zsidók előtt gyűlölet tárgya voltak, mert a lakosságot sokfélekép bosszantották és állásukat kizsákmányolták.

A zsidók a rómaiak uralma alatt nem csupán a hadi szolgálat alul voltak fölmentve, hanem vallásukat is szabadon gyakorolhatták s a kormányzók még vallásos előítéleteik iránt is kíméletesek voltak. Az igazságszolgáltatás ugyan a prokurátorokat illette, de kisebb fontosságú ügyekben a zsidó bíróságok ítéletének szabad folyást engedtek. De azért a zsidók soha sem rokonszenveztek velök, mert mint idegenek nem ismerték a nemzet jellemét és sajátságait, kapzsiságuk pedig oly határtalan volt, hogy néha még a rablók csapataival is szövetkeztek, kiknek bizonyos osztalékért szabad kezet engedtek, az országot kiszípolyozták s a főpapi méltóságot is adás-vevés tárgyává tették. A zsidó kormányzók kapzsisága végre oly elkeseredést szült, hogy a nép elégületlensége nyílt lázadásban tört ki, mely Jeruzsálem és a templom elpusztulásával végződött (Kr. u. 70-ben). A zsidók templom, áldozatok és papság nélkül szétszóródtak az egész földön; mint nemzet megszüntek létezni, miután hivatásukat betöltötték s helyet engedtek a keresztény vallásnak, melynek előkészítőiül rendelte őket a gondviselés.

MÁSODIK FEJEZET.

JOGSZOLGÁLTATÁS.

64. §. A jog fogalma és eredete.

Jog alatt alanyi értelemben azt az igényt értjük, melynél fogva az ember az Istentől nyert javakat akkép használhatja, hogy abban őt embertársai közül senki sem korlátozhatja. Tárgyi értelemben pedig azon törvények összegét értjük, melyek az egyesek alanyi jogait oltalmazzák s azokat a kötelességeket megszabják, melyek a társadalmi rend fentartására szükségesek.

A jogok egy része az embert a természetes erkölcsi törvénynél fogva illeti meg, s ezek a *természetes jogok;* mások a hosszú és folytonos gyakorlat által nyertek törvényerőt; ezek a *szokásjogok;* s végül a pozitiv vagy *tételes jogok,* melyek az

isteni vagy emberi tekintély törvényhozói ténykedéseiből származnak.

Az izraelitáknál a természetes jogokon kívül, melyek minden embert és népet megilletnek, különös figyelmet érdemel a *szokás*, mely a legrégibb korban az írott jogot pótolta. A nomád élet mellett ugyanis az egyén joga alig érvényesülhetett, sőt inkább az egyesek csak annyiban védhették meg jogaikat, a mennyiben valamely családnak vagy törzsnek tagjai voltak, mely elég erővel és tekintélylyel birt arra, hogy jogi igényeit megvalósítsa, vagy a jogsérelmet megtorolja. De természetes, hogy az ú. n. szokásjogok korántsem az emberi önkény szüleményei, hanem forrásukat Istenben birják. Mert Isten volt az, ki az ember célját és rendeltetését megállapította, ki társas életre teremtette őt, mely jogrend nélkül egy percig sem állhatna fönn. A mint tehát az emberi társadalom végső okának Istent kell tartanunk, úgy a társadalmi jogrend forrása is egyedül Isten lehet. Igaz ugyan, hogy a szokásjog úgyszólván észrevétlenül fejlődött ki, mint az erkölcsök és az emberi nyelv, de ez a kifejlődés nem az emberek kénye-kedve szerint történt, hanem azon jogérzet alapján, mely úgy az egyes embereket, mint a családot és a társadalmat áthatja, s melyet maga a Teremtő oltott az emberi kebelbe. Mivel azonban a szokásjog a viszonyok változásával és az emberiség fejlődésével szintén változások és ingadozásoknak van kitéve, s gyakran a keletkező új intézményekkel ellentétbe jön, azért a szokásjogot a tételes jog van hivatva módosítani, kiegészíteni és a korviszonyoknak megfelelővé tenni.

Az izraelíták jogi életében a legmélyrehatóbb változás akkor állt be, midőn a nomád életet a földmívelő és városi élettel cserélték föl. Kánaán elfoglalása után a zsidó nép egészen új életviszonyok közé jutott, tulajdon földnek, háznak, kertnek urává lett, s így önkényt egész más fogalma támadt a tulajdonjogról, mint a melylyel akkor birt, midőn nyájaival legelőről-legelőre barangolt. Azonkívül az állandó megtelepülés következtében a nép társadalmi tagozódása is lehetségessé vált, mi a törzsszervezetnek elébb szoros kötelékeit meglazította. Ehhez járult az a fontos körülmény, hogy az egyénnek érdekei a letelepülés folytán annak a helynek érdekeivel fonódtak össze, a melyen új otthonát megalapította, s így a törzs érdekei helyett az egyes izraelitákra a helyi érdekek lettek irányadók. Ezek az új viszonyok tették

végre szükségessé azt, hogy a széttagolt törzsszervezet az egységes állami szervezetnek adjon helyet, mely lehetségessé tette az egységes jog kifejlődését is. Mivel pedig a régi szokásjog nem volt elegendő az izraeliták új életviszonyainak szabályozására, azt a mózesi törvényhozás módosította és egészítette ki abból a célból, hogy ezen tételes törvények által a zsidók, mint Jahve választott népe, képesek legyenek betölteni azt a hivatást, melyet Isten, mint urok eléjök kitűzött.

Intézkedései közül tehát természetszerűleg azok nyomulnak előtérbe, melyek a választott nép vallási és erkölcsi életét szabályozzák; de azért számot vet a nép földmívelési és állattenyésztési viszonyaival is, tekintettel van a kereskedelemre s a társadalom gyöngéinek érdekeire, a rendőri intézkedésekre, a polgári és büntető jogra is, és mindezt nem nagy jogi elvek felállítása által, hanem egyes jogi esetek döntvényeinek felsorolásával, a nép értelmi fejlettségéhez képest eszközli.

A mint a jog Istenben birja végső okát, úgy őt illeti meg az *ítélkezés* is, melynek feladata a jogot megőrizni, a jogrendet fentartani és ha az megsértetett, ismét helyreállítani. «*Istené az ítélet*» (Dt. 1, 17), mondja a törvény és éppen azért a bírák, mint Isten helyettesei[1] arra voltak kötelezve, hogy részrehajlatlanul igazságot szolgáltassanak, a törvény épségben tartása fölött éberen őrködjenek s mindazokra, kik a jog követelményeinek eleget nem tesznek, büntetést szabjanak, hogy ez által a sérelmet megtorolják, a megzavart jogi rendet helyreállítsák, és másokat a jogtalanság elkövetésétől visszarettentsenek.

65. §. A bíróságok.

A bírói hatalom eredetileg az apai jogokkal volt egybeforrva, melyet a pátriárkai korban a szokásjog alapján a családfő gyakorolt, ki övéinek élete és halála fölött rendelkezett (Gen. 38, 24—26), ki családjával az egyesek jogait megvédelmezte s a sérelmeket megbosszúlta. A családfőről az ítélkezés joga a családi

[1] Ebből magyarázhatjuk meg azt is, hogy a biblia a bírákat több helyen אלהים, élóhím, istenek névvel illeti (Ex. 22, 8. Zsolt. 81, 1. 6), mert az igazságot mindenkor Isten nevében szolgáltatták ki.

jogokkal együtt utódjára szállott. A családok szaporodásával a bírói hatalom természetszerűleg a törzs- és nemzetségfőkre vagyis a vénekre ment át, kiknek tanácsadói a sótérek voltak s a mennyire a viszonyok engedték, ők intézték a nép sorsával együtt azok peres ügyeit is (Ex. 2, 14; 5, 6). Az egiptomi szolgaságból való kiszabadulás után Mózes, mint a népnek Istentől megbízott vezére, a bírói tisztet is gyakorolta (Ex. 18, 13), mivel azonban a felhalmozódott ügyeket egymaga nem birta elintézni, Jethró tanácsára a törzsek vénei közül a nép által alkalmas *főembereket* (שָׂרִים) választatott, kiket mint bírákat megbízott, hogy minden ezer, száz, ötven és tiz ember fölött a jogi ügyeket elintézzék s kötelességökké tette, hogy személyválogatás nélkül igazságot szolgáltassanak, de a nehezebb ügyeket[1] elintézés végett ő elébe terjeszszék (Ex. 18, 19—26. Dt. 1, 10—18).

Mózes ezen intézkedése szorosan összefüggött a nép törzsszervezetével, a mennyiben a bírákat a vének, vagyis a törzs- és nemzetségfők közül választotta, kik nem annyira bizonyos számú egyének, hanem a népszervezetből kifolyólag a törzsek, nemzetségek, háznépek és családok fölött gyakorolták a bírói hatalmat. A bírák nagyobb fokozata tehát nem fölebbezési fórumul szolgált a pörös felekre nézve, hanem csak illetékességük terjedelmét állapította meg, úgy hogy az ezer fölött álló bírák az egyes törzsek és nemzetségek közt felmerült vitás ügyekben ítéltek, míg az alantasabb bírák a háznép vagy család kebelében előforduló kisebb ügyeket intézték el jogérvényesen; ha azonban a bírák megegyezni nem tudtak, a nagyobb rangúaktól kértek döntő ítéletet a felmerült ügyekben.

Kánaán elfoglalása után a bírói szervezet lényegében ugyanaz maradt, mint a hogyan Mózes megállapította, mert a törvény általában megparancsolja: «Bírákat és tisztviselőket rendelj minden kapuidban, hogy ítéljék a népet igaz ítélettel» (Dt. 16, 18). Ezek

[1] A csekélyebb (קַטָּן, ḳáton) és nehezebb (קָשֶׁה, ḳáse) ügyeket J. Selden, De Synedriis, (Lib. I. c. 16) elég találóan következőleg különböztette meg: «Causa difficilior et major censebatur ob dubia in ea juris quod subinde etiam ab ipso Numine tunc auctum, Mosique explicatum. Difficilior autem non erat . . . ulla puto, sive capitalis, sive pecuniaria, sive alia, sive sacra, sive profana, cujus jus satis selectis illis judicibus exploratum cognitumque.» — Hogy az Ex. 21, 22-ben említett *kárbecslők* (פְּלִילִים, pelílím) a bírák közé tartoztak-e s hogy a felek vagy bírák választották-e őket? bizonytalan.

a *helyi bíróságok* a kisebb fontosságú és könnyen elbírálható ügyekben végérvényesen döntöttek.

A helyi bíróságok tagjainak száma a község lakosságához képest kisebb-nagyobb lehetett, de a legkisebb bíróságnak is legalább három személyből[1] kellett állania, kik között a tisztviselők, sótérek, mint a családi lajstromok vezetői a családi peres ügyekben legkönnyebben adhattak felvilágosítást a bíráknak, hogy annak alapján ítéletet hozhassanak.

A fontosabb perek elintézése végett a szent helyen papok és birákból a főpap és főbiró elnöklete alatt külön *törvényszék* alakult, melynek ítéleteit halálbüntetés terhe alatt végre kellett hajtani (Dt. 17, 8—13). Hatásköre azonos volt Mózeséval, míg a nép a pusztában tartózkodott, de főkép oly ügyeket vett tárgyalás alá, melyekben valaki hamis tanúság által mást bűnténynyel vádolt. Ennél a törvényszéknél a vizsgálatot a világi bíró vezette (Dt. 19, 18), míg a papoknak kötelességük volt a feleket a törvények felől felvilágosítani (Dt. 21, 5), a főbíró pedig, ki a főpapon kívül más személy is lehetett, az ítéletet mondotta ki.

A helyi bíróságok mellett, melyekről csak annyit tudunk, hogy bírákból és tisztviselőkből állottak, a nép véneiből minden városban külön *tanács* alakult, mely mint a község képviselő testülete nemcsak a kisebb családi peres ügyeket intézte el, hanem sokszor élet, halál felett is döntött, valamint a gyilkost a vérbosszulónak szolgáltatta ki (Dt. 19, 12).

A királyság felállítása a helyi bíróságok intézményét érintetlenül hagyta ugyan, de a legfőbb birói hatalom a közigazgatási és katonai főhatalommal együtt a király személyében egyesült, ki azt vagy maga, vagy a főtörvényszékkel együttesen gyakorolta. Dávid, ki háborúinak diadalmas befejezése után az ország közigazgatásának szervezéséhez fogott, a biblia szerint a bíróságokat is ujjászervezte, a mennyiben 6000 lévitát rendelt tisztviselőkké és bírákká (I. Kr. 23, 4), kiket a helyi bíróságok mellé hihetőleg azért osztott be, hogy a templomnak fizetendő járandóságok be-

[1] V. ö. *Szanhedr.* III. 1. Schürer i. m. 133. l. szerint a legkisebb bíróság is hét személyből állott s Flav. Joseph. ezen szavaira hivatkozik: «Ἀργέσθωσαν δὲ καθ' ἑκάστην πόλιν ἄνδρες ἑπτὰ, οἱ καὶ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν περὶ τὸ δίκαιον σπουδὴν προησκηκότες· ἑκάστῃ δὲ ἀρχῇ δύο ἄνδρες ὑπηρέται διδόσθωσαν ἐκ τῆς τῶν Λευιτῶν φυλῆς» (Antt. IV. 8, 14), ki maga is Galilea minden városában hét emberből álló elüljáróságot nevezett ki (Bell. jud. II. 20, 5).

hajtása felett őrködjenek s az ebből származó vitás kérdéseket bíróilag eldöntsék. De az sem lehetetlen, hogy működésök a bírói tényked minden ágára kiterjedt.

A jogszolgáltatás hanyatlásának meggátlására a bíróságok ujjászervezésével Josafát király is kísérletet tett, ki arról gondoskodott, hogy a nép a törvény ismeretével birhasson (II. Kr. 17, 7—9), a városokban működő bíráktól pedig részrehajlatlanságot követelt s Jeruzsálemben a papok, léviták és törzsfőkből (רָאשֵׁי אָבוֹת) főtörvényszéket alkotott, melynek előlülője vallási ügyekben a főpap, polgári és büntető ügyekben pedig Júda törzsének fejedelme volt, s feladatául tűzte ki, hogy döntő ítéletet hozzon mindazokban az ügyekben, melyeket a helyi bíróságok fölterjesztettek (II. Kr. 19, 8—11).

A babiloni fogság ideje alatt a zsidók peres ügyeit szintén az ő nemzetségükből vett bírák intézték (Dán. 13, 5) s az idegen uralom alatt is saját bíráik voltak. Ezra korában szintén a városok vénei bíráskodtak (Ezr. 7, 25; 10, 14). Később a bíróság kisebb helyeken 7 tagból, nagyobb városokban pedig 23 tagból állt, s ez utóbbiak valószinűleg súlyosabb büntető ügyekben is ítélkeztek. A rómaiak a zsidók bíráskodását mindinkább korlátolták s végre csak a vallási ügyek intézését hagyták kezökben.

66. §. A szinedrium.

A szinedriumot (συνέδριον, סַנְהֶדְרִין, főtanács), mely Jézus korában a zsidók legfőbb nemzeti törvényszéke volt Jeruzsálemben, Flavius Jos. (Antt. XIV. 9, 4) először Antipater és Heródes korában említi föl, de kétséget sem szenved, hogy eredetére nézve régibb s valószínűleg azonos a II. Mak. (1, 10; 4, 44; 11, 27) említett *geruziával* (ἡ γερουσία τῶν Ἰουδαίων). Már görögös elnevezése is azt gyaníttatja, hogy keletkezését a görög uralom korában kell keresnünk, s föltehető, miképp e bíróság a 70 tagból álló mózesi tanács mintájára lőn szervezve, s fölélesztése lehetett a Josafát által papok és lévitákból szervezett jeruzsálemi főtörvényszéknek, mit a haszmóniak korában föllépő központosítás természetes következményének tarthatunk.

A szinedrium bíráinak száma a talmúd szerint 70 volt. Tagjait képezték a *főpapok* (ἀρχιερεῖς) vagyis oly egyének, kik a

főpapi méltóságra hívatott, kiváltságos öt családból vétettek föl, vagy a kik a főpapi tisztet már viselték; az *irástudók* (γραμματεῖς), a törvénytudósok kiválóbbjai (Mt. 26, 3. 57. 59. Mk. 14, 53; 15, 1), és a *vének* (πρεσβύτεροι), kik a törzs- és nemzetségfőkből, továbbá a papi osztályok fejeiből állottak, s úgy a farizeusok, mint a szaddúceusok pártjából lehettek.[1] Ezekhez járult az elnök (נָשִׂיא), az alelnök (אַב בֵּית דִּין) és a szolgák (ὑπηρέται), kik az ülésen jelen voltak (Ján. 18, 22. Csel. 23, 2) s kiket küldetésekre is használtak (Ján. 7, 32. 45). — A szinedrium elölülője Flavius Jos. és az új-szövetségi könyvek tanúsága szerint mindig a tényleges főpap volt, ki a gyűlést egybehívta. Az üléseket a templom udvarán belül levő teremben (לִשְׁכַּת הַגָּזִית) tartották, de a halasztást nem tűrő ügyekben megesett, hogy a főtanács tagjai a főpap lakásán gyültek össze (Mt. 26, 3). A szinedrium jogkörébe tartozott a fontosabb vallási ügyek elintézése, tehát a nemzetségfák ellenőrzése a papi származásra vonatkozólag, a főpap, a hamis próféták és néplázítók ügyének elbírálása, a vallás elleni vétségek, és valószinűleg a fölségsértés megtorlása, a naptár megállapítása, továbbá azok a jogi ügyek, melyek egész törzset érintettek. A háború fölött szintén a főtanács határozott. Hatásköre nemcsak Jeruzsálemre és Judeára, hanem Palesztina határain túl is kiterjedt (Csel. 9, 2) s a vádlottak ellen elfogatási parancsot is kiadhatott (Csel. 5, 21). A szinedrium tagjai félkörben ültek, s előttük állt a vádlott, kit a tanúkkal együtt kihallgattak (Mt. 26, 62. s k. Csel. 6, 13), s ha bűnösnek találtak, megkövezésre, máglyára, fejvesztésre, vagy bitófára ítéltek (*Szanhedr.* VII. 1), olykor azonban az ítélet csak testi büntetésre, megostoroztatásra szólt (Csel. 5, 40). Az ítélethozatal mindig szótöbbséggel történt; ha 36 szavazat ártatlannak, 35 pedig bűnösnek találta a vádlottat, felmentették őt; ha azonban 36 szavazott bűnösre, 35 pedig ártatlanra, mindaddig nem lehetett elítélni, míg a 35 szavazat közül legalább egyet bűnösségére nem adtak.

[1] A főtanács tagjait cooptatio által egészitették ki oly személyekből, kik kisebb szinedriumoknál mint bírák már sikeresen működtek, továbbá a papok- és lévitákból s oly izraelitákból, kiknek leányait a papok nőül vehették (*Szanhedr.* IV. 2). A főlavatás *kézföltétel* által történt. V. ö. az egész cikkre nézve Schürer, Geschichte des jüd. Volkes, II. k. 143. s k. l. és I. Jelski, Die innere Einrichtung des grossen Synedrions zu Jerusalem und ihre Fortsetzung im spätern paläst. Lehrhause bis zur Zeit des R. Jehuda ha-Nasi. Breslau. 1894.

Ha azonban a 36 szavazat közül egy ártatlannak ítélte a vádlottat az ismételt szavazás alkalmával, szintén bűntelennek jelentették ki őt. A szinedrium pallosjoga a római prokurátorok uralma alatt megszünt, s *Coponius* óta (Flav. Jos. Bell. Jud. II. 8, 1) a halálos ítéletet csak a kormányzó jóváhagyása mellett volt szabad végrehajtatni.[1] Ez időtől fogva a főtanács korábbi kiváltságait a rómaiak mindinkább megnyirbálták,[2] (Ján. 9, 22. 34; 12, 42), de azért Jeruzsálem pusztulása után Palesztina különböző városaiban még hosszabb ideig fentartotta magát.[3]

67. §. Törvénykezési eljárás.

A törvénykezési eljárást[4] az izraelitáknál irott törvények nem szabályozták, s többnyire a szokáson alapult. A bibliának idevágó hézagos adatait a következőkben foglalhatjuk össze: A bírósági tárgyalás nyilvános volt, s a bírák a városok kapujában (Dt. 21, 19; 22, 15. Péld. 22, 22. Ám. 5, 15), tehát a közhelyen tartották üléseiket. A királyok szintén nyilvánosan mondottak ítéletet a palota udvarán, vagy valamely teremben (III. Kir. 7, 7. s k. Jer. 36, 12), sőt olykor a jeruzsálemi templom kapujában összegyült nép előtt tárgyaltak (Jer. 26, 10). Szombaton és ünnepnapokon törvénykezni tilos volt, sőt még az előttük való napon is, ha előre lehetett látni, hogy a pör a törvényes ünnepi nyugalom kezdetéig nem lesz befejezhető.[5] A pörös felek (בַּעֲלֵי דִין)

[1] A szinedrium eljárása eszerint István megkövezésénél, ámbár a tanúk szabályszerű kihallgatása megtörtént (Csel. 6, 12. s k.), egészen törvénytelen volt, s a főtanács akkor lépte túl saját hatáskörét, midőn Pilátus Jeruzsálemtől távol volt. Jakab kivégeztetése szintén akkor történt, mikor a római prokurátor nem volt Jeruzsálemben (Flav. Jos. Antt. XX. 9, 1).

[2] A főtanácson kivül voltak még kisebb szinedriumok is Palesztina minden helységében, melyek (*Szanhedr.* I. 6.) 23 tagból állottak s a csekélyebb vétségek fölött bíráskodtak. Ezek büntetésül csak a megostoroztatást (40 csapást) szabhatták ki, s üléseiket vásárok alkalmával, azonkivül a hétnek 2. és 5. napján tartották. Valószínűleg ezekre céloz Mt. 10, 17. és Mk. 13, 9. V. ö. Selden, De synedriis et praefecturis iurid. vett. Ebr. III. 4.

[3] A szinedrium Jeruzsálem pusztulása után Jamniába, majd Úsába, Beth-Seárimba és Sepphorisba tétetett át, míg Antonius Pius uralkodása alatt utoljára Tiberiásban székelt.

[4] V. ö. J. Klein, Das Gesetz über das gerichtliche Beweisverfahren nach mosaisch-talmudischem Recht. Halle, 1885.

[5] A rabbik tanítása szerint Niszan és Tisri hónapokban törvényszünet volt, egyrészt az aratás és szüret, másrészt az ezen hónapokra eső ünnepek miatt.

a bíróság előtt megjelenvén, élőszóval adták elő a vádat és védelmet (Dt. 1, 16; 21, 20). Ha az alperes nem jelent meg, megidézték s vonakodása esetén karhatalommal vezették elő (Dt. 25, 8). Bűnügyekben nemcsak a felek, hanem a tanúk is megjelentek a bírák előtt, s a panaszos (תּוֹבֵעַ) a vádlottnak (נִתְבָּע) jobbja felől állt (Zsolt. 108, 6. Zak. 3, 1), ki, legalább a későbbi időben gyászruhában szokott megjelenni (Flav. Jos. Antt. XIV. 9, 4). Hivatalos közvádlókat és ügyvédőket a zsidók nem ismertek, de a törvény minden izraelitának kötelességévé tette, hogy az elnyomottakat, szegényeket, özvegyeket és árvákat szükség esetén védelmökbe vegyék (Iz. 1, 17. Ám. 5, 10).

A bizonyítási eljárás alapjául a bíróság előtt tett vallomás szolgált,[1] habár a bíró néha erkölcsi bizonyosság alapján is mondott ítéletet (III. Kir. 3, 24. s k.) Bűnügyekben a bizonyítékokat a tanúvallomásokból merítették, mire a talmúd és Josephus szerint (Antt. IV. 8, 15) csak szabad, nagykorú izraelita férfiak voltak feljogosítva, míg a nők és a rabszolgák ki voltak zárva. A bíró kötelessége volt a tanúk vallomásait kihallgatni, azok hitelességét latolgatni, s ha valaki hamis tanúságot tett a vádlott ellen, a törvény szerint a bíró a forbátjog alapján ugyanazt a büntetést szabta reá, mely a vádlottat sújtotta volna (Dt. 19, 18. s k.) A tanúk vallomásaikat fontosabb ügyekben esküvel erősítették meg. A törvény a vád bebizonyítására legalább 2 vagy 3 tanúnak megegyező vallomását kívánta (Num. 35, 30. Dt. 19, 15) és a tanú csak azt bizonyíthatta, a mit látott vagy hallott,[2] s vallomását a bírák és a vádlott jelenlétében kellett tennie, habár az egyes tanúkat külön hallgatták ki (Dán. 13, 51). A tanú vallomását nem vonhatta vissza. Ha a szülők fiuk ellen emeltek vádat, ez esetben a bírák tanúvallomás nélkül is ítéletet mondhattak[3] a vádlott fölött (Dt. 21, 18). A régi időben a bűnös kiderítése, vagy valamely bonyolódott jogi ügy elintézése végett

Ezra a törvénykezést állítólag hétfőre és csütörtökre tűzte ki, s csak szükség esetén volt szabad más hétköznapokon ítéletet mondani. A hivatalos idő a reggeli imádság végétől délig tartott s délután új tárgyalást nem volt szabad kezdeni, hanem csak a már folyamatban levőt bevégezni.

[1] V. ö. Frenkel, Der gerichtliche Beweis. Berlin, 1846.

[2] L. O. Bähr, Gesetz über falsche Zeugen nach Bibel u. Talmud. Lipcse, 1882.

[3] V. ö. J. Schnell, Das israelitische Recht in seinen Grundzügen dargestellt. Basel, 1853. 11. l.

az izraelíták *sorsot* is vetettek (Józs. 7, 14. I. Kir. 14, 40. Péld. 18, 18); erről azonban a mózesi törvényhozás nem tesz említést. Az igazság kiderítésére az izraelíták az eskün, okíratokon (Jer. 32, 10. Tób. 5, 3; 9, 3) és tanúvallomáson kívül más eszközt nem használtak, s csak a Heródes-dinasztia honosította meg a börtönt és tortúrát, hogy a vádlottat vallomásra birja (Flav. Jos. Bell. jud. I. 30, 2—4).

A tisztító esküt (שְׁבוּעָה) a törvény csak abban az esetben engedte meg a vádlottnak, ha ő állítólag valamely reábízott jószágot elsikkasztott, vagy a talált dolgot eltagadta (Ex. 22, 10. Lev. 6, 3). Az esküt[1] a vádló jelenlétében kellett tennie. Ha a vádlott hamisan esküdött, de később magába szállott, akkor az elsikkasztott vagy talált jószágot büntetésül értékének egy-ötöd részével megtoldva kellett tulajdonosának visszaszolgáltatnia.

A bírák az ítéletet a tényállás megállapítása után a törvény, ennek híjján a jogszokás vagy bölcs belátásuk alapján, egyhangúlag vagy szótöbbséggel, a felek jelenlétében élőszóval mondották ki, s csak a későbbi időben foglalták írásba (Jób 13, 26). Az ítéletet a bírák szeme láttára (Dt. 25, 2. s k.), hihetőleg poroszlók által azonnal végrehajtották, míg a halálos ítéletet az egész nép vagy község szeme láttára (Num. 15, 35. Dt. 22, 21) kellett végrehajtani, mely aktusnál a tanúknak a bűnös fejére kellett tenni kezöket s ha agyonkövezésre ítéltetett, az első követ is a tanúknak kellett az elítéltre dobniok (Lev. 24, 14. Num. 15, 36. Dt. 13, 9), míg a gyilkoson a vérbosszuló hajtotta végre a halálos ítéletet (Num. 35, 19). A királyság korában a kivégzést az uralkodó ítélete alapján a király szolgái vagy poroszlói eszközölték (I. Kir. 22, 17. II. Kir. 1, 15. III. Kir. 2, 25).

Polgári peres ügyekben az elmarasztalt félnek a megítélt összeget akár ingó, akár ingatlan vagyonából azonnal ki kellett egyenlítenie, hacsak a bíróságtól halasztási időt nem nyert.

[1] Az eskü formája különböző volt, de mindig az Istenre való hivatkozással történt. A későbbi korban a talmúd szerint az esküvő a thórát tartotta kezében. A ki már egyszer hamisan esküdött, vagy erkölcstelen életet folytatott, pl. az uzsorás, a kockajátékos, nem tehetett esküt, ha csak javulásának biztos jelét nem adta.

HARMADIK FEJEZET.

MAGÁN- ÉS HÁZASSÁGJOG.

68. §. Földbirtok és tulajdon.

Míg az izraelíták ősatyái nomád életet folytattak, állandó földbirtokról nem lehetett szó, mivel pásztornépeknél a legelőkre, kútakra s más haszonélvezeti tárgyakra nem az egyesek támasztanak igényt, hanem az egész törzs. Földbirtokról tehát a zsidóknál csak akkor lehetett először szó, midőn a pátriárkáknak igért földet ivadékaik Józsua alatt elfoglalták, ki a hódítás befejezte után isteni parancs következtében tüstént hozzáfogott az ország felosztásához. E munkát egy bizottság teljesítette, mely Józsuán és Eleázár papon kivül tizenkét törzsfőből (Józs. 14, 1) állott, kik az egyes törzsek birtokának fekvését sors által határozták meg, azután pedig az egyes törzsterületek terjedelmét és határait a nemzetségek és háznépek száma szerint megállapították. E célból az ország összes falvait és városait, valamint az ország egyes részeinek természeti viszonyait és tulajdonságait jegyzékbe kellett venni, minek teljesítésére minden törzs három férfiút küldött ki kebeléből (Józs. 18, 4—9).

A felosztás alkalmával minden törzsnek külön terület jutott, sőt József fiaira, Efraim és Menasséhra is egy-egy terület; de Lévi törzse, mint papi nemzetség, nem kapott egyenlő osztályrészt, hanem csak 48 várost a megfelelő legelőkkel, melyek az egyes törzsek közt szétszórva feküdtek (Józs. 21). A földbirtok felosztásával foglalkozó bizottság valószínűleg az egyes törzsterületeken kívül kijelölte az egyes háznépek birtokait is, melyek mint családi birtokok az egyes nemzetség-, vagy családfők kizárólagos tulajdonát képezték. Mivel azonban még sok meghódítatlan terület maradt későbbi időre is, a földterület nem volt egészen egyenlő, sőt egyes érdemekben gazdag férfiak nagyobb birtokrészt kaptak, mások pedig nagyobb területet foglaltak el

(Józs. 14, 13; 24, 30) s később a király is terjedelmesebb birtokok fölött rendelkezett (II. Kir. 9, 7). Hogy a falvak és városok felosztása minő elvek alapján történt, arról a biblia nem tesz említést, de kétségtelen (Józs. 15), hogy minden városhoz bizonyos számú falu tartozott, a városok pedig szintén némi összeköttetésben állottak egymással, mi az izraelíták törzs-szervezetével aztán könnyen összeegyeztethető volt.

Az izraelíták a felosztott földbirtoknak nem föltétlen tulajdonosai, hanem csak zsellérei, haszonélvezői voltak, minthogy a tulajdonjog Istent illette (Lev. 25, 23), ki az ő választott népét nem annyira saját ereje, mint az ő csodás segítsége által juttatta az atyáiknak igért föld birtokába. Ez alapelvből kifolyólag az egyes haszonélvezőkre oly kötelezettségek háramoltak, melyek Isten legfőbb tulajdonjogának elismerésére igen alkalmasak voltak. Ilyenek a szombat-év megtartása, melyben a földnek pihennie kellett, a tizedek, zsengék nyujtása, végül a jóbêl-év megtartása, melynek célja az volt, hogy az egyes földbirtok se más törzsnek, se más családnak tulajdonába ne mehessen át, hanem minden háznépnek osztatlan és örökös birtokát képezze. Az adás-vevés és a csere az izraelítáknál tehát csak oly földbirtokra vonatkozhatott, mely családi tulajdont nem képezett, míg az egyes háznépek birtoka a hitbizományhoz volt hasonlítható, mert a családi birtok eladása csak a jóbêl-évig tartott, melyben díjtalanul ismét visszaszállott előbbi tulajdonosára vagy törvényes örököseire. Eszerint nem is a földbirtok adatott el, hanem csak annak jövedelme, és pedig bizonyos számú évekre, s éppen azért a vételár is azon évek számához voltak szabva, melyek a jóbêl-évig hátra voltak (Lev. 25, 14—17).

De a jóbêl-éven kívül a törvény más intézkedése is biztosította a birtokosok tulajdonjogát. Ha ugyanis valaki kényszerítve volt birtokát eladni, legközelebbi rokona elővásárlási joggal birt (Rút 4, 3. Jer. 32, 7); ha pedig idegennek adta el birtokát, a családnak, főkép pedig az eredeti tulajdonosnak mindig megmaradt *visszaváltási joga* azért az összegért, mely a jóbêl-évig terjedő időszak jövedelmének megfelelt, vagyis az eredeti vételárból levonták azt az összeget, melyet a birtok a vevőnek már jövedelmezett (Lev. 25, 25—27).

Ugyanezek a szabványok voltak érvényben az izraelítáknál az oly *házakra* nézve is, melyek kerítetlen falvakban voltak s

így a földbirtokhoz tartozóknak tekintettek, továbbá a léviták házaira nézve,[1] melyek a papi városokban voltak (Lev. 25, 31—34). A városokban levő házak adás-vevésére vonatkozólag azonban a törvény kivételes intézkedést tett. Mivel a városi élet a forgalom és adás-vevés tekintetében nagyobb szabadságot igényelt, azért a városi házakra nézve a visszaváltási jog csak egy évig állott fön, s ha ez az idő elmúlt, a ház örök időre a vevő tulajdonába ment, úgy hogy még a jóbêl-évben sem esett vissza az előbbi tulajdonos birtokába.

Az adás-vevés a földekre és a házakra nézve nyilvános volt. Az alkut élőszóval, a város kapujában, hiteles tanúk jelenlétében kötötték, s a megegyezés után az eladó lehúzta saruját s átadta a vevőnek (Dt. 25, 9. Rút 4, 7), mi hihetőleg a birtokról való lemondást jelképezte. De Jeremiás korában már írásos szerződések is voltak, melyeket a felek tanúikkal együtt aláírtak, s az egyik példány nyitott maradt, míg a másikat lepecsételve őrizték, hogy az okirat tartalma hatóságilag ellenőrizhető legyen (Jer. 32, 6. s k. I. Mak. 14, 48).

69. §. Örökösödési jog.

Az a felfogás, hogy a birtok nem annyira az egyeseknek, mint inkább a családnak tulajdonát képezi, nem csupán az adás-vevésnél nyilvánult, hanem az örökösödési jogban is, mely szintén arra törekedett, hogy a birtok a család elidegeníthetetlen tulajdona maradjon. Azért a családi vagyont csak a törvényes házasságból származó fiú-gyermekek örökölték; az ágyasoktól származott gyermekek ellenben semmi igényt sem támaszthattak az apa vagyonára, s az ilyeneket közönségesen ajándékokkal elégítették ki, míg a törvénytelen gyermekek ajándékokra sem tarthattak igényt. (Bir. 11, 1. s k.)

A törvényes fiúk az apa összes vagyonából egyenlő részt kaptak, az elsőszülött fiút kivéve, kire kétszer oly nagy rész

[1] A törvény ezen intézkedésének célja nem volt más, mint a családok elszegényedésének megakadályozása, mi a törvény gyakorlati alkalmazása mellett nem is következhetett be. De már a próféták gyakran panaszkodnak, hogy egyesek kezében a birtok felhalmozódik (Iz. 5, 8. Mik. 2, 2), mi arra vall, hogy a törvényt gyakran nem tartották meg.

esett,[1] mint a többire. Azonkívül ő örökölte az apa rangját, melyet a családban elfoglalt, s éppen azért a nemzetségfákban az elsőszülötteket külön szokták megjelölni. Az elsőszülöttnek, mint a család fejének kötelessége volt anyját egész haláláig eltartani, valamint leánytestvéreit férjhezmenetelökig lakással, élelemmel és ruházattal ellátni s nekik némi hozományt adni (Józs. 15, 17. s k.) Ez örökösödési jogszokás alul azonban az apa kivonhatta magát, a mennyiben az ágyasoktól született fiúkat örökbefogadás által törvényes fiaival egyenjogúakká tette (Gen. 30.), valamint az elsőszülötti jogot is más fiúra ruházhatta át, ha az apját vagy valamely testvérét súlyosan megbántotta, sőt unokáit fiai gyanánt örökbe fogadhatta (Gen. 48. és 50, 22). A leányok abban az esetben, ha fiúk maradtak, rendszerint semmit sem örököltek s csak némi ajándékban részesültek. E szabály alul csak a gazdagabb családoknál volt kivétel (Jób 42, 15), a mennyiben néha a leányok a fiúkkal egyenlő örökséget kaptak.

Ezt az örökösödési jogszokást a mózesi törvényhozás egészben meghagyta, de az elsőszülött jogát illetőleg megállapította, hogy az apa az elsőszülöttet jogától még akkor sem foszthatja meg, ha annak anyját meggyűlölte s második, kedvesebb nejétől szintén fia született (Dt. 21, 15—17) és azt szeretné az elsőszülötti jog kedvezményeiben részesíteni. Továbbá meghagyta, hogy ha valaki fiú-gyermekek nélkül halna el, ez esetben az apa egész birtokát a törvényes leány-gyermekek örököljék; hogy azonban az apai vagyon más törzsnek kezére ne jusson, az ily *öröklő leányok* csak a saját törzsükből származó férfiakhoz mehettek nőül (Num. 36). s rendesen apai részről való unokatestvéreikkel léptek házasságra (Num. 36, 11. I. Kr. 23, 22). Ha azonban mégis megtörtént, hogy az öröklő leány idegen férfiúhoz ment férjhez, akkor a gyermekeket nem apjok, hanem az elhunyt após nevén vezették a nemzetségi lajstromba (Ezr. 2, 61. Neh. 7, 63. I. Kr. 2, 34). A későbbi korban az öröklő leány házasságát idegen férfiúval csak úgy engedték meg, ha a családi vagyonról lemondott (Flav. Jos. Antt. IV. 7, 5).

Ha az apának leány örököse sem volt, akkor a vagyon testvérére, ennek hijján atyjának testvéreire, ha pedig ezek sem

[1] Ha pl. egy apának három fia volt, a vagyont 4 egyenlő részre osztották s abból az elsőszülöttnek $^2/_4$-ed rész jutott.

voltak, a legközelebbi vérrokonokra szállott (Num. 27, 8—11. Jer. 32, 8). Tehát sem az özvegy, sem a sógorságból származó rokonok nem voltak az örökösödésre feljogosítva. Ha azonban az özvegy még elég fiatal volt arra, hogy ismét házasságra lépjen és gyermekeket szüljön, ősrégi szokás szerint az elhunyt férj testvére köteles volt vele sógor-házasságra lépni, mely esetben az örökség az ily házasságból származó elsőszülött fiút illette. Ha az özvegyet sógorai közül senki sem akarta elvenni, és ő a családon kivül más idegen férfiúhoz ment nőül, ez esetben elhunyt férjének vagyona az özvegyet illette, kinek révén az második férjére s a vele nemzett gyermekekre szállott.

Ha az özvegy már élemedett korú volt, úgy hogy sem férjhez nem mehetett, sem a gazdaságot nem intézhette, akkor az öröklő rokonok kötelesek voltak a hagyatékból eltartásáról gondoskodni. Az a nézet, hogy az ily gyermektelen özvegyet férje halála után azonnal visszaküldötték szüleihez s a vagyont a testvérek örökölték, a mózesi törvényhozásból nem nyer megerősítést (Lev. 22, 13. Num. 27, 9).

A nők vagyonának öröklésérőI a mózesi törvény nem intézkedik, de valószínű, hogy az anyai vagyont a fiúk mindnyájan egyenlően örökölték, mert az elsőszülötti jog csupán az apai birtokra szólott. Ha a nő magtalanul halt el, a férj örökölte hitvese vagyonát (Num. 36, 3). A testvérek azonban nem egyenesen, hanem mint szüleik örökösei kapták elhunyt testvérök tulajdonát.

Hogy az örökösök a családi vagyont részekre darabolták-e, vagy pedig az elsőszülött kormányzása alatt a család közös tulajdonát képezte-e, melynek hasznán az örökösödés arányában osztoztak, erre nézve biztos adataink nincsenek, de valószínű, hogy a földbirtok feldarabolása ellenkezett a törvény szellemével, s így az örökösök mint közbirtokosok élvezték a hagyatékot. — Az örökségből való kitagadásról csak a talmúd tesz említést.

Végrendeletekről a mózesi törvényhozásban nincs szó. Az atya rendszerint élőszóval fejezte ki végső akaratát (III. Kir. 2, 1. s k. I. Kr. 29, 1. s k.) Irásos *végrendeletek* csak a görög és római befolyás idejében (Gal. 3, 15. Zsid. 9, 17), s főleg a fejedelmi házaknál váltak szokásosakká (Flav. Jos. Antt. XIII. 16, 1. XVII. 13, 2. Bell. jud. II. 2, 3).

70. §. Az idegenek jogai.

Kánaán földje isteni igéretnél fogva a zsidókat illette ugyan, de az általános felebaráti szeretet parancsa arra kötelezte őket, hogy az idegen föld lakói (בְּנֵי נֵכָר) elé átutazás alkalmával akadályokat ne gördítsenek, sőt a pátriárkák módjára (Gen. 18, 3; 19, 2. Ex. 2, 20) őket vendégszeretőleg fogadják; de törvényben gyökerező jogokkal nem birtak, tőlök az izraeliták a kölcsönért kamatot vehettek s követeléseiket bármikor behajthatták.

E külföldiektől a mózesi törvényhozás megkülönbözteti a *jövevényeket* (גֵּר), kik a zsidók területén hosszabb ideig tartózkodtak a nélkül, hogy állandóan megtelepültek volna, és a *zselléreket* (תּוֹשָׁב), kik mint napszámosok zsidóknál szegődtek el, vagy mint a kánaáni néptörzsek maradványai földbirtokosok vagy bérlők (Lev. 25, 47. Ez. 47, 22) voltak. Ezek az idegenek az izraeliták közt polgárjogot nyerhettek a nélkül, hogy a mózesi vallást föl kellett volna venniök s habár a zsidókkal egy törvény alatt állottak (Lev. 24, 22), egyes uralkodók súlyos terheket róttak reájuk (III. Kir. 9, 20. s k.) s kötelesek voltak a bálványozástól (Ex 22, 20. Dt. 13, 6. s k.), az istenkáromlástól (Lev. 24, 16), a szombat megszegésétől (Ex. 20, 10), az emberáldozatoktól (Lev. 20, 2) és a vértől (Lev. 17, 10) tartózkodni. Ez idegenek azonban zsidó cselédeket tarthattak (Lev. 25, 47), ha a fölszabadítás törvényben gyökerező jogát elismerték (Lev. 25, 47—54), a szenthely előtornácában megjelenhettek (III. Kir. 8, 41—43), égő áldozatokat is bemutathattak (Num. 15, 13. s k.) s részt vehettek az izraeliták békeáldozati lakomáiban, véletlen emberölés esetén a menedékvárosok által nyujtott kedvezményt is igénybe vehették (Lev. 24, 22. Num. 35, 15), nem volt szabad a kölcsönért tőlök kamatot venni (Lev. 25, 35—38), sőt bírói tisztet is viselhettek; de a mózesi törvény szerint a királyi méltóságból ki voltak zárva (Dt. 17, 15), a pászkhabáránytot a zsidókkal együtt nem ehették meg és zsidó nővel házasságra nem léphettek, s ha az idegen vagy maradéka rabszolgaságra jutott, a jóbêl-évben nem nyerte vissza szabadságát (Lev. 25, 45. s k.)

A mózesi törvény ezen humánus intézkedései folytán természetesnek fogjuk találni, hogy a jövevények szívesen tartózkodtak Palesztínában, hol nem ritkán jelentékeny vagyont szereztek, a hadseregben, a királyi javak kezelésénél és egyéb

hivataloknál pedig gyakran kiváló és befolyásos állásra tettek szert (II. Kir. 1, 13; 11, 3. 6. I. Kr. 27, 30. s k.)[1]

A teljes polgárjogot és a zsidókéval egyenlő honosságot (אֶזְרָח, honos) a theokratikus szervezet következtében a jövevények és zsellérek a körülmetélés által nyerték meg, mi Jahve községének (קְהַל יְהוָה, *Num. 16, 3; 20, 4) tagjaivá tette őket, de általa egyúttal arra is kellett vállalkozniok, hogy a választott nép minden kötelességét pontosan teljesítik. Ez a teljes polgárjog nemcsak a jövevény személyét tette egyenlővé az izraelitáéval, úgy hogy nem lehetett örökös rabszolgává tenni, hanem a tulajdonra nézve is épp oly elévülhetetlen jogot nyert, mint maguk a választott nép tagjai. Az Úr községéből azonban ki voltak zárva a fattyak (מַמְזֵר), mivel gyanús származásuk a gyülekezetre szégyent hozott volna,[2] a heréltek (Dt. 23, 2—7), az ammóniak és moábiak (Dt. 23, 4), továbbá a Dt. 7, 1—4-ben felsorolt hét kánaáni néptörzs, melyek kiirtásra voltak kárhoztatva s végül az edómiak és egiptomiak[3] egész harmadízig (Dt. 23, 7. 8). De ez a tilalom nem az egyesekre, hanem az egész nemzetre szólott, mivel e népek egyes jövevényei az izraeliták közé szintén fölvétettek (II. Kir. 11, 6; 24, 18), sőt olykor alkalmazást is nyertek.[4]

[1] V. ö. A. Bertholet, Die Stellung der Israeliten und der Juden zu den Fremden. Freiburg, 1896.

[2] A mamzér a LXX. szerint: ἐκ πόρνης, Jeromos-nál: de scorto natus, — míg a rabbik magyarázata szerint olyanokat jelent, kik «ex coitu illicito et matrimonio illegitimo orti sunt». V. ö. Gesenius, Thes. 781. l. és Saalschütz, Mos. Recht, 693. l.

[3] A rabbik tanítása szerint az ammóniak, moábiak, edómiak és egiptomiakra vonatkozó tilalom csak a férfiakat illette és Szanhérib koráig volt érvényben, mert ez időtől fogva föl lehetett tenni, hogy a népek általános összevegyülése folytán már senki sem származott azoktól, kiket az Úr községébe fölvenni tilos volt. V. ö. Schegg, Bibl. Archaeol. 619. l.

[4] A római uralom alatt megtörtént, hogy a zsidók politikai okokból római polgárjogot (jus civitatis) szereztek, mint a Ptolemaeusok korában Egiptomban is, melyet egész tartományok, városok vagy magánszemelyek kiváló szolgálatokért az uralkodó kegyéből vagy pénzért (Csel. 22, 28) kaptak meg. A személyi polgárjogot a törvényes fiúk örökölték s egyéb magán és nyilvános jogokon kivül azzal a kiváltsággal ruházta fel az illetőt, hogy a Porcius-féle törvény (506. U. c.) értelmében semmi megbecstelenítő testi büntetésben, pl. vesszőzés, keresztrefeszítés sat. nem volt szabad részesíteni, sem bilincsekbe verni mindaddig, míg bűnét kihallgatás alkalmával be nem bizonyították, főbenjáró ügyekben pedig a császárhoz volt szabad föllebbeznie. Ily római polgár volt Pál apostol és valószínűleg Szilász is. (V. ö. Csel. 16, 37. s k.; 22, 25. s k.; 23, 27; 25, 10. s k.)

71. §. A szegény- és kölcsönügy.

A mózesi törvényhozáson alapuló egyenlő birtokfelosztás alkalmas volt arra, hogy az izraelitáknál a szegénységet meggátolja, s a törvény számos intézkedése lehetetlenné tette a gazdag és szegény közt tátongó túlságos ürt, mely rendszerint a proletárságot mozdítja elő. De azért a szegények és gazdagok közötti különbség mindig fennállott, mit nemcsak a könnyelműség, dologtalanság és pazarlás, hanem elemi csapások, háborúk és rossz termés, továbbá a városi élet föllendülése, a bevándorlás és a lakosság szaporodása is előidézett. A törvényhozó mindezt előrelátva oly intézkedéseket tett, melyek alkalmasak voltak a szegénység és nyomor enyhítésére és az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlására.

A törvény a tulajdonosoknak kötelességökké tette, hogy a szántóföld sarkaiban termő gabonát a szegényeknek hagyják[1] s a magas tarlóban elhagyott kévét föl ne vegyék, hanem a szegények számára engedjék át, éppúgy megparancsolta azt is, hogy a szüret alkalmával földre hullott vagy a tőkén és fán felejtett gyümölcsöt böngészés végett a szegényeknek ott hagyják (Lev. 19, 9. Dt. 24, 19). A szombat-év intézménye részben szintén a szegényügy rendezését célozta, mert minden gabona és gyümölcs, mit a föld hetedévente magától termett, a szegények tulajdonát képezte, míg a jóbél-év humánus intézkedései az elszegényedett adósok érdekeit vették védelmökbe. Végül a szegényügy rendezését kívánta elérni az a törvény is, mely szerint a tizedet minden harmadik évben, a «dézsma-évben» a községbeli özvegyek, szegények és lévíták javára kellett összegyüjteni, s közöttük kiosztani (Dt. 14, 28), a nagyobb ünnepek alkalmával tartott békeáldozati lakomákhoz pedig meg kellett a szegényeket hívni (Dt. 14, 22—27) s mivel ezen lakomáknál mind meg nem jelenhettek, természetes, hogy az erre szánt értékek java részét a távolabb fekvő községek szegényei közt osztották ki.

[1] Sokan a Dt. 23, 24. szavait szintén a szegényügyre vonatkoztatják, de Flavius Jos.-ból (IV. 8, 21) kétségtelenül kitünik, hogy Mózes azon intézkedése, miképp a szántóföldön levő kalászokból bárki annyit szedhetett kezével, a mennyivel éhségét csillapíthatta, s a szőllőből is eleget ehetett, nem a szegényekre, hanem mindenkire vonatkozott, s így inkább az útasok iránt való könyörület és a jó szomszédság fentartása volt a törvényhozás célja.

A törvény ezen intézkedései lehetségessé tették, hogy az izraeliták közt szoros értelemben vett koldusok[1] nem voltak, mert ha valaki nagyon megszorult, akkép segíthetett magán, hogy szolgálatba állott (Mt. 20, 1) vagy a legrosszabb esetben valamely vagyonos embernek rabszolgául adta el magát, mely szomorú sorsot a törvény szintén türhetővé tette. Egyébiránt a biblia gyakran inti Izrael fiait az alamizsnálkodásra és az éhezők és szegények iránti részvétre (Péld. 31, 20. Iz. 58, 7) s azt tanítja, hogy Istennek ad kölcsön az, aki a szegénynyel jót tesz (Péld. 19, 17). A farizeus szineskedés korában, midőn a jó cselekedetek fitogtatása divatossá vált, már nyilvános koldusokkal is találkozunk (Mk. 10, 46. Ján. 9, 8. Csel. 3, 2), kik útfeleken és más közhelyeken kéregettek, hogy a járó-kelők szánakozását fölébreszszék.

A szegényügy rendezésével szorosan összefüggött a *kölcsönügy* is, melynek intézkedéseit a humanizmus szelleme hatja át, a mennyiben a szükölködő felebarátnak pénzkölcsönnel vagy gabonával való fölsegítését a törvény kötelességévé teszi mindenkinek (Dt. 15, 9), de megtiltja, hogy azért hasznot húzzon vagy *kamatot* (נֶשֶׁךְ és מַרְבִּית) kérjen pénzben vagy gabonában (Ex. 22, 25. Lev. 25, 35. Dt. 23, 20), mivel a kölcsönt nem üzletnek, hanem a jótékonyság egy nemének tekintették. A külföldiekre vonatkozólag a törvény megengedte a kamatszedést (Dt. 23, 20), mivel ők is szedtek kamatot, valamint biztositékul zálogot is vettek (Dt. 15, 6), s ezt az engedélyt idő folytán kiterjesztették az izraelitákra is, úgy hogy a kamatszedés néha valóságos uzsorává fajult s már Nehemiásnak sok küzdelmébe került a visszaélés meggátlása (Neh. 5).

A hitelező követelésének biztosítására legcélszerübben a *zálog* (חֶבֶל) szolgált, melyet vagy maga az adós nyújtott annak jeléül, hogy a visszafizetésre vonatkozó igéretét pontosan meg akarja tartani, vagy a hitelező követelt kölcsönének biztosításául. A törvény az esetleges visszaélések meggátlása végett a zálogjog által több célszerü intézkedést tett. A hitelezőnek megparancsolta, hogy a szegény adós felső ruháját, melyet zálogba adott (Ám. 2, 8. Jób 22, 6. Péld. 20, 16), még naplemente előtt vissza-

[1] Az ó-szövetségi bibliában a koldus fogalmára nincs is héber szó, s csak a talmúdban találkozunk nevével (חוזר על הפתחים, chózér'al ha-pětháchím).

adja, hogy éjjelre takaró nélkül ne maradjon (Ex. 22, 26), az özvegy ruháját és a kézi malmot pedig még zálogba se volt szabad elfogadni (Dt. 24, 6), mert ez utóbbi a mindennapi kenyér készítéséhez okvetetlenül szükséges volt. A törvény megtiltotta azt is, hogy a hitelező a zálog átvétele végett az adós házába lépjen, hanem a zálogot magának az adósnak kellett kihoznia (Dt. 24, 6. 10—13). A földbirtokot zálogul a régi időben nem kötötték le, de már Nehemiás (5, 3) és a talmúd a kölcsönbiztosítás ezen módjáról is említést tesz.

A hitelező követelésének biztosítására szolgált még a *kezesség*, mi akkép történt, hogy a jótálló mind a hitelezőnek, mind az adósnak ünnepiesen kezet adott. Ez által a kezességet a kölcsönért elvállalta (*Jób 17, 3) s a szokásjog szerint a hitelezővel szemben épp oly kötelezettségbe jutott, mint maga az adós, kinek vonakodása esetén a tartozást a kezesnek kellett megfizetnie, sőt az adósság fejében rabszolgául is eladhatták őt, de fenmaradt az a joga, hogy igényét az adóssal szemben érvényesítse. A kölcsön biztosítását eszközölte az *adósság-levél* is, mely ugyan csak a későbbi iratokban van megemlítve (Tób. 1, 17. Lk. 16, 6. s k.), de valószínű, hogy már a régebbi időkben szokásos volt.

A törvény a hitelezőnek a kölcsön behajtását illetőleg rendkivül nagy biztosítékot nyujtott, mert ha az adós a kiszabott időre nem fizette meg tartozását, a szokásjognál fogva nemcsak minden tulajdonára, hanem az adós személyére, sőt felesége és gyermekeire is igényt támaszthatott, kiket szolgálatába vehetett vagy rabszolgákul eladhatott (IV. Kir. 4, 1. Neh. 5, 5. Iz. 50, 1. Mt. 18, 25), hacsak szökés által nem menekült a reá várakozó sors elől (I. Kir. 22, 2). Az adósságot a szombat-évben senkinek sem volt szabad behajtani hitelezőjétől, mivel aratás hijján a jövedelmi forrástól meg volt fosztva, de a külföldiekkel szemben a követelést mindenkor érvényesíthették (Dt. 15, 3). A későbbi zsidók a szombat-évnek az adósságra való intézkedését úgy játszották ki, hogy a hitelező a tanács előtt irásos kötelezvényt vett az adóstól arra nézve, hogy követelését bármikor behajthatja. Ez volt a *prozból* (פְּרוֹזְבּוֹל, προσβολή), mely állítólag Hilleltől származott, kit az I. Heródes korában fellépett nagy szükség birt e kibuvó kieszelésére.[1]

[1] V. ö. *Sebiit*, X. 3—7. *Gittin*, IV. 3. *Ketub.* IX. 9.

72. §. Házassági akadályok.

Hogy a házasság megfeleljen annak az erkölcsi célnak, melyre a hitvesek törekedni kötelesek, szükséges volt annak megkötését bizonyos korlátok közé szorítani. A mózesi törvény tehát megtiltotta a házasságkötést azon hét néptörzs tagjaival, melyek Palesztínában a bálványozást és legrútabb kicsapongásokat űzték. E törzsek a következők: hethiek, gergeziek, amóriak, kánaániak, feréziek, cheviek és jebúsziak. A tilalom oka abban keresendő, hogy a zsidók ily házasság által folyton a bálványozásra való csábítás veszélyének lettek volna kitéve (Dt. 7, 1—4). A törvény szellemében tehát önként következik, hogy izraeliták más pogány nőkkel csak abban az esetben léphettek házasságra, ha a bálványozásról lemondtak, viszont zsidó leányt csak úgy adhattak idegenhez nőül, ha az a bálványok tiszteletét abban hagyta, habár a körülmetélés által nem kellett magát fölvétetni a választott nép kötelékébe. Mivel az idegenek az izraeliták közt teljes polgárjoggal nem birtak, — Ezra és Nehemiás korát kivéve — csak nagyritkán fordultak elő közöttük vegyes házasságok (Lev. 24, 10. Rút 1, 4. III. Kir. 7, 14. I. Kr. 2, 17), valamint már a bírák korában botrányos dolognak tartották, ha egy izraelíta pogány leányt vett feleségül (Bir. 14, 3).

Továbbá föltétlenül tilos volt nemcsak a zsidóknak, hanem a közöttük lakó idegeneknek is (Lev. 18, 6) házasságot kötni[1] a következőkkel:

I. A férjes nővel, az anyával, a mostoha anyával, az anyóssal, a testvérrel, a mostoha- és féltestvérrel; a mostoha leánynyal és menynyel, az unokával és mostoha unokával. Az ezekkel kötött házasság, mint vérfertőzés, halálos büntetés terhe alatt volt megtiltva (Lev. 18, 7—11. 15. 17; 20, 11. 12. 14. 17. Dt. 27, 20—23).

II. A nagynénével, vagyis az apa vagy az anya nőtestvérével, az apai nagybátya feleségével, a sógornővel (a testvér

[1] A törvény szavai ugyan így hangzanak: «Senki ne járuljon vérszerinti rokonához, hogy *felfödözze annak szemérmét*» (Lev. 18, 6), miből Weber és Rosenmüller azt következtették, hogy itt nem házassági tilalomról, hanem a rokonok közötti, házasságon kivüli paráznaságról van szó. De a törvény másutt előforduló világos szavai, pl. «Feleséged nővérét ne vedd melléje» (18. v.) kétségtelenné teszik, hogy a törvényhozó házassági tilalmat állított föl.

feleségével) és két nőtestvérrel egy időben. A házasság ezek közt mint gonoszság van tiltva, s a törvény azzal fenyegette őket, hogy magzat nélkül halnak meg (Lev. 18, 12—14. 16. 18; 20, 19—21).

Ámbár ezek a tilalmak a férfiakhoz vannak intézve, azért a nőket is egyaránt kötelezik, a mit a törvény azon intézkedése tesz kétségtelenné, hogy törvényszegés esetén mind a két fél egyaránt bűnhődött.

Jóllehet a házassági akadályok felállításánál az a tapasztalat is befolyással lehetett a törvényhozóra, hogy a rokoni házasságból igen gyakran satnya gyermekek származnak, azonkívül ily tilalom nélkül a fajtalanság a család körében könnyen elharapózhatott volna, de a törvényhozás főcélja mégis az volt, hogy sz. Ágoston szerint[1] a szeretet az emberek között minél szélesebb körben elterjedjen, s a különböző családok önző elzárkózása meggátoltassék. Mivel azonban a törvény ily tiltott házasságokat nemcsak utálatosaknak, hanem a baromisággal és paederastiával egyenlő bünténynek minősít (Lev. 18, 22. s köv.), utálatosságuk valószínüleg abban rejlik, hogy a vérrokonság természetével és az erkölcsi renddel ellenkeznek[2]. A vérrokonság éppúgy isteni rendeleten alapszik, mint maga a házasság, mely a rokonságot létrehozza, habár mindegyiknek más célja van. A házasság ugyanis a szerelem érzelmére támaszkodik s az egyedek személyiségét egybeolvasztani törekszik, míg a szülői és testvéri szeretet az

[1] Sz. Ágoston, De civit. Dei, XV. 16: «Habita est ratio rectissima caritatis, ut homines, quibus esset utilis atque honesta concordia, diversarum necessitudinum vinculis necterentur: nec unus in una multas haberet, sed singulae spargerentur in singulos: ac sic ad socialem vitam diligentius colligandam plurimae plurimos obtineret. Pater quippe et socer duarum sunt necessitudinum nomina. Ut ergo alium quisque habeat patrem, alium socerum, numerosius se caritas porrigit».

[2] Hogy a vérrokonok közötti házasság tilalmát tulajdonképp mi idézte elő, azt biztosan máig sem sikerült megállapítani, mert a különböző népeknél másmás szokást tapasztalunk. Míg az óperzsáknál a férfi anyjával és nőtestvérével is házasságra léphetett, az egiptomi fáraó nem találhatott alkalmasabb feleséget nőtestvérénél, s a perui inka köteles volt nőtestvérét elvenni, — addig egészen műveletlen népeknél a horror naturalist kifejlődve találjuk. Pl. az ausztráliai törzseknél, a szamojédek és osztjákoknál tilos még oly személyeknek is házasságra lépni, kik ugyanazt a családnevet viselik. Az irokézek és huronok tiltják a rokoni házasságot, míg a hottentották a vérfertőzést halállal büntetik. V. ö. Peschel, Völkerkunde, 232. s köv. ll.

egyes családtagok jogait és kötelességeit igyekszik fentartani, ápolni és nemesíteni. A házasság köteléke tehát széttépné a rokonság kötelékét s magát a házasságot is az érzékiség kielégítésére szolgáló eszközzé aljasítaná, s éppen ebben áll a rokoni házasság természetellenessége és erkölcstelensége, mely annál nagyobb, minél közelebbi fokú a rokonság s minél szentebbek azok a vérségi kapcsok, melyeket széjjeltép[1].

Ebből tehát önkényt következik, hogy a rokoni házasságok nem mind egyformán erkölcstelenek. Mivel a legszorosabb kötelék a szülők és gyermekek közt áll fönn, mely az erkölcsi világrend alapját képezi, azért az ezek közt megkisérlett házasságot a törvény is vérfertőzésnek (זִמָּה) nevezi, melyet halállal kellett büntetni (Lev. 18, 17). Ha valaki feleségének unokájával, leányával vagy anyjával élt, a bűnösekre tűzhalált szabott (Lev. 20, 14). A szülői és gyermeki viszony azonban nemcsak a tulajdonképpi szülők, gyermekek és unokák, hanem a mostoha szülők, mostoha gyermekek és unokák közt is fennáll, azért a törvény az ily házasságokat szintén halállal sujtotta. A fajtalanság (תֵּבֶל) bűnét követte el az, ki menyével kezdett viszonyt (Lev. 20, 12), mert e tettével átlépte azt a korlátot, melyet a házasság emelt közéjük s a törvény szerint épp oly gyalázatosan járt el, mint az az ember, ki az ember és állat közt emelt válaszfalat dönti le. De a testvérek közt is oly viszony van, melyet a nemi szerelemmel összeegyeztetni lehetetlen, amennyiben megszünteti a testvéri szeretetet, éppen azért az ezek közt kötött házasság gyalázat (חֶסֶד), melyet kiirtással büntettek (Lev. 20, 17).

Kevésbbé természetellenesek és erkölcstelenek azok a házasságok, melyek távolabbi rokonok közt köttetnek, éppen azért a mózesi törvényhozás nem halállal, hanem azzal a fenyegetéssel sujtja őket, hogy magtalanok lesznek. A gyermeki kegyelet ellen vét az, ki atyjának vagy anyjának nőtestvérével, vagy az apai nagybátya nejével lép házasságra, mert a sértés magukra a szülőkre irányul. Két testvért csak egyszerre nem volt szabad nőül venni; éppen azért, ha a feleség meghalt, sógornőjét bárki szabadon élettársul vehette. Az elhunyt testvér feleségével házas-

[1] Az emberi nem szaporításának céljából szükséges volt, hogy az első emberpár gyermekei egymással házasságra lépjenek. De a családok szaporodásával ez a szükségesség megszünt s így érvényesülnie kellett a házassági tilalomnak is a testvérek között.

ságra lépni a törvény szerint csak akkor volt gyalázat (עֶרְוָה), ha az elhunyttól gyermekek maradtak; mert ez által testvérének családi jogkörébe avatkozott. Ha azonban a testvér magzat nélkül halt el, erkölcsi kötelessége volt sógornőjével házasságra lépni.

73. §. A sógorházasság.

A hajdankorban, ha valamely házas férfi gyermek nélkül halt el, az életben maradt testvér, mint sógor (יָבָם, levir) köteles volt nőül venni elhunyt testvérének özvegyét. Ez ősrégi szokást, melyet sógorházasságnak [1] (leviratus) nevezünk, a mózesi törvényhozás is megtartotta és elrendelte, hogy ha az apai részről való testvérek együtt laknak, vagyis még *egy* családot képeznek s az egyik testvér magzat [2] nélkül hal el, az elhunytnak hitvese ne menjen a családon kívül (חוּצָה) idegenhez (זָר, a ki a család rokonságához nem tartozik) nőül, hanem az életben maradt testvér, mint sógor lépjen vele házasságra. Az ebből származó elsőszülött fiút az elhunytról nevezték el s a nemzetségi lajstromba az elhunyt nevét igtatták, hogy el ne töröltessék az ő neve Izraelből.

Ha az elhunytnak több testvére volt, akkor a legidősebbnek állott jogában a sógorházasságot megkötni, föltéve, hogy még nőtlen volt, mert a törvény célja nem lehetett a többnejűséget előmozdítani. Ha az idősebb testvér már nős volt, vagy vonakodott házasságra lépni sógornőjével, a leviratus joga a vonakodónak öcscsére szállott, s míg az özvegynek reménye lehetett a sógorházasághoz, nem volt szabad más idegen férfiúval frigyre lépnie, mert e tettét a házasságtöréssel egyenlőnek minősítették s úgy is büntették volna (Gen. 38, 24). De ha sógora nem akarta őt nőül venni, az özvegynek jogában állott a vonakodót törvénybe idéz-

[1] A levirátusra vonatkozó nevezetesebb munkák ezek: Ferd. Benary, De Hebraeorum leviratu. Berol. 1835. — G. Mor. Redslob, Die Leviratsehe bei den Hebräern. Lipcse, 1836. — A talmúdisztikus parancsok Saalschütz-nél, Mos. Recht, 104. fej. vannak fölemlítve.

[2] A héber eredetiben «magzat» helyett בֵּן, bén van (Dt. 25, 5), mi *fiút* jelent, mert a zsidóknál csupán a fiú tartotta fenn az elhunyt apa nevét, a leányok nem. De azért a zsidók e helyütt a *ben* szó értelmét «gyermekkel» vagy «magzattal» adták vissza, valamint az evangelisták is: Ἐάν τις ἀποθάνῃ μὴ ἔχων τέκνα (Mt. 22, 25); τέκνα μὴ ἀφῇ (Mk. 12, 19); ὕτεκνος ἀποθάνῃ (Lk. 20, 28).

tetni s a község vénei által a házasságra reábirni. Ha a férfi a törvény előtt is kijelentette vonakodását a sógorházasságtól, nem kényszerítették ugyan törvényszabta kötelességének teljesítésére, hanem el kellett tűrnie, hogy az özvegy a vének szeme láttára, vagyis a bíróság előtt a vonakodó férfi jobb lábáról a sarut leoldja, mi által jelképileg méltatlannak tüntette föl őt arra a helyzetre, melyet elhunyt testvéréhez és sógornőjéhez a családban elfoglalt, s egyúttal lemondott az elhunyt örökségének haszonélvezeti jogáról, azután pedig eléje köpött ezekkel a szavakkal: «Így járjon az az ember, ki nem építi föl testvére házát.» E nyilvános megszégyenítéshez járult az is, hogy az ily kötelességszegő embert «mezítlábos vagy sarutlan háznépűnek» nevezték (Dt. 25, 5—10).

A sógorházasság intézménye, mely számos népnél még napjainkban is fennáll,[1] eredetileg az ember azon veleszületett törekvésében gyökerezik, hogy saját családját nevének fentartása által mintegy halhatatlanítsa. A mózesi törvény ezt a szokást nem akarta megszüntetni, mivel magában a néptudatban gyökerezett, hanem csak szabályozni kívánta az által, hogy a szokásjogot megfosztotta kényszerítő erejétől, a mennyiben arra az esetre, ha az özvegy nő sógora vonakodnék a köteles leviratusra lépni, e vonakodást törvényesnek ismeri el, de a nőt azzal a joggal ruházza föl, hogy nyilvánosan megszégyenítse az oly embert, ki a testvéri kegyelet ellen vétkezik. A megsértett nőiességnek adott tehát Mózes elégtételt, s nem a nép előítéletének hódolt, midőn a sógorházasságot nem mint szigorú parancsot hagyta meg, melyet büntetéssel kell sujtani, hanem mint szeretetből származó nemes kötelességet, mely a zsidó családok kihalását és a régi családok egybeolvadását akarta meggátolni, s melynek megszegése szégyent hoz a mulasztó házára. Ebben rejlik a sógorházasság jogi és erkölcsi jelentősége, nem pedig a törvényhozó azon állítólagos szándékában, hogy a családi vagyont a maga összeségében fentartsa s meggátolja, hogy az apai örökség idegenek kezére jusson.

[1] Ily népek a perzsák, indusok, afgánok, drúzok, néhány nép a Kaukázus vidékén, a mongolok és osztjákok, Amerika néhány néptörzse és az aranyparti négerek.

74. §. A házassági elválás.

A zsidó házasság árnyékos oldalát az *elválás könnyűsége* teszi, melyre vonatkozólag a törvény következőleg intézkedik: «Ha valamely ember feleséget veszen, és vele lesz, és nem talál kedvet szemei előtt valami rútság miatt, írjon válólevelet, és adja kezébe és bocsássa el házától. Ki midőn elmenvén, más férjhez megy, és az is meggyülöli őt és válólevelet ád neki és elbocsátja házától vagy pedig meghal, előbbi férje nem veheti őt vissza feleségül, mert megfertőztetett, és útálatossá lett az Úr előtt» (Dt. 24, 1—4).

A törvénynek ez a rendelkezése kétségtelenné teszi, hogy míg a nőnek nem volt joga férjétől elválni,[1] addig a férjnek szabad volt nejét elbocsátani, csak eleget kellett tennie azoknak a formaságoknak, melyeket a törvény megszab. A válólevelet (a talmúdban גֵּט, βιβλίον ἀποστασίου, Mt. 19, 7. Mk. 10, 4) ugyanis a férjnek meg kellett írnia,[2] aztán nejének átadnia s őt a házból elküldenie. Ha e formaságok egyike nem történt meg, az elválást meg lehetett semmisíteni. Mózes a válólevél megírását valószínűleg azért követelte meg, hogy a férjnek megnehezítse s komoly megfontolás tárgyává tétesse az elválást, s hogy a válólevél a nő kezében bármikor bizonyítékul szolgáljon arra nézve, hogy új házasságra léphet. Ugyancsak az elválás megnehezítését célozza a törvényhozónak az az intézkedése, hogy a férj elbocsátott feleségét csupán abban az esetben vehette vissza, ha az új házasságra nem lépett (Iz. 54, 6), míg ha ismét férjhez ment, még akkor sem vehette vissza, ha második férje elhalt, vagy az elbocsátotta őt.

E tilalom nélkül a házasságot nem lehetne egyébnek tekinteni, mint a nemi ösztön kielégítésére szolgáló intézménynek, mely a paráznaságot a legnagyobb mértékben előmozdította volna. Azért tekinti a törvény az elbocsátott nőt megfertőzöttnek, az elválást pedig útálatosnak, hogy a népnek az elválás erkölcsi rosszaságát feltüntesse. Mózes a házassági elválást mint jogszo-

[1] Flav. Jos. említi ugyan, hogy Salome váló levelet küldött férjének, Kostobarusnak (Antt. XV. 7, 10), ez azonban a zsidó törvénynyel merőben ellenkezett.

[2] A válólevél alakját és aram szövegét Bodenschatz (Kirchl. Verfassung etc. IV. r. IV. fej. 3. szak. 141. lapon) és Surenhuys (III. k. 324. lapon) közli.

káson alapulót megengedi ugyan, de a férjnek a válásra elegendő okának kell lennie. Ezt az okot a törvény (Dt. 24, 1) következőleg fejezi ki: עֶרְוַת דָּבָר, mi szégyenletest jelent, s mivel a törvény a válás okát nem fejti ki tüzetesen, értelmét a zsidó iskolák és a törvénytanítók különféleképp magyarázták. Míg ugyanis *Hillel* követői bármely tetszés szerinti okból felhatalmazzák a férjet a válólevél kiadására (pl. hogy az ételt elsózta vagy megkozmásította), addig *Sammaj* iskolája csak a házasságtörést (Jer. 3, 8), a nemi betegséget és az illetlen magaviseletet[1] találta elegendő oknak arra, hogy a férj nejét elbocsássa. Ha a férj nem hozta köztudomásra neje hűtlenségét, a házasságtörés már a törvény szelleménél fogva feljogosítá a jogában sértett felet nejének elbocsátására.

Az elbocsátott asszony helyzete nagyon szomorú volt, a mit csak az enyhített, ha a nő ismét a szülei házba térhetett vissza (Lev. 22, 13). Azért a próféták is kárhoztatják a nőnek elegendő ok nélkül való elbocsátását (Mal. 2, 13. s köv.), míg az Üdvözítő a legnagyobb határozottsággal kel a házasság felbonthatatlanságának védelmére, mely még akkor is fennáll, ha az egyik fél házasságtörést követ el (Mt. 5, 32; 19, 9).

NEGYEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓ BÜNTETŐ JOG.

75. §. A büntetőjog általános jellege.

A büntetőjog kifejlődését az izraelitáknál két tényezőnek köszöni. Egyik az ó-kor csaknem valamennyi népénél meghonosult szokásjog, melyen a vérbosszú alapul; a másik tényező pedig a theokratikus állam eszméje s az ebből keletkezett világnézet, mely nem elégszik meg azzal, hogy az elkövetett vétséget igazságosan megtorolja, hanem arra törekszik, hogy a gonoszt a nép

[1] Az illetlen magaviselettel való megokolás nagyon tág teret nyithatott a visszaélésekre, mert pl. hajadonfővel, mezítelen karral vagy oldalvást felhasított ruhával járni a keletieknél illetlenség volt, s így okul szolgálhatott az elválásra. A zsidóknál később a Hillel-féle felfogás lett halácha, vagyis gyakorlat. (V. ö. Préd. 7, 21. Flav. Jos. Antt. III. 8, 23. Misna, *Gittin*, Surenhuys. III. 322. l.)

köréből kiirtsa és szívét Isten igazságossága iránt szent borzalommal töltse el. A theokratikus állameszme természete hozta magával, hogy a büntető igazságszolgáltatás ne csupán azokra a vétségekre terjeszkedjék ki, melyek a társadalmi és állami rendbe ütköznek, hanem a vallási kötelességek megsértésére is. A theokratikus államban első sorban Isten maga gyakorolja a büntető hatalmat, ki mindannyiszor személyesen lép közbe, valahányszor az emberi jogszolgáltatás a reá háramló feladatot nem teljesíti (Lev. 20, 4. s k.) Ez az oka annak is, hogy egyes bűnökre, minő pl. a hamis eskü, a törvény nem szab büntetést, mert annak megbosszulását Isten, mint népének korlátlan ura magának tartja fönn. Ugyancsak a theokraciából folyik a földi igazságszolgáltatás azon kötelessége, hogy az isteni törvények megtartása fölött gondosan őrködjék s azok áthágóit egész szigorúsággal büntesse, s hogy oly bűntényeknél, melyek ártatlan vérrel fertőztették meg Isten országát, a nép kötelessége volt a vétkes büntetése által a reá nehezedő bűn súlyától megszabadulni.

Mivel a jogi rend tekintélyét csak az oly büntetés óvja meg teljesen, mely a törvény áthágásáért teljes elégtételt ad, vagyis ha az elkövetett sértésnek lehetőleg egészen megfelel, azért az izraelita büntetőjog alapját a megtorlás, *forbátjog* (jus talionis) képezi, mit a törvény ezekkel a szavakkal fejez ki: «Szemet szemért, fogat fogért, kezet kézért, lábat lábért, égetést égetésért, sebet sebért, kéket kékért» (Ex. 21, 24, 25) s ugyanezt a jogi elvet érvényesíti a tulajdonra nézve is, midőn elrendeli, hogy «a ki barmot öl, adjon mást helyette, azaz párát páráért» (Lev. 24, 18). A mózesi törvényhozás ezen intézkedése attól a kezdetleges jogfelfogástól, hogy az életet, valamint az életfentartásra szolgáló tulajdont magának a tulajdonosnak és rokonainak kötelessége megvédeni, s ebből folyólag e jogok megsértésének büntetése első sorban a tulajdonosnak és rokonainak kötelessége, — mintegy átmenetet képezett ahhoz a felfogáshoz, hogy a törvénysértés megtorlása a nép, illetőleg képviselőinek jogköréhez tartozik, kiknek ítéletét maga a nép hajtja végre.

De az említett primitiv felfogással a mózesi törvényhozás még nem szakít teljesen, mert a bűn terhétől való megszabadítást kötelességévé teszi a *megváltónak* (גֹּאֵל), ki rendszerint a testvér, ennek hijján pedig az apa testvérei, az unokatestvérek, végül a többi, távolabbi vérrokonok. A megváltónak nemcsak az volt a

kötelessége, hogy elszegényedett rokonának eladott birtokát az idegen kézből megszabadítsa, vagyis megváltsa (Lev. 25, 25. s k.), hanem mint vérszabadító vagy vérbosszuló köteles volt rokonának gyilkosát, bárhol találta őt, megölni (Num. 35, 19).

Mivel a mózesi törvényhozás arra törekedett, hogy a büntetés megfelelő legyen azon sérelem nagyságának, melyet a tettes elkövetett, azért a zsidó büntetőjog csak magát a tettest sujtja, de soha sem terjeszti ki a büntetést gyermekeire[1] (Dt. 24, 16. IV. Kir. 14, 5. II. Kr. 25, 3), mert a törvény csak a rosszat akarja sujtani, kiirtani és a jogrendet föntartani. E célból kötelességévé teszi minden izraelitának azt is, hogy a bűntények kiderítése érdekében minden törvénybe ütköző cselekedetről jelentést tegyen, ha róla tudomással bir (Dt. 13, 6; 17, 4) s hogy ez a rendelkezés hamis vádaskodásokra ne szolgáltasson okot, szigorú büntetést szabott a hamis tanúkra, s a tett beigazolásához is legalább 2—3 tanút követelt.

A mózesi büntetőjog figyelemmel van a büntetések kiszabásánál a cselekvő szándékára és érzületére, vagyis a törvényellenes tettek erkölcsi minőségére is. Különbséget tesz a szándékos gyilkosság és emberölés, a lopás és sikkasztás között, s habár a büntetések általában szigorúak, melyeket kiszab, mégis mentek minden kegyetlenségtől. A tulajdonjog ellen elkövetett vétségekre soha sem szab halálbüntetést, mi a törvényhozás humánus szellemét kétségtelenné teszi, s ezt megerősíti az is, hogy a törvényben megállapított testi büntetések nem megbecstelenítők s nem embertelenek, mivel még az elítéltekben is becsülni kellett az ember méltóságát, ki Isten képére van alkotva (Dt. 25, 3). A testi sértések elkövetésénél megállapított visszatorlást vagy forbátolást is bizonynyal csak abban az esetben hajtották végre, ha azt a panaszos követelte, míg ha a káros fél pénzbeli kárpótlással megelégedett, a törvény nem tiltotta meg a testi sértés ilyetén jóvátételét.[2]

[1] Néha azonban mégis megtörtént, hogy a törvény ezen tilalma ellenére nemcsak magán a bűnösön, hanem ártatlan családján is bosszút állottak (Józs. 7, 24. III. Kir. 21, 13. IV. Kir. 9, 26), minek okát az erkölcsök elvadulásában kell keresnünk.

[2] V. ö. A. F. Stenzler, Jus criminale veterum Judaeorum. Vratisl. 1842. M. Duschak, Das mosaisch-talmudische Strafrecht. Wien, 1869. J. Fürst, Das peinliche Rechtsverfahren im jüd. Alterthume. Heidelberg, 1870.

76. §. A büntetések nemei.

A mózesi törvényhozásban a büntetések három nemével találkozunk, s ezek: a halálbüntetés, a testi büntetés és a pénzbirságok.

A halálbüntetésnek csak három faja volt az izraelitáknál a törvény által megengedve, melyekhez azonban idegen példákra más halálbüntetések is járultak. Ezeket a biblia megértése szempontjából szintén röviden tárgyalnunk kell. A halálbüntetés legrégibb módja az *agyonkövezés* (סָקַל λιθάζειν, λιθοβολεῖν) volt, melynek végrehajtásában az egész nép részt vett, s így a bünös iránti felháborodásának szabad kitörést engedhetett. Az agyonkövezésnek a helységen kivül kellett történnie (Lev. 24, 14. Num. 15, 35. III. Kir. 21, 10. Csel. 7, 57). A végrehajtásnál a tanuk felső ruhájokat levetették (Csel. 7, 57), s miután kezöket az elitélt fejére tették, az első követ ők dobták a bünösre (Dt. 13, 9; 17, 7). A rabbik szerint az elitéltet kivégzése előtt tömjénnel kevert keserü borral kinálták meg, hogy elkábitsa őt[1]. A törvényes halálbüntetés másik faja a *karddal való kivégzés* volt (לְפִי חָרֶב), mi alatt azonban nem a lefejezést kell értenünk, mely kivégzésmódot az egiptomiak alkalmazták (Gen. 40, 19), hanem az agyonszúrást vagy felkoncolást (I. Kir. 22, 17. II. Kir. 1, 15. Jer. 26, 23). A lemészárlást főkép akkor alkalmazták, ha egész sokaságot kellett kivégezni, mikor tehát az agyonkövezést nem lehetett volna végrehajtani (Dt. 13, 15). A halálbüntetés súlyosbítására szolgált a *megégetés*, mi alatt nem az élőnek megégetését kell értenünk, hanem a holttetemét (Józs. 7, 25. Lev. 20, 14. I. Mak. 3, 5). Az *akasztás* (תָּלָה) abban állott, hogy a holttetemet karóra vagy fára függesztették föl (Dt. 21, 22. Num. 25, 4), mihez néha a meg-

[1] A misna (*Szanhedr.* VI. 3. 4) szerint az agyonkövezés akkép történt, hogy az elitéltet egészen levetköztették s csak szemérmét födték el, azután egy két-ember magasságú állványra vitték, honnét az egyik tanú hanyatt lelökte őt. Ha a halál azonnal bekövetkezett, a büntetés neve דְּחִיָּה, dechíjjá volt. Ha az elitélt nem halt meg, a másik tanú egy nagy követ dobott szíve tájékára, s ha ez a dobás sem volt halálos, a gyülekezet kövezte őt agyon. Ez a leirás azonban hihetőleg a rabbinikus korra illik, s a régi időben a bűnöst a nép kövezte meg. Az agyonkövezést kell értenünk mindenütt, hol a törvény ily kifejezésekkel él: «Vére legyen rajta,» «ölessék meg,» «irtsátok ki a gonoszt» sat.

csonkítás is járult (II. Kir. 4, 12). A felakasztottat az izraeliták a törvény parancsa értelmében nem hagyták függve éjszakán keresztül (Dt. 21, 22. s k.), hanem még az nap eltemették, mert zsidó felfogás szerint a büntény magát az országot is megfertőztette, s igy azon kellett lenniök, hogy annak emlékjelét is minél előbb eltávolítsák[1]. A kivégzettnek függve hagyását rendkívül meggyalázónak tartották (II. Kir. 21, 6). Az élve akasztás (Ezr. 6, 11) perzsa büntetés volt, melyet a zsidóknál Heródes honosított meg (Flav. Jos. Antt. XVI. 11, 6). Néha szokás volt az agyonkövezettnek teteme vagy sírja fölé kőrakást hányni (Józs. 7, 26. II. Kir. 18, 17). A halálbüntetés végrehajtását a királyság korában már nem a nép, hanem többnyire a testőrség, vagy a katonaság eszközölte (II. Kir. 1, 15).

Az idegen népektől kölcsönözött halálbüntetések voltak: a *szétfűrészelés*, mit főkép a hadifoglyok kivégzésénél akként alkalmaztak, hogy az illetőt két deszka közé kötve, fűrészszel ketté vágták (II. Kir. 12, 31. I. Kr. 20, 3); a *szétdarabolás* (διχοτομεῖν, μελίζειν, שְׂסָף, I. Kir. 15, 33), mely a perzsák és babiloniaknál volt szokásban (*Dán. 2, 5); a sziklárol való *letaszítás* (II. Kr. 25, 12. Lk. 4, 29), mi kivált a rómaiaknál és görögöknél divatozott; a forró *hamuban* való megfojtás[2] (II. Mak. 13, 5); az *agyonverés* (τυμπανίζειν), melynél az elítéltet τύμπανον-nak nevezett kerékforma eszközre kötötték s bottal addig verték, míg ki nem lehelte lelkét (II. Mak. 6, 19). A biblia említést tesz még az *elevenen megégetésről* (Dán. 3, 6), midőn az elítéltet izzó kemencébe dobták, vagy lassu tüzhalálnak tették ki (Jer. 29, 22. II. Mak. 7, 5); az *oroszlánverembe vetésről* (Dán. 6, 7), *a vizbefojtásról* (καταποντίζειν, Mt. 18, 6), melynél a halálra itéltet vizbe dobták s hogy fel ne bukkanhasson többé, valami sulyos tárgyat, pl. malomkövet kötöt-

[1] Cornelius a Lapide ide vonatkozólag ezt irja: «Volebat Deus maxime facinorosos (quorum poena erat suspendium) omnino deleri de terra, adeo ut nec eorum cadavera superessent in poenam, ut fieri solet in illis, qui flammis traduntur . . . . Sicut enim Scriptura passim ait, malis hominibus terram contaminari, ita cum aliquid eorum superest, ut sunt eorum cadavera, adhuc terra inexpiata et contaminata censetur.»

[2] Ezt Valer. Max. IX. 2. 6, következőleg irja le: «Septum altis parietibus locum cinere complevit suppositoque tigno prominente, benigne cibo et potione exceptos in eo collocabat, e quo somno sopiti in illam insidiosam congeriem decidebant.»

tek reá (Mt. 18, 6); végül a *vadállatok elé vetésről* (θηριομαχεῖν, I. Kor. 15, 32).

A legkínosabb halálbüntetés a *keresztrefeszítés* volt (σταυροῦν vagy ἀνα—), mely a római uralom alatt terjedt el a keleti tartományokban, és csak rabszolgákon, rablókon s más közönséges gonosztevőkön hajtatott végre, de római polgárokon soha sem. A keresztrefeszítés eredeti római büntetés volt, melyet jól meg kell különböztetni a perzsák és asszíroknál szokásos *karóbahúzástól* (l. a 96. képet, mely Layard szerint egy ninivei bas-relief nyomán ily büntetést mutat), melynél az elitélt testét hegyes karóval felnyársalták. A keresztrefeszítés a rabszolgáknak a patibulum- vagy furcához való erősítéséből keletkezett, melyet egy keresztbe fektetett gerendával megtoldottak. A kereszt alakja különböző volt; ilyen a villa alakú Y, a három ágú T, a négyágú + és az András-kereszt X, melyre az elitéltet kezénél s néha lábánál fogva szögekkel feszítették ki. A keresztre feszítést rendszerint az ostorozás előzte meg, mely oly kegyetlen volt, hogy az elitélt gyakran már a szíjostorral való ütések alatt meghalt (l. a 97. képet, mely Rich szerint egy pompéji festmény után ily jelenetet tüntet föl). Azután a népes utcákon keresztül az elitéltnek magának kellett a vesztőhelyre vinni a keresztet, hol ruhájától megfosztották, de szemérmét rövid kötővel takarták el. A gonosztevőt kötelekkel húzták föl a nem éppen magas keresztre, hol kezét és lábát átszögezték, miközben testét a főgerenda közepébe vert s a láb közé alkalmazott cövek (πῆγμα) tartotta. Feje fölé a halálítélet okát feltüntető írást tettek (Mt. 27, 37), melyet az elitélt egy táblácskán mellére függesztve vitt. A halál borzasztó kínok közt 12 óra, de néha csak 2—3 nap mulva következett be az idegek, izmok és erek megmerevülése által. A tetemet a kereszten hagyták, míg le nem rothadt, vagy a madarak föl nem emésztették; a zsidóknál azonban a törvény parancsához képest (Dt. 21, 23) már napszállta előtt levették a keresztről. Zsidó szokás volt az elitéltnek megkínálása a kábító itallal (Mt. 27,

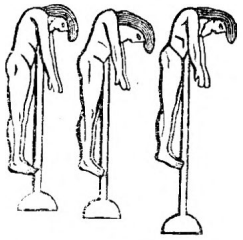

96. kép.

97. kép.

34. Mk. 15, 23), valamint a csontok összezúzása is, hogy a halál bekövetkezését siettessék.

A *testi büntetések* közé tartozott a *botozás* (שֵׁבֶט) és *megostorozás*, mely büntetéseket a bíróság jelenlétében volt csak szabad kiszolgáltatni és legfölebb 40 ütésig terjedhetett (Dt. 25, 2. s k.) Továbbá a forbátjog alapján azon testrész megcsonkítása, melyet a panaszos elvesztett. A bírónak a büntetést nem volt szabad pénzbirságra változtatni, ha csak a sértett fél bele nem egyezett. Előfordult még a *fül-* és *orrcsonkítás* is, melyet hadi foglyokon és kéjhölgyeken (Ez. 23, 25) végeztek; továbbá a *megvakítás* (עִוֵּר), melynél izzó ezüst szeget húztak végig az elítélt szemén, mi által nem vesztette el egészen szeme világát, hanem a tárgyakat csak sejtette (IV. Kir. 25, 7. Jer. 52, 11).

A börtönbüntetést, ámbár az izraeliták már Egiptomból ismerték (Gen. 39, 20; 42, 19), a mózesi törvényhozás a for-

98. kép.

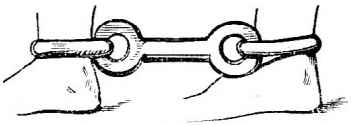

99. kép.

bátlásjog szelleménél fogva nem alkalmazta, de azért mégis találkozunk börtönökkel (בֵּית כֶּלֶא, vagy מִשְׁמָרָה, Lev. 24, 12. Num. 15, 34), hol a vizsgálati foglyok voltak, vagy oly embereket őriztek, kiknek működését közveszélyesnek tartották (II. Kr. 16, 10). A babiloni fogság utáni időben a börtönbüntetést vallási és politikai vétségekért is alkalmazták (Ezr. 7, 26), sőt a római uralom alatt is megmaradt a szinedriumnak az a joga, hogy vallási vétségért fogságot szabhasson a kihágókra (Csel. 4, 3; 5, 18. Zsid. 10, 34). Börtönül többnyire üres víztartók (Jer. 38, 6), földalatti boltozott üregek (Jer. 37, 17) szolgáltak, de a királyi palota őrszobáját (Jer. 32, 2) és a kapualját (Jer. 20, 2) is használták a foglyok letartóztatására. A börtönbeli élelmezés természetesen silány volt (III. Kir. 22, 27. Jer. 38, 9), s a foglyot kötéllel vagy lánccal (Jób 36, 8) kötözték meg, míg a kézre és lábra vasbilincset (Bir. 16, 21. II. Kir. 3, 34) raktak (l. a 98. és 99. képet), súlyos büntetésnél pedig a lábat kalodába (סַד, Jer. 20, 2; 29, 26) tették, sőt olykor a bűnös kezét és nyakát is.[1]

[1] Az új-szövetségben a börtönre tett egyéb célzások a római jogból magyarázhatók ki, pl. az adós bebörtönöztetése (Mt. 5, 26) és a *katonai őrizet*,

A *számkivetés* (שְׁרֹשׁוּ, Ezr. 7, 26), mint polgári büntetés csak a babiloni fogság utáni időben fordult elő.

A *pénzbirságokat* (עֹנֶשׁ) az izraeliták a tolvajoknál és némely testi és becsületsértésnél alkalmazták, s a bírság legfölebb 100 sekelt tehetett ki (Dt. 22, 19), melyet a sértett fél javára kellett fizetni.

77. §. Az Isten és helyettesei ellen való bűnök.

Az Isten elleni bűnök voltak az istenkáromlás, a szombat megszegése, a bálványozás és a babona, melyeket a törvény Isten nevének szentsége és a vallás tisztaságának megőrzése miatt minden izraelitának a legszigorúbban eltiltott.

Az istenkáromlás alatt a törvény nemcsak olyan szavakat értett, melyek Isten nevét meggyalázták, hanem minden oly tettet, mely Isten parancsainak és rendeleteinek nyílt megvetését foglalta magában. «A mely ember Istenét szidalmazza (נָקַל), viselje bűnét és a ki kimondja (נָקַב) az Úr nevét,[1] halállal haljon meg; kövezze meg őt az egész sokaság, akár polgár legyen, akár jövevény» (Lev. 24, 15. 16). Hasonlóképpen halálos büntetés sújtotta azokat, kik a szombatot tiltott munkák végzése által megszentségtelenítették, mert ezt az Úrral kötött szövetség megszegésének tekintették (Ex. 31, 14—17. Num. 15, 32—36), kik a körülmetélést ok nélkül elmulasztották (Gen. 17, 14), a húsvétot (Num. 9, 13) és az engesztelő napi bőjtöt nem tartották meg (Lev. 23, 29), húsvétkor kovászos kenyeret ettek (Ex. 12, 19), a szent olajat és füstölő szereket profán célokra használták (Ex. 30, 33. 38), a vért és az áldozatra szánt zsiradékot megették (Lev. 7, 25. 27) és a kik a tisztulási törvényeket nem tartották meg (Lev. 7, 20; 22, 3. Num. 19, 13. 20). E bűnöket a törvény azonban csak akkor sújtotta halálbüntetéssel, ha valaki «fölemelt

melynél az elítélt lánccal egy katonához volt csatolva, de azért saját lakásán tartózkodhatott és szabadon érintkezhetett másokkal (Csel. 28, 16. Fil. 1, 12. s k.)

[1] A törvény ezen tilalmánál fogva a zsidók halálos bűnnek tartották a *Jahve* név kimondását, mely helyett rendszerint Adonáj vagy Elohim szót olvasnak, habár a szöveg összefüggéséből kétségtelen, hogy itt az Isten nevének tiszteletlen kimondása van csak eltiltva. V. ö. L. Löw, Die Aussprache des vierbuchstabigen Gottesnamens. Gesamm. Schriften, I. k. 187. s k. ll.

kézzel» (בְּיָד רָמָה, *Num. 15, 30), vagyis dacosságból, az isteni parancsok iránti megvetésből követte el, míg ha tudatlanságból vagy más emberi gyöngeségből származtak, vétek- és bűnáldozatokat kellett a törvényszegőnek bemutatnia.

Mivel az Úr láthatatlan módon szólt az ő népéhez, azt követelte, hogy őt is képek nélkül, lélekben imádják, s azért átokkal sujtotta mindazokat, kik bármely teremtmény iránt Istent megillető tiszteletet tanúsítanak, bálványokat, faragott képeket vagy öntött szobrokat imádnak s titokban felállítanak (Dt. 27, 15); megtiltja az idegen istenek nevének kimondását (Ex. 23, 13) s halálbüntetést szab arra, ki Jahvén kivül más isteneknek áldozni mer (Ex. 22, 20). Ha pedig valaki a napot, holdat és csillagokat imádja, akár férfi, akár nő legyen, agyon kell kövezni őt (Dt. 17, 2—7). Az oly embert, ki másokat a bálványozásra reá akar beszélni, legközelebbi rokonai is kötelesek voltak följelenteni, hogy a törvényes büntetéssel sujtható legyen (Dt. 13, 7—12). Ha egy város egész lakossága bálványozóvá lett, a népséget jószágával együtt kardélre kellett hányni, az összes zsákmányt egész-áldozatul (כָּלִיל) tűz által kellett megsemmisíteni, a várost pedig elpusztítása után nem volt szabad többé felépíteni (Dt. 13, 13—18).

Halálbüntetést szabott a törvény a babona minden fajára, a halottidézésre, varázslás és jóslatra (Ex. 22, 18. Lev. 19, 26; 20, 27), valamint a hamis prófétákra, kik olyanokat beszélnek, miket az Úr nem parancsolt nekik, vagy idegen istenek nevében szólanak (Dt. 18, 20).

A mózesi törvény szentnek tartotta azok személyét is, kik Isten képét viselik a földön, s különösen a szülőkét, kikre vonatkozólag a törvény nemcsak azt parancsolja, hogy a gyermekek tisztelettel viseltessenek irántok (Ex. 20, 12. Dt. 5, 16), hanem agyonkövezést szab az oly elvetemült gyermekre, ki apját vagy anyját megüti, átkozza (Ex. 21, 15. 17. Lev. 20, 9), sőt az olyanra is, ki szülei intelmét makacsul megvetvén, a tobzódásnak és részegeskedésnek adta magát (Dt. 21, 18—21) s e miatt a bíróságnál följelentetik.

A *felsőbbség* iránt a törvény szintén tiszteletet követelt az alattvalóktól (Ex. 22, 28) s halálbüntetéssel sujtotta azt, ki a felső bíróság ítélete előtt meghajolni nem akart (Dt. 17, 12). A *fölségsértés* elkövetőire vonatkozólag a törvény nem intézkedik

ugyan, de abból a szigorúságból, melylyel a szülők és bírák iránti engedetlenség sújtatik, joggal következtethetjük, hogy a fölségsértőkre is halálbüntetés szabatott (II. Kir. 1, 14. s k.), mit a vagyonelkobzás még inkább súlyosított (II. Kir. 16, 4; 19, 29. III. Kir. 21, 15).

78. §. Az ember élete ellen irányzott bűnök.

A gyilkosság tilalma a reája szabott büntetéssel együtt már a Genesisben feltalálható (9, 6), hol az Úr így szól: «Aki embervért ont, ontassék annak vére; mert az ember Isten képére alkottatott.» Ez a tilalom tehát a gyilkosságot Isten személye ellen intézett bűnös merényletnek minősíti, mit a mózesi törvényhozás is magáévá tesz, de a theokracia eszméjének megfelelően kifejt, s egyúttal szorosan megkülönbözteti a szándékos gyilkosságot a nem szándékos emberöléstől, sőt különbséget tesz a szabad idegen és a zsidó, valamint a rabszolga meggyilkolása közt.

Az ember élete ellen irányzott bűnökre vonatkozó törvényes intézkedéseket a következőkben foglalhatjuk össze. A ki valakit bosszúból vagy ellenséges indulatból szándékosan megöl, annak meg kell halnia a vérbosszuló (גֹּאֵל הַדָּם) kezétől, bárhol találja is őt (Ex. 21, 12. Lev. 24, 17. Num. 35, 16—21). A vérbosszuló a meggyilkoltnak legközelebbi rokona volt, kinek jogában állott a bűnöst a bíróság ítélete alapján kivégezni. A ki felebarátjára leselkedve megölte őt, a menedékvárosokban se találjon oltalmat (Dt. 19, 11—13) s ha orozva gyilkolta meg, még az Úr oltárától is el kell hozni s át kell szolgáltatni a vérbosszulónak, hogy haljon meg (Ex. 21, 14). A gyilkos nem válthatta meg pénzbírsággal életét (Num. 35, 31), mert a megöltnek vére az egész országot megfertőztette, a mely csak a gyilkos vérének kiontása által tisztulhatott meg (Num. 35, 33).

Ha valaki nem bosszúból vagy ellenséges szándékból, hanem véletlenül oltotta ki felebarátjának életét, akkor az ily embert a törvény oltalmába vette a vérbosszulóval szemben. E célból Palesztínában hat *menedékvárost*[1] kellett kijelölni, s a hozzá-

[1] E menedékvárosok a nyugati Jordán-tartományban Chebron, Sekhem és Kedes, a keleti Jordán-tartományban Béṣer, Rámóth Gileád és Gólán voltak (Józs. 20, 7. 8), s egyuttal papi városok is. V. ö. A. P. Bissell, The law of asylum in Israel, hist. and crit. examined. Lipcse, 1884.

juk vezető útakat jókarban tartani, hogy a ki mást véletlenül megölt, gyorsan oda menekülhessen a vérváltó elől (Ex. 21, 13. Num. 35, 10. Dt. 19, 2. s k.) Az ily embert mindaddig nem volt szabad megbüntetni, míg a bíróság az ügyben vizsgálatot nem tartott, s a vérbosszuló kezéből kiszabadítva, a menedékvárosba kellett vinni őt (Num. 35, 12. 24) s ha két vagy három tanú bizonyította, hogy a dolog nem bosszúból, hanem véletlenül történt, az emberölést elkövetőnek a menedékvárosban kellett a főpap haláláig maradnia, s csak azután térhetett vissza bosszulatlanul lakóhelyére. Ha a menedékvárost a főpap halála előtt elhagyta, a vérbosszulónak szabad volt megölni őt (Num. 35, 27); de a vérváltó büntetlen maradt abban az esetben is, ha rokonának véletlen megölőjét első felindulásában a bírói vizsgálat előtt ölte meg (Dt. 19, 6). A menedékvárosból való visszatérést a menekültnek nem volt szabad pénzzel kieszközölni (Num. 35, 32), hanem be kellett a főpap halálát várnia, mi kétségtelenné teszi, hogy a véletlenül kiontott vér is tisztátalanná tette az emberölőt-melyet csak a főpap halála engesztelhetett ki.[1]

De nem csupán a szándékos gyilkosságot torolta meg a törvény, hanem a vétkes mulasztásból származó emberölést is. Azért parancsolja, hogy a házak lapos tetejét a tulajdonos elég magas mellvédővel lássa el (Dt. 22, 8), s ha valakinek tulka embert döfne agyon, meg kell kövezni, s húsát nem szabad megenni, mert az emberi vér tisztátalanná tette azt, de gazdája csak akkor maradt büntetlenül, ha nem ismerte az állat szilaj természetét. Ha azonban már figyelmeztették öklelődő jószágára s még sem őriztette kellően, a törvény szerint a gazdának is életével kellett lakolnia, habár jogában állott életét megfelelő pénzbírsággal megváltani (Ex. 21, 28—32).

Ha a tolvajt a betörés alkalmával éjjel rajta kapták s megölték, a tettes nem követett el gyilkosságot, mert tettét önvédelemből származónak tekintették; ha azonban a tolvajt napvilágnál ölte meg, midőn őt elfoghatta s a bíróságnak átadhatta volna,

[1] Habár a bibliában az *öngyilkosság* több esetével találkozunk (I. Kir. 31, 4. II. Kir. 17, 23. III. Kir. 16, 18. II. Mak. 10, 13, Mt. 27, 5), a törvény még sem tesz erre nézve intézkedést. A későbbi időben Flav. Jos. szerint az öngyilkost avval büntették, hogy naplementéig temetetlenül hagyták őt (Bell. jud. III. 8, 5). V. ö. A. Roth, Eine Studie über den Selbstmord, von jüdischem Standpunkte. Budapest, 1878.

a meggyilkoltnak vére reá szállott, de a törvény a tettest nem sujtotta halálbüntetéssel (Ex. 22, 1. s k.)

A törvény ezen intézkedései csak a szabad izraelitákra és az idegenekre vonatkoznak, de azért a rabszolgák életét szintén halálbüntetés terhe alatt veszi védelmébe, s csupán a vétkes mulasztásból származó emberölésnél tesz különbséget, midőn úgy rendelkezik, hogy ha valakinek ökre egy rabszolgát öklel agyon, az ökröt meg kell kövezni, tulajdonosa pedig a rabszolga gazdájának 30 sekel ezüstöt fizessen (Ex. 21, 32).

Ha Izrael földjén valamely ismeretlen tettestől meggyilkolt ember tetemét találták, akkor a legközelebb fekvő városok vénei és birái megmérték, hogy mely város van legközelebb a holttesthez. Ennek megállapítása után a legközelebbi város vénei egy üszőt vettek, mely még igát nem vont és soha nem szántott, s azt egy oly műveletlen völgybe vitték, hol mindig folyó patak volt, s a papok és lévitáknak, mint tanúknak és az isteni jog képviselőinek jelenlétében az üsző nyakát kellett szegni[1] annak jeléül, hogy a meggyilkoltnak vérét nem akarják bosszulatlanul hagyni. Erre a vének az üsző felett kezöket e szavak kiséretében mosták meg: «A mi kezeink e vért ki nem ontották, sem szemeink nem látták» s a következő rövid imádságot mondták: «Légy kegyelmes a te népedhez Izraelhez, melyet megszabadítottál, Uram! és ne tulajdonítsd az ártatlan vért népednek, Izraelnek.» Az üsző erőszakos halála azt a büntetést jelképezte, melyet a gyilkos érdemelt volna s éppen azért, ha a tettes később megkerült, a halálos ítéletet végre is hajtották rajta (Dt. 21, 1—9).

A *testi sértéseket* illetőleg, a szabad izraelitákra nézve a törvény a forbátjogot, vagyis a teljes visszatorlás jogát érvényesíti, midőn ekkép rendelkezik: «Aki megsebez valakit polgártársai közül, a mint cselekedett, úgy cselekedjenek neki: törést törésért, szemet szemért, fogat fogért adjon; a milyen sebet máson ejtett, olyat kényszeríttessék szenvedni» (Lev. 24, 19. 20). Ha azonban valaki veszekedés közben mást úgy megvert, hogy ágyban fekvő beteg lett, büntetlen maradt, de a tettes a beteg felgyógyulása után köteles volt a gyógyítási költséget és a mu-

[1] Nem vágni, mint Tárkányi rosszul fordítja, mert a héber eredetiben nem שחט, sáchat van, hanem ערף, 'áraf, mit sz. Jeromos kifogástalanul így ad vissza: «caedent cervices vitulae», mi annyit tesz, mint az üsző csigolyáját eltörni, vagyis magyarán: nyakát szegni.

lasztás okozta kárt megtéríteni (Ex. 21, 19). Ha ily veszekedés következtében az egyik a kórágyon, bár napok múlva, meghalt, a tettet szándékos gyilkosságnak minősítették s a szerint büntették is (Ex. 21, 12. s k.), míg ha a megsérült fél a felkelés és a bírság lefizetése után halt meg, a tettes büntetlen maradt, mert a halál okát nem lehetett biztosan megállapítani. Ha veszekedés közben egy terhes asszonyt úgy megütöttek, hogy a magzat tőle — minden nagyobb baj nélkül — elment, a tettest csak pénzbírságra ítélték, de más sérülések esetén a forbátjogot kellett érvényesíteni. A rabszolga testi sértésénél a visszatorlás jogát nem alkalmazták, de ha a gazda rabszolgájának valamely tagját hasznavehetetlenné tette, a sértett fél azonnal visszanyerte szabadságát, mi kárpótlásul szolgált azért a sérelemért, melyet el kellett szenvednie; ha azonban a verés következtében két napon belül meghalt, a gazda is halállal bűnhödött (Ex. 21, 20. s k.)

A személyes szabadság megsértését a törvény akkép torolta meg, hogy halálbüntetést szabott mindazokra, kik egy szabad izraelitát elraboltak, rabszolgává tettek és eladtak (Ex. 21, 16. Dt. 24, 7). A talmúd szerint az emberrablót megfojtással büntették, míg a római jog eleintén pénzbírságot, később életfogytiglan tartó számkivetést sat. szabott reá, de végül szintén halálbüntetéssel sujtotta.

79. § A becsület és szemérem elleni bűnök.

A felebarát becsülete ellen intézett bűnök, a megszólás, rágalmazás és becsületsértés a törvényben határozottan tiltva vannak (Ex. 20, 16; 23, 1. Dt. 5, 20. Lev. 19, 16) a nélkül, hogy a bűnösöket sujtó büntetések fel lennének sorolva. A hamis tanúságot azonban a törvény nemcsak tiltja, hanem szigorú büntetést szab reá azon esetben, ha a hamis tanúzás következtében valamely ártatlant elítéltek. Ekkor a hamis tanút épp az a büntetés érte, mint a melyet az ártatlanul elítéltnek kellett szenvednie, s a törvény a bírák kötelességévé teszi: «Ne könyörülj rajta, hanem lélekért lelket, szemért szemet, fogért fogat, kézért kezet, lábért lábat követelj» (Dt. 19, 21). Ha a hamis tanúságtétel által nem ártott, vagy valamely bűnöst akart a vád alul kitisztázni, a hamis tanú nem kapott ugyan büntetést, de vétek-

áldozat által volt köteles magát a bűn szennyétől megtisztítani (Lev. 5, 1. 4. s k.; 6, 3).

Hasonló szigorúsággal őrködött a törvény a női becsület fölött is. Ha ugyanis valamely férj avval vádolta nejét, hogy a nászágyban nem találta őt szűznek, holott a nő szülei az ellenkezőt bíróilag be tudták igazolni, a hamis vádaskodót a testi büntetésen kívül 100 ezüst sekel fizetésére ítélték s nejét nem bocsáthatta el többé soha (Dt. 22, 13—19).

A szemérem elleni bűnök megtorlására vonatkozólag a törvény megparancsolja, hogy ha egy nő a férfiak veszekedése alkalmával férje védelme közben a másik férfiú szemérmét megfogja, kezét e szemtelen magaviseletének büntetéséül irgalmatlanul le kell vágni (Dt. 25, 11. s k.) Ha egy férfi másnak jegyesét a mezőn erőszakkal meggyalázta, a törvény halálbüntetést szabott reá (Dt. 22, 25), ha pedig a leány még nem volt eljegyezve s a férfi akkor szeplősítette meg, a nőt köteles volt feleségül venni, szüleinek meg 50 sekel bírságot fizetni (Dt. 22, 28. s k.) Az esetben, ha valaki oly női rabszolgával közösült, kit ura ágyasul akart magához venni, a tettesek mind a ketten fenyítésben (בִּקֹּרֶת) részesültek s a csábítónak bűnáldozatot kellett bemutatnia, de halálbüntetést nem szenvedtek (Lev. 19, 20—22).

A szemérem elleni súlyos vétségnek tartották azt is, ha valamely férfi női ruhát[1] s viszont a nő férfiruhát öltött magára (Dt. 22, 5), mivel a pogány népeknél, melyeknek vallása a paráznaságot nem hogy tiltotta, hanem inkább előmozdította, a ruhák fölcserélése a legkülönbözőbb fajtalanságokra szolgáltatott okot. A közerkölcsök tisztasága fölött tehát a törvény mindenkor éberen őrködött s halálos büntetést szabott a házasságtörőkre (Lev. 20, 10), továbbá oly férfiakra, kik havi tisztulásban levő nővel közösültek (Lev. 20, 18), a vérfertőztetőkre, vagyis azokra, kik apjuk feleségével (Lev. 20, 11), menyökkel (12. v.), anyósukkal vagy leányukkal (14. v.), édes vagy mostoha testvérükkel (17. v.) közösültek. Hasonlóképp halálbüntetést szabott minden oly férfira

[1] A biblia tanúsága szerint számos férfiú volt az izraelíták közt, kik a pogányok szokása szerint kiheréltetvén magukat, női ruhában jártak (hierodúloszok, קָדֵשׁ, kádés) s a nők módjára más férfiaknak átengedték magukat (Dt. 23, 17. III. Kir. 14, 24; 15, 12; 22, 47. IV. Kir. 23, 7. Jób 36, 14) s így szerzett díjukat a szent helyen fölajánlották.

és nőre, kik állatokkal közösültek (Lev. 18, 23; 20, 16), mely természetellenes szokással az izraeliták valószinűleg Egiptomban ismerkedtek meg, hol a nők a szent baknak engedték magukat használatra (Herodot, II. 46), valamint azokra, kik a paederastia útálatos bűnét követték el (Lev. 20, 13), melyet nemcsak Szodoma lakói, hanem a gibeabeliek is (Bir. 19, 22. s k.) a kánaáni népek példájára elkövettek. Az ily paráznákat, valamint a használt állatokat agyonkövezték, míg azokat a vérfertőztetőket, kik anyjukkal vagy leányukkal közösültek, a büntetés súlyosbításául elégették.

Habár az izraelita leányok közül a törvény tilalma ellenére (Lev. 19, 29. Dt. 23, 18) számosan mint kéjhölgyek tartották fönn magukat (III. Kir. 3, 16; *22, 38) s csábításaik ellenében a biblia gyakran óvatosságra inti Izrael fiait (Péld. 6, 24. s k.; 22, 14. Sir. 9, 3. s k.; 19, 2; 23, 23; 26, 12; 41, 25), a törvény a kéjhölgyekre nem szabott semmi büntetést sem. Ha azonban valamely pap leánya adta magát az üzletszerű paráznaságra, kinek atyja arra volt hivatva, hogy közbenjáró legyen az Úr és az ő népe között, a papi állásnak ilyetén meggyalázását a törvény a kéjhölgynek tűzhalál büntetésével sujtotta (Lev. 21, 9).

80. §. A tulajdonjog ellen elkövetett vétségek.

Az izraeliták vagyonát részint az egyes családok közt kiosztott földbirtok, részint a jószág-állomány és egyéb ingóságok képezvén, a mózesi törvényhozás a viszonyoknak megfelelően oly intézkedéseket tett a tulajdonjogra nézve, melyek alkalmasak az idegen tulajdon ellen intézett jogtalan sérelmeket meggátolni és jóvátenni. A törvény szigorúan megtiltja a határkövek kimozdítását és továbbtételét, s átkot mond mindazokra, kik ezt tenni merészlik (Dt. 19, 14; 27, 17). Tiltja a lopást, sőt a felebarát házának s bármely jószágának bűnös megkivánását (Ex. 20, 17. Dt. 5, 21), s kötelességévé tette minden izraelitának, hogy az eltévedt jószágot visszavezesse gazdájához, akár jóbarátja, akár ellensége legyen (Dt. 22, 1—4), s ha baleset érte, segélje föl az elesett jószágot is. Ezen erkölcsi parancsokhoz azonban más büntető törvények is járulnak, melyek a lopás és sikkasztásra, továbbá a kártételre vonatkoznak.

A *lopást* illetőleg a törvény a tolvajnak kötelességévé tette, hogy a lopott pénzt vagy tárgyat kétszeresen térítse meg. Mivel azonban a jószág eltulajdonítása az izraelitáknál, mint állattenyésztéssel foglalkozó népnél kiváló fontossággal birt, azért az idegen jószág eltulajdonítása minősített lopás volt, s a juhot *négyszeresen*, a tulkot pedig a mezei munkánál való nagyobb fontossága miatt *ötszörösen*[1] kellett megtéríteni, ha a tolvaj a jószágot már levágta vagy eladta; ha azonban még életben találták, a törvény csak kétszeres kártérítést szabott ki. A csekélyebb kártérítés erkölcsi megokolását abban kell keresnünk, hogy a tolvajnak az utóbbi esetben még mindig lehetséges volt bűnét megbánni s a lopott jószágot megtéríteni, a mi az eladás vagy levágás után már nem történhetett meg. Ha a tolvajnak anyagi viszonyai nem tették lehetségessé a kártérítést, eladták őt, hogy munkája által födözze azt a kárt, melyet felebarátjának meglopásával okozott (Ex. 21, 33—22, 3), de idegen országba rabszolgául nem adhatták el.

A *sikkasztást* illetőleg a törvény úgy intézkedett, hogy ha valaki a reábízott pénzt, edényeket, vagy az őrizetére bízott jószágot elsikkasztotta vagy megkárosította, a talált tárgyakat eltitkolta, a dolgot a bíróságnak kellett elintéznie, mely az ily ügyekben a vizsgálat befejeztével ítéletet hozott. Ha a vádlott esküvel vagy egyéb bizonyítékok segítségével ártatlanságát beigazolta, a kártérítés kötelezettsége alul fölmentették őt; ha azonban a sikkasztás vétségében elmarasztalták, a kárt kétszeresen kellett megtérítenie (Ex. 22, 7—10). A pásztor a tulajdonosnak megtérítéssel tartozott azért a jószágért is, melyet az ő gondatlansága következtében mások elloptak (12. v.); ha a jószágot vadállat ölte meg s ezt be tudta bizonyítani, a kártérítés alul fölmentették. A használatra kért jószágért a kölcsönző szintén felelősséggel tartozott; azért ha a jószág a gazda távollétében megsérült vagy elpusztult, a kárt tartozott megtéríteni, míg ha a jószágot haszonbérben birta s akkor érte valami szerencsétlenség, a tulajdonosnak be kellett a haszonbérrel érnie s kárpótlásra nem tarthatott igényt (Ex. 22, 15).

A *kártételre* vonatkozólag a ki másnak jószágát megölte, másnak földjét vagy szőllőjét lelegeltette, vagy vigyázatlansága

[1] Némelyek a Példa. 6, 31-ből hétszeres kártérítésre vonnak következtetést, de helytelenül, mert itt a hétannyi a több helyett áll.

következtében vetését, gabonáját sat. tűz által elpusztította, a kárt meg kellett fizetnie (Ex. 22, 5. Lev. 24, 18). Éppúgy kártérítéssel tartozik az is, ki gödröt ás vagy befödetlenül hagy, minek következtében másnak jószága bele esik és elpusztul; a jószág azonban a gödör tulajdonosát illette. Ha valakinek tulka a másét agyondöfi, a hibázó jószágot el kell adni s árát a károsulttal megosztani, valamint a megölt jószágot is. Ha azonban a tulajdonos ismerte jószágának öklelődő természetét s még sem vigyázott reá, az egész kárt meg kellett térítenie, a megölt jószág pedig övé maradt (Ex. 21, 28—36).

Ha a tolvaj vagy sikkasztó bűnét megbánva és megvallva, a kárt magától volt hajlandó megtéríteni, a törvény megelégedett az elidegenített vagy elsikkasztott jószág visszaadásával, s azt értékének csak $^1/_5$-öd részével kellett megtoldani, mit a tulajdonosnak vagy örökösének fizetett, míg bűnéért vétekáldozatot tartozott bemutatni (Lev. 5, 16).

A bibliában gyakran említés van téve a *rablókról* is, kik fölfegyverkezve, erőszakkal elhajtották az izraelíták jószágait (Jób 1, 15. 17), mint útonállók a békés vándorokat kifosztották (Sir. 36, 28. Péld. 23, 28) s kivált a bírák korában, midőn a fejetlenség általánossá lett az izraelítáknál, egész rablócsapatok alakultak (Bir. 11, 1. s k.), a Benjámin-törzsbeliek Silóban nőket raboltak (Bir. 21, 23) s maga Dávid is nem egy rabló-kalandban vett részt (I. Kir. 23, 1. s k.; 27, 8), hogy az izraelíták ellenségein bosszút álljon. A próféták szintén gyakran panaszkodnak a rablók ellen (Mik. 2, 8. Iz. 3, 14), kiktől sokszor még a városok lakói sem voltak biztosságban (Oz. 7, 1. s k.), úgy hogy éjjeli őröknek kellett a békés polgárok vagyonára vigyázniok (Én. 3, 3; 5, 7. Zsolt. 120, 1). Leginkább elszaporodtak a rablók Palesztinában a római uralom alatt, midőn az elbocsátott katonák egész rabló csapatokká alakultak át (Flav. Jos. Antt. XVII. 10, 4), melyeknek még a prokurátorok is kedveztek, s nemcsak Palesztina félreeső vidékein, hanem Jeruzsálem és Jerikó közt is (Lk. 10, 30. s k.) állandóan veszélyeztették a lakosok közbiztosságát.

ÖTÖDIK FEJEZET.

POLITIKAI VISZONYOK.

81. §. Szövetségkötés.

Az izraeliták, mint az Úr választott népe arra voltak kötelezve, hogy a bálványozó népekkel ne lépjenek érintkezésbe azon káros befolyás miatt, melyet reájuk gyakorolhatnának. Már maga az ország fekvése is kedvező volt arra, hogy az idegen népekkel való szoros érintkezéstől megóva maradhassanak; Mózes azon intézkedése pedig, minél fogva az állam alapját a földmüvelésre és állattenyésztésre fektette, rendkivül célszerű volt a zsidók függetlenségének állandó megőrzésére. De azért még sem volt szabad a szomszéd népektől magukat teljesen elzárniok, mert különben nem teljesíthették volna azt a világtörténeti hivatást, melyet a gondviselés számukra kijelölt s mely abból állott, hogy az igaz Isten ismeretét a többi népekkel közöljék s a megváltás nagy művére előkészítsék. A törvény tehát nem tiltotta el, hogy a zsidók az idegen népekkel a körülményekhez képest barátságos viszonyba lépjenek s már a pátriárkáknál azt látjuk, hogy ott-tartózkodásuk biztosítása végett szövetségre vagy frigyre léptek az ország lakosaival és fejedelmeivel (Gen. 14, 13; 21, 27; 26, 28; 31, 44). A mózesi törvény pedig határozottan megparancsolja az idegenek szeretetét (Ex. 22, 21; 23, 9. Lev. 19, 33. Dt. 10, 18—19) s a velök való békés együttélést, kivéve az amálekitákat (Ex. 17, 14. Dt. 25, 17—19), kik az izraelitákat a pusztában galádul megtámadták, és azt a hét kánaáni törzset, melyekkel a szövetségkötést az Úr megtiltotta (Ex. 23, 32. Dt. 7, 1).

Általán a zsidó nép nem volt hivatva a hódításokra s éppen azért a honfoglalás befejezése után az izraeliták barátságos viszonyban iparkodtak élni szomszédjaikkal. Dávid és Salamon királyok pedig a kereskedelem ápolása végett szövetségre léptek Hirám, tiruszi királylyal (II. Kir. 5, 11. III. Kir. 5, 1), de egyúttal azért is, hogy tőle a tervbe vett épitkezésekhez alkalmas munkaerőt és épitő anyagokat kapjanak (III. Kir. 5, 15. s köv.) És a nép, valamint a próféták nem kárhoztatták ezt a szövetséget, mint később azokat, melyeket a zsidó uralkodók az egiptomi, asszir és más hatalmakkal kötöttek az őket fenyegető veszélyek

elhárítása végett, mi az Istenben való bizalom megfogyatkozásának jele volt (III. Kir. 15, 18. Jer. 27, 3).

A bibliából tudjuk, hogy a szövetségkötésre irányult tárgyalásokat végző *követek* (מַלְאָךְ) személye sérthetetlen volt (II. Kir. 12, 26. s k.) A szövetségeket és szerződéseket szintén szentek- és sérthetetleneknek tartották s olyanoknak tekintették, melyek fölött az istenség mindenkor éberen őrködik. Így azt látjuk, hogy a zsidók még azt a frigyet is híven megtartották, melyet a gibeóniak Józsuával csalárdul kötöttek (Józs. 9, 3. s köv.) s Ezekiel próféta Ṣedekiás királyt az Úr haragjával fenyegeti, mivel a babiloni uralkodóval kötött szövetséget megszegte (Ez. 17, 12).

A szövetségkötést rendszerint ünnepies esküvel erősítették meg (Gen. 26, 28; 31, 53. Józs. 9, 15. IV. Kir. 11, 4), melyekhez gyakran oly jelentőséggel teljes cselekmények járultak, melyek a kölcsönös kötelezettségek erejét fokozni voltak hivatva. Igy a békekötésnél kivált a régebbi időkben hét személyt vagy dolgot vettek a megállapodások tanúiul (Gen. 21, 27—31), ajándékot adtak egymásnak (Gen. 21, 27) vagy közös lakomát tartottak (Gen. 26, 30. II. Kir. 3, 20), sőt néha az is elég volt, ha a szerződő felek egymás kenyeréből ettek (Józs. 9, 14) vagy kenyeret és sót ízleltek meg (Num. 18, 19. II. Kr. 13, 5). E *só-frigynek* (בְּרִית הַמֶּלַח) nevezett szövetség a jó viszony romolhatatlanságát akarta kifejezni. A szövetségkötés legünnepiesebb formája azonban a következő volt: az egyezkedő felek egy vagy több állatot levágtak, melyeket két részre osztottak s egymással szemben elhelyeztek, a szerződők pedig közötte elmentek. Ez által azt akarták jelezni, hogy a mint az állat két fele egy egészet képezett, úgy kell a feleknek is az egyességet megtartani, továbbá azt is, hogy a szerződésszegővel ugyanaz történjék, a mi a megölt és feldarabolt állattal történt (Gen. 15, 9. Jer. 34, 18). A szövetségkötés ezen szokása az ó-korban nemcsak a zsidóknál, hanem a khaldok, görögök és makedónoknál is fennállott.[1]

[1] Szir Efrém erre vonatkozólag a következőleg ir: «Mores gentis Chaldaeorum istud ferebant, ut juraturi per dissectarum victimarum cadavera, certo utrinque ordine ac. loco disposita transirent et singuli praescripta verborum formula ita precarentur: faxit Deus, ne similem exitum ipse feram» (Opp. I. k. 161. l.) E szokással némileg rokon a magyar nemzet vérszerződése is, mely az arabok, médek, örményeknél is fennállt.

82. §. Hadi szervezet.

Az izraelitáknak az igéret földjét fegyverhatalommal kellett meghódítaniok, sőt állami függetlenségöket is folyton védelmezniök kellett az idegen népek betörései és hódításai ellen s így természetes, hogy a harcias szellem nagy mértékben kifejlődött bennök, mely állami létöknek teljes feloszlásáig jellemző sajátságuk maradt, habár vallásuk erkölcsi tartalma s állami szervezetök partikularisztikus jellege a támadó háborúktól visszatartotta őket. E szervezetben találjuk annak okát is, hogy a hadsereg kezdetleges alakja a *népfölkelés* volt, mely minden fegyverfogható férfiút hadkötelessé tett. A hadköteles kor a 20-ik évben következett be (Num. 1, 3. II. Kr. 25, 5), de hogy meddig tartott, arról a biblia hallgat s csak Flav. Jos. említi (Antt. III. 12, 4), hogy az 50. életévig terjedt. A papok és léviták a hadi szolgálat alul föl voltak mentve [1] (Num. 2, 33). A fegyverfogható férfiak számát a vezérek nevével együtt a *sótérek* időről-időre a nemzetségi lajstromokba jegyezték föl (Num. 1, 18) s ha háború tört ki, a sótérek és nemzetségfők az egyes törzsekből szedték elő a megkivántató harcosokat, kiket hirmondók (Bir. 6, 35) vagy kürtszó (Bir. 3, 27. I. Kir. 13, 3), olykor pedig jelző póznák (נֵס) által gyűjtöttek össze, míg a királyság korában irásos parancsot bocsátottak ki (IV. Kir. 25, 19. Jer. 52, 25) a táborban való megjelenés végett.

A harcosokat fegyvernem szerint akkép osztották be, hogy 1000, 100, 50 és 10 főből álló csapatokat képeztek, melyeknek élén egy-egy vezető (שַׂר) állott (Num. 31, 14. I. Kir. 8, 12). A harcosokat később nem törzsek szerint szedték, hanem a katonai kerületeket városok és falvak szerint osztották be (Ám. 5, 3), hogy a csapatok egyenlőtlensége megszünjék. A csapatokból alakították a dandárokat és hadtesteket (II. Kir. 18, 2. II. Kr. 17, 14), melyeknek vezérei gyakran önállóan működtek s más-

[1] A törvény (Dt. 24, 5) az új házast egy évre szintén fölmentette a hadkötelezettség alul, továbbá azokat, kik új házat építettek, de még nem költöztek bele, új szőllőt ültettek, de még nem szüreteltek róla, úgyszintén az oly vőlegényt, ki még nem kelt egybe jegyesével (Dt. 20, 5—7). Sőt a sótéreket felhatalmazta, hogy a gyávákat is bocsássák haza, mivel a többi harcosokat megfélemlítették volna (8. v.)

más feladattal voltak megbízva (II. Kir. 10, 9). Az egész hadsereg fölött a fővezér (I. Kir. 14, 50. II. Kir. 20, 23) intézkedett, később pedig többnyire maga a király vette át háborúban a vezérletet. Az egyes csapatok külön-külön zászló (דֶּגֶל, *Num. 2, 2. 17) alatt harcoltak, melyeknek alakjáról a biblia egyes célzásai alapján csak homályos sejtelmeink lehetnek (*Zsolt. 59, 6. *Én. 2, 4), de valószínű, hogy a zsidók zászlaja rúdra erősített, lobogó kelme volt, mely a seregnek alkalmasabb jelül szolgált, mint a kisebb távolságra hallatszó kürtszó. A harcosok egyenruhával nem birtak s fegyverről is mindenki maga gondoskodott, de később a sereg állandóvá tétele után e tekintetben is változás állt be (II. Kr. 26, 14). A sereg élelmezését illetőleg minden törzs köteles volt a maga harcosait élelmi szerekkel ellátni (I. Kir.

100. kép.

101. kép.

102. kép.

17, 17), habár voltak élelmezési biztosok is (Bir. 20, 10), kik a hadsereg szükségletéről gondoskodtak. Szükség esetén a környékbeli lakosságnak kellett akarva, nem akarva a harcosokat

élelmezni (II. Kir. 17, 28). Zsoldot csak a testőrség, az állandó hadsereg és az idegen csapatok kaptak, míg a többiek a hadi zsákmányon osztoztak meg. Az izraelita hadsereg egész Dávidig kizárólag gyalogosokból állott (Num. 11, 21. I. Kir. 14, 52) s csak az előkelőbb vitézek ültek szamáron vagy öszvéren. A *könnyű* gyalogságot az íjászok (l. a 100. képet) és a parittyások (l. a 101. képet), a *nehéz* gyalogságot pedig a pajzszsal ellátott dárdások (l. a 102. képet) és a karddal harcolók képezték. A háború végeztével minden harcos tűzhelyéhez s előbbi foglalkozásához tért vissza.

Az állandó hadsereg az izraelitáknál a királysággal vette kezdetét. E sereg magvát Saulnak az a 3000 harcosa képezte,

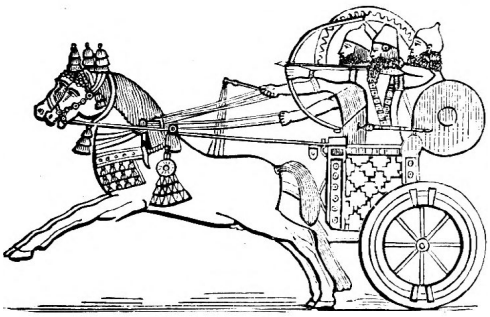

103. kép.

kiket újabb, alkalmas egyének fölvétele által gyarapított (I. Kir. 13, 2; 14, 52; 24, 3). Dávid a testőrségen kívül 600 emberből álló *őrhadat* (גִּבּוֹרִים, *II. Kir. 16, 6; 20, 7) is szervezett azokból a vitézekből, kik bujdosása alkalmával önként hozzája szegődtek s ezekből választotta később legkiválóbb vezéreit (II. Kir. 23. 8). A nemzeti hadsereget akkép alakította át, hogy 12 vezér alatt 12 hadosztályt állított fel 24,000 emberrel, kik egy-egy hónapig voltak kötelesek hadi szolgálatot teljesíteni (I. Kr. 27). Ez a sereg szintén csak gyalogosokból állott és Salamon volt az első, ki a zsidó katonaságot más nemzetekével egyenlővé tette az által, hogy 12,000 főnyi *lovasságot* állított fel és csapatait 1400 *hadi szekérrel* [1] szerelte föl, mely utóbbiak mellé 4000 lovat is

[1] A hadi szekerek az egiptomiaknál már a *hikszószok* korában nagy szerepet játszottak, habár a lovasság még akkor nem volt kifejlődve (Ex. 14, 6).

szerzett (III. Kir. 10, 26. II. Kr. 1, 14. l. a 103. képet). Ez a haderő Jeruzsálemben és más megerősített városokban volt elhelyezve (III. Kir. 9, 19). Salamon példáját a többi uralkodók is követték úgy Júda, mint Izrael országában, s mivel Palesztína lószükében volt, a kellő számú mént többnyire Egiptomból szerezték be (IV. Kir. 7, 13; 18, 23. Iz. 30, 16). A hadsereg roppant nagysága (IV. Kir. 8, 21. II. Kr. 14, 8. Iz. 2, 8) ugyan most is a népfölkelésen alapult, de a kocsin harcolók és lovasok a testőrséggel együtt állandó katonaságot képeztek s úgy látszik, hogy az állandó gyalogosok száma is nagyon tekintélyes volt, melyet *Amázja* az idegen zsoldosokkal még inkább növelt (II. Kr. 25, 6).

A Makkabiak[1] a kor szellemének megfelelő szervezetet adtak a hadseregnek, s főkép Júdás igen sokat tett csapatainak emelésére (I. Mak. 3, 55), míg Simon állandó seregét saját vagyonából látta el zsolddal (I. Mak. 14, 32), Hyrkán János pedig külföldieket, kivált arabokat is toboroztatott serege számára (Flav. Jos. Antt. XIII. 8, 4), mi a zsidók pártoskodása és örökös forrongása miatt később, Alexander uralkodása alatt szükségessé is lett. Heródes csapatait szintén idegenek, köztük germánok is képezték (Flav. Jos. Antt. XVII. 8, 3), kiket foglyok őrizetére (Csel. 12, 4), s a római légiók támogatására használt, mivel

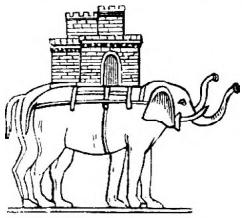

104. kép.

A Jezreel síkságán és a palesztínai partvidéken lakó kánaániak és filisztiek csapatai szintén föl voltak szerelve hadi szekerekkel (Józs. 11, 4. Bir. 1, 19; 4, 3. I. Kir. 13, 5), sőt a filisztiek lovassággal is birtak (II. Kir. 1, 6). Dávid azonban még idegenkedett a lovas csapatok felállításától s a zsákmányul ejtett méneket mind megbéníttatta (II. Kir. 8, 4), a hadi szekereket pedig elégette. — A hadi szekerek egiptomi és asszíriai műemlékek tanúsága szerint (V. ö. Wilkinson, The manners etc. I. k. 336. s k. ll. Layard, Niniveh u. seine Ueberreste, 367. s k. ll.) kétkerekűek voltak s a kocsison kívül egy, legfölebb két vitéz volt rajta, kik állva harcoltak. A kocsiba két lovat fogtak s oldalához egy lóggóst kötöttek, hogy a befogott ló megsebesülése esetén pótlékul szolgálhasson.

[1] A Makkabiaknak a szírokkal viselt háborújában *elefántok* ellen is kellett harcolniok (I. Mak. 3, 34. II. Mak. 11, 4), melyeket egy-egy vezető (ὁ Ἰνδός, I. Mak. 6, 37) kormányozott s az ütközet elején szőllő és fekete eper levével (I. Mak. 6, 34) vagy tömjénnel fűszerezett borral dühösítettek föl. A hadi elefántok hátára rendszerint egy fatornyocska volt erősítve, melyben 3—5 harcos foglalt helyet. (L. föntebb a 104. képet). V. ö. Winer; I. 316. l. és H. Liers, Das Kriegswesen der Alten. Breslau, 1895.

egészen római elvek szerint voltak szervezve. E korban a zsidók közül szintén számosan léptek idegen zsoldba s kivált Egiptomban szerettek szolgálni (I. Mak. 10, 36. Flav. Jos. Antt. XIII. 10, 4). A római uralom idejében Palesztínát római katonaság szállotta meg, mely Caesareában, a prokurátor székhelyén állomásozott (Csel. 10, 1), de a főbb ünnepek alkalmával egy részét Jeruzsálembe küldték, hogy az esetleges zavargásoknak elejét vegye (Csel. 21, 31).

83. §. A fegyverek.

Az izraeliták fegyverei csaknem olyanok voltak, mint a többi előázsiai népekéi, s Józsua korában csupán egyszerű *támadó* fegyverekkel birtak, minők a kard, kopja, lándzsa és íj. A kardot és íjat már a pátriárkák használták (Gen. 48, 22). A kard (חֶרֶב) közönségesen vasból készült (I. Kir. 13, 19. Iz. 2, 4), bronceból ritkán s valószínűleg bőrhüvelybe vagy tokba (תַּעַר, I. Kir. 17, 51. נֶדֶן, I. Kr. 21, 27. θήκη, Ján. 18, 11) téve, a kardkötő segitségével a köntösön felül, a bal oldalon erősítették meg. Markolata különböző anyagból készült s többé-kevésbbé díszes volt. Pengéje (Bir. 3, 22) hosszú vagy tőrszerűleg rövid, alakja görbe vagy egyenes (I. Kir. 31, 4) vala, sőt a kétélű kardok (פִּיפִיּוֹת, vagy שְׁנֵי פִּיּוֹת, Bir. 3, 16. Péld 5, 4. δίστομος, Zsid. 4, 12) is használatban voltak. (L. a 105. képet, mely különböző alakú asszír kardokat mutat). A római uralom alatt fölkapták a rövid, kissé görbe római gyilkot (sica) is, minőt a gladiátorok szoktak hordani (Flav. Jos. Antt. XX. 8, 10). A kardot szúrásra és vágásra egyaránt használták. A *szúró* fegyverek közül a kopja (כִּידוֹן), dárda (חֲנִית) és a lándzsa (רֹמַח) érdemel különös figyelmet, melyek abban különböztek egymástól, hogy a két előbbinek nyele rövidebb, könnyebb és a hajításra is alkalmas (I. Kir. 18, 10; 20, 33), míg az utóbbit hosszabb és súlyosabb nyelénél fogva

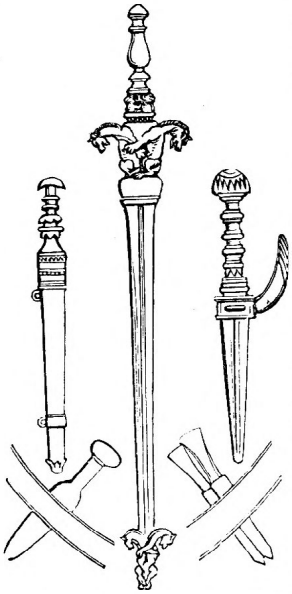

105. kép.

csupán szúrásra használták. De mind megegyeztek abban, hogy nyelök fából készült, s felül a döfésre vagy szúrásra alkalmas vassal, alul pedig *gusztonynyal* voltak ellátva, melylyel a fegyvereket a földbe lehetett szúrni (I. Kir. 26, 7). A lándzsa a régibb időben közönséges fegyver volt s a királyok korában Júda országa hadseregének főfegyverét[1] képezte (II. Kr. 11, 12; 14, 8).

Az íj (קֶשֶׁת) erős, rugalmas fából vagy vasból (Zsolt. 17, 35. Jób 20, 24) készült s alakja és nagysága különböző volt, mert a kézzel felhúzható, kis íjak mellett (IV. Kir. 13, 16) nagyokkal is találkozunk, melyeknek egyik végét felajzás végett lábbal a földre nyomták, a másikat pedig kézzel szorították le (I. Kr. 5, 18). Az íj idege ökör- vagy tevebélből, a nyilak pedig nádból vagy símára faragott fából (Iz. 49, 2. Jer. 51, 11) készültek, melyeket vas-, érc- vagy kőhegygyel láttak el, s a puzdrában vagy tegezben (אַשְׁפָּה) tartottak. Jób könyve (6, 4) megemlíti a mérgezett hegyű nyilakat is. A nyíltokot a háton vagy a bal oldalon viselték, míg az előkelőbb harcosokét fegyverhordozó vitte. A szekéren harcolók nyíltokja a kocsi oldalához volt erősítve. A nyílvesszőre harc közben olykor kócot vagy szurkot tettek s azt meggyujtva lőtték ki, hogy az ellenséges tábort vagy várost felégessék (Zsolt. 7, 14. Iz. 50, 11). Ha az íjat nem használták, valószínűleg bőrből készült tokba, a kisebbet pedig a puzdrába tették (Hab. 3, 9). Az íjászok a kellő ügyességet célbalövés által szerezték meg (I. Kir. 20, 20), s leginkább Benjámin törzse tünt ki a nyíllövésben (I. Kr. 8, 40. II. Kr. 14, 8). Az íj mellett nagy szerepet játszott a *parittya* (קֶלַע) is, melyet az izraeliták nemcsak a pásztor életben (I. Kir. 17, 40), a vadászatnál, hanem háborúban a könnyű gyalogságnál hadi célokra, az előnyomuló ellenség támadására, sőt várostromnál is használtak (IV. Kir. 3, 25). A parittya középen kiszélesedő bőrből, szőr- vagy bélfonadékból készült, melynek «serpenyőjébe» követ vagy égetett agyaggolyót tettek, s a parittya egyik végét többszöri megforgatás után eleresztvén, a követ 600 lépésnyi távolságra is eldobták. A parittyások közül főleg Benjámin törzse vált ki (Bir. 20, 16).

[1] A lándzsával nemcsak a kiválóbb harcosok, hősök (I. Kir. 26, 8) és vezérek (IV. Kir. 11, 10), hanem egész csapatok is fel voltak fegyverezve. A hajító dárdát úgy a gyalogosok, mint a lovasok használták (Jób 39, 23). V. ö. Riehm, Handwört. 1744. l. — A római lándzsa, melyről Ján. 19, 34. tesz említést, 6 láb hosszú fegyver volt, melynek fele a nyélre, fele pedig a vasra esett.

Megemlítendő a hadi szekerce vagy csatabárd (קַרְדֹּם) is, mely a keletieknél nagyon el volt terjedve s nem csupán támadó fegyverül szolgált, hanem ostromláskor a fák kivágásánál s az épületek lerombolásánál is alkalmazást nyert (Bir. 9, 48. Jer. 46, 22). A *buzogány* különböző alakjában úgy az egiptomiaknál, mint az asszíroknál közönséges fegyver volt, s így valószínű, hogy a zsidók szintén forgatták (*Jób 41, 20; l. a 106. képet), habár nagyobb szerepet náluk nem játszott.

A támadó fegyverekhez később számos *védő* fegyver járult, melyek csak akkor terjedtek el az izraeliták közt, midőn a királyság korában állandó hadsereget szerveztek, vagy egyesek a katonai pályára szánták magukat. A védő fegyverek közt első helyen említendő a *pajzs*, melyről először Debórá éneke (Bir. 5, 8) emlékezik meg.[1] A pajzsok alakjáról a biblia nem tesz említést, a műemlékek azonban azt bizonyítják, hogy a tojásdad, kerek és szögletes pajzsok egyaránt használatosak valának. Anyagjuk közönségesen fa, vagy fűzfavessző fonadék volt, melyet érccel (Náh. 2, 3) vagy bőrrel vontak be (Ez. 39, 9), sőt olykor 4—7-szeres marha- vagy tevebőrből készültek, melyeket olajjal szoktak megkenni, hogy a bőr hajlékonyabb és fényesebb legyen (II. Kir. 1, 21. Iz. 21, 5). A pajzsokat sokszor ezüsttel vagy aranynyal díszítették, s valószínűleg ilyeneket kell értenünk ott, hol a szentírás arany pajzsokról emlékezik meg, habár a keleten szokás volt az uralkodók előtt számos díszpajzsot vinni a királyi hatalom feltüntetésére, s nem lehetetlen, hogy ezek vékony aranylemezekkel voltak bevonva[2] (III. Kir. 10, 16. II. Kr. 9, 16). Tiszta ércből készült pajzs csak kivétel volt (I. Kir. 17, 6). A szentírás gondosan megkülönbözteti a pajzsot (צִנָּה) a *tárcsától* (מָגֵן), mely tojásdad vagy köralakú kis pajzs (l. a 107. képet),

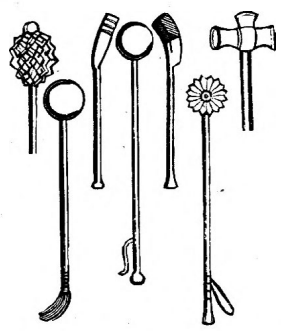

106. kép.

[1] A szentírás azon helyein, hol a pajzsról korábban tétetik említés, pl. *Gen. 15, 1. Dt. 33, 29, e szót mindig képletesen kell vennünk.

[2] Azt a szokást, hogy a szövetséges népek a rómaiaknak arany pajzsot küldtek ajándékba tiszteletök és hűségök jeléül, a szentírás is megemlíti (I. Mak. 11, 24; továbbá Flav. Jos. Antt. XIV. 8, 5).

míg az előbbi az egész testet befödte, tehát sokkal nagyobb volt (l. föntebb a 102. képet). A pajzsot menetelés közben a katonák vállukon vagy hátukon vitték, harc közben pedig a pajzs belsejére erősített szíjjal balkarjukra öltötték. Béke idején a pajzsokat fegyverházakba rakták (II. Kr. 26, 14), a várőrség pedig a tornyokra akasztotta (Ez. 27, 10. Én. 4, 4). — A sisakról (קוֹבַּע, I. Kir. 17, 38. περικεφαλαία, Ef. 6, 17) és páncélról (שִׁרְיוֹן, θώραξ) a sz. könyvek ritkán tesznek említést, s így joggal következtethetjük, hogy az izraeliták ritkábban használták, mint más, harcias népek. Uziáról olvassuk először, hogy a hadsereget sisakkal és páncéllal szerelte föl (II. Kr. 26, 14). A sisakokat nem csupán vas abroncscsal körített bőrből, hanem ércből is készítették és sokszor a fület és tarkót védő peremmel is ellátták; alakjuk a műemlékek tanúsága szerint nagyon változatos volt (l. a 108. képet, mely Rosellini és Champollion szerint egiptomi sisakokat mutat).

107. kép.

Az érc pikkelyekből készült páncél (lorica squamata, l. a 109. képet), továbbá a *drótpáncél*[1] (lorica hamata, I. Mak. 6, 35) drágaságuk miatt csak a királyok és a legelőkelőbb harcosok

108. kép.

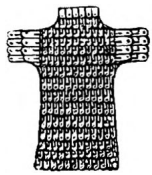

109. kép.

védelmére szolgáltak (I. Kir. 17, 38), míg az egyszerű katonák szőtt-, kötött- vagy nemez-inget viseltek, melyre a test felső részének védelméül vas- vagy bőrpántokat erősítettek vért gyanánt. A *lábpáncél* (מִצְחָה) a lábszárat akkép oltalmazta, hogy a páncélt vagy sínpárt szíjjakkal reá kötötték. A lábpáncél csupán

[1] Az asszíroknál a király és a kocsin harcoló előkelő vitézek egész térdig, sőt bokáig érő, hosszú páncélinget viseltek, melynek vas pikkelyei valószínűleg nemez-, vagy lenszövetre voltak erősítve. V. ö. Layard, Niniveh und seine Ueberreste, 361. l. Weiss, Kostümkunde, 213. l.

Góliáthnál van fölemlítve (I. Kir. 17, 6), mert a közönséges katonák még lábbelit sem viseltek, csupán a nehéz fegyverzetűek hordtak sarut (Iz. 5, 27). Az erős szögekkel kivert, hosszú szárú, fűzős cipőt (סְאוֹן) is egyedül Izajás (*9, 4) hozza föl, de az izraelita harcosok lábát sarun kivül más nem födte (III. Kir. 2, 5).

Meg kell említenünk végül a *kaszás szekereket* (ἅρματα δρεπανηφόρα), melyekkel először a Mak. könyvében (II. 13, 2) találkozunk,[1] s melyeket a perzsák találtak föl. E szekerek rúdjára s tengelyeinek végére kasza formájú, kissé lefelé hajló éles vas volt erősítve, mely a harcosok lábait vágta el, de csata közben sokszor akadályul szolgáltak s csupán sik mezőn lehetett használni.

84. §. A hadviselés.

Az izraeliták rendesen tavaszszal indítottak háborút (II. Kir. 11, 1), s hacsak valamely ellenség nem támadta meg őket, más népek példájára előbb Istent kérdezték meg, kinek akaratát az úrim és thummim által a főpap segítségével tudták meg (Bir. 1, 1. I. Kir. 14, 37; 23, 2. II. Kir. 5, 19), később pedig a próféták által (III. Kir. 22, 6. IV. Kir. 19, 2). Hogy maguknak Isten segítségét biztosítsák, a régebbi korban sokszor magukkal vitték a háborúba a frigyládát is (Num. 10, 35. Józs. 6, 6. I. Kir. 4, 4), melyet természetesen papoknak kellett kisérniök, kik az ezüst harsonákat fútták, hogy hangjok Jahve segítségét eszközölje ki a harcolók számára (Num. 10, 9. II. Kir. 13, 12). A frigyládát a templom fölépülése óta nem vitték ugyan többé a háborúba, de a papok azután is megjelentek a táborban, hogy ott áldozatot mutassanak be (I. Kir. 7, 9; 13, 9).

A *tábor alakja* különböző vala. A mózesi tábor hihetőleg négyszög alakú volt, de később a terepviszonyokhoz képest köralakkal is birtak (*I. Kir. 17, 20; 26, 5), mint a görögök és a mai beduinok táborai. A sereg sátorok alatt táborozott (II. Kir. 11, 11. IV. Kir. 7, 7), melyekre előörsök vigyáztak, kiket állomásukon éjjel háromszor felváltottak (Bir. 7, 19. I. Mak. 12, 27). Mikor a táborban volt a frigyláda, a tisztaság fölött éberen

[1] Sz. Jeromos már a filisztiek vasas szekereit (Bir. 1, 19; 4, 3) is currus falcati-val fordítja.

őrködtek, s közeléből minden tisztátalan embert eltávolítottak, a kik csak akkor térhettek vissza, ha megtisztultak (Dt. 23, 10—14).

A háborút rendszerint tárgyalások és hadizenet előzték meg (Bir. 11, 12. III. Kir. 20, 2. IV. Kir. 14, 8). Ütközet előtt kémeket szoktak kiküldeni, hogy az ellenség helyzete, ereje, tervei és hangulata felől hírt hozzanak (Józs. 2. Bir. 7, 11. I. Kir. 26, 4), s így a támadás sikerét biztosítsák. A sereg nem annyira törzsek, mint inkább fegyvernem szerint volt rendezve s csata előtt a vezér (II. Kr. 20, 20), ha pedig ez elmulasztotta, a pap bátorító beszédet intézett a harcosokhoz (Dt. 20, 2). Ha a két ellenséges sereg már közel volt egymáshoz, az egyes csapatokat a terep és hadi terv szerint felállították, s az előkészület bevégeztével csatakiáltások (תְּרוּעָה, I. Kir. 17, 52. Iz. 42, 13) közt rohantak egymásra. Az izraeliták már a legrégibb időktől fogva három csapatba osztották harcosaikat, melyeknek élén egy-egy vezér állott. Ezek a középhad, a jobb és bal szárny (Ez. 12, 14; 17, 21. Iz. 8, 8), melyek arra szolgáltak, hogy az ellenséget több oldalról megtámadhassák (Bir. 7, 16. I. Kir. 11, 11. II. Kir. 18, 2. I. Mak. 5, 33), néha azonban két (III. Kir. 20, 27), sőt négy csapatra (II. Mak. 8, 22) is osztották. A sereg födözésére az utócsapat («sarok») szolgált (Józs. 8, 13), mely a maradozókat is fölszedte. A támadás és visszavonulás jelzésére a kürtöt alkalmazták (Józs. 6, 16. Bir. 7, 18. II. Kir. 2, 28). Az ütközet hevében a csatasorok felbomlottak, férfi harcolt férfi ellen, s mivel a ruha hátra csúszott, mezítelen karral (Iz. 52, 10. Ez. 4, 7) küzdöttek s a harcot egyenlő jóságú fegyverek mellett a személyes bátorság, testi erő és fürgeség, valamint a kedvező helyek kihasználása döntötték el.

Az izraeliták hadi tudományára csak néhány adatból vonhatunk következtetést. A kémek használatán kívül szokás volt az ellenséget váratlanul, kivált éjjel (Józs. 10, 9. Bir. 7, 16. II. Kir. 17, 1) egyszerre több oldalról megtámadni, futást színlelve az ellenséget zavarba hozni (Józs. 8. Bir. 20, 29. I. Kir. 15, 5. II. Kr. 13, 13), lesbe csalni, megkerülve, hátban (II. Kir. 5, 23) vagy egyidejüleg arcvonalban és hátban megtámadni, s a csataláncot áttörni (IV. Kir. 3, 26). Ha az ellenség megfutamodott, a győzők sokszor nagy távolságon keresztül üldözőbe vették a felbomlott csapatokat (Józs. 10, 10. I. Kir. 14, 31), míg a kürt rivalgása a

táborba nem szólította vissza őket, melyet egy hátrahagyott őrhad (I. Kir. 30, 24) fedezett az ellenséges támadások ellen.

Néha az általános harc helyett párviadal döntött a vereség vagy győzelem fölött (I. Kir. 17. II. Kir. 2, 14), melyre a vitézeket a vezérek és királyok nem ritkán rendkívüli ajándékok és kedvezmények által bátorították (Józs. 15, 16. Bir. 1, 12. I. Kir. 17, 25. II. Kir. 18, 11. I. Kr. 11, 6).

A várak ostromlása az építmények erőssége és ellenálló képessége szerint különbözőképp történt. Az ostromot rendszerint a feladásra való felszólítás előzte meg (IV. Kir. 18, 17. s köv.), mit a mózesi törvény meghagyott, s feladás esetén a lakosság életét is biztosította (Dt. 20, 10. 11). Ha az ostrom (מָצוֹר) szükséges volt, a régi időben a várat azonnal megtámadták, a kapukat bezúzni igyekeztek, míg a falakra lajtorják segítségével iparkodtak feljutni. Elől a nehéz fegyverzetű harcosok mentek, míg mögöttük az íjászok tartották távol a védőket a lajtorjáktól. A tornyokat felgyujtották (Bir. 9, 49), a védőket pedig gyakran színlelt visszavonulással csalták ki a várból, hogy őket felkoncolhassák (Bir. 20, 29).

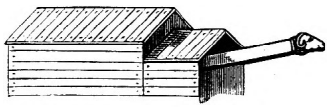

110. kép.

Ha a vár erőssége megszállást tett szükségessé, az erődöt először is körülzárolták, mely célra töltéseket emeltek, cölöpöket vertek le, hogy a várbelieket minden összeköttetéstől elvágják, az ostromlók pedig födve legyenek.[1] A sáncokat kővel és földdel igyekeztek feltölteni, hogy a falak tövéig nyomulhassanak és lajtorjáikat felállíthassák. Ha ez nem sikerült, a falat aláaknázták (Jer. 51, 58) vagy rést ütöttek rajta, hogy azon a várba juthassanak (II. Kir. 20, 15. IV. Kir. 19, 32. Jer. 6, 6. Ez. 17, 17). A rések ütésére a *faltörő kos* (כַּרִּים, Ez. 4, 2; 21, 22) szolgált, mely vasból készült s egy hosszú gerenda végére volt erősítve, melyet a vesszőből font vagy fából készült toronyban levő katonák hoztak mozgásba (l. a 110. képet). Voltak hegyes, lándzsa alakú falfúrók is, továbbá hat-kerekü tornyos kocsik, melyek gyakran oly magassággal birtak, mint a várfalak, s e tornyokról a katonák nyilakat lövöldöztek a védőkre s vetőgépekkel köveket dobáltak közéjök. Ez ostrom-szereket

[1] E célra a zsidóknak a törvény szerint (Dt. 20, 19) nem volt szabad gyümölcsfákat kivágniok, mit az asszírok a műemlékek tanúsága szerint gyakran megtettek.

az asszírok találták föl, kiktől az izraelíták eltanulták s a Makkabiak korában már használták is (I. Mak. 11, 20).

A védők az ostromlókkal szemben már jó előre megtettek minden intézkedést, hogy a közeledő ellenséggel szembe szállhassanak. A vár víztartóit megtöltötték, míg a környéken levő kútakat és ciszternákat befödték s eltakarták, hogy az ostromlók vizhez ne jussanak. A várfalak közelében levő házakat lerombolták, hogy az ellenség azokon föl ne hatolhasson, a falakat kijavitották, megerősítették, és felmagasitották (Iz. 22, 9. II. Kr. 32, 5). Ha az ostrom megkezdődött, a védők nyilakkal, a parittyások kövekkel igyekeztek az ellenség soraiban minél nagyobb kárt tenni (II. Kir. 11, 20), azonkívül nagy köveket (Bir. 9, 53. II. Kir. 11, 21), gerendákat, forró vizet és olajat zúditottak az ostromlókra, sőt kirohanásokkal gátolták meg az ostrom-művek elkészítését. Az ostrom-tornyokat és faltörő kosokat tűz által törekedtek megsemmisíteni (I. Mak. 6, 31), a faltörő kosok működését pedig úgy hiúsították meg, hogy gerendáját leeresztett kettős lánccal vagy kötéllel elfogták. Uzia király óta a vártornyokat és bástyákat vetőgépekkel látták el, melyek nyilakat és nagy köveket röpítettek az ostromlókra (II. Kr. 26, 15. I. Mak. 6, 52).

A jól megerősített és vitézül védett várak ostroma néha esztendőkig eltartott[1], s közönségesen kiéheztetés által jutottak az ellenség birtokába (IV. Kir. 6, 25; 18, 27). Ha a védők a vár elestét már közelállónak gondolták, az asszonyok és hajadonok a falakra mentek, hajukat tépve, kitárt kézzel kegyelemért esdekeltek (I. Mak. 13, 45. II. Mak. 3, 19). Ha az izraelíták valamely várat ostrommal bevettek, a férfiakat irgalom nélkül felkoncolták, a nőket és gyermekeket rabszolgákul elhurcolták, a várost pedig kizsákmányolván, feldúlták és helyét sóval behintették annak jeléül, hogy pusztának és terméketlennek kell maradnia (Dt. 20, 13. Bir. 9, 45. IV. Kir. 25, 9. I. Mak. 5, 51). Néha azonban csak a várfalakat szaggatták le, míg a házakat sértetlenül hagyták (IV. Kir. 14, 13).

[1] Igy Szamaria utolsó ostroma 3 évig, Jeruzsálemé másfél évig tartott míg Asdódot Pszammetich 29 évig ostromolta.

85. §. Győzelem és békekötés.

A csata eldöntése után a győzők első gondját a holttestek eltakarítása képezte, mivel az izraelíták szemében a legnagyobb gyalázat volt temetetlenül maradni (I. Kir. 17, 44). Az izraelíták saját halottjaik eltakarítását szent kötelességnek tartották (III. Kir. 11, 15. II. Mak. 12, 39); a vezéreket és hősöket tehát rendszerint őseik sirboltjába temették (II. Kir. 2, 32) s nem ritkán, mint más népeknél is szokás volt, az elhunytnak fegyvereit is melléje tették (Ez. 32, 27), a sereg pedig gyászszal áldozott elesett vezére emlékének (II. Kir. 3, 31). Az ellenség halottjait kizsákmányolták és ruhájuktól megfosztották (II. Mak. 8, 27), a vezérek és hősök fejét pedig levágták, hogy győzelmi jelül magukkal vigyék (I. Kir. 17, 51. II. Kir. 20, 22). A holttesteket azután eltakarították, ha az ütközet a zsidók földjén történt, hogy az országot megtisztítsák (Ez. 39, 12), de nem ritkán roppant máglyákon elégették (Iz. 30, 33).

A legyőzött és fogságba ejtett ellenség iránt a zsidók épp oly kegyetlenséget tanusítottak, mint a többi nemzetek. A fejedelmeket és vezéreket karddal megölték, míg a közönséges katonákkal szemben azzal fejezték ki diadalmi büszkeségöket, hogy fejökre vagy nyakukra hágtak (Józs. 10, 24. Zsolt. 109, 1), őket mezítláb és felső ruha nélkül, bilincsekbe verve vagy összekötözve magukkal vitték s rabszolgákká tették vagy eladták[1] (II. Kr. 28, 8. Iz. 20, 4. l. a 111. képet, mely zsidó hadi foglyot ábrázol). Kivételt csak akkor tettek, ha valamely kánaáni népet, vagy bálványozó várost győztek le, melynek minden lakossága és jószága átok (chêrem) alá esett. Ez esetben az embereket és állatokat lemészárolták s a várost az egész zsákmánynyal együtt elégették, míg az arany- és ezüstneműek a szent helyet illették (Dt. 13, 16). Ha valaki a zsákmányból valamit megtartott, ő is

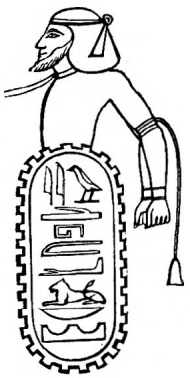

111. kép.

[1] A mózesi törvény humánus szellemét mi sem tünteti föl jobban, mint az az intézkedés, hogy a zsákmányul ejtett nőt csak egy hónap mulva vehette a győző ágyasul, hogy ez idő alatt elvesztett szüleit gyászolhassa (Dt. 21, 10. s k.)

átok alá esett (Dt. 7, 25. Józs. 6, 17). Ha valamely súlyos sérelem megtorlásáról volt szó, az izraelíták kegyetlensége nem ismert határt. Igy Adonibézek királynak kezét és lábát megcsonkították (Bir. 1, 6). Dávid a foglyul ejtett ammóniakat szétfűrészeltette, cséplőszánakkal összedaraboltatta vagy égő kemencébe hányatta (II. Kir. 12, 31), míg Amázja 10,000 edómi foglyot a sziklákról a mélységbe hányatott. Szokásban volt az orr- és fülcsonkítás is (Ez. 23, 25), sőt a felbőszült harcosok néha a terhes asszonyok méhét is fölhasították, míg a gyermekeket sziklákhoz és kőfalakhoz vagdosták (IV. Kir. 15, 16). De a zsidó királyok általán véve mégis szelídebb bánásmódot tanúsítottak a legyőzöttek iránt, mint az asszírok, kik hadi foglyaikat karóba húzták, elevenen megnyúzták, nyelvöket kitépték, megvakították, szóval a legkegyetlenebb kínzásokat gyakorolták. A legyőzött ellenség városait és falvait feldúlták, vetéseit elpusztították, kútjait betömték, fáit kivagdalták (IV. Kir. 3, 19. I. Kr. 20, 1), vagyis országát jó időre használhetetlenné tették.

A háborúból hazatérő izraelíta harcosoknak azon tisztulási szertartások alá kellett magukat vetniök, melyek a holttest által okozott tisztátalanságra voltak előirva (Num. 31, 13. s k.; 19, 20). A zsákmányt rendszerint elfelezték; az egyik rész a harcosokat illette, míg a másik azoknak jutott, kik a tábort őrizték, az aranyat, ezüstöt és drágaságokat pedig az Urnak szentelték (II. Kir. 8, 7. I. Kr. 26, 27). A zsákmány kiosztása valódi öröm-ünnep volt a népre (Iz. 9, 3), mely alkalommal a szegények, árvák és özvegyekről sem feledkeztek meg (II. Mak. 8, 28). A győzelmet

112. kép.

az istenfélő vezérek hálaáldozattal ünnepelték meg és zsoltárokat énekeltek az Ur tiszteletére, kinek a diadalt köszönhették (Ex. 15. Num. 21, 14. II. Kir. 22. II. Kr. 20, 26—28. I. Mak. 4, 24). A nép örömujjongással üdvözölte a győzelmes hadsereget, a nők

énekkel, dobszóval és tánccal köszönték (Bir. 11, 34. I. Kir. 18, 6) s néha győzelmi emlékeket is állítottak föl (I. Kir. 7, 12; 15, 12). A győzők más népek példájára a kiválóbb diadalmi jelvényeket a szent helyen függesztették föl (I. Kir. 21, 9. IV. Kir. 11, 10).

A legyőzött népekkel csak akkor kötöttek *békét,* ha hadi sarc fejében nagyobb összeget fizettek, vagy évi adó fizetésére kötelezték magukat. (L. a 112. képet, mely a Nimrud-obeliszk nyomán adófizetőket tüntet föl az asszír király előtt). A békefeltételek megtartásának biztosítása céljából a győzők kezeseket vittek magukkal (IV. Kir. 14, 14. II. Kr. 25, 24), kik rendszerint előkelő férfiak voltak, vagy őrséggel rakták meg a megerősített helyeket (II. Kir. 8, 6). A békéért esdeklők gyászruhában, nyakukon kötéllel jelentek meg a győzők előtt, hogy teljes meghódolásukat jelképezzék (III. Kir. 20, 31), míg a kisebb fejedelmek ajándékokat küldöttek a győzőnek, hogy jóindulatát maguk számára biztosítsák (II. Kir. 8, 10).

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

Lap

1. §. A bibliai régiségtudomány fogalma, tartalma és haszna ... 1
2. §. A bibliai régiségtudomány felosztása ... 3
3. §. A bibliai régiségtudomány forrásai ... 5
4. §. A bibliai régiségtudomány segédforrásai ... 10
5. §. A bibliai régiségtudomány története és irodalma ... 15

ELŐZMÉNYEK.

6. §. Palesztína földrajzi fekvése és nevei ... 19
7. §. Palesztína leírása ... 21
8. §. Palesztína éghajlata és időjárása ... 28
9. §. A biblia állatvilága ... 31
10. §. A biblia növényvilága ... 34
11. §. A bibliai ásványok ... 37
12. §. Palesztína politikai felosztása ... 39
13. §. Jeruzsálem helyrajza ... 41
14. §. Palesztína ősrégi kőemlékei ... 46
15. §. Palesztína lakosai a zsidó honfoglalás előtt ... 49
16. §. A zsidók helyzete Palesztínában ... 52

ELSŐ RÉSZ.

A zsidók családi élete.

ELSŐ SZAKASZ.

Lakóhelyek és életmód.

ELSŐ FEJEZET.

Lakás és élelem.

17. §. A lakások ... 55
18. §. A lakások berendezése ... 60
19. §. Falvak és városok ... 62
20. §. Ételek és italok ... 65

Lap
21. §. Az ételek készítése ... 69
22. §. Étkezések és lakomák ... 73

MÁSODIK FEJEZET.

A test gondozása.

23. §. A ruházatról általában ... 75
24. §. A férfi- és női ruhák ... 77
25. §. Ékszerek ... 83
26. §. A test ápolása ... 85
27. §. Betegségek és testi fogyatkozások ... 89
28. §. Temetési és gyász-szertartások ... 95

HARMADIK FEJEZET.

Családi viszonyok.

29. §. A zsidó házasság jellege ... 102
30. §. A házasságkötés ... 104
31. §. A zsidó nők helyzete ... 106
32. §. A nevelés ... 108
33. §. A cselédség ... 113
34. §. Társadalmi érintkezés; vendégszeretet ... 117

MÁSODIK SZAKASZ.

A zsidók foglalkozásai.

35. §. Az emberi foglalkozások kezdete ... 121

ELSŐ FEJEZET.

A gazdálkodás.

36. §. A földművelés kifejlődése a zsidóknál ... 122
37. §. Földművelés ... 124
38. §. Olajfa- és szőllőművelés ... 128
39. §. Kertészet ... 131
40. §. Az állattenyésztés ... 133
41. §. Vadászat és halászat ... 137

MÁSODIK FEJEZET.

Ipar és kereskedelem.

42. §. A mesterségek kifejlődése és gyakorlása ... 140
43. §. Útak és közlekedési eszközök ... 146
44. §. Kereskedelem ... 150
45. §. Mértékek ... 153
46. §. Pénznemek ... 161

HARMADIK FEJEZET.

Tudomány és művészet.

Lap
47. §. Az írás ... 166
48. §. Irodalom és tudomány ... 174
49. §. Időszámítás ... 178
50. §. Theologiai iskolák ... 184
51. §. Farizeusok, szaddúceusok és esszéniek ... 186
52. §. A szamaritánok ... 190
53. §. A költészet és szónoklat ... 192
54. §. Zene, ének, tánc és játékok ... 196
55. §. Hangszerek ... 199
56. §. Képző művészetek ... 202

MÁSODIK RÉSZ.

Társadalmi és állami viszonyok.

ELSŐ FEJEZET.

A zsidó nép szervezete és közigazgatása.

57. §. Izrael népének felosztása ... 209
58. §. A közigazgatás kifejlődése ... 212
59. §. A theokracia ... 214
60. §. A prófétai intézmény ... 216
61. §. A királyság ... 218
62. §. Királyi tisztviselők és udvartartás ... 221
63. §. A theokracia történeti áttekintése ... 223

MÁSODIK FEJEZET.

Jogszolgáltatás.

64. §. A jog fogalma és eredete ... 227
65. §. A bíróságok ... 229
66. §. A szinedrium ... 232
67. §. Törvénykezési eljárás ... 234

HARMADIK FEJEZET.

Magán- és házasságjog.

68. §. Földbirtok és tulajdon ... 237
69. §. Örökösödési jog ... 239
70. §. Az idegenek jogai ... 242
71. §. A szegény- és kölcsönügy ... 244
72. §. Házassági akadályok ... 247

Lap
73. §. A sógorházasság ... 250
74. §. A házassági elválás ... 252

NEGYEDIK FEJEZET.

A zsidó büntetőjog.

75. §. A büntetőjog általános jellege ... 253
76. §. A büntetések nemei ... 256
77. §. Az Isten és helyettesei ellen való bűnök ... 260
78. §. Az ember élete ellen irányzott bűnök ... 262
79. §. A becsület és szemérem elleni bűnök ... 265
80. §. A tulajdonjog ellen elkövetett vétségek ... 267

ÖTÖDIK FEJEZET.

Politikai viszonyok.

81. §. Szövetségkötés ... 270
82. §. Hadi szervezet ... 272
83. §. A fegyverek ... 276
84. §. A hadviselés ... 280
85. §. Győzelem és békekötés ... 284